

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Şamil Saleh oğlu Qafarov

MÜASİR İQTİSADİ SİSTEM
VƏ
QLOBALLAŞMA

*BDU-nun sosial elmlər və psixologiya
fakültəsi Elmi Şurasının qərarı ilə çap
olunur.*

BAKİ – 2005

Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma

BBK-6.1

Q-26

Elmi redaktor:

Şahbaz Musa oğlu Muradov – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat institutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., professor.

Rəyçilər:

Ağasəlim Kərim oğlu Ələsgərov – AMEA-nın «İqtisadiyyat» institutunun «Strateji siyasi-iqtisadi tədqiqatlar sektoru»nun müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., professor.

Tofiq Əvəz oğlu Quliyev – Azərbaycan İqtisad Universitetinin «Əməyin iqtisadiyyatı və təşkili» kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor.

Şəmsəddin Hümmət oğlu Hacıyev – Azərbaycan İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər» kafedrasının müdiri, i.e.d., professor.

Qabil Nadir oğlu Manafov – Azərbaycan İqtisad Universitetinin «İqtisadi nəzəriyyə - 2» kafedrasının professoru, i.e.d.

QAFAROV Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. (Monoqrafiya). Bakı: 2005. 632 səh.

Monoqrafiyada müasir iqtisadi sistemə keçid şəraitində bazar münasibətlərinin formalaşmasının sosial-iqtisadi problemləri, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasının mövcud vəziyyəti təhlil edilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına transformasiyası prosesinə global iqtisadi xarakterli amillərin təsiri, perspektiv imkanları və inkişaf meylləri əsaslandırılmış formada şərh edilir. Həmçinin əsərdə ölkə iqtisadiyyatında baş verən yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin xarakterik cəhətləri, investisiya qoyuluşunun mənbələri və istifadə olunma yolları geniş səpkidə araşdırılır. Müasir dünya təsərrüfat sistemində transmilli korporasiyaların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, inkişaf meylləri və beynəlxalq sahibkarlığın inkişafına təsir mexanizmi faktiki materiallar əsasında təhlil edilir və milli iqtisadiyyatların formalaşması prosesində roluna dair mühüm praktiki tövsiyələr irəli sürülür. Daha sonra monoqrafiyada qloballaşmanın ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişafına təsiri ilə bağlı mübahisə xarakterli problemlər geniş aspektdə şərh olunur.

Monoqrafiya elmi işçilər, müəllimlər, aspirantlar, magistrələr, bakalavr təhsili alanlar, iqtisadiyyat məsələləri ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadi islahatların aparılması, müasir bazar strukturlarının yaradılması və idarə olunması, xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində iş aparan dövlət və qeyri-dövlət strukturları da monoqrafiyada irəli sürülmüş elmi-nəzəri müddəalardan bəhrələnmə bilərlər.

0601000000

Q-26 ----- qrifli nəşr

M-651(07)2005

© Şamil Qafarov 2005

MÜƏLLİF HAQQINDA

Qafarov Şamil Saleh oğlu 1950-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunda müəllim ailəsində anadan olmuşdur.

Atası Qafarov Saleh Mustafa oğlu 1912-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1985-ci ilə qədər Ağdam rayonunda coğrafiya müəllimi işləmişdir. Müdrik insan olan Saleh müəllimin gənc nəslin və övladlarının vətəndaş kimi tərbiyəsində müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ş.S.Qafarov 1957-ci ildə həmin rayonda orta məktəbin birinci sinfinə getmiş və 1967-ci ildə orta məktəbi bitirmişdir. Elə həmin ildə də D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun sənayenin iqtisadiyyatı fakültəsinə daxil olmuşdur. 1971-ci ildə institutu əla qiymətlərlə bitirmiş və təyinat bölgüsündə Bakının ucqarında yerləşən «Vişnyovka» deyilən bağ ərazisində yeni tikilməkdə olan Bakı Maşınqayırma zavoduna iqtisadçı vəzifəsinə göndərilmişdir.

1972-ci ilin may ayında könüllü olaraq Nərimanov rayonunun hərbi komissarlığına gedib Sovetlər Birliyinin ən ucqar nöqtələrindən birində hərbi xidmətə göndərilməsini xahiş etmiş və 1973-cü ilin iyun ayına qədər Murmansk vilayətinin Severomorsk şəhərinə yaxın adalardan birində hərbi gəmidə matros kimi xidmət göstərmişdir.

1973-cü ildə hərbi xidmətini başa vurandan sonra yenidən Bakı Maşınqayırma zavoduna qayıdaraq orada işləmişdir.

1974-cü ildə müsabiqə yolu ilə Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin nəzdindəki Elmi-Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunda kiçik elmi işçi vəzifəsinə keçir.

1975-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Siyasi iqtisad ixtisası üzrə aspiranturanın əyani şöbəsinə daxil olur və 1978-ci ilin dekabr ayında aspiranturayı müvəffəqiyyətlə bitirmiş, Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tərəfindən təyinatla «Siyasi iqtisad» kafedrasına müəllim vəzifəsinə göndərilmişdir. Aspirantura müddətində disserta-

siya işini yazıb başa çatdırmış, ancaq o illərdə Müdafiə Şurası olmadığına görə gözləməli olmuşdur.

1980-ci ildə «İctimai əmək bölgüsü qanunu və inkişaf etmiş sosializmdə onun fəaliyyəti» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. SSRİ məkanında ictimai əmək bölgüsünü qanun kimi tədqiq edən ilk iqtisadçıdır.

Şamil Qafarov 1982-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində baş müəllim, 1986-cı ildə dosent seçilmişdir.

1998-ci ilin iyun ayında isə Bakı Dövlət Universitetinin «İqtisadi nəzəriyyə» kafedrasının müdiri vəzifəsinə seçilmişdir.

2001-ci ilin fevral ayının 14-də «İctimai əmək bölgüsünün sosial iqtisadi problemləri» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının İqtisadi nəzəriyyə üzrə dissertasiya yazıb müdafiə edən ilk iqtisad elmləri doktorudur.

1999-cu ildə «Beynəlxalq əmək bölgüsü: formalaşması, dinamika və strukturu» kitabı, elə həmin ildə «İctimai əmək bölgüsü və onun sosial-iqtisadi problemləri» adlı 24, 25 çap vərəqi həcmində monoqrafiyası çap olunmuşdur.

2002-ci və 2004-cü illərdə Azərbaycanda onun rəhbərliyi və müəllifliyi ilə «İqtisadi nəzəriyyə» dərsləri çap olunmuşdur. Bu, respublikada qeyri-iqtisad ali məktəbləri üçün ilk və yeganə dərsləkdir.

2003-cü ilin may ayından Bakı Dövlət Universitetinin professor vəzifəsinə seçilmişdir.

Bütövlükdə bu günə qədər 4 kitabın 110-dan çox məqalənin müəllifidir.

Hazırda 5 nəfər aspirant və dissertantın elmi rəhbəridir. 10-dan çox doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının rəsmi opponenti kimi çıxış etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdindəki respublikada doktorluq dissertasiyası üzrə İxtisaslaşdırılmış Şuranın (D.01.181) üzvüdür.

Ş.Qafarov Respublika elmi tədqiqatların təşkili və əlaqələndirilməsinin İqtisadiyyat üzrə problem Şurasının üzvüdür.

1982-ci və 1988-ci illərdə (hər dəfə 5 ay müddətində) Moskva Dövlət Universitetinin ixtisasartırma institutunda dinləyici olmuşdur. 1986-cı ildə Kiyevdə, 1987-ci ildə Yerevanda, 1989-cu ildə Sverdlovsk şəhərində, 1992-ci ildə Təbrizdə konfransda iştirak etmiş, 1994-cü ildə Moskva Dövlət Universitetində Beynəlxalq Bankın təşkil etdiyi, 1995-ci ildə Ankara və İstanbulda Sahibkarlığa kömək proqramı üzrə kurslar keçmiş və müvafiq sertifikatlar almışdır.

Professor Ş.S.Qafarov Azərbaycanda ilk iqtisadçıdır ki, 2 dəfə DAAD (Alman Akademik Mübadilə Xidməti) müsabiqəsinin laureatı olub. Müsabiqə laureatı kimi ilk dəfə 1 oktyabr 1998-ci ildən 1 dekabr 1998-ci ilədək Almaniyanın Ştutqart Universitetində olmuş və bu səfərin nəticəsi olaraq dünya şöhrətli alim, Ştutqart Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsinin dekani, kafedra müdiri, Ştutqartda son illər yaradılan Biznes məktəbinin direktoru, Pentaqon və Bundeşağın iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçisi, Almaniya neçə-neçə jurnalların redaktoru professor Ulli Arnoldla birlikdə 1999-cu ildə «Azərbaycana birbaşa investisiya – Alman investorlarına kömək mexanizmi» adlı kitabı alman dilində çapdan çıxıb.

Dünya şöhrətli alman iqtisadçısı, professor Ulli Arnold 2003-cü ilin sentyabr ayının 9-15-də professor Ş.Qafarovla birgə tədqiqatı davam etdirmək üçün Alman dövlətinin hesabına Azərbaycana gəlib.

Professor Ş.Qafarov ikinci dəfə DAAD yolu ilə 2004-cü ildə üç aylıq yenidən Ştutqart Universitetində elmi fəaliyyətini davam etdirib. Onun tədqiqatının nəticəsi olaraq professor Ulli Arnoldla «Alman-Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin dünya inteqrasiyasına qoşulmasında investisiya qoyuluşunun yeni təzahürləri və problemləri» mövzusunda kitab üzərində tamamlama işləri gedir.

Professor Ş.S.Qafarov hal-hazırda Bakı Dövlət Universitetində "İqtisadi nəzəriyyə" kafedrasının müdürüdür.

Ailəlidir. Bir oğlu, bir qızı var.

* * *

Гафаров Шамиль Салех оглы родился в 1950 году в Агдамском районе Азербайджанской Республики в семье учителя.

Отец, Гафаров Салех Мустафа оглы родился в 1912 году в гор. Шуша. До 1985 года работал учителем географии в Агдамском районе. Он ушел из жизни в 1985 году. Будучи человеком с богатым жизненным опытом, Салех муаллим внес большой вклад в воспитание молодого поколения и членов своей семьи как истинных граждан своей Республики.

Ш.С.Гафаров пошел в первый класс средней школы того же района и окончил ее в 1967 году. В том же году поступил на факультет промышленной экономики Народно-Хозяйственного Института имени Д. Бунйадзаде. Окончил Институт с отличием в 1971 году и был назначен по распределению на должность экономиста в строящийся Бакинский Машиностроительный Завод, находящийся в отдаленном районе гор. Баку, на дачном участке «Вишневка». В мае 1972 года добровольно пошел в Военный Комиссариат и попросил об отправке в один из самых отдаленных регионов Советского Союза и до июня 1973 года на одном из островов, приближенных к гор. Североморск Мурманской области служил матросом на военном корабле.

В 1973 году, завершив военную службу, вернулся на Бакинский Машиностроительный Завод и продолжил свою трудовую деятельность.

В 1974 году, на конкурсной основе вступил в должность младшего научного сотрудника в Научно-Исследовательский Институт при ГосПлане Азерб. ССР.

В 1975 году, поступил на очное отделение аспирантуры Азерб. Государственного Университета имени С.М.Кирова по специальности политическая экономика и в декабре 1978 г. успешно завершил аспирантуру, и был направлен Министерством Высшего и Среднего Образования Азербайджанской ССР на кафедру «Политическая Экономика» в качестве преподавателя. Во время учебы в аспирантуре завершил свою диссертационную работу, однако, в то время, по причине отсутствия Совета по защите, защита не состоялась. В 1980 году защитил кандидатскую диссертацию на

тему: «Закон общественного разделения труда и его действие при развитом социализме». В постсоветском пространстве он стал первым экономистом, исследующим общественное разделение труда, как закон.

Ш.С.Гафаров в 1982 году работал старшим преподавателем, а в 1986 году был избран на должность доцента. В июле 1998 года был избран на должность заведующего кафедрой «Экономической Теории» Бакинского Государственного Университета.

14 февраля 2001 года защитил докторскую диссертацию на тему: «Социально-экономические проблемы общественного разделения труда». Он стал первым доктором экономических наук в суверенной Азербайджанской Республике, написавшим диссертацию по экономической теории.

В 1999 году была издана книга на тему: «Международное разделение труда: формирование, динамика и структура», а также монография в объеме 24,25 печатных листов на тему: «Общественное разделение труда и ее социально-экономические проблемы».

В 2002 и 2004 г.г. под его научным руководством и авторством был издан учебник под названием «Экономическая Теория», который является единственным учебником для неэкономических ВУЗов в Республике.

В мае 2003 г. был избран на должность профессора Бакинского Государственного Университета. В целом, по сегодняшний день, он является автором 4 книг и более 111 статей. В настоящее время является научным руководителем 5 аспирантов и диссертантов. Он выступил в качестве официального оппонента более 10-ти докторских и кандидатских диссертаций.

Он также является членом Специализированного Совета (D.01.181) по докторским диссертациям при Институте Экономики Азербайджанской Национальной Академии Наук.

Ш.Гафаров является членом Совета по проблемам организации и координации экономических исследований в Азербайджанской Республике.

В 1982 и 1988 г.г. (каждый раз в течении 5 месяцев) был слушателем Института повышения квалификации Московского Государственного Университета.

Он также участвовал в международных конференциях: в 1986 году в Киеве, 1987 г. в Ереване, 1989 г. в городе Свердловске, 1992 г. в гор. Тебриз, а также в 1994 г. прошел курсы в МГУ, организованные Международным Банком, в том числе в 1995 г. курсы по программе поддержки предпринимательству в гор.Анкаре и Стамбуле и получил соответствующие сертификаты.

Профессор Ш.С.Гафаров является первым экономистом, ставшим дважды лауреатом DAAD (Немецкая Служба по Академическому Обмену). В качестве лауреата конкурса впервые с 1 октября по 1 декабря 1998 года посетил Штутгартский Университет и , в результате визита, познакомился с всемирно известным ученым, заведующим кафедрой, деканом экономического факультета Штутгартского Университета, директором недавно созданной школы бизнеса, консультантом Пентагона и Бундестага по экономическим вопросам, редактором нескольких журналов в Германии, профессором Улли Арнольдом.

В 1999 году совместно с У.Арнольдом была издана книга на немецком языке под названием : «Прямые инвестиции в Азербайджан – механизм помощи немецким инвесторам».

Всемирно известный немецкий экономист, профессор Улли Арнольд с 9 по 15 сентября 2003 г. с целью продолжения совместных исследований с Ш.Гафаровым, посетил Азербайджан за счет государства Германии.

Профессор Ш.Гафаров повторно по линии DAAD в 2004 г. продолжил научную деятельность в Штутгартском Университете в течении 3-х месяцев.

Как результат исследования проводится совместная работа с профессором У.Арнольдом по завершению книги на тему: «Проблемы и новые формы проявления инвестиционных вложений в процессе слияния Германо-Азербайджанских экономических связей с мировой интеграцией».

Профессор Ш.С.Гафаров в настоящее время является заведующим кафедрой "Экономической теории" Бакинского Государственного Университета.

Женат. Имеет дочь и сына.

* * *

Gafarov Shamil Saleh was born in 1950 in a family of a teacher in the settlement of the Republic of Azerbaijan called Agdam.

His father Gafarov Saleh Mustafa was born in Shusha city in 1912. He worked as a teacher of the geography in the Agdam settlement until 1985. He passed away in March, 1985. Being a wise man he always worked hard on upbringing the young generation as well as his children as real citizens of the their country.

During 1957-67 he studied in the High School of the same settlement. The same year he entered the faculty of industrial economy of the State Institute on Economics. He graduated from the Institute with the diploma of honours and he was appointed economist to one of the distant locations of Baku city , Baku Machinery Plant which was under construction at a time.

In May, 1972 he volunteered to the Soviet Army and served as a mariner on a military ship in one of the distant locations (islands) of the Severomosk city of the Murmansk region .

In 1974, on completion of the military service he returned to the Machinery plant again.

In 1974, he passed the qualifying competition and worked as an academician in Institute of Scientific Research of Economics under the aegis of Soviet State Planning Committee.

In 1975, entered the Graduated Department on Economics of Azerbaijan State University and successfully completed the course in 1978, and was appointed teacher to the “Faculty on Political Economy” in the same University by the Soviet State Ministry on High and Secondary Education. While being a graduate student he worked on and finished the Master’s Thesis but due to the non-availability of the Examination Committee the qualification had delayed.

In 1980, he presented the thesis on the theme “Law on Social Labour Distribution and it’s role & activity in the developing socialism” and obtained the Master’s degree. He became the first economist in the Soviet Union who presented the Social Labour Distribution as a Law.

In 1982, Shamil Gafarov was elected the lead teacher and in 1986 he was elected as a reader in the Azerbaijan State University.

In June,1998 he was elected the Director of the faculty of “Theory of Economics” in the Azerbaijan State University.

February 16, 2001 He presented the Scientific Thesis on “Social and Economical problems of Labour Distribution” and obtained the degree of “Doctor of economics” and became the first scientist who presented the theoretical thesis on economics in the independent Republic of Azerbaijan.

In 1999, he presented a book on the theme “International Labour Distribution: formation, dynamics and structure” and the same year he also presented the monograph on the following subject: “Social Labour Distribution and it’s social and economical problems” consisting of 25 printed pages.

In 2002 and 2004, he presented the study guide (book) on “The Theory of Economics”.

In May 2003, he was elected the Professor of the Baku State University.

All in all, he is the author of 4 book and more than 110 articles. At present, he is the scientific leader of 5 (five) aspirants and respondents. He is the official opponent of more than 10 applicants for doctoral and pre-doctoral scientific dissertations.

He is the member of the Committee specialising on Doctoral Dissertations at the Azerbaijan National Academy of Sciences.

Sh.Gafarov is the member of the “problem council” on the organization and coordination of the economic researches in Azerbaijan Republic for now.

In 1982 and 1988 he had the qualification improvement courses in the Moscow State University (lasted for 5 months each time).

He participated at the following scientific forums: in 1998 in Kiev, in 1987 in Yerevan, in 1989 in Sverdlovsk, in 1992 in Tebris. He also had the course sponsored and hosted by the International Bank and held in the Moscow State University as well the courses dedicated to the aid of entrepreneurship held in Ankara and Istanbul, Turkey.

Professor, S.S.Gafarov is the first economist in Azerbaijan who twice became the winner of the competition of DAAD (German Academic Exchange Services). As a winner of the competition he visited the State Stuttgart University in Germany during the period from 01.10.1998 – 01.12.1998 and as a result of this visit he presented a book in German on the subject: “Direct Investments to Azerbaijan – Mechanism of Aid to German Investors” with the help of the world famous scientist, dean of the faculty of economics in the Stuttgart University, the director of the department of economics, the director of the newly created Business School, the counsellor of the Pentagon and Bundestag on economical issues, the editor of various scientific magazines, Mr.Ulli Arnold.

In order to continue the joint research with professor S.Gafarov the world famous German economist, professor Ulli Alnold visited Azerbaijan and this visit was sponsored by the German State in September, 2003.

Professor S.Gafarov visited the Stuttgart University again in 2004 to continue the scientific work in Germany. As a result of this research, the final joint work on the book called “The problems and conditions of investments for integration of German-Azerbaijan economic relations with the world economy “ are ongoing at present.

Professor S.Gafarov is the director of the department of “Theory of Economics” in the Baku State University at present.

Married. Has a daughter and son.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 21-25

I FƏSİL

BAZAR İQTİSADİYYATI –

BÜTÖV SİSTEM KİMİ.....25-127

1.1. Bazar iqtisadiyyatının genezisi və onun substansional
komponentləri..... 26-49

1.2. Bazar iqtisadiyyatının modelləri 49-76

1.3. Bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici və tənzimləyici
mexanizmi 76-97

1.4. Bazar iqtisadiyyatına keçidin
simptomatik xüsusiyyətləri.....97-127

II FƏSİL

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QLOBAL VƏ

YERLİ SAHİBKARLIQ FENOMENİ 127-221

2.1. Sahibkarlıq, biznes və innovasiya fəaliyyətinin
qarşılıqlı əlaqəsi 128-154

2.2. Azərbaycanın makro və mikroiqtisadiyyatında
sahibkarlıq fəaliyyəti 154-188

2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq təcrübəsi 188-207

2.4. Azərbaycanda özəlləşdirmə və sahibkarlığın inkişaf
perspektivləri 207-221

III FƏSİL

BAZAR MEXANİZMİ VƏ İQTİSADİYYATIN

DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ.....221-289

- 3.1. İqtisadi və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsinin
zəruriliyi və müasir xüsusiyyətləri 222-252
- 3.2. Əmək bazarı və demoqrafik proseslərin dövlət
tərəfindən tənzimlənməsi 252-289

IV FƏSİL

TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNİN BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ

VƏ İQTİSADI İNTEQRASIYA 289-355

- 4.1. İnteqrasiya - ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına
qoşulmasında mühüm istiqamətdir 290-309
- 4.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sisteminə
transformasiyası 309-318
- 4.3. İstehsalın beynəlmiləlləşməsi və inteqrasiya proseslərində
Azərbaycanın iştirakı 318-335
- 4.4. Azərbaycanın beynəlmiləlləşən təkrar istehsal
prosesinə qoşulması.....335-344
- 4.5. İqtisadi inkişaf və proteksionizm 344-355

V FƏSİL

DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİ VƏ

İNVESTİSİYALAR 355-413

- 5.1. İnvestisiya anlayışının anatomiyası və
nəzəri-metodoloji xarakteristikası 356-375

- 5.2. Dünya təsərrüfat sistemi və Azərbaycanda investisiya
mühitinin formalaşdırılması problemləri 375-386
- 5.3. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının
maliyyə təminatı 386-412

VI FƏSİL

TRANSMİLLİ KORPORASIYALAR VƏ

QLOBALLAŞMA 413-539

- 6.1. Transmilli korporasiyaların mahiyyəti, genezisi və
təkamülü 414-427
- 6.2. Transmilli korporasiyaların səciyyəvi xüsusiyyətləri
və inkişaf dinamikası 427-461
- 6.3. Beynəlxalq əmək bölgüsü və TMK 461-473
- 6.4. Qloballaşmanın anatomiyası və sosial-iqtisadi
nəticələri.....473-509
- 6.5. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın
neft strategiyası 509-539
- Ədəbiyyat siyahısı 539-565
  - Ad göstəricisi.....565-575
  - Əsas iqtisadi anlayışlar 575-583
  - Xülasə 583-587
  - Xülasə (rus dilində).....587-591
  - Xülasə (ingilis dilində) 591-595
  - Müəllifin əsərlərinin siyahısı 595-632

СОДЕРЖАНИЕ

Вступление 21-25

ГЛАВА I

**РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА –
КАК ЦЕЛОСТНАЯ СИСТЕМА 25-127**

1.1. Генезис рыночной экономики и его
    субстанциональные компоненты 26-49

1.2. Модели рыночной экономики 49-76

1.3. Движущие и регулирующие механизмы
    рыночной экономики 76-97

1.4. Симптоматические особенности перехода
    к рыночной экономике 97-127

ГЛАВА II

**ФЕНОМЕН ГЛОБАЛЬНОГО И МЕСТНОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ
РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ 127-221**

2.1. Взаимосвязь деятельности предпринимательства,
    бизнеса и инновации 128-154

2.2. Предпринимательская деятельность в макро и
    микро экономике Азербайджана 154-188

2.3. Предпринимательский опыт развитых стран 188-207

2.4. Перспективы развития приватизации и
    предпринимательства в Азербайджане 207-221

ГЛАВА III

**РЫНОЧНЫЙ МЕХАНИЗМ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ
РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ 221-289**

3.1. Необходимость и современные особенности
государственного регулирования экономических
и социальных процессов 222-252

3.2. Государственное регулирование трудового рынка и
демографических процессов..... 252-289

ГЛАВА IV

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ
СИСТЕМЫ..... 289-355**

4.1. Интеграция - как важное направление сближения
отечественной экономики с мировой хозяйственной
системой 290-309

4.2. Трансформация Азербайджанской экономики в
мировую хозяйственную систему..... 309-318

4.3. Участие Азербайджана в процессе интернацио-
нализации и интеграции производства 318-335

4.4. Участие Азербайджана в процессе интернационализи-
рованного воспроизводства..... 335-344

4.5. Экономическое развитие и протекционизм 344-355

ГЛАВА V

**МИРОВАЯ ХОЗЯЙСТВЕННАЯ СИСТЕМА
И ИНВЕСТИЦИИ 355-413**

5.1. Анатомия понятия инвестиции и научно-
методологические характеристики 356-375

- 5.2. Мировая хозяйственная система и проблемы формирования инвестиционного климата Азербайджана 375-386
- 5.3. Финансовое обеспечение международных финансово-кредитных организаций 386-412

ГЛАВА VI

ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫЕ КОРПОРАЦИИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ 413-539

- 6.1. Сущность, генезис и эволюция транснациональных корпораций..... 414-427
- 6.2. Динамика развития и отличительные особенности транснациональных корпораций 427-461
- 6.3. Международное разделение труда и ТНК 461-473
- 6.4. Анатомия глобализации и социально-экономические последствия 473-509
- 6.5. Нефтяная стратегия Азербайджана в условиях глобализации..... 509-539
- Список литературы 539-565
  - Именной указатель..... 565-575
  - Основные экономические понятия 575-583
  - Резюме (на азербайджанском языке)..... 583-587
  - Резюме (на русском языке)..... 587-591
  - Резюме (на английском языке) 591-595
  - Список научных трудов автора..... 595-632

TABLE OF CONTENT

Introduction 21-25

CHAPTER I

MARKET ECONOMY AS A SOLID SYSTEM... 25-127

1.1. Genesis of the market economy and its main
    Components 26-49

1.2. Models of the market economy 49-76

1.3. Leading and regulating mechanism of the
    market economy 76-97

1.4. Symptomatic characteristics of transition to the market
    economy 97-127

CHAPTER II

THE GLOBAL AND LOCAL BUSINESS

PHENOMENON IN THE MARKET ECONOMY .. 127-221

2.1. Interrelations of activities concerning entrepreneurship,
    business and innovation 128-154

2.2. Business activity in macro and micro-economy
    of the Azerbaijan Republic 154-188

2.3. Experience of the entrepreneurship in the
    developed countries 188-207

2.4. Development prospects of privatisation & business
    in Azerbaijan 207-221

CHAPTER III

MARKET MECHANISM AND STATE

ECONOMIC REGULATION..... 221-252

- 3.1. Importance of and contemporary features of state regulation of economic and social processes 222-252
- 3.2. State regulation of labour market and demographic processes..... 252-289

CHAPTER IV

INTERNATIONALISATION OF THE PRODUCTION

SYSTEM AND ECONOMIC INTEGRATION 289-355

- 4.1. Integration as the main course towards the integration of the local economy with the world industry 290-309
- 4.2. Process of transformation of the Azeri economy to the world economic system 309-318
- 4.3. Internationalisation of the production and involvement of Azerbaijan into the integration process..... 318-335
- 4.4. Joining the internationalised repeated industrial process by Azerbaijan 335-344
- 4.5. Economic development and protectionism 344-355

CHAPTER V

GLOBAL INDUSTRIAL SYSTEMS AND

INVESTMENTS..... 355-413

- 5.1. Anatomy of investment concept and scientific-methodological features 356-375
- 5.2. The global industrial system and problems related to the creation of investment climate in Azerbaijan 375-386

5.3. Financial guarantees of international financial-credit institutions	386-412
--	---------

CHAPTER VI

TRANS-NATIONAL CORPORATIONS

AND GLOBALISATION 413-539

6.1. The essence of trans-national corporations, its genesis and development process	414-427
6.2. The dynamics of development and distinctive features of trans-national corporations	427-461
6.3. The international division of labour and trans-national corporations	461-473
6.4. The anatomy of globalisations and socio-economic outcomes	473-509
6.5. The petroleum strategy of Azerbaijan under the globalisation conditions	509-539
- Science list. List of used literature.....	539-565
- Main name indexes	565-575
- Main economic notions.....	575-583
- Brief introduction (Azeri version)	583-587
- Brief introduction (Russian version)	587-591
- Brief introduction (English version).....	591-595
- List of scientific literature written by the author ..	595-632

GİRİŞ

Güclü nəzəriyyə praktikaya yol açır. Bu, iqtisadiyyatda da belədir. İqtisadi həyatda mövcud olan reallıqlar və praktiki nəticələr yalnız elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi qanunauyğunluqlara və obyektiv iqtisadi qanunlara əsaslanır. Təbiətdə baş verən hadisələr də buna bənzəyir. Belə ki, görkəmli mütəfəkkirlərin təbiət hadisələri haqqında qabaqcadan irəli sürdükləri ideyalar, qanunauyğunluqlar və müşahidələr real gerçəklikdə öz əksini tapmışdır. **Mütəfəkkirlərin söylədiyi kimi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəzəriyyədən yaxşı praktika yoxdur.** Məsələn, Kopernikin nəzəriyyəsi Yerin öz oxu ətrafında fırlandığını aşkara çıxarmaqla təbiətin elə bir qanununun mahiyyətini kəşf etmişdir ki, gecə ilə gündüzün növbələşməsi o qanuna görə baş verir. Buna əsasən Kepler planetlərin hərəkətinin elə qanunlarını tapmışdır ki, onlardan istifadə edərək Günəş sistemində bir çox hadisələri qabaqcadan xəbər vermək və izah etmək mümkündür. Astronomlar bu qanunlara əsaslanaraq, Günəşin tutulacağını neçə yüz il qabaqcadan bir saniyəyədək dəqiqliklə xəbər verirlər.

Nyutonun şagirdi Halley nəzəri hesablamalar əsasında bildirmişdi ki, 1682-ci il kometası yenidən görünməlidir. Fransız alimi Hoptenziya Lepot uzun illər boyu Halley kometasının yolunu hesablayıb təsdiq etmişdi ki, 1758-ci ildə görünəcək. Doğrudan da göründü.¹

İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Duqlas Nart 6 yanvar 2000-ci il tarixdə Bostonda Birləşmiş ictimai elmlər assosiasiyasının konfransında çıxış edərək bildirmişdi ki, yaşadığımız dünya elə sürətlə dəyişir ki, mövcud nəzəriyyə əsasında siyasəti proqnozlaşdırmaq və ya qurmaq demək

---

¹ Bax: Valovoy D.V. Axtarış: İqtisadi povest. –B.: Azərneşr. 1986. s.103.

olar ki, mümkün deyil. Müasir nəzəriyyə ətalətlidir, dinamik deyildir. O, müəyyən məqamda mövcud problemlərin həlli üçün yaradılmışdır. Lakin bugünkü problemlər dinamik xarakter daşıyır.

ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sisteminin (Mərkəzi Bankın) sədri A.Qrinspenin fikrincə son illər iqtisadiyyatı məhz informasiya texnologiyaları sarsıtdı və bunun nəticəsində indiki şərait əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Bunlar inkişaf etmiş ölkələrə xas olan problemlərdir. Lakin bir sıra ölkələrdə, xüsusilə də postsosialist ölkələrində sosial-iqtisadi problemlər daha çoxdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran mühüm problemlərdən biri idxal edən ölkədən ixrac edən ölkəyə çevrilməkdir. Bunun üçün ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi zəruridir.

Alman iqtisadçısı Tomas Münts yazır: **«Xammalı, faydalı qazıntıları və digər belə şeyləri iqtisadi müvəffəqiyyətin əsas amili saymaq lap kütbeyinlikdir. Müvəffəqiyyətin əsas amili həmişə adamlardır».**

Tanınmış amerika iqtisadçılarından biri olan Pol Heyne özünün məşhur «İqtisadi təfəkkür tərzii» kitabında qeyd edirdi ki, mənim başlıca məqsədim milyonlarla insanlar arasında , hətta tanış olmayan insanlar arasında razılığa necə və nəyə görə nail olunmadığını, eləcə də bu razılığa həmişə nəyə görə nail olunmadığının səbəbini insanlara başa salmaq, bu işdə onlara kömək etməkdən ibarət olmuşdur. Əgər tələb olunan səviyyədə biliyə malik olmayan şəxslər cəmiyyəti idarə edərlərsə, onda xaos və yoxsulluq təhlükəsi böyük olur.¹

---

¹ Вах: Устарел ли марксизм? "Российский экономический журнал". 2000. № 9, с. 84.

İnsanlardan ötrü hansı sistemdə yaşamağın əslində heç bir fərqi yoxdur. Bir şərtlə ki, həmin sistem onların maddi, mənəvi və həm də intellektual tələbatlarını lazımi dərəcədə ödəsin. Amerikalı iqtisadçılar Kembell R. Makkonnell və Stenli L. Bryunun qeyd etdikləri kimi, hər bir iqtisadi sistem aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

1. Nə qədər istehsal edilməlidir? İstehsal prosesində mövcud resurslardan hansı həcmdə və ya hansı hissəni məşğul etmək və ya istifadə etmək lazımdır?

2. Nə istehsal edilməlidir? Əmtələrin və xidmətlərin hansı həcmi cəmiyyətin maddi tələbatını daha tam ödəyə bilər?

3. Bu məhsulu necə istehsal etmək olar? İstehsal necə təşkil olunmalıdır? İstehsalı hansı firmalar həyata keçirməli və hansı texnologiyadan istifadə olunmalıdır?

4. Kim bu məhsulu əldə etməlidir? Məhsul fərdi istehsalçılar arasında, necə bölüşdürülməlidir?

5. Sistem dəyişikliklərə uyğunlaşmağı bacarırmı? Sistem istehlakçı sorgusunda, resursların təchizatında, istehsalın texnologiyasında dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq lazımi düzəlişlərə nail ola bilərmi?¹

Bu suallara hər bir iqtisadi sistem özü cavab tapmalıdır. Bütün iqtisadi sistemlərdə bu problemlər mövcuddur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadi sistemi daha mütərəqqidir və tarixin təcrübəsindən daha uğurla sınaqdan çıxmışdır.

Bazar iqtisadi sisteminə keçən bütün ölkələrdə makroiqtisadi sabitliyin, iqtisadi islahatların, o cümlədən özəlləşdirmənin və struktur dəyişikliklərinin aparılması vacibdir. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi nəzəriyyələri olmadığı kimi, keçid dövrü və keçid iqtisadiyyatı ölkələri də eyni proseslərlə gedə bilməz.

---

¹ Вах: Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. М., т. 1, 1992, с. 81.

Con Meynard Keyns yazırdı ki, peşəkar iqtisadçı bu günü keçmişin işığında və gələcəyin naminə yoxlamalıdır. Keçmişdə heç zaman biz bu məqsədə nail olmağa imkan verən o qədər də bahalı mənbəyə malik deyildik.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur ki, bu da dünya təsərrüfatının yeni inkişaf mərhələsi haqqında danışmağa əsas verir. Məlum olduğu kimi, son illər dünyada gedən proseslər, ictimai-siyasi və iqtisadi hadisələr qloballaşma kontekstində baş verir.

Bir çox tanınmış alimlər və siyasi xadimlər qloballaşmanı xalis müsbət hadisə və fenomen kimi nəzərdən keçirirlər. Digər bir qrup nüfuzlu alimlər isə qloballaşmanı planetin əhalisinin əsas hissəsinin real həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin, mövcud demokratik ənənələrin pozulmasının, bir çox bələlərin və kataklizmlərin əsas səbəbi, hətta ayrı-ayrı ölkələrin milli mənafeələrinə birbaşa təhlükə törədən başlıca amil hesab edirlər.

Monoqrafiyanın yazılmasında məqsəd, bazar münasibətlərinə keçən Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunmasının elmi-nəzəri metodoloji problemlərini, yollarını, istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və qloballaşma prosesinə qoşulması məsələlərini araşdırmaqdır.¹ Məlumdur ki, bütün bu məsələləri bir tədqiqat əsərində hərtərəfli və geniş təhlil etmək çox çətindir. Bunu nəzərə alaraq monoqrafiyada göstərilən problemlərlə əlaqədar üzə çıxan yeni meyillərin elmi izahına cəhd göstərilmişdir.

---

¹ Nəzərdən keçirilən problemlər yalnız Azərbaycan iqtisadiyyatına deyil, demək olar ki, bütün postsosialist və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarına da aiddir. Məqsədimiz ümumi nəzəri istiqamətləri və inkişaf meyillərini tədqiq etməkdir. Hər bir ölkə milli xüsusiyyətlərinə, təbii sərvətlərinə, adət-ənənələrinə, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinə və s. görə qeyd olunan problemləri daha tez və ya təkamül yolu ilə həll edə bilər.

I FƏSİL

BAZAR İQTİSADİYYATI – BÜTÖV SİSTEM KİMİ

- 1.1. Bazar iqtisadiyyatının genezisi və onun
substansional komponentləri 26-49**
- 1.2. Bazar iqtisadiyyatının modelləri 49-76**
- 1.3. Bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici və
tənzimləyici mexanizmi.....76-97**
- 1.4. Bazar iqtisadiyyatına keçidin simptomatik
xüsusiyyətləri.....97-127**

1.1. Bazar iqtisadiyyatının genezisi və onun substansional komponentləri

İqtisadi dəyişikliklərdə yeni yollar aramaq və qətiyyətli addımlar atmaq lazımdır. Əgər bunların mahiyyətini yığcam şəkildə ifadə etməli olsaq, onda söhbət tənzimlənən bazar münasibətlərinə keçməkdən getməlidir.

Əmtəə istehsalının və bazarın meydana gəlməsi hələ müasir elmi baxımdan bazar iqtisadiyyatı sistemi demək deyildi. «Bazar iqtisadiyyatı» anlayışı əvvəlki təsərrüfat formalarından əsaslı surətdə fərqlənən və tarixən onlardan çox-çox sonralar meydana gələn və formalaşan bir təsərrüfat formasıdır. Bu, tarixən kapitalist iqtisadiyyatının yaranması ilə qərarlaşmağa başlamış və müasir səviyyəyə gəlib çıxmışdır. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda bazar, bazar iqtisadiyyatı sistemi ilə eyniləşdirilir və qarışdırılır.

«Bazar iqtisadiyyatı» məfhumu adından görüldüyü kimi, iki ifadənin birləşməsi «bazar» və «iqtisadiyyat» ilə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində onun əsas strukturu olan bazar iki xarakterik cəhəti ilə səciyyələnir. Bazar tənzimlənən və ya mütəşəkkil bazara və qeyri-mütəşəkkil bazara bölünür. Tənzimlənən bazar dedikdə, məlum olduğu kimi, material və maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatla, bunların ödənilməsi arasında daim saxlanılan tarazlıq başa düşülür. Tənzimlənən bazarda heç bir mal qıtlığı olmur.

Qeyri-mütəşəkkil bazarlar əsasən dövlətin nəzarətindən kənarlaşır, fərdi, xüsusi, qrup inhisarçılıq mövqelərinin təsiri altında fəaliyyət göstərir.

Bazar ibtidai-icma quruluşunun dağıldığı dövrlərdə meydana gəlmişdir. Bu, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinin və əmtəə təsərrüfatının yaranması ilə əlaqədar idi. Bəzi iqtisadi terminlərin müxtəlif tarixi dövrlərdə düzgün dərk edilməməsi müəyyən yanlışlıqlara gətirib çıxarmışdır. Məşhur rus şairi A.S.Puşkinin yazmış olduğu «Yevgeni Onegin» əsərinin qəhrəmanı Yevgeninin siyasi iqtisad elminə olan marağını şair belə təsvir edir.¹

*Oxuyardı Adam Smiti,
O, iqtisadçıydı, bilirdi əlbət
Ki, nəylə varlanır, yaşayır dövlət.
Fikirlər yürüdüb bilirdi haman
Ki, dövlət nə ilə düşürdü yönə,
Neyçin qızıl gərək deyildir ona
Sadə əmtəəsi olduğu zaman,
Atası oğlundan bezikib doydu,
Bu sadə hesabdən baş çıxarmadı.
Bütün torpağını girova qoydu.*

K.Marks «Yevgeni Onegin» poemasını oxuyanda bu fikrə xüsusi diqqət yetirmiş və «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsərində poemanın bu yerini xatırlayaraq yazmışdır: «Puşkinin poemasında qəhrəmanın atası heç bir vəhclə başa düşmür ki, əmtəə puldur. Lakin əmtəənin pul olduğunu

---

¹ Qeyd: Vaxtı ilə I Nikolay A.S.Puşkini yanına çağıraraq gənclərin tərbiyəsinin pozulduğunu və onun qarşısını almaq üçün tövsiyələr verməyi tapşırır. Puşkin gənclərin elmlə, xüsusilə ilk növbədə iqtisad elmi ilə məşğul olmağı məsləhət görmüşdür. Onun bu təklifi «Yevgeni Onegin» əsərində öz əksini tarmışdır.

rusların artıq çoxdan başa düşdüyünü nəinki 1838-1842-ci illərdə İngiltərəyə taxıl göndərmələri, onların bütün ticarət tarixi də göstərir».

F.Engels də «Rus çarının xarici siyasəti» əsərində XIX əsrin əvvəllərində İngiltərə ilə ticarət əlaqələrinin pozulmasının Rusiya üçün törətdiyi çətinlikləri göstərir və fikrini izah edərkən «Yevgeni Onegin»dən yuxarıda verilən həmin parçanı misal gətirir.

Bazar – zahirən mübadilə, tədavül sferalarında, alqı-satqı mühitində təşəkkül tapan, lakin istehsal sferası ilə bağlı olan iqtisadi əlaqələr sistemidir.

Bazar nədir? “Bazar” anlayışına iqtisadi ədəbiyyatda çoxsaylı təriflər verilir: 1) Bazar – iqtisadi münasibətlərdə tələb və təklifin məcmusudur; 2) Bazar ayrı-ayrı əmtəə və xidmətlər üzrə satıcılarla alıcıların birgə fəaliyyət mexanizmidir; 3) Bazar – hər hansı əmtəə üzrə bir qrup adamın sövdələşməsi ilə baş verən sıx fəaliyyət münasibətləridir; 4) Bazar – ticarət aparmaq üçün adamların bir-biri ilə hər hansı qarşılıqlı fəaliyyətidir; 5) Bazar – əmtəə-pul münasibətlərinin formasıdır; 6) Bazar – əmtəənin istehsalı və pul tədavülü qanunudur; 7) Bazar – əmtəə və pul tədavülü münasibətlərinin məcmusudur; 8) Bazar – marketing nöqtəyi-nəzərindən əmtəənin mövcud və potensial alıcılarının məcmusudur; 9) Bazar – iqtisadi kateqoriya kimi mübadilə dairəsində sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusudur ki, bunların vasitəsi ilə əmtəələrin satılması baş verir; 10) Bazar – ölkə daxilində və ölkələr arasında məhsul istehsalçıları ilə istehlakçıları əlaqələndirən mübadilə sferasıdır.

Beləliklə, bazar təkcə mübadilə və tədavülün spesifik kateqoriyası deyil, hər hansı inkişaf etmiş iqtisadi sistemin ayrılmaz ünsürüdür.

Görkəmli ingilis iqtisadçısı A.Marşall göstərmişdir ki, bazar nə qədər təkmil olarsa, o qədər də onun bütün mənbələrində eyni anda əşyalara eyni qiymətlərin qoyulması meyli daha da güclü olacaqdır. Lakin aydındır ki, bazar geniş obyektidir və burada əmtəələrin müxtəlif alıcılara (istehlakçılara) çatdırılması üzrə xərclər də hesaba alınmalıdır və onlardan hər biri bazar qiymətlərindən yüksək xərclərlə əmtəə istehsal etdikdə, əmtəələrin çatdırılması üzrə xüsusi ödənişlərə də nəzər yetirməlidirlər.¹

İqtisadçı alim A.V.Drinoçkin yazır ki, bazarın vəziyyəti mövcud məqamda, yaxud qısa müddət ərzində qüvvələr, amillər və şərtlər kompleksinin təsiri altında bazarda yaranan konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Burada əmtəələrin daxil olduğu mənbələr, idxal əmtəələrinin vəziyyəti, perspektivləri və s. tədqiq olunmalıdır. Eyni zamanda rəqabət mühiti, rəqabətin inkişaf səviyyəsi, bazarda təsərrüfatçılıq edən subyektlərin davranışları da öyrənilməlidir.²

ABŞ Şimali-Qərb universitetinin professoru, marketing sahəsində tanınmış mütəxəssis olan Filip Kotler bazara çox qısa və aydın tərif verir: “Bazar – mövcud olan və potensial əmtəə alıcılarının məcmusudur”.³

---

¹ Вах: Маршалл А. Принципы политической экономии. Т. II. Пер. с англ. – М., «Прогресс», 1984, с. 7.

² Вах: Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. Под ред. проф. В.Е.Рыбалкина. Учебник. – М., Междунар. отношения, 1999, с. 133.

³ Filip Kotler. Marketingin əsasları. Bakı, «Ergün», 1993, s. 16.

Bazar münasibətləri obyektlərinin və subyektlərinin çox olduğu kəskin rəqabət mühitində tələb və təklifin təsiri ilə formalaşan qiymətlər alıcıların və satıcıların seçim azadlığı prinsipinə əsaslanır.

A.İ.Deykin qeyd edir ki, bazar bəzən əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş hesablamalara uyğun gəlmir və onun azad rəqabət şəraitində inkişafı ekologiya və enerji problemlərilə bağlı bir sıra çətinliklər yarada bilər.¹

Belə götürdükdə bazar anlayışı bütün alıcılara tanışdır. Eyni zamanda bu anlayış bazarların miqyasının genişliyindən və çoxnövliyündən irəli gəlir. Burada baş verən dəyişikliklər çoxlu sayda insanların və hətta bu sistemdə heç nə itirməyən və heç nə axtarmayanların da mənafeyinə toxunur.²

Bazara digər, həm də kifayət qədər sanballı bir dərslikdə də yuxarıda göstərilən fikirlərə uyğun tərif verilir: “Bazar əmtələrin (xidmətlərin) alıcıları ilə satıcılarının əmtəə alqı-satqısı məqsədilə bir-birləri ilə görüşməsi, ünsiyyətə girməsi üçün tələb olunan şərtlərin məcmusudur”.³

Söylənilən fikirlərə yekun vuraraq nəticə çıxarmaq olar ki, bazar **“ilahi məşın”, görünməz əllə idarə olunan hansısa bir ilahi qüvvə deyil, əsrlər boyu insanların şüurlu fəaliyyətləri ilə qərarlaşıb inkişaf edən bir ictimai institutdur.** O, bütöv bir işlək mexanizmlər şəbəkəsidir ki, onun da ən mühüm ünsürlərindən biri bazar qiymətləridir. Deməli, bazar əmtəə

---

¹ Вах: Государство и рынок: Американская модель. Издательство «АН-КИЛ», Москва, 1999, с. 43.

² Вах: Экономическая теория: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений/Под ред. В.Д.Камаева. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2001, с. 49.

³ Вах: Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М.: Дело, 1993, с. 778.

və xidmətlərin alqı-satqısını həyata keçirən mexanizmdir. Bunun üçün isə hansısa bir fiziki məkanın olması vacib deyildir. Müasir dövrdə bazar bütün dünyanı əhatə edən və eləcə də səhmlərin alqı satqısını həyata keçirən telekommunikasiya şəbəkəsi də ola bilər.

Bazarın iqtisadiyyatla bağlılığı hələ «bazar iqtisadiyyatı» demək deyildir. Müasir mənada «bazar iqtisadiyyatı» məfhumu yalnız kapitalizm cəmiyyəti adlandırdığımız ictimai-iqtisadi quruluş ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri öz iqtisadiyyatlarını bazar münasibətləri ilə vəhdətdə qəbul etdikləri üçün «kapitalizm» terminindən az istifadə edirlər və bazar iqtisadiyyatı ölkələri, demokratik quruluşlu ölkələr kimi göstərilir.¹

«Bazar iqtisadiyyatı» kateqoriyası bütövlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmir. O, əsas etibarilə bazarla üzvi şəkildə bağlı olan iqtisadi münasibətləri özündə ifadə edir. Deməli, bazar iqtisadiyyatı bütövlükdə götürülən iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir.

Sivilizasiyanın ilk dövrlərindən bu günə qədər iqtisadiyyat kateqoriyası dedikdə, bazar iqtisadiyyatından daha əhatəli olan bütöv iqtisadiyyat nəzərdə tutulur. Bütövlükdə iqtisadiyyat bazar iqtisadi münasibətlərinə nisbətən daha geniş anlayışdır. İqtisadiyyat maddi-əşya substansiyasından, informasiyadan tutmuş, xüsusi elmi fəaliyyət növlərindənək bütün sahələri əhatə edir. Məsələn, o, əsas sahələrlə yanaşı iqtisadiyyatın çox mühüm tərkib hissəsi olan təbii resursları qlobal iqtisadi - ekoloji problemləri,

---

¹ Qeyd: Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «kapitalizm» termini marksist tarixi cərəyanı ilə meydana gəlib.

sosial infrastruktur parametrlərini, həyat tərzi və həyat səviyyəsini, müəyyən mənada iqtisadi tənzimləməni, bəzi iqtisadi kateqoriyalar və iqtisadi qanunauyğunluqları və s. əhatə edir. Bunlar yalnız dolay yollarla bazar iqtisadiyyatı ilə bağlana bilər. Bu o deməkdir ki, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı ilə mütləq mənada eyniləşdirmək olmaz. Bəzən bazar iqtisadiyyatı dedikdə hər şeyin pulla qiymətləndirilməsi başa düşülür. **Bazar iqtisadiyyatı müdafiə, prokurorluq, polis, məhkəmə sistemi, icra strukturları və ya milli parklar kimi bəzi həyatı cəhətdən zəruri olan ictimai nemətləri tam həcmdə əhatə edə bilmir.**

Bazar iqtisadiyyatına dair söylənmiş fikirlərin nəzəri əsasları görkəmli klassik iqtisadçılar U.Petti, A.Smit, D.Rikardo, T.Maltus, C.S.Mill, A.Marşall, Y.Bem-Baverk, K.Menger, F.Vizer, L.Valras, Y.Şumpeter və b. tərəfindən yaradılmışdır. Məsələn, A.Smit bazar iqtisadiyyatının öz obyektiv qanunları ilə idarə olunmasını, sərbəst fəaliyyət göstərməsini və dövlətin həmin proseslərə müdaxiləsinə yol verilməzliyi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O qeyd etmişdir ki, bazar iqtisadiyyatında satıcılarla alıcıların mənafeləri bir-birilə toqquşur.

Xüsusilə neoklassik cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunan A.Marşall və bundan sonra C.M.Keyns kimi çox məşhur iqtisadçılar bazar iqtisadiyyatı təliminə qiymətli töhfələr vermişlər. A.Marşall bazar iqtisadiyyatı mexanizminin müxtəlif tərəfləri barədə qiymətli ideyalar irəli sürmüşdür. C.M.Keynsin bazar iqtisadiyyatı məsələsində əsas ideyası dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin zəruriliyi ilə bağlı olmuşdur. Onun

nəzəriyyəsinə görə, dövlətin başlıca vəzifəsi səmərəli tələbin köməyiylə makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsidir.

Makroiqtisadiyyat sahəsində tanınmış Amerika iqtisadçısı N.Qreqori Menkyu makroiqtisadi modellərin əsas amili kimi bazarda yaranan şəraitə uyğun olaraq qiymətlərin və əmək haqqının dəyişməsinə nəzərdə tutur. O göstərir ki, iqtisadçılar adətən ona əsaslanırlar ki, əmtəə və xidmətlərin qiymətləri tələb və təklifin tarazlığına uyğun olaraq dəyişir. Başqa sözlə, onlar belə fərz edirlər ki, mövcud qiymətlərlə alıcılar istədikləri hər şeyi almış, satıcılar da nəzərdə tutduqları hər şeyi satmışlar. Bu fərziyyə bazarın tarazlığı adını almışdır.¹

XX əsrin görkəmli amerika iqtisadçısı avstriya mənşəli Lüdvik Fon Mizes (1881-1973) bazar iqtisadiyyatından danışarkən qeyd edir ki, xalis bazar iqtisadiyyatı nəzərdə tutur ki, zor və məcburetmanın sosial aparatı olan hökumət bazar sisteminin fəaliyyət göstərməsini qorumaq niyyətindədir, onun fəaliyyətini əngəlləməkdən çəkinir və onu başqa insanların edə biləcəyi təcavüzdən qoruyur.

O.S.Belokrylova keçid iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə dair yazdığı dərs vəsaitində bazar iqtisadiyyatına ümumiləşdirilmiş tərif verir. Onun fikrinə görə bazar iqtisadiyyatı iqtisadi subyektlər tərəfindən qərarların azad seçmə əsasında mərkəzləşdirmə yolu ilə qəbul edildiyi iqtisadi sistemdir.²

Pol A.Samuelsən və Vilyams D.Nordhaus məşhur «Ekonomiks» dərsliyində yazırlar ki, bazar iqtisadiyyatı

---

¹ Вах: Мэнькю Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ.- М.: Изд-во МГУ, 1994, с. 52-53.

² Вах: Белокрылова О.С. Теория переходной экономики: Учебное пособие. Ростов на-Дону: «Феникс», 2002, с.94.

[market economic system] – istehsal və istehlak haqqında əsas qərarları qəbul edən ayrı-ayrı şəxslərin və xüsusi müəssisələrin fəaliyyətini əhatə edən iqtisadiyyatın təşkili formasıdır. Qiymət, gəlir, itki, maraq və mükafatlar sistemi nə?, necə?, kimin üçün? – suallarını müəyyənləşdirir. Firma daha ucuz texnologiyanın köməyi ilə (necə?) istehsal edilən məhsullardan maksimum gəlir verə biləcək məhsul (nə?) istehsal edir. Hər kəs əməyi və şəxsi mülkiyyəti sayəsində əldə etdiyi gəliri və ya əmək haqqını nəyə sərf edəcəyini özü müəyyən edir. Dövlətin heç bir təsiri olmayan bazar iqtisadiyyatı «azad bazar» iqtisadiyyatı və ya dövlət müdaxiləsi olmayan iqtisadiyyat adlanır (laissezfaire).¹

Bazar iqtisadiyyatı özünəməxsus genetik əsaslara malikdir. Bu aşağıdakılarla səciyyələnir: inkişaf etmiş ictimai əmək bölgüsü, istehsalçıların iqtisadi cəhətdən əlahiddələşməsi, yəni mülkiyyət formalarının plüralizmi, xüsusi sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin hakim mövqedə olması, əmtəə təsərrüfatının geniş vüsət alması, əmtəə və xidmətləri istehsal edən fəhlənin iş qüvvəsinin də əmtəəyə çevrilməsi, tələb və təklifin yüksək dinamikliyi, rəqabət dairəsinin və təsirinin, bazar sisteminin əhatə dairəsinin daim artması, iqtisadi demokratikləşmə, iqtisadi azadlıq, liberallaşma, mənfəətin hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi, istehsal və bazar infrastrukturalarının genişlənmə meylinin güclənməsi və s. Sonralar daha da inkişaf etmiş, modernləşmiş bir sıra genetik əsaslar da onun müasir səciyyəvi komponentlərinə çevrilmişlər.

---

¹ Bax: Pol A.Samuelsun, Vilyams D.Nordhausun «Ekonomiks» dərsliyinin əsas iqtisadi anlayışlarının Azərbaycan-İngilis dilində izahlı lüğəti (i.e.d., prof.Ə.P.Babayevin ümumi elmi redaktəsi ilə) – Bakı: Çapaşoğlu. 2001, s.5-6.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması tarixi kapitalizm ictimai-iqtisadi quruluşunun meydana gəlməsi ilə başlayır. Kapitalizm isə genetik əsaslarda göstərilənlər kimi, bilavasitə ona xas olan xüsusi mülkiyyətin yaranması ilə, iş qüvvəsinin əmtəə kimi alınıb-satılması ilə, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin başlaması ilə, yüksək mənfəət uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi və s. ilə bərqərar olmağa başlamışdır. Bu prosesdə ilkin kapital yığılı amili və kapitalizmin inkişaf mərhələləri mühüm rol oynamışdır.

Məlumdur ki, kapitalizm cəmiyyəti ardıcıl olaraq sadə əmək kooperasiyası, manufaktura və iri maşınlı istehsal kimi mərhələlərdən keçərək inkişafının müasir təkmil çağına gəlib çıxmışdır. Bazar iqtisadiyyatı da həmin mərhələlərdən keçərək özünün bugünkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Bazar iqtisadiyyatı ən əvvəl inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində qərarlaşmışdır. Bu ölkələrdə kapitalizmin ilkin yaranması və inkişafı XIII-XIV əsrlərə təsadüf edir və bazar iqtisadiyyatının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Ancaq bu hələ xalis bazar iqtisadiyyatı deyildi, onun yalnız rüşeymləri meydana gəlirdi.

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin ortalarında isə sənaye inqilabının baş verməsi ilə bu proses kütləvi xarakter alır. Alqı-satqı sövdələri nəinki məhsulları, eyni zamanda istehsalın digər amillərini, yəni iş qüvvəsini, kapitalı, torpağı da geniş əhatə edir: ictimai əmək bölgüsü, istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyalaşması (inteqrasiyası) daha geniş miqyasda artır, dərinləşir, iqtisadi əlahiddələşmə, xüsusi sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti güclənir, xüsusi mülkiyyət formalarının miqyası genişlənir, pul dövriyyəsi və tədaviyə yeni xarakter kəsb edir. Tarixin bu dövrü kapitalizm və yaxud sadəcə olaraq bazar iqtisadiyyatı

cəmiyyəti kimi xarakterizə olunur, o, mahiyyətə yeni keyfiyyət kəsb edir.

Obyektiv olaraq bazar iqtisadi sistemində ənənəvi hakimiyyətdən azad olan və vahid mərkəzə tabe olmayan insanlar fəaliyyət göstərir. Onlar hər bir mövcud imkanları əsas götürməklə tələbatların maksimum ödənilməsini, rifah halının yüksəldilməsini və öz sərvətinin artırılmasını, bütövlükdə şəxsi maraq məqsədlərini nəzərə almaqla necə və nə qədər istehsal və istehlak etməsinə özləri qərar verir. Nəticədə bazar sistemi iqtisad elminin ümumi prinsipini: itkilərin minimuma endirilməsi, gəlirlərin isə yüksək səviyyəyə qaldırılmasını təmin etmiş olur. Bu, bazarın özünü tənzimlənməsi və dövlətin iqtisadiyyata zəruri müdaxiləsini təmin etməsi üçün optimal şərtlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatı özünəməxsus obyektlərə və subyektlərə malikdir. Bazar iqtisadiyyatının obyektlərinə daxildir: mikroiqtisadi özlər (qurumlar), o cümlədən şirkətlər, firmalar, birliklər, konsernlər, korporasiyalar, fermer təsərrüfatları və s. Bazar iqtisadiyyatının subyektləri aşağıdakılardır: sahibkar, biznesmen (iş adamı), menecer, kommersant, muzzdlu işçi, istehlakçı və s.

Aşağıda göstərilən parametrlərin məcmusu bazar iqtisadiyyatının mahiyyətini ifadə edir:

- mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi və bunların realizə olunması;
- xüsusi sahibkarlıq, biznes və menecer fəaliyyəti;
- iqtisadi əlahiddələşmə;
- iqtisadi azadlıq, fəaliyyət sərbəstliyi, iqtisadiyyatın (ilk növbədə istehsalın) demokratikləşməsi (dövlətlərin müvafiq və münasib tənzimləmə tədbirləri də nəzərə alınmaq şərtilə);

- istehsalçılar və istehlakçılar, bunların daim sabit əlaqələrinin mövcudluğu;
- əmtəə kütləsinin və xidmət dairələrinin tələbata uyğun daim genişlənməsi, onun keyfiyyətinin və dizaynının yüksəlməsi;
- bazar fəaliyyətinin ən ümumi xarakter kəsb etməsi və intensivliyi;
- pul-valyuta münasibətlərinin geniş mövqedə və çeşiddə olması;
- rəqabət və inhisar fəaliyyəti;
- əmtəə istehsalının daim genişlənməsilə bilavasitə bağlı olaraq tələb və təklifin normal realizə olunması;
- qiymət, onun müxtəlif şəkildə realizə olunması, sərbəstliyi;
- bazar infrastrukturuları və onların müasir formaları;
- ölkə iqtisadiyyatının «açıq» sistemə çevrilməsi (buraya xarici kapitalın cəlb edilməsi və birgə müəssisələrin yaradılması da daxildir);
- mümkün qədər yüksək mənfəətin təmin olunması.

Müasir bazar iqtisadiyyatı kateqoriyasının mahiyyəti haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün burada sadalanan parametrlərin, cəhətlərin hamısının birliyi, məcmusu götürülməlidir. Deməli, bazar iqtisadiyyatı yuxarıda göstərilən parametrlərin, cəhətlərin bütöv məcmusunu ifadə edir. Əgər ona tərif verilirsə və göstərilənlərdən biri və ya bir neçəsi nəzərdə tutulmazsa, bu halda verilən tərif natamam olar.

Sadalanan parametrlərdən, əsas cəhətlərdən göründüyü kimi, müasir sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı mahiyyətcə şəxəli xassələrə malikdir və çox mürəkkəb bir sistemi ifadə edir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatının mahiyyətini dərindən və təfərrüatına qədər başa düşmək və dərk etmək üçün onların hər birinə ayrılıqda yanaşmaq, təhlil, etmək,

sonra isə sintez şəklində deduksiya metodu ilə sadalananların toplusundan nəticə çıxarmaq lazımdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir bazar iqtisadiyyatını ifadə edən bu göstəricilərdən bəzisi formaca hələ kapitalizmdən əvvəl də mövcud idi. Məsələn, istehsalçılar və istehlakçılar, əmtəə-pul münasibətləri, qiymət, tələb və təklif. Lakin bunlar əvvəlki dövrlərdə öz mahiyyəti etibarlı ilə ibtidai, sadə, qeyri-yetkin və s. formada idilər. Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı şəraitində onlar əvvəla, kütləvi, geniş əhatəli, dərin, köklü məzmunu, mürəkkəb xassələrə malikdirlər. Onlar yeni tarixi mərhələnin iqtisadi münasibətlərinin təbiətinə uyğun olaraq yeni mahiyyət kəsb edirlər, yeni xarakter alırlar.¹

Digər bir tərəfdən, **bazar iqtisadiyyatı – resursların və istehsalın nəticələrinin bölüşdürülməsinə dair qərarların, qiymətlər əsasında qəbul edildiyi iqtisadi sistemdir.** Bu qiymətlər isə istehsalçılar, istehlakçılar və istehsal amillərinin sahibləri arasında könüllü qaydada mübadilə nəticəsində əmələ gəlir. Belə iqtisadi sistemdə qəbul edilən qərarlar mərkəzsizləşdirilmiş qərarlardır, yəni əksər hallarda bu qərarlar mərkəzi plan orqanları tərəfindən deyil, müstəqil istehsalçı qrupları və ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən qəbul edilir.

«İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi» dərslində bazar iqtisadiyyatının insanın özünü reallaşdırmasına güclü stimül yaratmasını, əmək və təsərrüfat fəallığının yüksəlməsi imkanını artırmasını, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirməsini qeyd etməklə, bazar iqtisadiyyatı nəyi ilə yaxşıdır və o hansı funksiyanı yerinə yetirir sualına da cavab verir.

---

¹ Bax: İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. AMEA-nin müxbir üzvü, professor T.S.Vəliyev və i.e.d. professor Ş.S.Qafarovun ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 2004, s. 168,169, 172, 173.

Müəlliflər bunu qısa şərhlər edərək göstərirlər ki, bazar mexanizmi iqtisadiyyatın üzünü insanlara yönəldir, onları rəqabətin iştirakçısına çevirir, onların tələbatının ödənilməsində maddi marağını artırır. Təcrübə göstərir ki, bu zaman o, kapital qoyuluşu tətbiqi üçün işarə verir, elmi-texniki tərəqqini stimullaşdırır, xərcləri aşağı salır, keyfiyyəti yüksəldir, məhsul çeşidini artırır, xidmət səviyyəsini yüksəldir.

Etiraf etmək lazımdır ki, bazar hər şeyi həll etməsə də, o, mühüm problemin həlli imkanını artırır: - yəni iqtisadi problemləri digər təsərrüfat sistemlərinə nisbətən daha tez həll edir. Bazar mexanizmi nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə, o hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir.¹

Göründüyü kimi, müəlliflər bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan amilini ön plana çəkirlər və bu iqtisadi sistemdə insandan kənar hər-hansı bir problemin olmadığını əsaslandırmağa çalışırlar. Bazar iqtisadiyyatı insanın bütün imkanlarından istifadə etməyə şərait yaradır.

Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı bir daha təsdiq edir ki, iqtisadi təfəkkür təkcə biliklərin məcmusundan ibarət olmadığı kimi onun formalaşdırılması da təhsilin təkmilləşdirilməsi ilə bitmir. Bazar iqtisadiyyatı iqtisadi təfəkkürü yenidən qurur, insanların istehsaldakı fəaliyyətini dəyişdirir. Eyni zamanda ictimai təfəkkürün formalaşması təkcə istehsal sahəsində də gedə bilməz, bu ictimai şüurun digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməlidir.

Başqa iqtisadi sistemlərdə olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının da spesifik mülkiyyət formaları vardır. Məlumdur

---

¹ Bax: Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S. Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Dərslik. «Nasir» nəşriyyatı. Bakı. 2002, s.24, 283.

ki, sabiq SSRİ-də və digər keçmiş sosialist ölkələrində iqtisadi münasibətlərin əsasını ictimai mülkiyyət (SSRİ-də dövlət və kooperativ-kolxoz mülkiyyəti) forması təşkil edirdi. Əslində başlıca mülkiyyət forması dövlət mülkiyyəti forması idi. Bunun xüsusi çəkisi milli gəlirdə 95 faizdən çox təşkil edirdi. Bununla əlaqədar olaraq və bəzi başqa səbəblərə görə burada xalis əmtəə-pul, bazar münasibətlərindən söhbət gedə bilməzdi. Digər tərəfdən, feodalizm dövründə təsərrüfat başlıca olaraq natural xarakter daşıyırdı: əsas mülkiyyət forması feodal mülkiyyəti idi. Bu da öz təbiəti etibarilə əmtəə-pul, bazar münasibətlərinin əsasını təşkil edə bilməzdi.

Bazar iqtisadiyyatı istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət sisteminin olmasını nəzərdə tutur. Bu “kapitalist” iqtisadiyyatı, yaxud “xüsusi sahibkarlıq” iqtisadiyyatıdır. Məlumdur ki, hər bir təsərrüfat sisteminin əsasını mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Demokrit xüsusi mülkiyyəti yaşamaq uğrunda mübarizənin zəruri şərti hesab edirdi.¹ Lakin bazar iqtisadiyyatı müəyyən dərəcədə ictimai mülkiyyət şəraitində də fəaliyyət göstərə bilər. Bununla belə təkmülkiyyətlilik şəraiti, ümumiyyətlə əmtəə-pul münasibətlərinin fəaliyyət göstərməsinə imkan vermirdi.

Bazar iqtisadiyyatının əsasını isə müxtəlif mülkiyyət formaları, yəni çoxmülkiyyətlilik təşkil edir. Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatında mülkiyyət plüralizmi geniş yer tutur. Burada özəl, səhmdar, dövlət, kooperativ, kollektiv, bələdiyyə, qarışıq, fərdi, birgə, korporativ və digər mülkiyyət formaları fəaliyyət göstərir.

---

¹ Вах: Всемирная история экономической мысли. –М.: 1987. т.7, с.116.

Nəyə görə bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət formalarının çoxnövlüyü geniş bazar münasibətlərini zəruri edir? Əmtəə-pul, bazar münasibətlərinin mövcudluğu, geniş miqyaslılığı və intensiv fəaliyyəti ilk növbədə mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi, çoxşaxəliliyi ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

İş burasındadır ki, hər bir mülkiyyət forması özünəməxsus xüsusi mikrotəsərrüfat, mikroistehsal özlərinə malikdir. Həm də bu zaman əmək bölgüsü, ixtisaslaşma çoxşaxəli bir vəziyyət alır. Bu səbəblər üzündən də onlar zəruri olaraq bir-birilə qarşılıqlı əmtəə-pul, bazar mübadiləsi münasibətlərinə daxil olurlar. Yalnız bu münasibətlər şəraitində cəmiyyət miqyasında müasir sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün imkan yaranır, ona yol açılır.

Deməli, bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının və tam fəaliyyətə başlamasının ən əsas səbəblərindən biri məhz çoxmülkiyyətçilikdir.

Məhz bu cür spesifik mülkiyyət formaları və bunların doğurduğu xüsusi təsərrüfat qurumları xüsusi sahibkarların, biznesmenlərin yaranmasına şərait yaradır və bunu obyektiv zərurətə çevirir. Beləliklə, iqtisadi əlahiddələşmə baş verir. Hər bir sahibkar, öz iqtisadi fəaliyyətlərini ayrılıqda, əlahiddə şəkildə aparmalı olur. Lakin bunlar bir-biri ilə müvafiq formada sıx mübadilə, kommersiya münasibətləri daxilində iqtisadi azadlıqda, sərbəstlikdə fəaliyyət göstərirlər. Bu zaman istehsalçı, sahibkar məhsulu istehsal etməkdə, kimlərlə işləməkdə, əmtəə və xidmətlərə qiymət qoymaqla, əmtəələrini harada realizə etməkdə, rəqabət mübarizəsini aparmaqla və s. sərbəst və azaddır. Lakin

qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarların sərbəst fəaliyyətləri dövlətin mövcud qanunları çərçivəsində baş verir.

Uotts Maykl yazır ki, bazar iqtisadiyyatı o zaman praktiki surətdə reallaşa bilər ki, şəxsi azadlığın fundamental prinsiplərinə söykənsin, yəni, azad istehlakçıların rəqabət şəraitində olan çoxsaylı əmtəə və xidmət növlərini seçmək imkanları, istehsalçıların müəyyən iş yaratmaq və genişləndirmək, onunla bağlı risk və bəzi hallarda müvəffəqiyyətə görə təltif etmək azadlığının təmin olunması, işçilərin özlərinə iş və ya hörmət əldə etmələri, bir işdən başqa işə keçməsi azadlığı təmin olunsun və s. Müasir bazar iqtisadiyyatı siyasi demokratiya ilə azadlıq, risk etmə və digər imkanları birləşdirir. Lakin bazar iqtisadiyyatı qeyri ədalət prinsiplərindən və süni istifadə imkanlarından azad deyildir. Müasir sahibkarlıq fəaliyyəti və mühiti iqtisadi azadlıq imkanlarını və perspektivlərini müdafiə edir və iqtisadi artım üçün daha əlverişli şərait yaradır.¹

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının inkişafı istehsalçıların və istehlakçıların geniş miqyas alması ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatının bu komponenti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunların hər ikisinin artması və yeniləşməsi bazar münasibətlərinə fəal təsir göstərir.

İstehlakın iki forması mövcuddur: istehsal istehlakı (məhsuldar istehlak) və şəxsi istehlak. Bunların fəaliyyəti istehsalda güclü təsir göstərir və istehsalın hər iki istiqamətdə genişlənməsinə səbəb olur. İstehsalda fəaliyyət mübadiləsi də baş verir və intensiv xarakter alır. Müxtəlif çeşidli məhsullara, o cümlədən istehsal vasitələrinə, yeni texnikaya,

---

¹ Вах: Уоттс Майкл. Что такое рыночная экономика. Алматы: Казахстан, 1995, с.5-6.

avadanlığa, maşına, enerji resurslarına tələbat daim artır. Əhalinin rifahının daim yüksəlməsi şəxsi istehlakın artmasına səbəb olur. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal və istehlak qarşılıqlı surətdə daim artır. İstehsalçının və istehlakçının rolunun iki cür qiymətləndirilməsi mövcuddur. Birinci qiymətləndirmə zamanı istehsalçılar istehlakçıları qeyri-səmərəli məsrəflərə məcbur edən tərəf kimi çıxış edir. Bu zaman bir çoxları özlərini daha təmin edilmiş hesab edərək və ya reklamın təzyiqi altında bahalı, lazımsız və keyfiyyətsiz malları alırlar. İstehsalçıları mənfəət hərisliyində, inhisarçılığa cəhd göstərilməsində, qiymətlərin əsassız şəkildə artırılması məqsədilə süni qıtlıq yaradılmasında günahlandırırırlar. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi meydana çıxır.

İkinci əks qiymətləndirmə zamanı azad sahibkarlıq sisteminin üstünlüklərinə diqqət yetirilir. İkinci yanaşmanın tərəfdarları güman edirlər ki, istehsalçıların mənfəət hərisliyinə istehlakçılar istehsala görə dözürlər. Bu isə kifayət qədər həcmdə, tələb olunan keyfiyyətdə və əlverişli qiymətdə məhsul tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatının komponenti kimi çoxmülkiyyətliyin, xüsusi sahibkarlıq və biznesin, habelə seçim imkanlarının mövcud olması iqtisadi demokratikləşməni də özündə ifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət əldə etmək hərisliyi iqtisadi azadlıq və başqa cəhətlər müxtəlif çeşidli əmtəə kütləsinin və xidmətlərin dairəsini genişləndirməyə sövq edir. Muzdlu iş qüvvəsinin bolluğu yaranır. Tələbatın artması qanununun fəaliyyətinin optimal vəziyyəti, innovasiya sahibkarlığının intensiv xarakter alması, rəqabət

mübarizəsi əmtəə istehsalının kütləvi artmasına, onun keyfiyyətinin və dizaynının yaxşılaşmasına səbəb olur. Bununla bərabər istehsalçılar fəallaşır, istehlakçılar ordusu artır.¹

Bazarın funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısı.
2. İnformasiya.
3. Vasitəçilik.
4. Qiymətqoyma.
5. Tənzimləyici.
6. Təmizləyici (sağlamlaşdırıcı).

Bazarın öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir:

1. İqtisadi subyektlərin müstəqilliyi, sövdələşmə və öz gəlirlərinə sərəncam vermək səlahiyyəti.

2. Saticılar və alıcılar üçün rəqibin seçilməsi imkanları (ən azı 5-7 rəqib zəruridir, əks halda inhisar şəraiti yaranır).

3. Bazar subyektlərinin bazar haqqında dürüst informasiyası.

4. Qiymətlərin bazar subyektləri tərəfindən sərbəst surətdə müəyyən edilməsi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra vəzifələr yerinə yetirilir və istehsalın inkişafında öz səmərəliliyini göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İstehsal ilə istehlakın qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi. Bu funksiya bazar təklifinin reallaşmasına təqdim olunan çeşidli tədiyyə qabiliyyətli tələblə tələbatların üst-üstə düşməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

---

¹ Bax: İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. AMEA-nin müxbir üzvü, professor T.S.Vəliyev və i.e.d. professor Ş.S.Qafarovun ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 2004, s. 175.

2. Müstəqil təsərrüfatçılıq edən istehsalçıların əmək nəticələrinin ictimai qiymətləndirilməsi. Bu qiymətləndirmənin mexanizmi sadədir, səmərəlidir və obyektivdir. Belə ki, birmənalı şəkildə demək olar ki, alqı-satqı baş verib, ya baş verməyib. Alqı-satqının məhz əvvəlcədən bilinməməsi istehsalçıları (satıcıları) və istehlakçıları (alıcıları) daim «bazar» formasında olmağa vadar edən dinamikanı bazar iqtisadiyyatına verir.

3. Qiymətlərin sərbəst hərəkəti. Ümumiyyətlə, qiymət kateqoriyası bazar iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Qiymət pulun meydana gəlməsilə yaranmışdır. Məlumdur ki, bazar qiymətlərinin kəmiyyəti və dinamikası tələb və təklifin sərbəst qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində yaranır. Yalnız bazar qiymətlərin sərbəst hərəkətini təmin edə bilər. Qiymətin sərbəst hərəkətinə qarşı hər hansı bir maneə qoyulması bazar iqtisadiyyatını dağıdır.

Bazar qiymətləri və tələblə təklifi tarazlaşdıran faiz dərəcələri bazarın mütləq əlamətləridir. Direktiv qaydasında qoyulan qiymətlər öz təbiəti etibarlı ilə həmin funksionu yerinə yetirməyə, mal qıtlığını aradan qaldırmağa, istehsal üçün lazımi stimulların yaradılmasına, istehsalçıların rəqabətinə, məhsulun yüksək keyfiyyətdə olmasına və elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə həvəs yaratmağa qadir olmamışdır. Aydın ki, dövlət qiymətlərin səviyyəsini iqtisadi metodlarla tənzimləyirdi. Bu halda qiymətlərin əksər hissəsi mallara olan tələbata və onların təklifinə uyğun surətdə formalaşırıdı.

4. İqtisadiyyatın «sağlamlaşdırılması». Qiymətlərin sərbəst hərəkəti vasitəsilə müstəqil təsərrüfatçılıq edən istehsalçıların əməyinin nəticələrinin ictimai qiymətləndirilməsi amansız olaraq geridə qalan istehsalçıları irəlidə gedən istehsalçılardan ayırır. Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatının öz

mexanizmində onun daim «sağlamlaşdırılması» imkanı yaranmışdır.

5. Rəqabətin ümumiliyi. İstehsalçıların, sahibkarların xidmət dairələrinin genişlənmə meyli rəqabət mübarizəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar gedir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatının ən mühüm, ən səciyyəvi cəhətlərindən biri də məhz rəqabət mübarizəsidir. Bu özünü bazar mexanizminin tərkib hissəsi kimi ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatı onun bütün sferalarında və səviyyələrində rəqabətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində satıcılar arasında məsrəflərin azalmasını təmin edən istehsalların həcmnin maksimum artımı, daha mənfəətli sahələrə kapital qoymaq, alıcılar arasında öz gəlirlərinin ən əlverişli yerləşdirilməsi, alıcılarla satıcıların bazar qiymətlərinin kəmiyyətinə təsir etmək uğrunda yarışirlar.

Bazar iqtisadiyyatına sivil xarakter verən ümumi qəbul edilmiş iqtisadi məqsədlər və dəyərlər mövcuddur. Onun başlıca məqsədləri olan bu cür dəyərlərə aşağıdakılar aiddir:

- Tam məşğulluq. İşləyə bilən, işləmək istəyən və işləməyə qadir olan hər bir kəs işlə təmin olunmalıdır.

- İqtisadi artım. Qiymətlərin kəskin surətdə aşağı düşməsi adətən iqtisadiyyata mənfə təsir göstərir.

- İqtisadi azadlıq. İstehlakçılar və istehsalçılar daha səmərəli əmək haqqı qazanmaqda və pulu xərcləməkdə azad seçimə malik olmalıdırlar.

- Sosial təhlükəsizlik. Özünü təmin edə bilməyən şəxs cəmiyyətdən yardım almalıdır.

- Bərabərlik. Cəmiyyət öz üzvlərinə öz iqtisadi potensialını reallaşdırmaqda bərabər imkanlar verməlidir.

- Səmərəlilik. Bütün iqtisadiyyatın məhdud resurslarla və minimum məsrəflərlə maksimum nəticə əldə etmək qabiliyyəti.

Bu məqsədlər arasında ziddiyyətlər mövcuddur. Səmərəlilik tam məşğulluğa, qiymətlərin sabitliyi isə iqtisadi artıma əks təsir göstərə bilər.

Bazar bütöv sistem kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bazar sistemi dedikdə onun bütün növlərinin, ən müxtəlif meyarlar üzrə ayrı-ayrı komponentlərin məcmusu nəzərdə tutulur. İqtisadi təyinatına görə bazarın əsas növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Əmtəə və xidmətlər bazarı.
2. İstehsal vasitələri bazarı.
3. İş qüvvəsi bazarı.
4. Elmi-texniki işləmələr bazarı.
5. Valyuta, qiymətli kağızlar bazarı.
6. Mənzil bazarı.
7. İnformasiya məhsulları bazarı.

Coğrafi məkana və sahə əlamətlərinə görə bazarların növlərinə daxildir: yerli, regional bölgə, milli, iri regionlararası, dünya bazarı.

Yetkinlik dərəcəsinə görə bazar 3 qrupa bölünür:

1. İnkişaf etmiş bazar.
2. Formalaşmış bazar.

Rəqabətin xarakterinə və istehsalçıların strukturuna görə də bazarlar bir neçə cür olur:

1. Azad rəqabət bazarı.
2. Xalis inhisar bazarı.
3. İnhisarçı rəqabət bazarı
4. Oliqopoliya və duopoliya bazarı.

Əmtəə istehsalı sahələri üzrə də bazarlar neft bazarı, avtomobil bazarı, elektrik avadanlıqları bazarı, kompüter bazarı və s. bölünür.

Bazarlar satış xarakterinə görə iki yerə bölünür:

1. Topdansatış bazarı.
2. Pərakəndə satış bazarı.

Ümumiyyətlə, obyektinə, subyektinə və xarakterinə görə bazarın çoxsaylı növləri var: 1. Kapital bazarı. 2. Borc kapitalları bazarı. 3. Borc kapitalların dünya bazarı. 4. Dövlət idarələri bazarı (əmtəələri satın alan və ya icarəyə verən federal hökumətin, ştatın hökumət təşkilatları və yerli orqanlar).5. İstehlak bazarı. 6. İstehsalçı bazarı. 7. İpoteka (yunanca «hypot heke» – «girov» deməkdir) bazarı.8. İstiqraz bazarı. 9. Likvid bazarı (hər hansı bir məhdudiyətsiz miqdarda alqı-satqı sövdəsinin həyata keçirildiyi bazar).10. Pul bazarı. 11. Real bazar. 12. Satıcı bazarı. 13. Sənaye təyinatlı əmtəələr bazarı.14. SPOT – əmtəələrin nağd və müddətli satışı bazarı. 15. Fyuçers – müəyyən əmtəə və ya sərvət növü bazarı (müddətli). 16. Forvard («forward» - «irəlidə gedən» deməkdir) – müddətli sövdə bazarı.17. Fraxt bazarı – kirələmə üzrə sövdənin həyata keçirilməsi bazarı.18. Xalis rəqabət bazarı. 19. Gizli bazar. 20. Potensial bazar. 21. Alıcı bazarı. 22. Dünya bazarı.

Bazarın ayrı-ayrı növləri onun strukturunu təşkil edir:

1. İş qüvvəsi bazarı.
2. Maliyyə bazarı (borc kapitallar bazarı).
3. İstehsal vasitələri bazarı.
4. İstehlak bazarı.
5. Xidmət bazarı.
6. Texnologiya bazarı.
7. Mənəvi nemətlər bazarı.

Beləliklə, bazar çoxşaxəli mürəkkəb bir sistemdir və bu sistemdə onun hər bir növü nisbi müstəqilliyə malik olmaqla yanaşı qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

1.2. Bazar iqtisadiyyatının modelləri

Nobel mükafatı laureatı Vasili Leontyev vaxtı ilə yazırdı ki, fərmanla planı tətbiq etmək olar, lakin fərmanla bazarı işə salmaq qeyri-mümkündür.¹ Müxtəlif konkret təsərrüfat fəaliyyətinə malik proseslərin nəzəri ümumiləşdirilməsi xüsusi çətinlik törədir. Əgər biz keçid iqtisadiyyatını nəzəri cəhətdən dərk etmək istəyırıksə, onda modellər yaratmadan bu mümkün deyildir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə makroiqtisadiyyatın tərəqqisi, inkişaf istiqamətlərinə görə müxtəlif modellərlə xarakterizə olunurlar.

Model həmişə müəyyən elmi-nəzəri biliklərin, konsepsiyaların müxtəsər, konkretləşdirilmiş formasını ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatı modelləri də konkret ölkənin makroiqtisadi inkişaf yolunun müxtəsər elmi-nəzəri ifadəsi kimi başa düşülür. Lakin bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş müxtəlif ölkələrin modellərində mühüm xüsusi fərqləndirici cəhətlər, istiqamətlər özünü qabarıq şəkildə göstərir. Ölkələrin inkişafının fərqləndirici cəhətləri, istiqamətləri aşağıdakılarla izah edilir:

- tarixi inkişafın şərtləri ilə;
- coğrafi vəziyyətləri ilə;
- təbii resursların mövcudluğu ilə;

---

¹ Вах: Брагина Е. Российские реформы: между государством и рынком. «Мировая экономика и международные отношения» журнал. 2002. № 4, с. 122.

- iqtisadi inkişaf səviyyələri ilə;
- cəmiyyətin sosial inkişaf istiqamətilə;
- əhalinin adət və ənənələrilə və s.

Bazar iqtisadiyyatının müxtəlif modellərinin bərqərar olması ümumi cəhətlərlə də səciyyəlidir. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- müxtəlif mülkiyyət formalarının mövcudluğu;
- əmtələrin və xidmətlərin əsasən sərbəst qiymətlərlə satılması;
- inkişaf etmiş azad rəqabət;
- sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin mövcudluğu;
- dövlətlərin öz iqtisadiyyatlarını bu və ya digər dərəcədə tənzimlənmələrinin müəyyən sistemi və s.

Bazar iqtisadiyyatına keçid modeli yaradılarkən postsosialist ölkələrin hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Əks halda bu, iqtisadiyyatın miqyasını, amirlik sistemi fəaliyyətinin davamlılığını, hərbi-sənaye kompleksinin ağırlığını, ölkədə yaşayan xalqların mentalitetinin xüsusiyyətlərini nəzərə almayan qeyri-əməli modelin meydana gəlməsi təhlükəsini yarada bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin modelləri öz mahiyyətlərinə görə əsasən üç növə ayrılır:

1. Liberal bazar iqtisadiyyatı modeli.
2. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli.
3. Sosial-demokrat bazar iqtisadiyyatı modeli.

Bütün modellər bir-birindən dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, tənzimlənməsi mexanizminə görə fərqlənir. Tənzimlənen bazar iqtisadiyyatı dedikdə, vergilər, dotasiyalar, kreditə görə faizlər, dövlət sifarişlərinin alınmasında güzəştlər və s. kimi iqtisadi tədbirlər sisteminin köməyilə, eləcə də mütərəqqi qanunvericilik yolu ilə dövlət tərəfindən tənzimlənen azad bazar iqtisadiyyatı nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bazarın tənzimlənməsinin üç səviyyəsi mövcuddur:

1. Bazarın özünütənzimləməsi. Bu, istehsalçıların və istehlakçıların iqtisadi fəaliyyətinin, onların arasındakı münasibətlərin bazar mexanizmi ilə tənzimlənməsidir. Burada qiymətlər bazarın tələb və təklifindən asılı olaraq müəyyən edilir. Burada tərəfdaşların qarşılıqlı fəaliyyət üsulları, qiymətlərin müəyyən edilməsində sərbəstlik və s. vardır.

2. Vətəndaş cəmiyyətinin təsisatları və vasitələri tərəfindən bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi. İnkişaf etmiş müasir bazar sahibkarlar ittifaqlarının, həmkarlar ittifaqlarının, muzzdlu işçilərin, istehsal özünütənzimlənmə orqanlarının, istehlak cəmiyyətlərinin, istehsal və mübadilənin bütün iştirakçılarının sivil qarşılıqlı münasibətlərini təmin edən bir çox digər strukturların mövcudluğunu tələb edir. Bütün iqtisadi maraqlar balansına real təsir edən sosial tərəfdaşlıq hər şeydən əvvəl vətəndaş cəmiyyəti səviyyəsində təmin olunur.

3. Dövlət tənzimlənməsi. Bazarın tənzimlənməsində qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri iştirak edirlər.

Lakin ümumən hər bir bazar modelinə daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatları bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Nümunə üçün bir neçə ölkənin bazar iqtisadiyyatı modelini nəzərdən keçirək.

Amerika (ABŞ) modeli liberal model kimi dəyərləndirilir. Bunun xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Dövlət mülkiyyətinin az xüsusi çəkiyə malik olması.
- İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin minimuma endirilməsi.
- Bütçə vəsaitlərinin ÜDM-in təxminən 30 faizi həcmində olması.¹

---

¹ Qeyd: Sosial yönümlü və sosial-demokrat bazar iqtisadiyyatı modeli olan ölkələrdə bu faiz yüksəkdir.

- Sahibkarlığın güclü surətdə təşviq edilməsi.
- Varlıqlarla yoxsullar arasında differensiallaşmanın kəskinləşməsi.

Amerikada liberal model imkan verir ki, insanlar istənilən qədər varlana bilsinlər. Yəni varlanmaq üçün hədd yoxdur.

Bazar iqtisadiyyatının liberal modellə inkişafı ABŞ iqtisadiyyatını yüksək səviyyəyə qaldırmış, insanların sosial problemlərinin həlli istiqamətlərində böyük işlər görülmüşdür.

Deyirlər ki, vaxt qızıldır, vaxt kapitaldır. ABŞ mütəxəssislərinin sorğusu nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ölkədə ən qiymətli əmtəə və sərvət vaxtdır. Bunu amerikalıların timsalında daha aydın görmək olur. Amerikalı evdən çıxmadan orta hesabla 120 kataloq üzrə poçt və ya telefonla sifariş verə bilər, gecə-gündüz 160 mindən çox mağaza işləyir. ABŞ-da insanları mənəvi cəhətdən sarsıdan hərəkətlər qanunla tənzimlənir və nizama salınır. Məsələn, bank şöbələrində yeddi dəqiqədən çox növbə gözləyən müştəriyə beş dollar cərimə ödənilir.

1989-cu ildə Yaponiya parlamentinin üzvü İşixara bəyan etmişdi ki, «Amerika Birləşmiş Ştatlarının gələcəyi yoxdur». O zaman belə proqnoz böyük təəccübə səbəb olmadı. Bütün amerikalı ziyalılar Yaponiyanın sənaye planlaşdırılmasının müvəffəqiyyətini dostcasına tərifləyirdilər. O zaman Yaponiyanın rəqabət üstünlükləri sarsılmaz idi. Lakin on ildən sonra vəziyyət köklü surətdə dəyişdi və dünya fond bazarının kapitallaşmasında Yaponiyanın payı 40%-dən 10%-ə endi. İndi hamı çox inamla ABŞ-ın şübhəsiz üstünlüyü haqqında danışırlar.¹ Belə ki, 2000-ci ilin göstəricilərinə görə, ABŞ-ın ÜDM-nun həcmi 10 trilyon dollar təşkil etmişdir. Proqnozlara görə 2015-ci ildə bütün dünya-

---

¹ Вах: "Общество и экономика". журнал. 2000. № 8, с. 158-159.

nın ÜDM-də ABŞ-ın payı 19% təşkil edəcək. Bu göstərici Avropa İttifaqı ölkələrində 16%-i keçməyəcək. Dünyada çıxarılan neftin 25%-dən tək ABŞ istifadə edir və bu, onun tələbatının cəmi 50%-dən çoxunu təmin edir. ABŞ əhalisi dünya əhalisinin 5%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq dünyada çıxarılan faydalı qazıntıların 40%-dən çoxunu istifadə edir. Ölkənin hərbi xərcləri Rusiyanın, Fransanın, İngiltərənin, Almanıyanın, İtaliyanın, Yaponiyanın, Türkiyənin, İspaniyanın, Şimali və Cənubi Koreyanın, İsrailin, Hindistanın, Pakistanın və Meksikanın birlikdə götürülmüş hərbi xərcləri qədərdir. Birləşmiş Ştatlar bir gündə hərbi xərclərə bir milyard dollar xərcləyir. ABŞ-ın həftə ərzində hərbi xərcləri Rusiyanın bir illik hərbi xərclərinə bərabərdir.

Ona görə də cəsarətlə demək olar ki, XXI əsrin ən nəhəng və yaxın gələcəkdə rəqibi görünməyən superdövləti ABŞ-dır.

Yapon modeli daha spesifik xüsusiyyətə malikdir. Burada hərbi xərclərdən qismən imtina edilib və resursların əsas hissəsi sənayedə iqtisadi artım naminə «dinc məqsədlər» üçün istifadə edilir. Və bu ölkədə Amerika və Qərbi Avropa dövlətlərinin patentləri və lisenziyaları azad surətdə əldə edilir. Özünün xammal bazarı zəif olan Yaponiya dünya bazarında xammalı və yanacağı aşağı qiymətlərlə ala bilir. Yaponiya maye qazın ixracı sahəsində nəhəng dünya ölkələrindən sayılır və ümumiyyətlə, özünün enerji ehtiyatları mənbələrindən hələlik istifadə etmir. İş qüvvəsi ucuzdur və s.

İqtisadiyyatın əsas istiqamətlərinə dövlət yüksək səviyyədə təsir göstərir. Bunun nəticəsində Yaponiya iqtisadiyyatı 70-ci illərin ortalarından etibarən dərin böhranlar keçirmir, iqtisadiyyat bütövlükdə dinamik inkişaf edir.

Yaponiya iqtisadi qüdrətini inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə 50-ci illərin ortalarından beşillik planlar tərtib etməyə başlamışdır. Bu cür tədbirlər nəti-

cəsində Yaponiya iqtisadiyyatında «iqtisadi möcüzələr» baş verir.

Yaponiya texnologiyaların idxalına xeyli vəsait, investisiya qoymuşdur. Bu siyasət idxalın ucuzlaşması məqsədilə milli valyutanın məzənnəsinin yüksəlməsini tələb edirdi. Bu barədə Ç.Makmillan yazırdı ki, çox güman ki, biliklərin və texnologiyaların idarə edilməsindən başqa heç bir digər amili Yaponiya sənaye sisteminin davam edən müvəffəqiyyətləri kimi izah etmək olmaz. Yaponiya bu ölkənin iqtisadi artımında əsası qoyulan «çatmaq» konsepsiyasını rəhbər tutaraq, bir çox texnologiyaları ABŞ-dan idxal edirdi. Qərblə uyğunsuzluğun (fərqin) azaldılması üçün xarici texnologiyalardan istifadə edilməsi hələ Meydzi dövründən bəri Yaponiya hökumətinin siyasətini təşkil edən başlıca xüsusiyyət kimi müəyyən edilmişdi. Artıq bu gün Yaponiya texnologiyasının Qərb ölkələrinin səviyyəsindən geri qalmadığı zaman yaponiyalı idarə edənlər və siyasətçilər tərəfindən texnologiyanın mərkəzi rolu faktiki olaraq qəbul edilir.

Yaponiya iqtisadiyyatının digər xüsusiyyəti onun əsas resursların idxalından asılılığı idi. Bununla əlaqədar Ç.Makmillan qeyd edir ki, Yaponiya iqtisadiyyatı öz mahiyyətinə görə «tıxac» iqtisadiyyatıdır. Bütün dünyadan xammal idxal edərək, Yaponiya bu xammalı emal edib son məhsula çevirir və həmçinin bütün dünyaya satır. Xammal mənbələrindən asılılıq sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Buna baxmayaraq, yüksək emal dərəcəli hazır məhsulun və xammalın qiymət fərqinə istinad edilməsi Yaponiyaya əsasən enerji xammalı resurslarını ixrac edərək, daha çox itkiyə məruz qalan Rusiyadan fərqli olaraq daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etməyə imkan verdi.

Dollara nisbətən yapon iyeninin məzənnəsinin artması beynəlxalq əmək bölgüsündə Yaponiyanın elmtutumlu və yüksək texnoloji ixtisaslaşmasını xeyli şərtləndirdi, hərçənd ki, bu ixrac üçün müəyyən çətinliklər yaratdı. Lakin eyni zamanda bu, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, istehsal xərclərinin azalmasına və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə imkan verdi. Ç.Makmillan qeyd edirdi ki, iyenin məzənnəsinin artımı xammal resurslarının idxal edilməsini və ən yüksək dəyərli valyuta ilə bazarlarda yüksək əlavə dəyər səviyyəsi ilə məmulatın satılmasını daha əlverişli edərək, ixracın ixtisaslaşmasının güclənməsini stimullaşdırdı.¹

Ümumiyyətlə, Yaponiyanın iqtisadi inkişafında idxal mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, idxal istehsal prosesində məhsuldarlığın yüksəldilməsinə stimulyar yaradır. Yaponiyada fəhlələr üçün ömürlük maddəli sistem, ümumi mənafehin birləşdirilməsi amili geniş yayılmışdır. İşçilər idarəetməyə və qərarlar çıxarılməyə cəlb edilirlər. Yapon firmasının idarə edilməsi strategiyası bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə seçilir. Firmalar öz işlərini daimi olaraq dəyişikliklərə doğru istiqamətləndirir. Daim dəyişən zəmanədə konkret bir məqamda deyil, uzun perspektivdə yaşamaqdan ötrü bütün imkanları nəzərə alıb ondan istifadə edilir. Yaşamağın əsas mənbəyi kimi texnika və texnologiyaya istinad edilir. Ətraf mühitin mühafizəsinə xüsusi fikir verilir.

İdarəetmə strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması mexanizminin ayrı-ayrı müəssisələrə, kənd icmalarına və hər bir işçiyə qədər çatdırıldığı Yaponiyanın bütün əhalisi strateji qaydada düşünməyi və mühakimə yürütməyi öyrənirlər. Kütlələrin qarşısına «bu günü unut, sabahkı gün üçün fikirləş» tələbi qoyulmuşdur. «**Yapon möcüzəsi**» –

---

¹ Вах: Макмиллан Ч. Японская промышленная система. М., 1988, с. 32, 115, 363.

ənənəvi təfəkkür tərzii nümayəndələrinin insan və mədəniyyət resurslarından başqa heç bir təbii resurslara malik olmadan öz ölkələrinin dirçəldilməsi mexanizmini necə tapdıqlarını başa düşmək deməkdir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, yaponların özləri konkret təfəkkür tərzinə malik olan insanlardır, burada konseptual inqilabın tələbləri Yaponiyada səmərəli şəkildə mənimsənilmiş və üstünlük qazanmışdır. Yaponiyada idarəetmə dörd əsas funksiyanı yerinə yetirir: planlaşdırma, təşkilətmə, motivləşdirmə və nəzarət. Onlar işçi heyətinin idarə edilməsi texnologiyasını yaxşı mənimsəmişlər. Belə ki, idarəetmə heyətinin seçilməsi, yeniləşdirilməsi və öyrədilməsinin nadir metodikasını işləyib hazırlayıblar. Yaponiyada idarəetmə sistemi təbii yolla qərarlaşmış və məntiqi olaraq yapon millətinin spesifikasiyindən doğan mənəvi və mədəni dəyərlərin məcmusu kimi, əsasını inam, etibar, insanlara qarşı həssaslıq, qohumluq münasibətlərinə bənzər münasibətlərin qarşılıqlı surətdə bir-birilə əlaqədar ünsürlərin kompleksi kimi səciyyələndirilir.

Qətiyyətlə demək olar ki, yapon idarəetmə sisteminin mərkəzində insan amili durur. Yapon istehsalında texnologiyalar insanı əməyə, qrupdaxili davranış qaydalarının səmərəli təşkilinə həvəsləndirən ən müasir, elmtutumlu sosial texnologiyalarla müşayiət olunur. Bu sahədə yaponlar artıq çoxdan şagirdlikdən çıxıblar və bütün dünya üçün nümunəyə çevriliblər. Yapon firması öz işçisi üçün elə bir rahat, qayğıkeşlik şəraiti yaratmışdır ki, bu insanı səmərəli əməyə sövq edir, daxilən həvəsləndirir. Burada istehsalda xalis insani münasibətlərə dair elə unikal bir metodika

---

¹ Qeyd: Yaponiya iqtisadiyyatının tarixi inkişaf mərhələləri ilə qismən tanışlıq üçün Osamu Nariainin «Современная Японская экономика» «ЕЛМ ВЕ ХАЯТ». Баку. 2003 г. kitabını oxumaq məsləhətdir.

yaradılmışdır ki, bu ənənəvi yapon mədəniyyəti ilə üzvü surətdə çulğalaşır.

Yapon firmalarına gələn xaricilər təəccüb edirlər ki, Avropada və ABŞ-da olduğu kimi eyni texnologiyadan, avadanlıq və xammaldan istifadə edən yaponlar necə daha yüksək keyfiyyətli məhsul əldə edə bilirlər? **Yaponlar belə hesab edirlər ki, məhsula keyfiyyəti dəzgahlar deyil, insanlar verirlər.**

Yaponiyada əmək haqqları arasında fərqlər az mövcuddur. Orada əmək haqqı yüksəkdir. Orta əmək haqqı 264 min iyen təşkil edir. Bu mükafatsız belədir. İldə üç dəfə 2-3 aylıq əmək haqqı miqdarında mükafat verilir. Əhalinin cəmi 2%-i işsizdir. Küçələrdə dilənçi və evsizlər görmək olar. Ancaq yaponlar belələrinə çox pis baxırlar.

Bu model sosial istiqamətlidir. Dövlət sosial bərabərsizliyə qarşı mübarizə aparır.

Bank fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Hazırda Yaponiya surətçixarma texnikası sahəsində dünya ixracının yalnız 40,7%-nə, 80-ci illərin əvvəllərində isə 70,6%-nə, fotokamera ixracının 34,8%-nə (20 il əvvəl 72,2%-nə), videomaqnitofonların 25,8%-nə (20 il əvvəl 89,5%-nə), telefon avadanlığının 11,2%-nə (20 il əvvəl 52,6%-nə) və s. nəzarət edir. 1988-ci ildə yarımkəçiricilərin ən aparıcı dünya istehsalçılarından altısı Yaponiyada yerləşirdi, özü də «NEC», «Tochiba» və «Hitachi» firmaları siyahıya rəhbərlik edirdi. Hazırda liderlik amerikalılara keçib, özü də üç şirkət, - «Intel», «Moto-rola», «Texas Instruments» dünya bazarının 25%-dən çoxuna nəzarət edir.¹

---

¹ Вах: Иноземцев В. Старая экономика в новом столетии: опыт и уроки. «Мировая экономика и международные отношения» журнал. 2000. № 2, с. 116.

Vətəndaşların xəstəlik və işsizlik hallarında sosial hüquqlarının qorunması təmin edilir. 70-ci illərə nisbətən indi ekologiya sahəsində irəliləyişlər hiss olunur.

Yaponlarda adət-ənənələr də qəribədir, bir növ müsəlmansayağıdır. Belə ki, **qızlar ərə gedərkən ağ paltar geyinməlidirlər. Ağ rəng isə yaponlarda ölüm rəmzi sayılır. Bu adətin mənası belədir: qadın ərə getdikdə onun arzu və istəkləri ölür. O, yalnız əri üçün yaşayır. Bu da ailənin möhkəmliyi deməkdir. Yaponlarda hətta kişi sərtliyi çox əhəmiyyətlidir. Yapon kişisi hətta gözəl qadın qarşısında da «əriyib-axmaqdan» özünü saxlayır ki, birdən sərt və soyuq görünməz.**

Yaponların buraxdığı minik avtomobillərinə diqqət yetirin. Bu avtomobillər yalnız mühərriki ilə deyil, hətta zahiri görkəmi, faralarının göz qıyığı ilə də Yaponun özünə bənzəyir. Demək Yapon hər yerdə olduğu kimi, texnologiyasında da özü olmaq istəyir.

Bütün bunlarla yanaşı Yaponiyanın öz problemləri də var: iş vaxtı uzun və qiymətlər yüksəkdir.

Alman modeli öz sosial-iqtisadi məzmununa görə Yapon modelinə yaxındır. Alman modeli bütövlükdə Almaniyanın deyil, yalnız Qərbi Almaniyanın inkişaf modeli hesab edilməlidir. Çünki, Qərbi Almaniya ilə Şərqi Almaniya-nın birləşməsi 90-cı illərdə baş verib. Almaniya modeli sosial bazar iqtisadiyyatı modelidir. Sosial bazar təsərrüfatı anlayışını ilk dəfə Qərbi Almaniyada Federal İqtisadiyyat nazirinin dövlət katibi işləmiş Alfred Müller-Armak işlətmişdir. O, «Təsərrüfat idarəçiliyi və bazar təsərrüfatı» kitabında azad bazar prinsipini sosial bərabərlik prinsipləri ilə uzlaşdırmışdır. A.Müller-Armak sosial bazar təsərrüfatının azad bazar təsərrüfatından fərqli xüsusiyyətlərini belə şərh edir:

- sosial bazar təsərrüfatında dövlət həmişə azad rəqabətin təmin olunmasını stimullaşdırır;
- gəlirlərdəki kəskin fərqləri aradan qaldırmaq üçün onların yenidən bölgüsünü tənzimləyir;
- tam məşğulluğa, qiymətlərin sabit səviyyəsinə nail olmaq üçün fəal konyunktur siyasəti həyata keçirir;
- cəmiyyətin hər bir üzvünün mülkiyyət sahibinə çevrilməsinə şərait yaradır.¹

AFR-nin Vitten/Xerdekke Universitetinin Rusiya-Almaniya «Politeko-nom» jurnalının baş redaktoru K.Xerrmann-Pillat yazır ki, sosial bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi əslində bu gün hökmran olan bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə ciddi surətdə fərqlənir. Belə ki, o, xeyli dərəcədə humanitar elmlərin mövqelərinə əsaslanır. Burada ön planda səmərəlilik ideyası yox, hakimiyyətdən mümkün qədər az asılı olan cəmiyyətin yaradılması durur. Bu mənada sosial bazar iqtisadiyyatı vətəndaşların təkəcə maddi yox, həm də mənəvi və sosial tələbatlarını ödəməlidir. O, mahiyyətcə sadəcə iqtisadi qayda deyil, sivilizasiya formasıdır.²

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatı tamamilə dağılmış Qərbi Almaniya iqtisadi möcüzəsinin atası Lyüdviq Erxardın həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət nəticəsində dirçəlməyə başladı. O qeyd edirdi ki, **yoxsulluq insanları gündəlik xırda maddi ehtiyacların əsiri edir. Yoxsulluq insanları mənəvi cəhətdən məhv edən vasitədir. Bu isə adamları getdikcə daha çox asılı edir, onları özlərinin maddi məqsəd və niyyətlərinin əsirinə çevirir. Erxarda görə yoxsulluq və azadlıq bir araya sığmır.**

---

¹ Bax: İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslük. Prof. M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2002, s. 306-307.

² Bax: Херрманн-Пиллат К. Социальная рыночная экономика как форма цивилизации. «Вопросы экономики». журнал. 1999. № 12, с. 51.

L.Erxard yazırdı ki, bazarın özü hərənin öz yerini müəyyən edir, burada o, maksimum məhsuldarlıq göstərir və öz xüsusi və ümumi rifahı üçün hər cür imkanı səfərbər edərək ortaya qoyur. O, daha sonra qeyd edirdi ki, elmi nəticələrə və praktiki, tarixi təcrübəyə əsaslanaraq, biz hər hansı bir formada olan dövlət, mərkəzləşdirilmiş, bürokratik planlı təsərrüfatı rədd edirik, çünki bu təsərrüfat forması hökmən məhsuldarlığın azalmasına, bölgüdə özbaşınalığa və son nəticədə peşə seçimi sərbəstliyi və istehlak sərbəstliyi kimi əsl demokratiya şəraitində yaşayan azad insanın toxunulmaz əsas hüquqlarının ləğvinə gətirib çıxarır.¹

L.Erxard daha sonra islahatların gedişini izləyərək qeyd edir ki, təsərrüfatın məhsuldarlığının yüksəldilməsi özü-özlüyündə məqsəd deyildir. **Sosial bazar təsərrüfatının tam qərarlaşmasına yalnız o vaxt nail olmaq olar ki, yüksək məhsuldarlıqla yanaşı qiymətlər də aşağı düşsün. Bu minvalla real əmək haqqını yüksəltmək olar.**²

Erxard heç bir zaman öz islahatlarını möcüzə adlandırmamışdır. Sadəcə olaraq o, bu islahatları iqtisadi və sosial siyasətin düzgün nəticəsi kimi qiymətləndirmiş və bütün uğurların son nəticədə insanların əmək fəaliyyətinə əsaslandığını, yalnız bütün xalqın vicdanlı səyinin nəticəsi olduğunu qeyd etmişdir.

L.Erxardın modeli bazar iqtisadiyyatı idi və hər şeydən əvvəl azad rəqabəti müdafiə edirdi.³

---

¹ Вах: Эрхард Л. Полвека размышлений. М., 1993, с. 93, 158.

² Вах: Эрхард Людвиг. Благосостояние для всех. М.: Начала-Пресс, 1991, с. 199-200.

³ Qeyd: Daha ətraflı məlumat əldə etmək üçün бах: Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепции, практика. Под ред. А.Ю.Чепуренко. Москва, РОССПЭН, 2001.

L.Erxardin o zamankı «zaman çağırışı» müasir qloballaşma şəraitində rəqabəti gücləndirir, bazarlar axtarışı imkanlarını genişləndirir, əməyin təşkilinin yeni növləri və formaları üçün tələb yaradır.

Bu modelin xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- İqtisadiyyata dövlət güclü təsir göstərir. Ayrılıqda hər bir vətəndaşın fəaliyyətindən səmərəlilik tələb edir. Dövlət o halda ön plana keçir ki, hər hansı bir şəxs özünü və ailəsini təmin etmək iqtidarında olmasın. Burada ənənəvi olaraq tibbi xidmət və təhsil pulsuzdur. Məhz buna görə də həmin islahatlar xalq tərəfindən geniş sosial dəstək qazandı.

- 70-ci illərdən başlayaraq makroiqtisadi göstəricilər planlaşdırma prinsipi üzrə aparılır.

- Yapon modelində olduğu kimi, burada banklar həlledici rol oynayır. Mərkəzi banka tam muxtariyyət verilmişdir.

- Əmək haqqlarının səviyyəsində az fərq vardır.

Fransa modeli. Bu model bir çox parlaq xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Fransa modeli Amerika modeli ilə Alman modelinin bir növ sintezini özündə əks etdirir. Burada iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi xeyli dərəcədə yüksəkdir. Fransada 1947-ci ildən beşillik planlar tərtib edilir. Görkəmli iqtisadçı A.Samuelson Fransanın dövlət planlaşdırılmasını çox yüksək qiymətləndirmişdir.

- Dövlətin özü birbaşa yüksək miqyasda sahibkarlıq fəaliyyəti göstərir.

- Dövlət kapital yığıcı prosesinə geniş müdaxilə edir.

İsveç modeli. Bu modelin ən əsas xüsusiyyəti sosial istiqamətli olmasıdır.

- Sosial bərabərsizliyin azaldılması, əhalinin az təminatlı təbəqəsinin güclü sosial təminatı və sosial müdafiəsi.

- İsveç əhalisi yüksək həyat səviyyəsi və vətəndaşların hüquqlarının yüksək dərəcədə qorunması ilə xüsusilə seçilir.

- Burada son 110 ildən çoxdur ki, milli məhsul orta hesabla ildə 2,5 faiz artmaqda davam edir. İsveç modeli işsizliyin çox az olması ilə fərqlənir (2 faizdən yuxarı qalxmır).

İsveç modeli yüksək vergi dərəcələri ilə də digər inkişaf etmiş ölkələrdən fərqlənir. Məhz yüksək gəlirlərdən tutulan vergilər hesabına əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirləri arasındakı fərq minimuma endirilmişdir. Burada iqtisadi artım yüksək məşğulluqla müşayiət olunur. Əmək məhsuldarlığı yüksəkdir və İsveç firmaları dünya bazarlarında uğurla rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malikdir.

İqtisadiyyatda dövlət bölməsi yüksəkdir və burada xidmətlər pulsuzdur. Dövlət qiymətqoyma prosesinə tez-tez müdaxilə edir.

Cənubi Koreya modeli. Ən mütərəqqi və güclü modellərdən biridir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, iqtisadi inkişaf prosesində bu modeldən istifadə edilməsi Cənubi Koreyanı ən qısa bir dövrdə geridə qalmış bir ölkədən sənaye cəhətdən ən qabaqcıl bir ölkəyə çevirməyə imkan vermişdir.

- Burada dövlətin iqtisadi inkişafda tənzimləyici rolu çox güclüdür. Bu, həmin modelin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.

- İqtisadi inkişaf sahəsində planlaşdırmadan uğurla istifadə olunur. 1962-ci ildən beşillik planlar tərtib olunur. İri investisiya layihələri işlənilir, büdcə vəsaitlərindən maliyyələşmə üçün qərarlar qəbul edilir. Xüsusi biznes inkişaf etdikcə indikativ planlaşdırmaya keçid həyata keçirilir.

- Maliyyə-kredit sferasında uzun müddət dövlət inhisarı fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusi maliyyə-kredit təşkilatlarının

fəaliyyəti yalnız 80-ci illərin birinci yarısında başlamışdır. Belə siyasət dövlətə imkan verdi ki, maliyyə və valyuta resurslarını öz əlində təmərküzləşdirsin və ondan əsas sahələrin inkişafında səmərəli istifadə etsin.

- Xarici iqtisadi sferanın tənzimlənməsi ixracda stimullaşdırıcı rol oynamış və idxalın məhdudlaşmasına imkan vermişdir. Bu işə milli iqtisadiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

- İxrac problemi xüsusi nəzarət altında saxlanılır və s.

Çin Xalq Respublikasının da özünəməxsus modeli vardır. Məlumdur ki, ÇXR sosialist ölkəsidir. Buna görə də buradakı model həmin quruluşa uyğun halda həyata keçirilir.

- Çin tədricən həyata keçirilən mühüm islahatlar kənd təsərrüfatının yenidən qurulmasından başlanmışdır. Şəhərlərdə islahatlar 1984-cü ildə başlanmışdır. Çin alimləri buradakı modeli Macarıstan və Çexoslovakiya modellərinin qarışığı kimi səciyyələndirirlər.

- Burada «iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılması» formasından «sosialist planlı əmtəə iqtisadiyyatı modelinə» keçməyə başlanmışdır.

Çinin nail olduğu iqtisadi inkişaf, V.Y.Portyakovun dediyi kimi, təkə kompleks modernləşmənin deyil, eyni zamanda «keçid strategiyasının» planlı təsərrüfatdan sosialist bazar iqtisadiyyatına, ekstensiv inkişafdan intensiv inkişafın üstünlüyünə keçməyin nəticəsidir.¹

Çin XXI əsrə strateji struktur yenidənqurması ilə daxil olub. Vaxtı ilə Napoleon Bonapart deyirdi ki, Çini oyatmayın, oyansa nə olacağını heç kim bilmir. Burada islahatlar mərhələlərlə həyata keçirilib və heç bir radikallığa yol verilməyib. Çində iqtisadi islahatlar 1978-ci ildən

---

¹ Вах: Портяков В.Я. Экономическая политика Китая в эпоху Дэн Сяопина. М., 1998, с. 90-96.

başlayıb. Həmin ildə modernləşdirmə planını ortaya atan Den Syaopin olmuşdur. 1957-ci ildə Mao Tzedun Moskvada olanda N.S.Xruşova demişdir ki, Den Syaopinin parlaq gələcəyi var. Mao Tzedun heç özü də bilmirdi ki, dediyi bu sözlə nə qədər uzaqgörənlik nümayiş etdirib. Den Syaopin Çin iqtisadi möcüzəsinin atası adlanır. Onun məqsədi Çinə məxsus olan sosializm qurmaq idi. Den Syaopin sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və hərbi sahədə islahatlar aparılmasını vacib sayırdı. Çinin əsas taktikası islahatların sistemli şəkildə və mərhələlər üzrə aparılmasından ibarət idi.

İslahatların ilk mərhələsi 1979-1984-cü illər arasında baş vermişdir. O dövrdə belə bir şüar irəli sürülmüşdü: «planlı iqtisadiyyat – əsas, bazar tənzimlənməsi – əlavə». Göstərilən mərhələdə islahatlar əsasən kənddə aparılırdı və keçmişdən qalma təsərrüfat sistemi ailə podratı ilə əvəz olunurdu. Başqa sözlə, kənd kommunalarına məxsus torpaqlar kəndlilər arasında bölüşdürülürdü. Deməli, islahat kəndlinin öz əməyi nəticəsində özünün maddi marağının təmin edilməsi ilə başlamışdır. Torpaq üzərində dövlət mülkiyyətini saxlamaq şərtilə, kəndli əvvəllər kollektiv təsərrüfat mülkiyyətində olan ümumi torpaq sahəsindən ayrılan torpaq payını 15 il müddətinə və pulsuz istifadə etmək hüququnu əldə etdi. 1994-cü ildən torpağın icarə müddəti daha 30 il, xam torpaqlar üçün isə 50-70 ilə qədər uzadıldı. Bu dövrdə islahatlar əsasən kənd təsərrüfatını əhatə edirdi və şəhərlərdə dar çərçivədə həyata keçirilirdi. Şəhərlərdə müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsi sahəsində eksperimentlər aparılırdı. O zaman bir növ iqtisadiyyatdan «təcrid olunmuş» sahilyanı rayonlarda xüsusi iqtisadi zonalar yaradılırdı. Çində iqtisadi islahatlar kəndliləri kommuna üzvlüyündən xırda fermerlərə çevrilməsi və kənd regionlarında yeni sənaye müəssisələrinin

yaradılması istiqamətində aparılırdı. Başqa sözlə, burada hər şey kənd təsərrüfatına, dözümlü Çin zəhmətkeş kəndlisinin əmək təcrübəsinə əsaslanırdı.

O dövrdə Qərb bu cür islahatların əleyhinə idi. Lakin Çin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq seçdiyi yolla irəliləyirdi. Nəticədə aparılan islahatlar Çin iqtisadiyyatının dirçəlməsinə səbəb oldu. Çində iqtisadi islahatların dərinləşməsi və inkişafı siyasi sahədə heç də köklü dəyişikliklərə səbəb olmadı. Çünki, Den Syaopinın məqsədi real bazara keçmək deyil, sosialist iqtisadiyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, daha doğrusu, Çin çöhrəli sosializm qurmaq idi. Bu çöhrədə sərt siyasi nəzarətlə bərabər bazar iqtisadiyyatının cizgiləri də öz əskini tapmalıydı. Bir sözlə, Çində elə bir iqtisadi sistem qurulmalıydı ki, bu, həm planlı təsərrüfatın, həm də azad bazar iqtisadiyyatının üstünlüklərindən məharətlə istifadə etməyə imkan versin.

Çin iqtisadi sistemi ilə əlaqədar və hətta ondan əvvəlki dövrlərdən ta dünya sosialist sisteminin dağıldığı dövrə qədər də iqtisadi ədəbiyyatlarda “bazar sosializmi” terminini tez-tez işlədirdilər. Bazar sosializmi dedikdə, iqtisadiyyatın gündəlik fəaliyyətinin bazar mexanizminə uyğun olaraq həyata keçirildiyi iqtisadi sistem nəzərdə tutulurdu. Bu anlayış ilk dəfə olaraq 30-cu illərdə Oskar Lanqe tərəfindən dövrüyyəyə daxil edilmişdir. Onun fikrincə, istehsal vasitələri ictimai mülkiyyət də ola bilər, mərkəzi plan orqanları əsas qərarları qəbul edə və inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən edə bilərlər. Lakin gündəlik iqtisadi fəaliyyət bazar qüvvələri tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bu cür iqtisadiyyatın təşkilinə dair qərar o vaxtlar Yuqoslaviyada qəbul edilsə də və o nəzəri cəhətdən Otto Şik kimi iqtisadçı tərəfindən işlənib hazırlansa da, bu fikir sosialist ölkələrinin nüfuzlu iqtisadçıları tərəfindən qəbul edilməmişdir. Onlar öz növbəsində optimal və kompüterləşdirilmiş

mərkəzi planlaşdırmadan istifadə edilməsini hər vasitə ilə müdafiə edirdilər.

İkinci mərhələdə - 1985-1988-ci illərdə - artıq şəhərlərdə hərtərəfli islahatlar başlandı. Bu mərhələ bazarın hərtərəfli inkişafı və qiymətlərin tənzimlənməsi ilə müşahidə olunurdu. Bu mərhələdə artıq digər şüardan: «planlı əmtəə iqtisadiyyatı» şüarından istifadə etməyə başlandı. Dövlət sənaye müəssisələrinin və məhsulların qiymətlərinin tədricən liberallaşdırılmasına keçdi.

Üçüncü mərhələ 1989-1991-ci illəri əhatə edir ki, bu da iqtisadi rejimin, iqtisadi mühitin daha da dərinləşməsi və tənzimlənmənin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə kəndliyə kənd təsərrüfatı malları bazarına çıxış praktiki olaraq tamamilə açıldı. Bir çox məhsul növlərinin qiymətlərinin tam liberallaşması baş verdi, dövlət satınalma qiymətləri bir neçə dəfə artırıldı, planlı dövlət satınalma sistemi taxıla dövlət sifarişlərinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla satınalma müqavilələri ilə əvəz edildi.

1992-ci ildən başlayan dördüncü mərhələdə əsas diqqət çevik təminatlı dövlət satınalma qiymətlərinin tətbiq edilməsinə, artıq qalan kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdi və kəndə göndərilən maddi resursların qiymətlərinin yuxarı həddi müəyyən edilirdi. Bu dövrdə sistemli şəkildə sosial təminat yönümlü islahatların aparılması, valyutanın tənzimlənməsi, dövlətin pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, rəqabət mühitinin formalaşdırılması, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, elmi-texniki tərəqqi məqsədilə fundamental elmi tədqiqatların gücləndirilməsi, yeni texnologiyaların mənimsənilməsi və tətbiqi, qiymətqoymanın tənzimlənməsi və s. məsələlərə xüsusi diqqət yetirildi.

1992-ci ildən indiyə kimi Çin islahatları «sosialist bazar iqtisadiyyatı» şüarı altında həyata keçirilir. Bu mərhələdə

təsərrüfat həyatı üzərində dövlət tərəfindən makrotənzimlənmə və nəzarət sisteminin modernləşməsi bazar prinsiplərinə söykənir.

Çin Xalq Respublikası bugünkü nailiyyətlərini Den Syaopinin uzaqgörənliyi nəticəsində qazanmışdır. O, sinifsiz cəmiyyət qurmaq ideyasını həyata keçirmək üçün bir sıra inandırıcı ideyalar irəli sürmüşdür. Ancaq sinifsiz cəmiyyətin tezliklə deyil, iqtisadiyyatın inkişafından sonra qərarlaşacağını söyləyən Den Syaopin bunun 100-150 il çəkəcəyini də qeyd etmişdir. Əslində **Çin özünəməxsus bazar iqtisadiyyatına keçib və superdövlətə çevrilməklə müvəqqəti olaraq kommunizmdən imtina etmişdir. Den Syaopinin sözləri ilə desək, pişiyin nə rəngdə olmasının – ağı, qaramı fərqi yoxdur, təkisi şıçanı yaxşı tutsun. Yaxud, əvvəlcə çiçəklənən cəmiyyət qurmaq, sonra isə ona ad vermək lazımdır. Başqa sözlə, cəmiyyətin necə adlanmasının əhəmiyyəti yoxdur, təkisi insanlar yaxşı yaşasın.**

Den Syaopin həyata keçirilən islahatların müvəffəqiyyətinə baxmayaraq, sanki demokratiyanın əleyhinə idi. Həyat göstərdi ki, o saxta şüarlarla, süni demokratiyanın əleyhinədir. Den Syaopinin o dövr üçün söylədiyi bu fikirlər islahatların müəyyən mərhələsindən sonra, 2002-ci ildə əsl Çin demokratiyasının nə olduğunu göstərdi. Çin Kommunist Partiyasının Siyasi Bürosunun üzvləri könüllü olaraq hamılıqla yaşları 75-i ötdüyünə görə istefa verdilər.

Den Syaopin 1989-cu ildə Tanzaniyanın prezidenti ilə görüşündə demişdir ki, əgər Çinə burjua liberalizmini yeritsək, başıpozuqluq yaranacaq və bu zaman biz heç nə edə bilməyəcəyik. Hətta ÇKP-nin 1997-ci ildə keçirilən XV qurultayında qərara alınıb ki, rəhbərlərin ideyaları müzakirə edilməz.

Bir rəhbər və islahatçı kimi Den Syaopin qeyd etmişdir ki, **əgər xalq aparılan siyasətin düzgünlüyünə inanarsa, bu**

siyasəti dəyişmək istəyən hər bir kəsi öz yolundan süpürüb aparacaqdır. Onun bu siyasəti həyatda özünü doğrultdu.

Çin modelinin əsas yeni komponentləri hansılardır? Əvvəla, Çində ekstensiv istehsal amillərindən intensiv istehsal amillərinə keçməyə cəhd göstərildi. İkincisi, iqtisadi artımın xarici amillərdən istifadə edilməsinə yenidən baxıldı. Üçüncüsü, sosializmlə bazar iqtisadiyyatı birləşdirildi.

Bəzi iqtisadçılar, məsələn, V.Mixeyev Çinin yeni sosial-iqtisadi inkişaf modelinə keçməklə, yəni ekstensiv artım amillərinə nisbətən intensiv artım amillərinə üstünlük verməklə və qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməklə öz qarşısında özünəməxsus iqtisadi və siyasi «tələ» qurduğunu iddia edir. Bu «tələ» nədən ibarətdir? Bu :

I. Maliyyə tələsidir.

II. Dövlət müəssisələrinin səmərəliliyinin necə yüksəldilməsi və işsizliyin artmasının qarşısının alınması ilə əlaqədardır.

III. Xarici iqtisadi tələdir.

IV. İnteqrasiya tələsidir.

V. Siyasi tələdir. «Çin spesifikliyi ilə sosializmi», yəni siyasi hakimiyyət üzərində kommunist partiyasının inhisarını saxlamaqla inteqrasiya proseslərində, islahatların uğurla başa çatdırılması yolunda nailiyyətlər qazanmaq mümkündürmü?

VI. Xarici siyasət tələsidir.

V. Mixeyev burada qıcıqlandırıcı məsələ kimi Tayvanı göstərir. O qeyd edir ki, əgər Tayvan 2005-2007-ci illərə qədər Çinlə birləşməyə razılıq verməzsə, hərbi qüvvə tətbiq etmək, Tayvanın suverenliyi probleminə birmənalı mənfi münasibət bildirmək Çinin xarici siyasətdə imicini pisləşdirər və ABŞ-la və Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətləri mürəkkəbləşdirər. Digər tərəfdən, Çin Tayvanı birləşdirmək tələbindən imtina edə bilməz. Belə ki, birləşmə ideyasından

İntinə edilməsi Çinin digər əyalətlərində – Tibetdə, Sintszyanda separatist hərəkatlərə təkan verər və Çinin beynəlxalq mövqelərinin zəifləməsi kimi qiymətləndirilə bilər.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Tayvanın istehsal etdiyi məhsullar bu gün dünyanın əksər ölkələrində müvəffəqiyyətlə satılır. Hazırda bu ölkədə kompüter texnikasının istehsalı və ixracı çox sürətlə inkişaf edir. Öz firmalarının xarici fəaliyyətlərini də nəzərə almaqla o, artıq 1997-ci ildən bir sıra elektron cihazlarının dünyada ən böyük istehsalçısına çevrilmişdir. Bu məhsulların böyük hissəsini fərdi kompüterlərin dəstləri və periferiya avadanlığı təşkil edir. Dünyada istehsal olunan ana yaylığının 60%-dən çoxu və skanerlərin, kompüter «siçanlarının» və monitorlarının 50%-dən artığı Tayvanın payına düşür. Burada həmçinin qrafik və şəbəkə kartları da daxil olmaqla interfeys kartların 30%-ə qədəri yaradılır. Bundan əlavə Tayvan dünyada «noutbuk» kompüterlərinin ikinci istehsalçısıdır (onların ümumi sayının 30%-dən çoxunu buraxır).²

Belə ki, 1979-cu ildə dünyada xarici ticarət dövriyyəsinə görə otuz ikinci yeri tutan Çin, hal-hazırda on birinci yerdədir. Bu Den Syaopinin vaxtı ilə söylədiyi və arzuladığı fikrin təsdiqidir. O demişdir ki, **varlı olmağın ayrı ləzzəti var.** Müasir dövrdə Çinin xarici ticarət dövriyyəsi 300 milyard dollardan çoxdur. ABŞ-ın dünya ölkələri ilə ticarət əlaqəsində Çin dördüncü yeri tutur. Bu, ABŞ-da çoxsaylı iş yerinin yaranması deməkdir. **Çində 20 ildən artıqdır ki,**

---

¹ Вах: Михеев В. Эволюция социально-экономической модели развития Китая. «Общества и экономика» журнал, 2000. № 3-4, с. 184-185.

² Вах: Цзян Йенхуа. Экономическое развитие Тайваня: вызовы времени и поиск ответов. «Российский экономический журнал». 2002. № 3, с. 63.

özəlləşmə həyata keçirilir. Burada özəlləşmə üçün heç bir vaxt məhdudiyəti qoyulmayıb.

Den Syaopini düşündərən əsas məsələlərdən biri Çinin Qərblə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək olub. O, bunun üçün ən əlverişli yolu Honkonq darvazasını hesab edib. Den Syaopinin bu arzusu da yerinə yetdi, Honkonq Çinlə birləşdi.

1978-ci ildən həyata keçirilən islahatlar bu dövlətə dünyada ən yüksək sürətlə inkişaf etməyə və adambaşına düşən gəlirləri 4 dəfədən çox artırmağa imkan verib. Hesablamalara görə Çin müasir inkişaf səviyyəsini qoruyub saxlaya bilsə, 2020-ci ildə adambaşına düşən gəlirlərin səviyyəsinə görə Portuqaliya və Cənubi Koreya kimi dövlətlərin səviyyəsinə qalxa bilər. Proqnozlara görə 20 ildən sonra Çinin ÜDM-nin həcmi 20 trilyon dollara çatacaq və 13,5 trilyon dollarla ABŞ-ı ikinci yerdə qoyacaq. Asiya qitəsində yerləşən 500 Çin kompaniyasının aktivi 500 milyard dollar təşkil edir. 20 ildən sonra Çinin iqtisadiyyatının artım tempi 6%-dən çox olacaq ki, bu da ona Amerikadan sonra dünyanın ikinci superdövləti statusunu qazandıracaqdır. Çinin illik hərbi xərclərinin həcmi 36,6 milyard dollardır. (Biz proqnozları şərti qəbul edirik və dünya praktikası da göstərir ki, proqnozlar çox zaman özünü doğrultmur.) Məsələn, 1977-ci ildə Nyu-Yorkda iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı V.Leontyevin rəhbərliyi altında ekspertlər qrupu tərəfindən BMT-nin katibliyinin tapşırığı ilə hazırlanan «Dünya iqtisadiyyatının gələcəyi» adlı məruzəsi dərc edilmişdir. Məlumdur ki, hər hansı bir qəti proqnoz söyləmək tək-cə riskli deyil, həm də nankorluqdur, çünki sonrakı hadisələr digər formada inkişaf edə bilər, proqnoz verənlər isə yalnız sürətli və tez-tez dəyişən iqtisadi hadisələrin yox, həm də siyasi və digər

hadisələrin təsiri altında baş verən yeni, tamamilə göz-
lənilməz amilləri və hadisələri prisipcə nəzərə ala bilmirlər.

Leontyevin qrupu riyazi metodlardan və o zaman BMT-
də olan statistik materiallardan istifadə etməklə böyük iş
görərək belə bir nəticəyə gəlmişdilər ki, 1970-2000-ci illər
ərzində, yəni XX əsrin sonuna kimi inkişaf etmiş ölkələrin
məcmu ÜDM-nin orta illik artım sürəti minimum
qiymətləndirmə üzrə 3,6%, maksimum qiymətləndirmə üzrə
4,5% təşkil edəcəkdir. Eyni zamanda inkişaf etməkdə olan
ölkələrin məcmu ÜDM-nin müvafiq orta artım sürəti uyğun
olaraq 6,0 və 6,9% təşkil edəcəkdir.

Leontyev qrupunun məruzəsinin müəllifləri düzgün
olaraq yazırdılar ki, dünya iqtisadiyyatının sahələrarası
modelinə əsaslanan bu məruzə ən müxtəlif suallara cavab
vermək iqtidarındadır. Onlar proqnozun səkkiz variantını
tərtib etmiş, həddən artıq çoxsaylı riyazi tənlikləri hesab-
lamış, müstəqil və aralıq məsrəflərin daha çoxsaylı əmsalları
üzərində hesablamalar aparmışlar. Bütövlükdə onların işi
ümumi iqtisadi, siyasi və ya sosial qaydada, iqtisadi-riyazi,
xalis pragmatik və texniki xarakter daşıyırdı.¹

Lakin biz görürük ki, uzun müddət ərzində inkişaf etmiş
ölkələr arasında iqtisadi uyğunsuzluğun azalmasına və
dünyanın varlı və yoxsul ölkələri və regionları arasında bu
uyğunsuzluğun artmasına doğru müəyyən meyl yaranmış-
dır. Bu meyl həmişə sosial narazılıq, qarışıqlıq, hətta
müharibə və inqilab üçün zəmin yaradır. İnkişaf etmiş
ölkələrdə əhalinin varlı və yoxsul təbəqələri arasında və bu
ölkələrin öz aralarında uyğunsuzluğun azalması məlum
həqiqətdir. Faktlar göstərir ki, XX əsrin sonunda dünya
iqtisadiyyatının liberal xarakteri dəyişmədi, dünya ticarəti
və ya kapital bazarları iflasa uğramadı. Bu da ona sübutdur

---

¹ Вах: Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во
главе С.В.Леонтьевым. М., 1979, с. 20-60.

ki, dünya ticarətinin inkişafını proqnozlaşdıran Leontyev qrupunun proqnozları özünü doğrultmadı. Leontyev qrupunun proqnozunda qloballaşma haqqında, dünyada iqtisadi inteqrasiya proseslərinin inkişafı haqqında heç bir söz deyilmirdi. Halbuki XX əsrin son qərənəsi və XXI əsrin əvvəli qloballaşmanın başlanğıcı kimi qeyd edilmişdi.

Çin artıq sənayesi kifayət qədər inkişaf etmiş, orta səviyyəli gəliri və xaricdə nəhəng diasporu, böyük kənd əhalisi olan unikal spesifikasiyaya malik ölkəyə çevrilmişdir.

Lakin bütün bu müsbət keyfiyyətlərə baxmayaraq Çində işsizliyin artımı müşahidə olunur. Xüsusi sosioloji tədqiqatların göstəricilərinə görə XX əsrin sonunda rəsmi qeydiyyatdan keçmiş şəhər işsizlərinin sayı 5 mln. nəfərdən çox olmuşdur. Bundan əlavə şəhərlərdə faktiki işsizlərin sayı 30 mln. nəfərə yaxındır. Bunun üzərinə ildə üç aydan az məşğul olan kənd yerlərindəki 180 mln. nəfəri də əlavə etsək, bu zaman böyük bir rəqəm – 215 mln. nəfər və ya əmək qabiliyyətli əhalinin 1/3-ni almış olarıq.¹

Çinin maliyyə sistemində də zəif cəhətlər mövcuddur. Məsələn, Çin valyutası ilə azad ticarət yoxdur (idxal-ixrac əməliyyatları istisna olmaq şərtilə). Çin dünyada ən çox valyuta ehtiyatı olan ölkələrdəndir – 150 mlrd. dollar. Valyuta ehtiyatları hesabına Çin valyutası olan yuanın məzənnəsinin ABŞ dollarına bağlılığı saxlanılır. Çində xarici portfel investisiyalarının axınına məhdudiyətlər qoyulub və s.²

---

¹ Bax: Специальная доклад «Рынок труда в Китае», подготовленный учеными-социологами Китайского Народного Университета (КНУ) для совместной конференции ученых ИДВ РАН и КНУ в ноябре 1999 г. в Москве, Пекин, 1999, с. 3-4.

² Qeyd: Çin Xalq Respublikasının iqtisadiyyatını dərindən öyrənmək üçün Z.Səmədzadənin Çin «iqtisadi möcüzəsi» haqqında yazmış olduğu əsərinin oxumaq məsləhətdir. Bax: Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin «iqtisadi möcüzəsi». B., Gənclik, 2001, 322 səhifə.

Son illər neft sənayesində uğurlar qazanan müsəlman ölkələri, xüsusilə Yaxın Şərqi Ərəb dövlətləri öz spesifik inkişaf yolu ilə fərqlənirlər. Bu ölkələrdən Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini, Küveyti xüsusilə göstərmək lazımdır.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri 1971-ci ildə yaranıb. Həmin ildə bu ölkə Ərəb Dövlətləri Liqasının 18-ci, BMT-nin 132-ci üzvü seçilib. O vaxtdan indiyə kimi BƏƏ-yə Şeyx Zahid ibn Sultan əl-Nəhyan rəhbərlik edir. İki illiyə BƏƏ-nin prezidenti seçilmiş şeyx dəfələrlə keçirilən seçkilərdə qələbə çalıb. O, «daş dövrü»ndə yaşayan milləti otuz dörd il ərzində sivilisasiyanın ən yüksək zirvələrinə ucalda bilib və səhrada demək olar ki, cənnət yaradıb.

1971-ci ildə BƏƏ-nin milli gəliri 6,9 milyard dirhəm olub. İndi isə bu rəqəm 250 milyard dirhəmdir. Əgər əvvəllər bu ölkədə orta ömür müddəti 53 il idisə, indi bu göstərici 75 ilə çatıb. BƏƏ yaranandan sonra əhalisi yarım milyondan 3 milyona çatıb.

BƏƏ-də hər bir vətəndaş doğulduğu gündən ömrünün sonuna kimi dövlətin himayəsini hiss edir. Burada doğuş pulsuzdur və doğulan hər bir uşağın adına dövlət bank hesabı açır və iri məbləğdə pul qoyur. Nikaha daxil olanlara dövlət 80 min dollara yaxın yardım edir. Bundan əlavə BƏƏ-nin Nikah Fondu evlənənlər (yerli vətəndaşlara) 20 min dollar məbləğində faizsiz kredit verir. İşləmək istəyən hər bir vətəndaş yüksək əmək haqqı ilə təmin olunur.

Bizim üçün maraqlı ölkələrdən biri də **Küveytdir**. Ona görə ki, Küveyt neft ölkəsidir. Neftdən gələn gəlir hesabına öz vətəndaşlarına dünyada ən yüksək həyat səviyyəsi və sosial təminat yaradıb. Küveytin əmiri Əs-Sabahdır. Onun hökumətində iki min şahzadə yaşayır və büdcədən bunlar üçün külli miqdarda vəsait ayrılır. Bu heç bir narazılıq doğurmur, ona görə ki, adi vətəndaşlara da büdcədən lazımi dərəcədə vəsait ayrılır. Küveytin hər bir sakini bankdan ev tikmək,

evlənmək və digər sosial tələbatlarını ödəmək üçün faizsiz kredit götürə bilərlər. Bankdan götürdüyü pul üçün heç bir zəmanət tələb olunmur, çünki sən Küveyt vətəndaşısan. Bu isə o deməkdir ki, artıq sən doğulduğun gündən varlısan. Küveytdə uşaq dünyaya gələn kimi əmir onun adına bankda böyük məbləğdə hesab açdırır. Əgər uşağın ailəsinin banka borcu varsa, onun çox böyük hissəsini bağışlayır. Küveytdə orta və ali məktəblərdə təhsil pulsuzdur. Xaricdə oxumaq istəyən vətəndaş üçün heç bir problem yoxdur, dövlət bütün xərci ödəyir. Orada tibb müəssisələri dünyanın ən müasir avadanlıqları ilə təhciz edilib və istənilən mürəkkəb və sadə cərrahiyyə əməliyyatı pulsuzdur. Küveyt vətəndaşının xaricdə müalicəsi zəruridirsə, hökumət təmənnasız bunu da yerinə yetirir.

Küveytin 600 min əhalisi var. Ancaq onlara bir milyondan çox mühacir qulluq edir. Bu mühacirlər dünyanın yoxsul ölkələrindən gələn və fiziki işlərdə işləyən xarici vətəndaşlardır. Demək olar ki, hər bir Küveyt vətəndaşına ən azı iki mühacir xidmət edir. Bunların əksəriyyəti fəhlə, sürücü, süpürgəçi, liftçi və s. işləyir. Mühacirlərin Küveytdə heç bir sığortaları yoxdur. Ancaq onların aldıqları əmək haqqı yüksəkdir. Məsələn, yük maşınının sürücüsü 2.500 dollar, liftçi 2000 dollar əmək haqqı alır. Mühacirlər Küveyt vətəndaşı olmaq üçün 1920-ci ildən sonra əcdadlarının burada yaşadığını sübut etməlidirlər.

Yuxarıda göstərilən və müəyyən qədər xarakterizə edilən bazar iqtisadiyyatı modelləri mövcud ölkələrdə öz müsbət rollarını oynamış və oynamaqdadır.

Azərbaycanın daxili və xarici siyasət strategiyası və milli təhlükəsizlik problemləri istiqamətində tədqiqat aparan politoloq – alim A.Piriyev ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasını təhlil edərkən göstərmişdir ki: «Azərbaycan üç əsrdən çox inkişaf yolu keçən qərb modelinin milli iqtisadi

inkişafa uyğun cəhətlərini götürə bilər. Qərb modelində millətin həyat tərzinə uyğun gəlməyən cəhətlər vardır. Bəzi siyasətçilər qərb modelini tərifləyir, Azərbaycanın bu yolu tutmasını istəyirlər. Bəziləri isə İslam modelinə üstünlük verir. Azərbaycan İslam modelini də olduğu kimi qəbul edə bilməz, çünki Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Türk modelinin Azərbaycanın inkişaf şəraitinə, tarixinə, milli mentalitetinə uyğun gələn cəhətlərini qəbul etməklə daxili siyasətin Azərbaycan modelini yaratmaq vacib problemlərdən biridir.»¹

Müəllifin göstərilən şərhində ümumiyyətlə müasir reallığa uyğun olan faydalı fikirlər öz əksini tapsa da, Azərbaycanda həmin modellərin qarşılıqlı əvəz olunması və tətbiqinə dair konkret mövqə bildirilmir. Xüsusilə A.Piriyeu ümumi şəkildə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin milli mənafeyə, əxlaq normalarına uyğun olması tezisini irəli sürmüşdür. Müəllifin şərhindəki bir sıra məqamlara da öz xüsusi münasibətimi bildirmək istərdim. Əvvəla, qərb modeli deyəndə müəlliflər bütün qərb ölkələrinin modellərini nəzərdə tuturlar. Bu isə problemdə xeyli dərəcədə mürəkkəblik yaradır. Qərb ölkələrinin inkişafı bir-birindən olduqca fərqlənir. Məsələn, Almaniya iqtisadiyyatındakı çoxşaxəli inkişafın bir sıra cəhətlərindən Azərbaycanda istifadə etmək olduqca vacib hesab olunur. Başqa qərb ölkələrində isə ziddiyyətli cəhətlər çoxsaylıdır. Digər tərəfdən, İslam modelinə üstünlük verənlər müəyyən dərəcədə onun mahiyyətinə dərin surətdə yanaşmalıdırlar. Xüsusilə onlar tarixi keçmişimizi mərhələlər üzrə təhlil etsələr yəqin ki, bu modelin də bəzi nəzərə çarpan xarakterik cəhətlərini görə bilərlər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, İslam dövlətləri milli dəyərlərimizi daha da inkişaf

---

¹ Piriyeu A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı. BDU. 2002. s.92.

etdirmək məqsədilə dünya ölkələrinin tanınmış modellərindən bəhrələnərək öz gələcək inkişaf perspektivlərini (istiqamətlərini) müəyyən edirlər. Türk modelinin müsbət istiqamətləri isə çoxdur və milli iqtisadi mənafehlərin üstün tutulması və reallaşdırılması baxımından bu cəhətlər olduqca fərqlənir. Bu modelin formalaşmasında və tətbiq olunmasında Alman modelinə daha çox istinad edilmişdir.

İndi Azərbaycan keçid dövründə özünün təbii, milli, iqtisadi və s. xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həmin modellərin buraya yarayan üstün cəhətlərindən istifadə edə bilər. Bu, heç şübhəsiz, öz müsbət nəticələrini verəcəkdir. Bununla yanaşı müstəqilliyə qədəm qoymuş Azərbaycanın özünün spesifik bazar iqtisadiyyatı modeli olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidi və ölkədə gedən iqtisadi və siyasi prosesləri nəzərə alaraq akademik A.A.Nadirov yazır: «Bu mürəkkəb şəraiti və gerçəklikləri, habelə milli ənənə və həyat tərzimizin xüsusiyyətlərini də nəzərə almaqla bazar münasibətlərinə keçilməsinin hər cür liberallaşdırma və əsassız sıçrayış yolu ilə deyil, bütün mövqelərdən bizə daha çox uyğun gələn və bir çox qabaqcıl ölkələrin təcrübəsində özünü doğrultmuş müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməliyik».¹

1.3. Bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici və tənzimləyici mexanizmi

Dünya iqtisad ədəbiyyatında bazar iqtisadiyyatı problemlərindən bəhs edilərkən bazar mexanizmi məsələsinə daha çox diqqət yetirilir.

---

¹ Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2001, s. 58.

XX əsrin 70-80-ci illərində «mexanizm» sözü ən dəbdə olan ifadə formasına çevrilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatda mexanizm anlayışı müxtəlif formalarda ifadə olunurdu, məsələn, «təsərrüfat mexanizmi», «iqtisadi mexanizm», «iqtisadi qanunun mexanizmi», «ictimai-iqtisadi mexanizm», «iqtisadi qanunlardan istifadə mexanizmi», «iqtisadi qanunların fəaliyyət mexanizmi» və s. Bu gün isə çoxsaylı müəlliflər «bazar mexanizmindən» bəhs edirlər.

«Mexanizm» yunan mənşəli termindir və çox vaxt texnika elmləri sahəsində işlənir. Bu elm sahəsində o, maşını, cihazları, aparatı hərəkətə gətirən qurğu sisteminə deyilir.

Mexanizm məcazi mənada istifadə üçün hər hansı bir fəaliyyət növünə də daxil olmuşdur. O, müəyyən bir növ iqtisadi fəaliyyət sisteminin quruluşunda qayda-qanunu müəyyən edən termin kimi də çox istifadə edilir. Məsələn, sözün geniş mənasında iqtisadi qanunların mexanizmi dedikdə onların tələblərinin reallaşdığı iqtisadi formaların məcmusu nəzərdə tutulur.

«Bazar mexanizmi» dedikdə bazarın hərəkət qaydası, fəaliyyət qayda-qanunu, bilavasitə buraya aid olan konkret məsələlər toplusu, məcmusu nəzərdə tutulur.

Bazar mexanizminin elmi cəhətdən düzgün, səhiv öyrənilməsinin, dərk edilməsinin həm nəzəri və həm də böyük praktiki əhəmiyyəti vardır.

Bazar mexanizminə aşağıdakı kimi müxtəsər tərif vermək olar. O, bazarın müxtəlif, çoxsaylı komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı təsirlərini özündə ifadə edən anlayışdır. Onun elmi izahının iki istiqamətdə: dar və geniş mənalarda aparılması daha məqsədə uyğun olardı. İqtisadi ədəbiyyatlarda bazar mexanizmi bir qayda olaraq dar mənada izah edilir və bu zaman bazar mexanizminin normal fəaliyyətini təmin edən bəzi digər komponentlər nəzərdən qaçırılır.

Bazar mexanizmini şərh edərkən bəzən onun yalnız 3-4 amilini əsas götürməklə kifayətlənirlər. Əlbəttə, bunlar bazar mexanizminin reallaşmasında həqiqətən mühüm rol oynayır. Lakin onlar bazar mexanizminin fəaliyyətini heç də tam, dolğun əhatə etmir.

Bazar mexanizmini şərh edənlər əsasən aşağıdakı üç prinsipi fərqləndirirlər: marjinalizmi (hədd təmini), məsrəflərin alternativ seçimi və iqtisadi səmərəliliyi. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar mexanizmini bu komponentlərlə də şərh etmək olar. Lakin bu baxışda mücərrədlik daha çoxdur. Bunlar daha çox bazar mexanizminin fəaliyyət nəticələrini (mənfi, müsbət, optimal) izah etmək baxımından yararlıdır. Bircə, bu istiqamətdə mövcud olan baxışlar ən çox peşəkar mütəxəssislər üçün yararlı sayıla bilər.

Müasir sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar mexanizminin fəaliyyətini kifayət dərəcədə dərk etmək üçün onun amillərini bütöv bir sistem halında nəzərdən keçirmək lazımdır.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, bazar mexanizmi müvafiq iqtisadi qanunlar sisteminin təsiri altında fəaliyyət göstərir, hərəkət edir. Onlar aşağıdakılardır: dəyər qanunu, pul tədavülü qanunu, təklif qanunu, tələb qanunu, rəqabət qanunu, ictimai əmək bölgüsü qanunu, tələbatın artması qanunu, mənfəət qanunu və s.

Bazar mexanizminin fəaliyyəti məhz bu obyektiv iqtisadi qanunların təsiri altında baş verir. Bu iqtisadi qanunların bazar mexanizminə təsir gücü çox və ya az ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar mexanizminin fəaliyyəti onun qiymət, rəqabət, tələb, təklif, mənfəət kimi tərkib amilləri vasitəsilə həyata keçirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu amillər haqqında kifayət qədər yazılıb və yazılacaqdır. Lakin bizim məqsədimiz heç də bu amillərin geniş təhlilini

vermək deyil, qarşıya qoyduğumuz problemlərlə əlaqədar onların müəyyən cəhətlərini, xüsusiyyətlərini şərh etməkdir.

Marksist iqtisadi ədəbiyyatlarda qiymət əmtəə dəyərinin pulla ifadəsi kimi izah olunur. Qiymət mübadilə (alqı-satqı aktı) zamanı əmtəə vahidinə, xidmətə görə sövdələşənlərin razılığı əsasında ödənilən pulun kəmiyyətidir. Başqa sözlə, qiymət əmtəənin, xidmətin (təklifin) tələbə uyğunluq dərəcəsinin pul ilə ifadə olunan kəmiyyət göstəricisinə deyilir. Qiymət – konkret əmtəəyə görə alınan pulun məbləğidir. Qiymət – dəyər qanununun təzahürüdür. Hüquqi mənada qiymət satıcı ilə alıcının arasında razılaşdırılmış sazişi (müqaviləni) ifadə edir. O, konkret halda bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, qiymət ilk növbədə əmtəə dəyərlərinin, faydalılığının miqdarını müəyyən edir. O, əmtəələrin maddi-əşya ifadəsində onların kəmiyyət və keyfiyyətinin hesaba alınması funksiyasını yerinə yetirir. Qiymət pul ifadəsi kimi mühüm analiz, proqnozlaşdırma alətlərindən biridir. Qiymət iqtisadi inkişaf proseslərinin tənzi mi aləti kimi çıxış edir. O, bölgü funksiyasını da yerinə yetirmək xassəsinə malikdir. Ondan sosial sahədə, yəni istehlak nemətlərini və xidmətlərinin strukturunu və həcmi ni, həyat səviyyəsini, ailə büdcəsini, yaşayış minimumunu müəyyən edən bir vasitə kimi istifadə edilir. Qiymət istehsalçıların maddi nemətlərin artırılması və ya azaldılmasında, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsində stimullaşdırıcı yaxud məhdudlaşdırıcı funksiyanı da yerinə yetirir.

Beləliklə, qiymət aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. İctimai-zəruri əmək məsrəflərinin uçota alınması.
2. Stimullaşdırıcı.
3. Bölüşdürücü.
4. Tənzimləyici.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində insanların müxtəlif əmtəələrə olan tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsini dəqiq müəy-

yənləşdirmək qeyri-mümkündür. Hərçənd ki, modifikasiya olunmuş bazar qiymətləri sistemi buna bir qədər kömək göstərə bilər. Çünki qiymətlərin dəyişməsi tələbatların dəyişməsinə sanki bir işarədir. İnzibati amirlik sistemində qiymətlərə adətən dövlət tərəfindən nəzarət edilirdi. Bu sistemdə tələbatların qiymətləndirilməsi və istehsal amillərinin yerləşdirilməsi üçün bütöv bir məmur ordusu tələb olunurdu.

Qiymətin ən geniş yayılmış növləri topdansatış və pərəkəndə satış qiymətləridir. Bunlardan başqa müqavilə qiymətləri, alış qiyməti, satış qiyməti, bazar qiyməti, vahid qiymətlər, dərc olunan qiymətlər, inhisar qiyməti, dünya qiyməti, istehlak qiyməti, nominal qiymət, sabit qiymət, sabit müqavilə qiyməti, sürüşən qiymət, tələb qiyməti, faktura qiyməti, “SİF” qiyməti (ingiliscə “insurance freight price” – «sığorta, fraxt, yəni kirə, qiymət» deməkdir), “FOB” qiyməti (ingiliscə “free on board” «borta qədər azaddır» deməkdir), “KAF” qiyməti (ingiliscə “cost and freight” – «dəyər və fraxt» deməkdir), transfert qiymətləri (latınca “transfere” – «köçürmə» deməkdir), xüsusi çəkili qiymət, çevik qiymətlər, “nou-hau” qiyməti (ingiliscə “Know how” – «bilirəm necə» deməkdir), təklif qiyməti, lisenziya qiyməti (latınca “Lisentio” – «icazə», «hüquq» deməkdir), bazara nüfuz etmə qiyməti, bazis qiyməti, preyskurant qiyməti (fransızca “prix” – «qiymət», «conrant» - «cari» deməkdir), sorğu qiyməti və s. kimi qiymət növləri də mövcuddur.

1976-cı ildə istehlak sahəsində tədqiqatları, monetar nəzəriyyə və pul tədavülü tarixinin işlənməsinə görə Nobel mükafatı laureatı, ABŞ iqtisadçısı və iqtisadi ədəbiyyatda monetarizmin lideri sayılan, pul və bazar qiymətləri problemlərinin tədqiqatçısı hesab olunan Milton Fridman bazar iqtisadiyyatı şəraitində xalq təsərrüfatının ümumi tarazlığının təmin edilməsinin iqtisadi mexnizmini ətraflı

şəkildə tədqiq edərək yazırdı ki, qiymət sistemi bu vəzifəni mərkəzdən idarə olunmadan, insanlara heç bir əmr verilmədən uğurla yerinə yetirir.¹

Təklif kateqoriyası altında müəyyən dövr ərzində bazara satış üçün çıxarılan əmtəə kütləsinin miqdarı və müxtəlif xidmət növləri nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, təklif bazarda olan və lazımı məqamda bazara çıxarıla bilən məhsul və müxtəlif növ xidmətlərin kütləsi deməkdir.

Tələb dedikdə, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətli tələbatı, yəni alıcıların ciblərindəki pulla müəyyən olunan tələbat nəzərdə tutulur.

Beləliklə, tələb – alıcılıq qabiliyyəti ilə təmin olunmuş pul formasında ifadə olunan tələbatdır. Tələb – qısa mənada istehlakçıların müəyyən dövrdə müəyyən qiymətə almağa hazır olduqlarını əmtəələrin miqdarıdır. Tələb – eyni zamanda mövcud olan qiymət səviyyəsi ilə bazarda həmin anda satıla bilən əmtəələrin miqdarıdır və dəyər ifadəsində bu əmtəələrin qiymətlərinin cəmi kimi çıxış edir. Hal-hazırda dünyada artan dinamizm təkcə iqtisadi prosesləri deyil, sosial prosesləri də səciyyələndirir. İstehlakın nisbətən yüksək səviyyəsi və əhalinin gəlirlərinin artması şəraitində tələbatın və alıcı tələbinin strukturunda sürətli və nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş verir.

Görkəmli rus iqtisadçısı, akademik L.İ.Abalkin bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələbi şərh edərək yazır ki, tələb – bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi hesab olunur. Səhər pul – axşam stullar. Pul yoxdursa, stullar da olmayacaq. Məntiq belədir. Həm də bu populist tələblər, seçki-qabağı şüarlar deyildir. Bunu düşünülmüş şəkildə, ölçüb-

---

¹ Вах: Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – М., Юристь, 2002, с. 479.

biçərək, mərhələ-mərhələ, heç bir fəvqəladə vəziyyət yaratmadan etmək lazımdır.¹

Həm təklif, həm də tələb daim dəyişilən və genişlənən vahid bir proseslə bağlıdır. Hər ikisi daim elastik bir vəziyyətdə olur. Hər ikisi qiymət kateqoriyası, onun dəyişməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Ayrı-ayrı əmtəə və əmtəə kütləsi kimi təklif və tələbin nisbəti bazar konyunkturasında (latınca “conjunctura” – «əlaqələndirmək», «birləşdirmək» deməkdir), öz əksini tapır.

Tələb və təklif arasında tarazlıq yarananda bazarın fəaliyyəti normal vəziyyətdə olur. Bunların arasında tarazlıq yarandıqda tarazlıq qiyməti qərarlaşır. Real bazar qiyməti tarazlıq qiymətindən aşağı olanda bu, alıcıların xeyrinə, satıcıların isə zərərinə olur.

Tədiyyə qabiliyyəti – dövlətin, hüquqi və ya fiziki şəxslərin ticarət, kredit və digər pul xarakterli əməliyyatlardan irəli gələn öz tədiyyə öhdəliklərini vaxtında və daim yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Tədiyyə qabiliyyətli tələb – alıcıların pul vəsaitləri ilə təmin olunan əmtəə və xidmətlərə olan tələbatdır. Tələbin müxtəlif növləri vardır:

1. Seçmə (selektiv) tələb (“selectio” – «seçmə» deməkdir) – əmtəələrin satılması ilə məşğul olmağa hazır olan bir və ya bir neçə vasitəçidən istifadə edilməsidir.

2. Elastik tələb – qiymətlərin cüzi dəyişməsindən asılı olaraq dəyişmə meylinə malik olan tələb.

3. İctimai tələb – şirkətin fəaliyyətinə təsir göstərən qulluqçuların, həmkarlar ittifaqlarının, səhmdar cəmiyyətlərin, istehlakçılar birliklərinin, bütövlükdə əhəlinin, dövlət təşki-

---

¹ Вах: Абалкин Л.И. Избранные труды. Том IV. М.: ОАО «НПО». «Экономика», 2000, с. 466.

latlarının və digər daxili və xarici qüvvələrin xarakteri və tələbatları ilə müəyyən olunan tələb.

4. Mənfi (neqativ) tələb – bu zaman əksər alıcılar bazarda keyfiyyətdən asılı olmayaraq bütün əmtəələrdən üz döndərirlər.

5. Son tələb – xalq təsərrüfatının yeni istehsal fondlarının yaradılması üçün zəruri olan istehlak mallarına və əhaliyə xidmətlərə, avadanlığa, eləcə də onlara həmin ildə aşınan hissəsinin ödənilməsinə istiqamətlənmiş son məhsulunu təşkil edən əmtəə və xidmətlərə olan tələb.

6. İstehlak tələbi – son istehsalçıların, istehsal istehlakçılarının, satış kanallarının (məsələn, topdansatış və pərkəndə satış), dövlət idarələrinin, dünya ticarətinin və qeyri-kommersiya təşkilatlarının xarakteri və tələbləri ilə müəyyən olunan tələb.

7. Stimullaşdırıcı tələb – informasiyanın, reklamın və satışdan sonrakı xidmətin inkişafı yolu ilə bazarda əmtəələrə laqeyd münasibətin ləğvini tələb edən tələb.

8. Tam qiymətli tələb – firmanın buraxdığı əmtəələrə alıcının tələbi.

9. Azalan tələb – təşkilatın alıcıya təqdim etdiyi bir və ya bir neçə əmtəəyə görə azalan tələb.

10. Arzu edilən tələb – satışın planlaşdırılan səviyyəsini və istehsalın, ticarətin zəruri rentabellik səviyyəsini tələb edən müəssisə nöqtəyi-nəzərdən tələb.

11. Həddən artıq tələb, yaxud yüksəldilmiş tələb – təşkilatların imkanlarından yüksək olan tələb. Bu imkanlar həmin tələbi ödəyə bilər.

12. Qeyri-sabit tələb – qiymətlərin az miqdar dəyişməsinə baxmayaraq dəyişən meylini saxlayan tələb.

13. Törəmə tələb – əmtəələrin istehsalının artması ilə şərtlənən tələb.

14. Asılı olan tələb – əgər mühüm “daha yüksək səviyyəli” məhsul ehtiyatının hazırlanması və yerinin doldurulmasına olan tələbat əsasında hesablanarsa, həmin məhsulun bəzi növlərinə olan tələb.

15. Asılı olmayan tələb – müəssisələrdə hazırlanan və ya görünən daha “yüksək səviyyəli” olan hər hansı bir şeyə münasibətdə müəyyən komplektə (dəstə) daxil olmayan məmulata olan tələb.

Bu və ya digər amilin təsiri altında tələb və təklifdəki dəyişikliklərin dərəcəsi onların elastikliyi xarakterizə edir. Tələbin elastikliyi – əmtələrin qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində tələbin də kəskin şəkildə dəyişməsi deməkdir. Təklifin elastikliyi – məcmu təklifdə qiymətlərin artması ilə əlaqədar baş verən dəyişiklikləri əks etdirən göstəricidir. Tələbin idarə edilməsi – onun stimullaşdırılması, təsiretmə və tənzimlənmədən ibarətdir. Tələbin ödənilməsi – mövcud əmtəə və xidmətlər vasitəsilə onlara olan alıcılıq qabiliyyətli tələbatın normal qaydada ödənilməsidir. Tələbin təmin edilməsi – bir çox əmtəə və xidmətlər üçün səciyyəvi olan əmtəə və qiymətlərin, eləcə də yığılmış bu cür nemətlərin ehtiyatlarının müəyyən səviyyəsində onlara olan tələbin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və ya hətta dayandırılmasını əks etdirən kateqoriyadır.

Bazar mexanizminin mühüm komponentlərindən biri də rəqabət kateqoriyasıdır. Rəqabət latın mənşəli «*concurrere*» sözündən olub, «bəhsləşmə» mənasını verir (müvafiq fransız, italyan mənşəli sözlər də eyni mənalıdır).

Rəqabət – əmtələrin daha əlverişli istehsalı və satışı uğrunda əmtəə istehsalçıları arasında gedən mübarizədir. Rəqabət – daha yüksək mənfəət əldə etmək uğrunda mübarizədir. Rəqabət – bazar mexanizminin ünsürü, bazar subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyət forması, daha əlverişli şəhələrə kapital qoyuluşu uğrunda bazar iştirakçıları arasında gedən

mübarizədir. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində göstərilir ki, «rəqabət – bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizənin elə formasıdır ki, bu zaman onların müstəqil fəaliyyətləri hər birinin bazarda əmtəə dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır və istehlakçıya lazım olan malların istehsalını stimullaşdırır. Rəqabətin sinonimi olan sözlər bəhsləşmə və yarışdır. Bəhsləşmə – liderliyə doğru, ümumiyyətlə yaşamaq uğrunda mübarizədən irəli gələn qələbəyə doğru səydir. Yarış – ictimai istehsal dairəsində bəhsləşmə (həm də əmək rəqabəti) formasıdır. Rəqabət qabiliyyəti – əmtəə və məhsulun rəqibin əmtəəsi ilə müqayisədə məsrəfləri nəzərə almaqla konkret tələbata uyğun dərəcəsi ilə səciyyələnən istehlak xassələrinin məcmusudur yaxud məhsulun nəzərdən keçirilən dövrdə məlum bazarın formalaşan tələblərinə uyğun gələn qabiliyyətidir.

Rəqabətin müxtəlif formaları var: 1) Xalis yaxud azad rəqabət– yekcins məhsulu bazara çıxaran çoxlu xırda firmalar (istehsalçılar) arasında mövcud olan rəqabət. 2) Sahədaxili rəqabət – eyni sahədə və ya əvəzedici məhsullar istehsal edən sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında mübarizədir. 3) Sahələrarası rəqabət – qoyulan kapitalla görə daha yüksək mənfəət normasını təmin edən sahəyə kapital qoymaq uğrunda sahibkarlar arasında gedən rəqabətdir. 4) Azad sahibkarlığın məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olan qeyri-təkmil rəqabətdir. 5) İstehsalçıların (saticıların) sayının azad rəqabət şəraitindəkindən az olduğu, lakin hər bir istehsalçının öz məhsulu üzərində inhisarın (etiket, qablaşdırma, ticarət markası və s. şəkildə) mövcud olduğu şəraitdə sahibkarlar arasında mövcud olan rəqabət. 6) Oligopoliya rəqabəti (latınca «oligos» - «bir neçə» deməkdir) sahədə bir neçə iri istehsalçının mövcud olduğu şəraitdə onların

arasında gedən rəqabətdir. 7) Qiymət rəqabəti – bazar konyunkturasından səmərəli (əlverişli) istifadə etmək məqsədilə qiymətlərlə manevr etmək yolu ilə aparılır. 8) Qeyri-qiymət rəqabətdə qiymətə bilavasitə aidiyyatı olmayan vasitələrdən istifadə olunur. 9) Sağlam rəqabət – elə bir rəqabətdir ki, bu zaman tərəfdaşlarla qarşılıqlı münasibətlərdə hüquqi və etik normalara riayət olunur. 10) Haqsız rəqabət – bazar subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəldilmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə) zərər vura bilən, yaxud onların işgüzar nüfuzuna xələl gətirən hərəkətdir. Haqsız rəqabət dedikdə, texniki casusluq, mütəxəssislərin aldadılması, rəqibinin işçilərinin satın alınması, yalançı reklam, özgə əmtəə nişanından özbaşına istifadə edilməsi, digər firmanın xarici tərtibatının üzünün köçürülməsi və s. başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət ümumiyyətlə, bazarın meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Lakin o, bazar iqtisadiyyatına (kapitalizmə) xas üzvi xassə kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki məhz burada spesifik xüsusi mülkiyyət, azad sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti, şəxsi mənafe–stimul, yüksək mənfəət əldə etmək hərisliyi bərqərar olur. Məhz bunlar xüsusi sahibkarları intensiv rəqabət mübarizəsi aparmağa sövq edir. Məsələ burasındadır ki, hər bir sahibkar mənfəət naminə çalışır ki, onun əmtəəsi bazarda tez realizə olunsun. Bunun üçün sahibkarlar istehsalı səmərəli təşkil etməyə, ən yaxşı texnoloji prosesləri axtarıb tətbiq etməyə, daha ixtisaslı iş qüvvəsi cəlb etməyə və istehsalın miqyasını genişləndirməyə səy göstərirlər. Onlar həm də çalışırlar ki, istehsal xərcləri də həddən artıq olmasın və əmtəələrin bazar qiyməti o biri sahibkarlardan (satıcılardan) mümkün qədər aşağı olsun. Məhz bu yollarla, istiqamətlərlə bazarda rəqabət mübarizəsinə girməli olurlar və rəqabət qabiliyyətli əmtəələr isteh-

sal etməyə səy göstərirlər. Rəqabət mübarizəsində dəyər qanunu və qiymət mexanizmi aparıcı rol oynayır. Bu zaman tələb və təklif də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Vaxtı ilə A.Smit bu iqtisadi prosesi izləyərək rəqabət mübarizəsini «görünməz əl» adlandırmışdır. Bəzi müəlliflərin göstərdiyi kimi A.Smitin bu təliminə görə sərbəst iqtisadiyyat şəraitində hər hansı bir şəxsin özü üçün qazanc əldə etməyə, başqa sözlə mənfəət götürməyə yönəldilən fərdi siyasəti son nəticədə hərc-mərcliyə deyil, bazar ünsürləri vasitəsilə cəmiyyətdə qayda-qanun yaradılmasına səbəb olur və «gözə görünməyən əl» vasitəsilə fərdi mənafe ümumi mənafeyə uyğunlaşdırılır.

Smitin təliminə görə bazar iqtisadiyyatı «görünməyən əl» vasitəsilə özü-özünü avtomatik tənzimləyən bir sistemdir. Buna görə də o, iqtisadi proseslərə dövlətin müdaxilə etməsini yolverilməz hesab edirdi. Beləliklə, iqtisadiyyatı çox incə surətdə tənzimləyən «görünməyən əl» məhz özü-özünə fəaliyyət göstərən elə bir qayda yaradır ki, bazar iqtisadiyyatı vasitəsilə qarışıqlığa qarşı dura bilir.¹

Rəqabət bazar mexanizminin ən zəruri komponentlərindən biri kimi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin həyatında real təkanverici rola malik olmuş və müasir bazar iqtisadiyyatı dövlətlərində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Rəqabətin gedişində bazar iqtisadiyyatında iqtisadi sistemin əsas vəzifəsi maddi resurslardan optimal istifadə edərək məsrəfləri minimuma endirmək və nəticədə mövcud tələbatları maksimum dərəcədə ödəməkdən ibarətdir. Görkəmli avstriya mənşəli amerika iqtisadçısı Y.Şumpeter qeyd edir ki, rəqabətə əsaslanan iqtisadiyyatda yeni kombinasiyalar köhnələrlə rəqabətdə qalib gələrək özlərinə yol açırlar.

---

¹ Bax: «İqtisadi təlimlər tarixi». Dərslik. Prof. M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı, 2002, s. 143.

Bu kombinasiyaları həyata keçirən sahibkarlar «vəsaitləri yeni istiqamətə yönəldir və bunun sayəsində daha yüksək mənfəət əldə edirlər. Bundan əlavə, belə sahibkarlar o mənada liderlər hesab olunur ki, onlar öz sahələrində digər istehsalçıları da öz ardınca çəkib irəli aparırlar. Lakin madam ki, onlar əvvəlcə onun mənfəətini azaldan, sonra da məhv edən rəqibdirlər, bu istər-istəməz liderlikdir.¹

XX əsrdə iqtisadiyyat və siyasət nəzəriyyəsinin pioneri kimi tanınan alman mənşəli ingilis iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı Fridrix Fon Hayek (1899-1992) rəqabəti bir kəşf üsulu kimi şərh edərək yazırdı ki, öncədən kimin ən yaxşısını edəcəyini biz bilmiriksə, rəqabət iqtisadi sferanın xaricində olduğu kimi daxilində də istifadə edilmək üçün ağıllı bir üsuldur. Hər halda rəqabət imtahanlarda, idman qarşılaşmalarında olduğu kimi, bazarda da bizə zərurətdən hər kəsin edə biləcəyi qədər yaxşısını etdiyini deyil, yalnız müəyyən halda kimin ən yaxşı bacardığını deyər – baxmayaraq ki, o uğurun ən səmərəli stimullarını təmin edir. Bu, daha sonrakı ən yaxşidan daha yaxşısını etmək üçün bir stimül yaradar, ancaq əgər bu sonrakı ən yaxşı çox uzaqdırsa, daha yaxşı olanın səy göstərilməsini qərarlaşdırmaqda azad olacağı diapozon (sahə) daha geniş ola bilər. Yalnız əgər həmin bu sonrakı ən yaxşı onu yaxından izləyərək təzyiq edərsə və o da doğrudan da nə dərəcədə daha yaxşı olduğunu bilmirsə, onda özünün sona qədər səy göstərməsini aşkar edəcəkdir. Yalnız əgər qabiliyyətlərin az və ya çox davamlı tədriciliyi mövcuddursa və hər biri əldə edə biləcəyi qədər (mümkün qədər) yaxşı bir mövqeyi əldə etməyi arzulayırsa, hər biri narahat bir vəziyyətdə qalar və

---

¹ Вах: Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М., 1982, с. 159-160, 185-187, 200-202.

sonrakı ən yaxşısının özünə çatıb-çatmadığını görmək üçün çiyini üzərindən gəriyə baxacaqdır.¹

F.Hayek belə bir ümumiləşdirmə etmişdir ki, rəqabət üzərində qurulan cəmiyyət başqalarına nisbətən daha tez öz məqsədlərinə nail olur. Sivilizasiyanın bütün inkişaf tarixi ilə təsdiqə yetirilmiş nəticə budur. Rəqabət məhsulları səmərəli şəkildə necə istehsal etməyi göstərir.²

Bazar rəqabəti həm üstün (müsbət) və həm də zərərli (mənfi) cəhətlərə malikdir. Üstün cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: maddi nemətlər istehsalı zamanı cəmiyyət üçün, ölkə üçün zəruri əmtəələr istehsal etmək naminə resurslardan daha səmərəli istifadə etməyi təmin edir; dəyişilən və mövcud olan zəruri istehsal şəraitinə çevik cavab verir və tez ona uyğunlaşmağa (adaptasiya olunmağa) çalışır; yeni əmtəələrin yaradılması sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərdən optimal istifadə etmək üçün tədbirlər görür; yeni texnika və texnologiyaları tətbiq edir; istehsalın təşkili və idarə edilməsi üçün daha yetkin metodların işlənməsinə və tətbiqinə nail olur; istehlakçıların və istehsalçıların azad seçimini və fəaliyyətini təmin edir; istehsalçıları insanların müxtəlif tələbatlarının ödənilməsinə, əmtəələrin və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldir.

Müasir dövrdə rəqabət mübarizəsinin zərərli cəhətlərinə də çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn, o təbii resursların (meşələrin, yeraltı sərvətlərin, okean və dəniz resurslarının) saxlanması mənfi təsir göstərir, ətraf mühitin qorunmasına ziyan vurur, inhisarlaşmaya şərait yaradır və s.

---

¹ Вах: Фридрих фон Хайек. *Ҳуқуқ, қанунверісілік və азадлқ. Сілд 3. Азад інансарын сіyasi қayдалары. Баки, «Қанун, 2002, с. 113.*

² Вах: Хайек Ф. *Конкуренция как процедура открытия "Мировая экономика и международные отношения". журнал. 1988. № 12, с.7.*

1997-ci ildə Fransanın The Castel Croup şirkəti Bakı pivə zavodunu almış və onun yenidən qurulmasına 30 milyon ABŞ dolları xərc çəkmişdir. Lakin zavod yenidən qurulandan sonra məlum oldu ki, bir sıra obyektiv və subyektiv amillər onun fəaliyyətinə əngəl törədir. Bu gün həmin şirkət Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli pivə istehsal etməklə yerli bazarda bu məhsulun idxalçılarının ciddi rəqibinə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabət hər vasitə ilə qorunmalı və rəqabətin haqsız metodlarından istifadə olunmasının qarşısı alınmalıdır.¹ Sağlam rəqabət aparılmasının hüquqi normativ əsasları formalaşdırılmalı, rəqabətin qorunması və haqsız rəqabət

---

¹ Ölkəmizin daxili bazarında haqsız rəqabət üsullarından istifadə nisbətən geniş yayılmışdır. Bu sahədə aparılan xüsusi təhlillər göstərir ki, əsas qanun pozuntusu halları rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi və istehlakçıların çaşdırılması formasında baş verir. Son illərdə aşkar olunmuş haqsız rəqabət üsullarının tətbiqi hallarının ümumi həcmində rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin bu və ya digər formada təqlidinə yol verilməsinin xüsusi çəkisi 25-30%, istehlakçıların çaşdırılması hallarının payı isə 60%-dən bir qədər çox olmuşdur. Digər qanun pozuntusu halları arasında rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə və haqsız işgüzarlıq fəaliyyətinə yol verilməsi hallarına təsadüf edilir.

Antiinhisar Siyasəti Departamenti tərəfindən daxili bazarda haqsız rəqabət hallarının aşkara çıxarılması, qarşısının alınması və aradan qaldırılması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. 2002-ci ildə haqsız üsullarının tətbiqi nəticəsində yol verilmiş qanun pozuntusu ilə əlaqədar 28 hal araşdırılmışdır. Bu sahədə qanunvericiliyin tələblərinin pozulması üzrə 23 halda iş qaldırılmış, 18 halda qanun pozuntularının aradan qaldırılması üzrə göstəriş verilmiş və 5 halda maliyyə sanksiyaları tətbiq edilmişdir. 2003-cü ilin 9 ayı ərzində haqsız rəqabət üsullarının tətbiqi nəticəsində yol verilmiş qanun pozuntusu ilə əlaqədar 47 hal araşdırılmışdır. Bu sahədə qanunvericiliyin tələblərinin pozulması üzrə 31 halda iş qaldırılmış, 28 halda qanun pozuntularının aradan qaldırılması üzrə göstəriş verilmiş və 11 halda maliyyə sanksiyaları tətbiq edilmişdir. (Bax: A.Əliyev «Sağlam rəqabət mühitinin yaradılması və inhisarçılığın aradan qaldırılması: nəticələr, problemlər, perspektivlər». Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər. (Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları). Bakı. 2003. s.63.).

hallarının aradan qaldırılmasının mexanizmi yaradılmalıdır. Ölkənin mülkiyyət formasından, təşkilati-hüquqi, tarixi keçmişindən, adət və ənənələrindən və s. asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərinin eyni qaydalar əsasında fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılmalı və ayrı-seçkiliyə yol verilməsi hallarının aradan qaldırılmasına dövlət təminat verməlidir.

Respublikamızda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına, haqsız rəqabətə yol verilməməsi və inhisarçılığa qarşı bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlardan «Qiyətli kağızlar və fond birjası haqqında» (1992), «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» (1993), «Haqsız rəqabət haqqında» (1995), «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» (1995), «Maliyyə sənaye qrupları haqqında» (1996), «Reklam haqqında» (1997), «Qiyətli kağızlar haqqında» (1997), «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» qanuna əlavələr və dəyişikliklər edilməsi (1997) və bu əlavə və dəyişikliklərin də nəzərə alınması əsasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması qaydaları»-nın təsdiq edilməsi (1998) və s.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın bəzi sahələrində rəqabətin inkişafını müəyyən etmək mümkün deyil. Bu sahələr təbii inhisar fəaliyyəti sahələridir. Təbii inhisar sahələri aşağıdakılardır: enerjinin ötürülməsi və təchizatı, hava nəqliyyatı və dəmir yol sahəsində bir sıra xidmətlər, təbii qazın boru kəmərləri ilə nəqli və təchizatı, su təchizatı, istilik təchizatı, rəqabət xidmətləri, telefon rəqabəti, neftin magistral boru kəmərləri vasitəsilə nəqli, tullantı suların axıdılması və s. təbii inhisar sahələri qanunvericilikdə xüsusi formada təsbit olunur və bu sahədə də bir sıra hüquqi-normativ baza yaradılmışdır: «Təbii inhisarların siyahısı»nın təsdiq edilməsi haqqında Milli Məclisin qərarı (1995), «Azərbaycan Respublikasında Təbii inhisar subyektlərinin

fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları haqqında Əsasnamə» (1996), «Təbii inhisarlar haqqında qanun» (1999), «Təbii inhisarlar haqqında» Qanunun tətbiq olunmasını təmin edən əlavə tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 446 sayılı 02 mart 2001-ci il tarixli Fərmanı, habelə, 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində azad sahibkarlıq hüququnun və mülki münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməzliyi təsbit olunmuşdur.

Hətta, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (2000) inhisarçılıq hərəkətləri və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına görə cinayət məsuliyyəti formaları təsbit edilmişdir.

Bütövlükdə, rəqabət mexanizmində əngəllər baş verirsə, bu, bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyinə güclü mənfi təsir göstərir. “Ekonomika” dərslində düzgün olaraq göstərilir ki, bazar iqtisadi sisteminin hərəkətverici qüvvəsi rəqabətdir. Lakin real həqiqətdə rəqabət müxtəlif mərhələlərdə və diapozonlarda təkmil rəqabətdən başlayaraq ideal şəraitin yoxluğuna qədər mövcud olur.¹ Qətiyyətlə demək olar ki, bazar iqtisadiyyatı rəqabətdən çox asılıdır. Rəqabətin özü bəzən qeyri-səmərəliliyə gətirib çıxarır. Məsələn, tədqiqat işlərinin təkrarlanması və reklam müharibəsi resursların boş sərfinə səbəb ola bilər. Rəqiblərin bir-birinə münasibətlərindəki qeyri-müəyyənlik investisiyaları ləngidə bilər. Bəzi reklamlar sağlamlıq üçün zərərli nəticələrə və yaxud gənclərin əxlaqının pozulmasına səbəb olur. Məlumdur ki, dünyada reklamdan küllü miqdarda gəlir əldə edilir. Hətta reklam kampaniyasının ani dayanması nəticəsində ən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə düşür.

---

¹ Вах: Экономика. Учебник/Под редакцией А.И.Архипова, А.Н.Нестеренко, А.К.Большокова. – М.: «Проспект», 1998, с.57.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində bazar mexanizminin fəaliyyət göstərməsinin mühüm komponentlərindən biri mənfəət kateqoriyasıdır. Yuxarıda haqqında söhbət gedən komponentlər bazar mexanizminin fəaliyyətində sözsüz obyektiv surətdə zəruri əhəmiyyət kəsb edir və hər biri özünəməxsus rol oynayır. Lakin onların hamısı birlikdə bazar iqtisadiyyatının mühüm təkanverici qüvvəsi olan mənfəətin təmin olunmasına xidmət edir. Bu, əsas etibarilə onunla əlaqədardır ki, real gerçəklikdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın, sahibkarların bilavasitə məqsədi yüksək mənfəətə nail olmaqdır.

Mənfəətə çoxsaylı təriflər verilir.¹ Mənfəət – müəssisənin xalis gəlirinin formasıdır. Mənfəət – geniş mənada əldə edilən fayda (gəlir) ilə sərf olunan xərc arasındakı fərq, qısa mənada real kapitaldan əldə olunan gəlirdir. A.Smit və D.Rikardo öz əsərlərində qeyd etmişlər ki, mənfəət maddi istehsal sahələrində yaranır. Klassik tərifə görə mənfəət – izafi dəyərin çevrilmiş formasıdır. Burada K.Marksın fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi: **“Kapital hay-küydən və döyüşdən uzaq qaçır, o öz təbiəti etibarı ilə qorxaqdır. Bu bir həqiqətdir, lakin bütün həqiqət təkə bundan ibarət deyildir. Təbiət boşluqdan qorxduğu kimi, kapital da mənfəətin olmamasından və ya çox az olmasından qorxur. Kifayət qədər mənfəət olduqda isə kapital cəsarətlənir. 10% mənfəət olsa, kapital hər şəkildə işlədilməsinə razı olur; mənfəət 20% olsa, kapital cuşə gəlir, 50% olduqda isə hətta başını da verməyə hazırdır; mənfəət 100% olduqda kapital bütün bəşər qanunlarını tapdalayır, mənfəət 300% olduqda o, hətta asılacağı göz önündə tutmalı da olsa, heç bir cinayətdən geri durmaz.”**²

---

¹ Fərid Quliyev «mənfəət» kateqoriyasının daha geniş variantını nəzərdən keçirir (bax: «Millət və dövlət gəlirləri». Bakı, 2004, s.197-198).

² Marks K. Kapital. I cild, 1969, Bakı, s.758.

Müəssisənin mənfəəti dedikdə sahibkar gəlirinin, müəssisənin xüsusi pul kapitalının faizi, öz real kapitalından əldə edilən gəlir, eləcə də təbii resurslardan (əgər torpaq özünüdürsə, onda müəssisənin mənfəətindən torpaq rentası ödənilmir) və əmək resurslarından əldə olunan gəlirlərin məcmusu başa düşülür. Müəssisənin mənfəəti – onun təsərrüfat fəaliyyətinin əsas göstəricisi kimi topdansatış qiymətlə maya dəyər arasındakı fərkdir. Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin son illərdəki fəaliyyətinin mənfəət göstəricisi verilmişdir. (Cədvəl 1).

Cədvəl 1
Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti (cari qiymətlərlə, mlrd.manat)¹

Mənfəət	1990	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Cəmi ondan: sənaye	284,8 98,3	2552,0 1458,6	1729,2 1230,8	1117,5 535,3	2699,7 1688,2	3134,0 1964,9	4581,0 2437,1	5709,7 2872,4
kənd təsərrüfatı	69,0	51,4	0,4	5,7	3,1	6,3	8,6	11,9
nəqliyyat	35,0	364,0	112,0	173,8	362*	843,2*	1123,5	1666,9
rabitə	6,1	87,1	132,4	94,0	-	-	197,9	364,7
tikinti (podrat) təşkilatları	26,9	221,1	107,2	82,0	148,2	61,0	105,3	142,4
ticarət	13,2	26,7	13,5	12,5	12,1	40,3	251,9	293,3
sair	36,3	343,1	132,0	214,2	486,1	218,3	456,7	358,1

* - nəqliyyat və rabitə.

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı. «Səda» nəşriyyatı. 2004, s.394.

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında bütün müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəətinin artımı 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər dinamik meyl kəsb etmişdir. Yəni gah artmış, gah da azalmışdır. 2000-ci ildən sonra isə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

Mənfəətin çoxsaylı növləri var:

1. Ümumi mənfəət – çıxımlara və ayırmalara qədər bütün mənfəət.

2. Müəssisənin bütün əldə etdiyi mənfəət balans, yaxud brutto (italyanca “brutto” «kobud» deməkdir) mənfəəti təşkil edir; başqa sözlə balans mənfəəti – müəssisənin balansında əks olunan istehsal fəaliyyətinin bütün növləri üzrə müəssisənin ümumi mənfəətidir.

3. Müxtəlif çıxımlar, o cümlədən büdcəyə ayırmalar, bank faizləri və s. tədiyyələr çıxıldıqdan sonra xalis mənfəət, yaxud netto (italyanca “netto” «xalis», «təmiz» deməkdir) mənfəət təşkil edir.

4. Hesablaşma mənfəəti – büdcəyə ayırmalar çıxıldıqdan, kreditə görə faizlər, cərimələr ödənildikdən sonra qalan mənfəətin cəmidir.

5. Nisbi-mənfəət – xərclər çıxıldıqdan sonra hər hansı satılan məmulata görə satıcının əldə etdiyi gəlirdir.

6. Mütləq mənfəət – satıcının bütün əmtəələrdən xərcləri çıxıldıqdan sonra əldə etdiyi gəlirə bərabər mənfəətdir.

7. Mühasibat (maliyyə) mənfəəti – firmanın ümumi gəliri ilə onun aşkar xərcləri arasındakı fərq.

8. İqtisadi mənfəət – ümumi gəlirlə firmanın bütün (həm aşkar, həm də alternativ) xərcləri arasındakı fərqdır.

9. Xalis iqtisadi mənfəət – məhsulun satışından əldə edilən gəlirlə bütün (həm aşkar, həm də alternativ) xərclər arasında fərq kimi müəyyən edilir.

10. Normal mənfəət – firmanın sahibkarlar tərəfindən işə qoyulan alternativ xərclərə bərabər olan mənfəətdir.

Beləliklə, mənfəət – iqtisadi resurslardan istifadə edilməsinin özünəməxsus kompleks göstəricisidir.

AMEA-nın müxbir üzvü T.S.Vəliyev doğru olaraq qeyd edirdi ki, mənfəət və onun artırılması fəaliyyətin (məsələn, istehsal, kommersiya fəaliyyətinin) həcmindən, kapitalın dövriyyə sürətindən, qiymətlərdən, rəqabət mübarizəsindən və s. çox asılıdır. Mənfəət, onun artırılması uğrunda səy sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin daimi hərəkətverici qüvvəsidir, onu daim dövrandə saxlayan başlıca təkanverici səbəbdir. Mənfəətin artması sahibkarlıqda və biznesdə güclü stimül yaradır. Şübhəsiz, sahibkar, biznesmen fəaliyyətə başlarkən qarşısına heç də belə bir məqsəd qoymur ki, cəmiyyətin, ölkənin iqtisadiyyatının hər hansı bir sahəsinin inkişafını təmin etsin. Yaxud konkret belə bir məramda olmur ki, maddi nemətlərə olan ehtiyacı ödəsin. O, nemətlər istehsalını daim artırmaq, xidmətləri genişləndirmək vəzifəsini yerinə yetirərkən ilk növbədə öz təmənallı məqsədinə çatmaq, daha çox mənfəət götürmək məqsədini əsas götürür və bunun üçün çalışır. Lakin bu işlər, bu fədakarlıqlar özləri bilmədən cəmiyyətin, ölkənin ümumi tərəqqisində həlledici əhəmiyyət kəsb edir, ümumi inkişafa töhfələr verir, çoxsaylı istehlakçıların tələblərinin ödənilməsinə xidmət etmiş olurlar.¹ Başqa sözlə, mənfəət bazar iqtisadiyyatının məqsədi və hərəkətverici motividir. Məhz mənfəət hər bir firmanın və xüsusi müəssisənin səmərəlilik stimulu və əsas göstəricisidir. Məhz yüksək mənfəət kapitalı bir sahədən digər sahəyə miqrasiyaya məcbur edir.

---

¹ Bax: Vəliyev T.S. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı. «Elm», 1999. s.101,124,125.

1.4. Bazar iqtisadiyyatına keçidin simptomatik xüsusiyyətləri

Dünyada baş verən və ya yenidən başlanan proseslərin vaxtında nəzərə alınması və müvafiq tədbirlər görülməsi müasir şəraitdə cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün xüsusilə mühüm zəminə çevrilir. Bu baxımdan bəzi dünya ölkələrindən fərqli olaraq postsosialist ölkələrində bazar iqtisadiyyatının qərarlaşması xüsusi keçid dövrü ilə bilavasitə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatına keçid o zaman zərurətə çevrilir ki, iqtisadi artım sürəti daim aşağı düşsün. Əgər biz SSRİ dövrünü mərhələlər üzrə müqayisəli şəkildə təhlil etsək, görərik ki, XX əsrin 30-cu illərində iqtisadi artım yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Əsrin 50-60-cı illərində mülayim səviyyədə, 80-ci illərin əvvəlləri isə iqtisadi islahatların sanki dayandığı dövrdür. Bu islahatlar Sov.İKP MK-nın 1965-ci ilin sentyabr və mart plenumlarından sonra başlamışdır və o dövrdə müəssisələr təsərrüfat hesabına keçmişlər. Artıq 80-ci illərdə köhnə quruluş laxlamaqla, bazar iqtisadiyyatına meyl güclənməyə başladı. Elmi-texniki tərəqqi inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindən geri qalırdı, həyat səviyyəsi pisləşirdi, məhsulun keyfiyyəti aşağı düşürdü, innovasiya tətbiqi xüsusən də sənaye innovasiyası gecikdirilmiş formada tətbiq olunurdu, əmtələrin çeşidi azalırdı, qıtlıq hiss olunurdu, milli gəlirdə şəxsi gəlirlərin payı aşağı düşürdü. Bütün bunlar bir quruluşun digəri ilə əvəzlənməsini sürətləndirən proseslərdir.

Ümumiyyətlə, hər bir ictimai-iqtisadi quruluşdan digərinə keçməsi prosesi birdən-birə baş vermir. Onun təşəkkül tapması üçün müəyyən bir keçid dövrü, vaxt tələb olunur. Bəşəriyyətin inkişaf tarixinin gedişinə nəzər yetirdikdə, (elmin də dönə-dönə təsdiq etdiyi kimi) bir sosial-iqtisadi quruluşun digəri ilə əvəz

olunması həmişə müəyyən keçid dövrü ilə bağlı olmuşdur. Lakin iqtisadi əsasları, ümumi mahiyyəti eyni olan quruluşların keçid dövrü ilə müxtəlif sosial-iqtisadi quruluşların keçid dövrləri arasında ciddi fərqlər mövcud olur. Məsələn, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü ilə kapitalizmdən sosializmə keçid dövrü arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İndi də sosializmdən (inzibati-amirlik sistemindən) demokratik quruluşlu kapitalizmə (bazar iqtisadiyyatı sisteminə) keçid dövrü də çox ciddi, mühüm fərqlərlə şərtlənir. Ona görə də bu keçid dövrünə elmi ədəbiyyatda, doğru olaraq, xüsusi keçid dövrü deyilir.

Postsosialist ölkələrin yeni sosial-iqtisadi quruluşu, bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid dövrünü xüsusi keçid dövrü kimi dəyərləndirmək metodoloji-nəzəri və praktiki baxımdan çox vacibdir. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, kapitalizmdən sosializmə xüsusi keçid dövrü də indiki xüsusi keçid dövrü ilə müqayisədə məzmun və mahiyyət etibarı ilə fərqlidir.

Dünya ədəbiyyatında iqtisadi islahatların iki əsas variantı qeyd edilir. Birinci variant – həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin tam liberallaşdırılmasını, dövlət sektorunun sürətlə özəlləşdirilməsini, təsərrüfatın bütün sferalarında sahibkarlıq sektorunun və sahibkarlıq strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutan «şok terapiyası»dır.

İkinci variant «şok terapiyası»nın əksidir. Bu islahatın aparılmasının qradualist (tədricən) tipidir. Dövlət sektoru çox sürətlə dağılmağa məruz qalmır, tədricən öz səlahiyyətlərinin böyük bir hissəsini yaradılan xüsusi sektora verir. İslahatın aparılmasının bütün variantları mahiyyətcə bu iki variantda nəzərdə tutulan tədbirlərin yalnız kombinasiyasıdır və qradulizmin və «şok terapiyası»nın əlamətlərini az və ya çox dərəcədə özündə əks etdirir.

Şok terapiyasının həyata keçirilməsi zamanı qısa bir dövr ərzində sahə, sahələrarası və regional əlaqələrin kəskin surətdə

dəyişməsi baş verir. İqtisadiyyat qısa bir dövr ərzində yeni əlaqələri təzədən canlandırmır və bir qayda olaraq xaotik vəziyyətə düşür. Ev təsərrüfatları, yeni istehsal strukturları istehsal amillərindən, əhali isə istehlak nemətlərindən və xidmətlərindən məhrum olurlar. İstehlak və istehsal tələbi və qiymətlər kəskin sürətdə artır. Bir qayda olaraq, istehsal həcmnin artması müşahidə olunmur, işsizlik artır, həyat səviyyəsi aşağı düşür. Bu variant Polşada, Rusiyada, Monqolustanda və digər ölkələrdə müşahidə olunmuşdur.

Qradualist metodu ilə islahatların aparılması zamanı istehsal sektoru tədricən öz səlahiyyətlərini sahibkarlıq sektoruna verir.¹

Keçid dövrü ilə keçid iqtisadiyyatını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Keçid iqtisadiyyatı dedikdə öz sosial-iqtisadi inkişaf formasını dəyişən və keçid xarakterli iqtisadiyyat başa düşülür. Başqa sözlə, onun bir inkişaf mərhələsindən digərinə keçidi nəzərdə tutulur. Keçidin xüsusiyyətləri də məhz bu cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Keçid iqtisadiyyatı dedikdə, həmçinin bəzi ölkələrdə kapitalizmdən sosializmə, planlı iqtisadiyyatdan isə bazar iqtisadiyyatına keçid vəziyyətində olan iqtisadiyyat başa düşülür. Keçid iqtisadiyyatına geniş və dar mənada yanaşmaq olar.

Geniş mənada istənilən keçid xarakterli iqtisadiyyat nəzərdə tutulur. (Məsələn, 1917-1936-cı illərdə SSRİ-nin, 1945-1955-ci illərdə Almaniyanın və XX əsrin ikinci yarısında yeni sənaye ölkələrinin iqtisadiyyatı).

Dar mənada isə iqtisadiyyatın bir konkret vəziyyətdən digər konkret vəziyyətə keçməsi nəzərdə tutulur. (Məsələn, MDB və Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatının planlı inzibatçılıqdan bazar təsərrüfatı formasına keçidi).

---

¹ Вах: Добрынин А.И., Журавлева Г.П. Общая экономическая теория. СПб.: Питер, 2003, с. 273-274.

Hər bir postsosialist ölkəsi bazar münasibətlərinə müxtəlif yollarla keçə bilər. Bu onların tarixi keçmişindən, adət-ənənəsindən, təbii ehtiyatlarından və s. amillərdən asılıdır. Lakin iqtisadi ədəbiyyatda ümumi qəbul edilmiş istiqamətlər də mövcuddur. Onlardan təkamül, radikal-mülayim və radikal «şok» yolunu göstərmək olar.

Təkamül yolu – yüksək səviyyədə dövlət nəzarətini, sabit qiymətləri, sosial müdafiəni, qismən dövlətsizləşdirməni, əmtəə qıtlığını, dövlət büdcəsində kəsirliyi, artımın zəif stimül və sürətini nəzərdə tutur.

Radikal-mülayim yol isə qiymətlərin tənzimlənməsi, yumşaq maliyyə-kredit siyasəti, mülayim sosial müdafiə, mərhələli dövlətsizləşdirmə, mülayim inflyasiya, yüngül işsizlik, həyat səviyyəsinin qismən artması və ya aşağı düşməsi və sosial-iqtisadi sabitliklə səciyyələnir.

«Şok» terapiyası yolu BVF tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, eləcə də Rusiya və postsosialist ölkələrində bazar islahatlarının aparılması üçün işlənib hazırlanmışdır.

Radikal «şok» yolu – sərbəst qiymətləri, kəskin maliyyə-kredit siyasətini, sosial müdafiənin minimum səviyyəsini, sürətli özəlləşdirməni, sürətli inflyasiyanı, kütləvi işsizliyi, həyat səviyyəsinin ciddi sürətdə aşağı düşməsinə, kütləvi iflası, valyutanın dönərliliyini, güclü stimulları nəzərdə tutur.

Bəzi iqtisadçılar «Şok yolu»nun hansı tədbirləri nəzərdə tutmasını bir qədər də konkretləşdirərək onu aşağıdakı kimi təsnifləşdirirlər:

- iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, yəni dövlət tənzimlənməsindən azad olunması;

- mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması və sürətli özəlləşdirmənin aparılması yolu ilə istehsalın dövlətsizləşdirilməsi;

- maliyyə sabitliyinin təmin olunması;

- açıq iqtisadiyyatın yaradılması, yəni bilavasitə istehsalçıların xarici bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsi, tariflərin azaldılması və s.¹

Akademik D.Lvov haqlı olaraq qeyd edir ki, öz miqyasına görə «şok terapiyası» siyasəti ilə təhrik olunmuş istehsalın həcmnin, iqtisadi səmərəliliyin azaldılmasının, ölkənin istehsal potensialının dağılmasının dinc şəraitdə iqtisadi tarixdə tayı bərabəri yoxdur.²

Digər iqtisadçılar yazırlar ki, “şok yolu (terapiyası)” yalnız tələb tərəfindən üzə çıxdığına (təzahür etdiyinə) görə təkliflə bağlı məsələlər bir o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Onun nəticəsi istehsalın azalmasından ibarət olur ki, bu da öz növbəsində mənfi dalğavari hərəkətlə istehsalın daha da aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bu hal xüsusi kapital qoyuluşlara dağıdıcı təsir göstərir. İstehsalın və kapital qoyuluşlarının artmasına səbəb olmayan sabitlik bununla həm də özünün uğursuzluğunu şərtləndirmiş olur.³

«Şok terapiyası» Polşada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada, Rusiyada hissə-hissə həyata keçirilib. Ancaq bu Rusiyada gözlənilən nəticələri vermədi. Bu yolun müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. «Şok terapiyası»nın üstünlüyü ondadır ki, bu yolla qarşıya qoyulan məqsədə nisbətən tez çatmaq mümkündür. Çatışmazlığı isə ondan ibarətdir ki, bu zaman dəyişikliklərə aparıb çıxaran sosial gərginliyin artması təhlükəsi yarana bilər.

---

¹ Вах: Амосова В.В., Маховикова Г.А. Экономическая теория. – СПб: Питер, 2001, с. 124-125.

² Вах: "Вопросы экономики", журнал. 2000. № 2, с. 90.

³ Вах: Ян Крегель, Эгон Мацнер, Гернот Грабер. Рыночный шок. Материалы группы «Адженда» по социально-экономической реконструкции Центральной и Восточной Европы. Вена, 1992, с.94-95.

General de Qoll həтта soyuq müharibənin ən gərgin dövrlərində bir fikri təkrar etməkdən yorulmazdı ki, Avropanın labüd olması üçün böyük dəyişikliklər lazımdır. İlk növbədə Sovet İttifaqı öz mövcudluğundan əl çəkməli, Rusiya olmalıdır. De Qollun bu arzusu yerinə yetdi. **ABŞ-ın dövlət katibi Kolin Pauell görüşlərinin birində keçmiş İngiltərə baş naziri U.Çörçilin “Rusiya mənim üçün qaranlıq bir tapmacadır” deyimini xatırlayaraq bildirib ki, bu tapmaca onu heç maraqlandırmır da.**

Bu gün U.Çörçilin fikiri Kolin Pauell üçün maraqlı olmaya bilər. Lakin, U.Çörçilin dövründə Rusiya həm tapmaca və həm də realıqda güdrətli bir dövlət idi. Hal-hazırda da Rusiya iqtisadi potensialına görə zəngin təbii ehtiyata malik ölkədir. Və Rusiyanın gələcəyi haqqında düşünülməmiş proqnozlar vermək yanlışlığa gətirib çıxara bilər.

Rusiyada iqtisadiyyatın liberallaşdırılması üç istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

- qiymətlərin liberallaşdırılması;
- ictimai mülkiyyətin geniş miqyasda özəlləşdirilməsi əsasında daxili bazarda sahibkarlıq fəaliyyətinin liberallaşdırılması;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, o cümlədən xarici ticarət inhisarının ləğv edilməsi.

İ.S.Materov göstərir ki, Rusiya iqtisadiyyatında islahatın ikinci mərhələsinin başlanması onun böhrandan sonrakı bərpa fazası ilə üst-üstə düşürdü. Bu zaman birinci mərhələdəki proporsiyalardan fərqli olan yeni makroiqtisadi proporsiyalar formalaşır.¹

İ.S.Materov və bir qrup digər iqtisadçılar Rusiyada gedən islahatları bəzən elə qiymətləndirirlər ki, bu, islahatların gələcəyinə inamı azaldır.

---

¹ Вах: Матеров И.С. Экономический рост в России: возможности ближайших лет. «Вест.Моск.Ун-та». Сер.6. Экономика. 2002. № 1, с.22, 24.

Ümumiyyətlə, Rusiyada baş verən dəyişikliklərin lap başlanğıcından belə bir fikri aşılırdılar ki, guya ölkədə keçirilən islahat kursunun alternativiyə yoxdur. Onun icraçıları nəinki Rusiyanın və xarici iqtisadçıların çoxsaylı əsərlərində təqdim edilən, həm də bir sıra postsosialist ölkələrində təcəssüm olunan alternativdən xəbərsiz deyildirlər. Bu mənada səciyyəvi cəhət odur ki, Rusiyada həyata keçirilən islahat variantı mütəxəssislər arasında ilkin müzakirə olunmadan seçilmişdir. Onlar qorxurdular ki, əksəriyyət sadəcə bu variantdan imtina edəcəklər. Bununla əlaqədar olaraq, professor V.V.Kulikov islahatın iki başlıca alternativ variantlarının xarakteristikası üçün antiislahatçı əhvali-ruhiyyəsində şübhə doğurmadan, xarici alimlərin əsərlərinə müraciət etməyi məsləhət görür. Birincisi, Nobel mükafatı laureatı, amerikalı iqtisadçı L.Kleyn yazırdı: «Əslində həyati qabiliyyətli alternativlər mövcuddur». Özü də müqayisə olunan variantların fərqi hər şeydən əvvəl, dəyişikliklər sürətinə yanaşmaqdan ibarətdir: bir halda üstünlük onların mərhələ-mərhələ, tədricən həyata keçirilməsinə, digər halda – gücləndirilmiş formada həyata keçirilməsinə verilir. İkinci variantın tərəfdarları «quyruğu hissə-hissə yox, bir dəfəlik kəsmək daha yaxşıdır», «uçurumdan iki tullanısla tullana bilməzsən» və s. kimi təbliğat üsullarından istifadə edirdilər. Müvafiq olaraq ikinci variant «böyük zərbə», «qlobal şok» və ya «şok terapiyası» adını almışdır.

Beləliklə, 1992-ci ilin yanvarında başlayan «şok terapiyası» Rusiyada bazar iqtisadiyyatına keçidi həyata keçirmək üçün ilk cəhd idi. Qərb iqtisadçılarının, Dünya Bankının və BVF-in və s. köməyiylə tərtib olunan müvafiq proqram SSRİ dağıldıqdan sonra tezliklə reallaşmağa başladı. Praktikada «şok terapiyası» qeyd etdiyimiz kimi müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

Tarixi köklər və iqtisadi əlaqələr yaxın olduğuna görə bu gün Rusiya iqtisadiyyatında baş verən müsbət və mənfi proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatında da özünü göstərir. Hətta qəbul edilən qərarlarda, aparılan islahatlarda da bir paralellik, oxşarlıq mövcuddur.

Keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının formalaşması başlıca olaraq iqtisadi islahatlar yolu ilə həyata keçirilir. Respublikamızda keçid dövrünün ilk illərində bəzi «uzaqgörən məsləhətçilərimiz» belə tövsiyə edirdilər ki, yalnız dövləti ələ almaq lazımdır, yerdə qalan hər şey qaydasına düşəcəkdir. «Hər şey yaxşı olacaqdır». «İnvestisiyalar sel kimi axacaqdır». «Ölkəmiz təbii sərvətlərlə doludur». «Bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyəti belədir ki, bazar özü-özünü nizamlayacaqdır» və s. və i. a.

Bu «şüarların» heç biri özünü tam doğrultmadı. Ancaq Azərbaycanda dövlət mülkiyyətindəki müəssisələrin özəlləşdirilməsi, torpağın pulsuz paylanması, ticarət və digər xidmət sahələrinin özəlləşdirilməsi və müvafiq sahələrin xüsusi sektora çevrilməsi sahəsində aparılan islahatlar realizə olunmuş və olunur.

Dünya praktikasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi özəlləşdirmədə, azad sahibkarlığın və biznes fəaliyyətinin formalaşmasında, qiymətlərin liberallaşmasında, bazar infrastrukturunun formalaşmasında, xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşmasında və s. istiqamətlərdə özünü göstərir.

Həm inkişaf etmiş, həm də postsosialist ölkələrində özəlləşdirmənin həyata keçirilməsini təhlil edən Q.İ. Bayramov doğru olaraq belə nəticəyə gəlir ki, özəlləşdirmə hər şeydən əvvəl makro və mikroiqtisadi səviyyələrdə ortalığa çıxmış praqmatik düşüncələrlə bağlı surətdə real həyata vəsiqə alıb. Birinci halda özəlləşdirmə iqtisadiyyatda bazar mexanizminin tətbiqini genişləndirmək və möhkəmləndirmək, mərkəzsizləşdirməyə, inhisarsızlaşdırmaya şərait yaratmaq, bütün təsər-

rüfat sistemlərində effektivliyi artırmaq üçün dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyaslarını azaltmaq məqsədi güdür. Makroiqtisadi səviyyədə isə müəssisələrin fəaliyyətini xarakterizə edən texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmağa, onlara əlavə vəsait qoyuluşunu müxtəlif vasitələrlə genişləndirməyə, izafi xərclərini ixtisara salmağa xidmət edir.¹

Azərbaycanda müstəqillik dövründə iki Özəlləşdirmə Proqramı qəbul edilmişdir. Əgər dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin I Proqramı 1995-1998-ci illəri əhatə edirdisə, 2000-ci ildə qəbul edilən özəlləşdirmənin II Proqramında müddət müəyyən edilməmişdir.

Özəlləşdirmə proqramı və onun yerinə yetirilməsi dünyanın müxtəlif ölkələrində öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Azərbaycan Respublikasında da dövlət əmlakının özəlləşdirilməsində çoxsaylı metodlardan istifadə edilir. Dünyanın heç bir ölkəsində bu sayda özəlləşdirmə metodlarından istifadə olunmamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Əmlakın satışı həyata keçirilmədən bölüşdürülməsi (özəlləşdirmə çeşkləri);
- 2) Əmlakın əvəzsiz verilməsi (mənzillər);
- 3) Əmlakın işçilərə birbaşa satışı (taksilər);
- 4) Başa çatdırılmamış tikililərin ortaqlığa verilməsi;
- 5) Başa çatdırılmamış tikililərin qiymətləndirilərək birbaşa satışı;
- 6) İcarəyə verilmiş əmlakın icarəçilərə birbaşa satışı;
- 7) Kiçik müəssisələrin açıq rəqabət yolu ilə - hərraclər vasitəsilə satışı;
- 8) Səhmlərin müəssisə işçilərinə və onlara bərabər tutulan şəxslərə qapalı yazılış yolu ilə güzəştli satışı;
- 9) Müəssisələrin səhmlərinin açıq yazılış yolu ilə çek hərraclərində satışı;

---

¹ Bax: Bayramov Q.İ. Özəlləşdirmənin nəzəri-metodoloji problemləri və retrostruktiv iqtisadi təhlili. «Elm və həyat» nəşriyyatı. B., 2001, s. 29.

10) Müəssisələrin səhmlərinin açıq yazılışı yolu ilə pullu hərraclarda satışı;

11) Müəssisələrin investisiya müsabiqələri vasitəsilə özəlləşdirilməsi;

12) Müəssisələrin müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi;

13) Müəssisələrin müflis elan olunması ilə satışı;

14) Dövlət müəssisələrinin fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsi.¹

Ümumiyyətlə, **özəlləşdirmə sahəsində buraxılan səhvlərin, boşluqların yerini doldurmaq bu gün də qarşıda duran mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bu isə həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərdən irəli gəlir. Obyektiv səbəblərə ilk növbədə bu sahədə təcrübəsizlik, özəlləşdirmənin ilk dəfə aparılması və s. aiddirsə, subyektiv səbəblərə kadrların düzgün seçilməməsi, şəxsi maraq, rüşvətxorluq, korrupsiya və s. daxildir.**

İqtisadiyyatın liberallaşdırılması – inzibati komanda iqtisadiyyatının əsas disproporsiyalarının və məhdudiyətlərin ləğvi, bazar iqtisadiyyatının əsas qanunlarının, mexanizmlərinin fəaliyyətinə meydan verilməsidir. Bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri olan qiymətlərin liberallaşdırılması Polşada, Yuqoslaviyada 1989-cu ildə, Rusiyada 1992-ci ildə, Azərbaycanda isə 1995-1996-cı illərdə, mərhələ-mərhələ, faktiki olaraq radikal iqtisadi islahatların başlanması ilə əlaqədar həyata keçirilmişdir.

Qiymətlərin liberallaşdırılmasının müsbət və mənfi nəticələri vardır. Müsbət cəhətlər aşağıdakılardır:

---

¹ Bax: Ərzimanov H. Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsinin nəticələri. Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu) IV (XIII) buraxılış, «Elm», Bakı, 2003, s. 43.

1. Əmtə və xidmət bazarının doldurulması prosesi baş verir. Qıtlıq (defisit) aradan qaldırılır.

2. Tələb və təklif qanununun mexanizmi işə düşür.

Qiymətlərin liberallaşdırılmasının mənfi cəhətləri isə aşağıdakılara gətirib çıxarır:

1. İnflyasiyaya.

2. Əhalinin real gəlirlərinin aşağı düşməsinə.

3. Əhalinin istehlak səviyyəsinin aşağı düşməsinə.

4. Əhalinin əmanət banklarındakı pul gəlirlərinin inflyasiyaya uğramasına.

5. Müəssisələrin dövriyyə sürətinin aşağı düşməsinə və ödəyicilərin böhran vəziyyətinə düşməsinə.

Məlumdur ki, dünya qiymətləri daxili qiymətlər üçün ən yaxşı meyardır. Ona görə də qiymətlər üzərində nəzarətin aradan qaldırılmasını dünya qiymətləri ilə sərbəst ticarətin təmin edilməsi sahəsindəki proseslərlə əlaqələndirmək lazımdır. Qiymətlərin liberallaşdırılması valyutanın dönerliliyinin hərəkəti ilə və kvotalar, tariflər və lisenziyalar kimi süni ticarət maneələrinin əhəmiyyətli surətdə azaldılması ilə əlaqələndirilməlidir.

Qiymətlərin liberallaşdırılması xarici ticarətin də liberallaşmasına səbəb olur ki, bunun da müsbət və mənfi nəticələri vardır. Müsbət nəticələri aşağıdakılardır:

1. Ölkə iqtisadiyyatının dünya inteqrasiyasına cəlb olunması.

2. Dünya əmtə və xidmətlər bazarında rəqabət şəraitində müəssisələr tərəfindən müəyyən iş təcrübəsinin toplanması, onların dünya bazarında istehsal olunan məhsula olan daha yüksək tələblərə uyğunlaşdırılması.

Mənfi cəhətlərə isə aiddir:

1. Keyfiyyətli məhsullarla rəqabətə davam gətirə bilməyən xalq təsərrüfatının bəzi sahələrində istehsalın kəskin surətdə azaldılması.

2. Qanunvericiliyin qeyri-təkmilliyi və dövlət orqanlarının (gömrük, vergi xidməti) səmərəsiz fəaliyyəti nəticəsində xaricə külli miqdarda məhsulun daşınması.

3. Sahibkarlar ölkədə sabitliyə nail olduqlarına bir o qədər də əmin olmadıqları üçün özlərini sığorta etdirir və eyni zamanda vergiqoymadan yayınmağa cəhd göstərirlər.

4. Xarici ticarətin liberallaşdırılması daxili qiymətlərin daha da artmasına təsir göstərir. Bunlar da tədricən dünya qiymətlərinə yaxınlaşmağa məcbur olurlar ki, bu da müəyyən qədər inflyasiyaya təsir göstərir.

Qiymətlərin və xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə yanaşı iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, həmçinin daxili bazarda müəssisələrin fəaliyyətinin liberallaşdırılması, yəni məhsul istehsalında, tərəfdaşların, məhsul göndərənlərin, satış bazarlarının və s. axtarılmasında müstəqilliyi, sərbəstliyi tələb edir. Belə ki, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması mühüm sosial-iqtisadi problem olan inflyasiyanı doğurur ki, o da bazar sistemə keçid strategiyasının vacib şərti hesab olunan maliyyə sabitliyini zəruri edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatlarla bağlı eksperimentlər XX əsrin 50-ci illərində Yuqoslaviyada başlamışdır. 60-cı illərin ortalarında Almaniya Demokratik Respublikasında (ADR) müəssisələrə daha çox müstəqillik verilməklə yanaşı, eyni zamanda qiymət islahatı da həyata keçirilmişdir. 60-cı illərin sonlarında Çexoslovakiya və Macarıstanda islahatlara başlanılmış, «mədəni inqilab» fəlakətindən sonra Çində 1978-ci ildə kifayət qədər uğurlu iqtisadi islahatlar aparılmışdır.

80-ci illərin sonlarında və 90-cı illərin əvvəllərində Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələri kommunist idarəetmə ilə sosialist təsərrüfatından Qərb nümunəsində bazar demokratik təsərrüfatına keçidi bəyan etdilər. Burada Çin və Vyetnam istisna təşkil edir. Bu ölkələrdə kommunist

ideologiyasını saxlamaq, xüsusi mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdırmaq, mətbuata nəzarət etmək, sərbəst hərəkəti məhdudlaşdırmaq və s. öz qüvvəsində qalırdı.

İslahatların gedişi Rusiyada da bir sıra ziddiyyətlərlə müşayiət olunmuşdur. O zamankı prezident B.Yeltsin hər hansı bir strategiyamı dərk etməyə və işləyib hazırlamağa qadir deyildi. Müstəqilliyin ilk illərində - 1992-ci ilin payızında - Y.Qaydar tərəfindən sabitliyin təmin edilməsi üçün yeni cəhdlər göstərildi. Bu da 1993-cü ilin yazında inflyasiyanın xeyli azalmasına gətirib çıxartdı. Lakin o dövrdə qanunverici hakimiyyətlə olan münaqişə hökumətin tərkibində dəyişikliklərə səbəb oldu. Yeni təyin olunan baş nazir V.Çernomırdin deputat korpusunun inflyasiya əhvali-ruhiyyəli əksəriyyətinin arzularına uyğun olaraq bazara «yumşaq» daxil olması kursunu elan etdi, bunun da nəticəsində 1993-cü ilin yay-payız dövründə makroiqtisadi vəziyyət kəskin surətdə pisləşdi. Bu kursu aradan qaldırmaq üçün Y.Qaydar və B.Fyodorov büdcə və pul siyasətinin sərtləşməsi üzrə bir sıra addımlar atdılar ki, bu da inflyasiyanın qarşısının alınmasına səbəb oldu. Lakin 1993-cü ilin dekabrında Dövlət dumasına seçkilər islahatçıların məğlubıyyəti ilə nəticələndi. 1994-cü ilin yanvarında Y.Qaydarın və B.Fyodorovun istefası inflyasiya bumunun başlanmasına səbəb oldu.

1994-cü ildə Dövlət dumasında solların və millətçilərin mövqelərinin güclənməsinə cavab olaraq, V.Çernomırdin «mülayim sərt» kursun aparılması zəruriliyini və makroiqtisadi sabitliyin «monetar metodlar»dan imtina edilməsini bəyan edir. 1994-cü ilin aprel-sentyabr aylarında siyasi lobbının və qanunvericilərin inflyasiya yönümlü əksəriyyəti tərəfindən hökumətin hədə-qorxusunun təsiri altında 1994-1995-ci illərin payız-qış aylarında kəskin valyuta və maliyyə böhranına gətirib çıxaran pul kütləsinin artımının tədricən sürətlənməsi baş verir.

Y.Qaydar 2001-ci ilin ortalarında 1990-cı illərin əvvəllərində buraxılmış səhvlərini belə izah edir: biz hər şeyi Polşadakı kimi etmək istəyirdik, lakin nəzərə almamışdıq ki, Polşa Rusiya deyil, burada hər şey daha ləng dəyişir. Qaydarın bu etirafını lazımi dərəcədə qiymətləndirmək gərəkdir. Belə ki, «əsas islahatçı» nəhayət ki, özünün başlıca səhvinə etiraf etmişdir.¹

Respublikamızda son illər ərzində bazar münasibətlərinin formalaşması və iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və onun demokratik prinsiplər əsasında idarə olunması istiqamətində mühüm hüquqi, təşkilati, iqtisadi işlər görülmüşdür. Əlbəttə, belə əsaslı dəyişiklikləri təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində həyata keçirilən iqtisadi islahatların təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. İqtisadi islahatlar siyasi islahatlarla vəhdət təşkil etməlidir. Zəruri iqtisadi və sosial dəyişikliklərin aparılması vəzifələri arasında real iqtisadi islahatlarda siyasi iradənin möhkəmlənməsi vəzifəsini birinci yerə qoymaq lazımdır. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, iqtisadi sahədə aparılan islahatlar siyasi sahədə olduğundan çətin və ləng həyata keçirilir. Bu, hər şeydən əvvəl, ölkə iqtisadiyyatının böhran vəziyyətində olması, köhnə iqtisadi sistemin idarəetmə metodlarının köklərinin mövcud olması və hər tərəfə şaxələnməsi, sosial gərginliyin mövcudluğu, müharibə vəziyyətinin doğurduğu sosial-iqtisadi çətinliklər, yeni təsərrüfat və idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması və s. səbəblərlə əlaqədardır. Respublikada yeni makrostrukturlu bazar sisteminin formalaşdırılması üçün göstərilən geriləmələr aradan qaldırılmalı və əsaslı islahatların aparılması prosesi sürətləndirilməlidir. Makroiqtisadi islahatların təsir

---

¹ Вах: "Литературная газета". 2001. № 26.

dairəsi məhduddur və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsini bir qədər ləngidir.

Hazırda iqtisadi islahatların aparılması gedişini təhlil etsək, onun bir sıra neqativ proseslər ucbatından ləngidiyini görə bilərik. Belə ki, indiyə kimi iqtisadi islahatların aparılması sahəsində görülən tədbirlərdə sistemlilik olmamış, ən zəruri fəaliyyət sahələri nəzarətdən yayınmışdır. Bir çox hallarda hüquqi-iqtisadi baza təmin edilmədən, zəruri şərait yaradılmadan qlobal məsələlərin həllinə cəhd göstərilmişdir. İqtisadiyyatda tam sabitləşdirmə aparılmadan sosial problemlər sahəsində geniş islahatların aparılması məqsədəuyğun deyildir. Xüsusilə, tam sürətdə əsaslı islahatlar aparılana qədər «iqtisadiyyatda liberallaşdırılmaya» dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir.

Respublikamızda aqrar sahədə də islahatlar həyata keçirilir. Torpaq artıq özəlləşdirilib və fermer təsərrüfatları yaranmışdır. Lakin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hələ uğurlu təsərrüfatçılığın və torpağın özünün qorunması üçün təminat deyil. Kiçik torpaq sahələri melorasiyanın, növbəli əkinin, kimyəvi vasitələrin və yüksək məhsuldar texnikanın üstünlüklərindən, yəni sənayeləşmənin ən mühüm amillərindən və aqrar bölmənin səmərəliliyindən istifadə etməyə imkan vermir.

Əhalinin sürətli artımı və torpaq ehtiyatlarının azaldığı şəraitdə ərzaq istehsalı üçün əlverişli olan torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət təkcə ayrı-ayrı ölkələrin yox, həm də bütün dünyanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolunda bir növ ciddi maneəyə çevrilir.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin məqsəd və vəzifələrini konkret və xüsusi proqram əsasında ifadə etmək lazımdır. Burada islahatların həyata keçirilməsi yolları və onun perspektivdə iqtisadi səmərəliliyi konkret olaraq öz ifadəsini tapmalıdır. Bu sahədə qabaqcıl xarici ölkələrdən

nümunə götürmək, onu geniş tətbiq etmək tədbirləri hazırlanmalıdır. **Hazırda respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlar müəyyən səviyyədə məqsədyönlü və nisbətən səmərəli aparılır. Lakin yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün fikrimizcə aşağıdakıları nəzərə alınmaq lazımdır.** Əvvəla, iqtisadi islahatların strateji məqsədi konkret, dürüst və sadə formada ifadə olunmalıdır ki, xalq bunu aydın başa düşə bilsin. **İkinci**, müasir makroiqtisadiyyatın inkişaf modeli milli atributlara uyğun işlənib hazırlanmalıdır. **Üçüncü**, iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin bütün imkanları, yolları və istiqamətləri dəqiqləşdirilməlidir. **Dördüncü**, iqtisadi islahatların daha optimal forma və metodları seçilməlidir. **Beşinci**, real iqtisadi bölmədə və idarəetmə sistemində struktur dəyişiklikləri davam etdirilməlidir. **Altıncı**, dağılmış iqtisadi sahələrin yenidən qurulması, milli istehsalın inkişafını təmin etmək lazımdır. **Yeddinci**, Azərbaycanın dünya bazarına çıxışına, daxili bazarın mükəmməl formalaşmasına və yeni texnologiyaların geniş tətbiqinə nail olmaq lazımdır. **Səkkizinci**, dövlət xərclərini xeyli azaltmaq və vergi qoyma işini təkmilləşdirmək zəruridir. **Doqquzuncu**, uzunmüddətli perspektiv üçün ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasını işləyib hazırlayarkən, banklar və maliyyə, vergi qoyma və biznes sığortası, səhmdarların və əmanətçilərin hüquqlarının qorunması, fond bazarı və əmək bazarı daxil olmaqla normal bazar iqtisadiyyatı təsisatlarının (bazar infrastrukturunun) fəaliyyət göstərməsi və mülkiyyət hüquqları üzrə qarşılıqlı əlaqəli və daxili uyğunlaşdırılmış sistem formasında qanunverici bazanın möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Əgər göstərilənlər və digər vacib amillər nəzərə alınarsa, bu, fikrimizcə, dinamik iqtisadi artıma və sosial-iqtisadi tərəqqiyə səbəb ola bilər. Məlumdur ki, «Azərbaycanın iqtisadi möcüzəsi» üçün bütün əsaslar və imkanlar mövcuddur.

Keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının normal formalaşması yalnız dövlətin mükəmməl tənzimləmə siyasəti ilə gerçəklilyə çevrilə bilər. Hətta bazar iqtisadiyyatı tam formalaşmış ölkələrdə də müasir dövrdə müəyyən tənzimləmə siyasətinin aparılması praktiki və həm də elmi baxımdan zəruridir.

İnkişaf etmiş ölkələrin tarixi təcrübəsi təsdiq edir ki, o ölkədə ki, dövlət, hökumət iqtisadiyyatda müəyyən dərəcədə tənzimləmə siyasəti aparıb və keçid dövründən sonra da aparır, onlarda ümumi mütərəqqi meyllər daha üstünlük təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid strategiyası müxtəlifdir. Keçid iqtisadiyyatını yaşayan bütün ölkələr üçün əlverişli olan vahid islahatlar paketi mövcud deyildir. Belə ki, bu ölkələrdə şərait bir-birindən fərqlənir. Bununla belə bazar iqtisadiyyatına keçid strategiyasının aşağıdakı ümumi ünsürlərini göstərmək olar:

1. Makroiqtisadiyyatın maliyyə sabitliyi.
2. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması.
3. İnstitusional transformasiya.
4. Özəlləşdirmənin və dövlətsizləşdirilmənin aparılması.

Müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş və xüsusi keçid dövründə olan Azərbaycan kimi ölkələrdə dövlətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarının tələblərinə müvafiq ümumi tənzimləyici roluna böyük ehtiyac vardır. Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənməsindən söhbət gedərkən onun inzibati-amirlik metodları ilə idarəetməsi nəzərdə tutulur. Söhbət Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən hüquqi-iqtisadi qanunlardan, xüsusi sahibkarların, biznesmenlərin hüquqlarının qorunmasından, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının nəzərdə tutulan istiqamətə doğru yönəldilməsinin təmin edilməsindən və digər tənzimləmə formalarından gedir.

Odur ki, Azərbaycanda (habelə digər sabiq sosialist tipli ölkələrdə) xüsusi keçid dövründə yeni iqtisadi sistemin, sağlam milli bazar iqtisadiyyatının formalaşması məsələlərində dövlətin iqtisadi tənzimlənmə siyasəti fəal olmalıdır.

Xüsusi keçid dövrünün davamiyyət müddəti sona yaxınlaşdıqca, yəni yeni iqtisadi sistem, bazar iqtisadiyyatı bərqərar olduqca və yetkinləşdikcə dövlətin müdaxiləsi və tənzimləmə rolu tədricən zəifləyəcəkdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ictimai, xüsusilə dövlət mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsi müəyyən mənada kütləvi surətdə aparılır. Bu, dövlət proqramları ilə mərhələlərlə həyata keçirilir.

Özəlləşdirmə proqramı elə həyata keçirilməlidir ki, ölkədə keçmişdən miras qalan obyektlər daha da inkişaf etsin. Postsosialist ölkələrindən biri olan Litva qonşuları Latviya ilə müqayisədə öz potensiallarından daha bacarıqla istifadə edirlər. Bunu iki kurortun - Yurmalanın və Palanqanın təmsalında əyani şəkildə görmək olar. Hər iki kurort Ümumittifaq istirahət ocağı hesab olunurdu, lakin Yurmalada sanatoriya və pansionatların böyük bir hissəsi müxtəlif İttifaq Nazirliklərinə, idarələrinə və təşkilatlarına məxsus idi. Buna görə də SSRİ-nin dağılması ilə bu istirahət ocağı faktiki olaraq bir müddət sahibsiz qalmış, bir çox istirahət bazalarının kimə məxsus olduğu qəti müəyyən edilməmişdir. Palanqa isə, əksinə həmişə Litvanın mülkiyyəti olmuşdur və ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra dərhal kurort ocaqları özəlləşdirilmiş və xüsusi sahibkarlar onları qaydaya salmışlar. Nəticədə beynəlxalq kurort kimi Palanqa sürətlə inkişaf edir və çiçəklənir. Yurmala isə bu mənada bu gün artıq praktiki olaraq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Azərbaycanda da bu tip hadisələr baş vermiş və ona görə də özəlləşdirmənin perspektivinə və reallığına dödaq büzənlər çox olmuşdur.

Xüsusi keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının formalaşması və bərqərar olması üçün iqtisadi, siyasi, psixoloji, hüquqi, təşkilati və s. zəminlər tələb olunur. İqtisadi zəmin dedikdə, ilk növbədə ictimai mülkiyyətin bir sıra sahələrinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi; istehsalın tənəzzülünün, inflyasiyanın qarşısının alınması və s. nəzərdə tutulur. Mövcud ölkədə sivilizasiyalı real bazar münasibətlərinə keçidin sarsılmaz təməli maddi istehsalın fasiləsiz artımı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Kommersiya fəaliyyətinin möhkəm təməli, biznes bazası ilk növbədə buna əsasən qurulmalıdır.

Siyasi zəmin dedikdə, ilk növbədə siyasi sabitlik, demokratikləşmə prosesinin genişlənməsi nəzərdə tutulur.

Psixoloji zəmin dedikdə, çağdaş proseslərə köhnə ictimai şüur stereotipləri ilə deyil, yeni təfəkkür tərzilə baxmaq, ehkamçı və bayağı təsəvvürlərdən, inzibati-amirlik vərdişlərindən uzaqlaşmaq və s. nəzərdə tutulur.

Hüquqi zəmin dedikdə, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin başlanmasına və onun formalaşmasına dair qanunlar, qanunvericilik aktları, digər hüquqi aktlar nəzərdə tutulur.

Qərb ölkələrində hazırda sahibkarlıq haqqında xüsusi hüquqi qanunlar çox deyildir. Firmaların, səhmdar cəmiyyətlərinin və digər təsərrüfat qurumlarının fəaliyyət göstərməsi üçün başlıca hüquqi rəqlamentləşdirici sənəd ölkələrin konstitusiyası və bəzi başqa hüquqi sənədlərdir.

Təşkilati zəmin dedikdə, xüsusi azad sahibkarlığın formalaşmasında dövlətin təşkili tədbirləri, onun düzgün səmtə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Deməli, onun ümumi təşkili məsələləri ilə də ciddi məşğul olunması tələb olunur.

Beləliklə, Azərbaycan xüsusi keçid dövründə bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin tarixi təcrübəsi də nəzərə alınmaqla aşağıdakı ümumi cəhətləri, əsas tutmalıdır:

1. Özəl mülkiyyətin və ümumiyyətlə, mülkiyyət plüralizminin, azad sahibkarlığın hakim mövqə tutması. Real bazar iqtisadiyyatının geniş vüsət tapmasının və inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvəsi məhz azad, xüsusi sahibkarlıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda ÜDM-in 74%-i qeyri-dövlət bölməsində yaradılır.

2. Mülkiyyət formalarına müvafiq təsərrüfat formaları, onların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi tipikdir.

3. Sağlam rəqabət mübarizəsi üçün şərait yaradılmalıdır. Bu, bazar iqtisadiyyatının tənzimləyici üsürlərindən biri kimi xüsusi rol oynayır.

4. Dövlət mülkiyyəti obyektlərinin müvafiq hissələrinin və digər müvafiq obyektlərinin özəlləşdirilməsi davam etdirilməlidir.

5. Bazar münasibətləri ilə inzibati-amirlik sistemi prinsiplərinin uyğunsuzluğu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

6. Bazarın iqtisadi agentləri kimi satıcı ilə alıcı arasında (təkliflə tələb arasında) vasitəçilərin fəal işi sürətləndirilməlidir.

7. Real bazar münasibətlərinə müvafiq maliyyə-bank əməliyyatlarının normal uzlaşmasının həyata keçirilməsi zəruridir.

8. Ümumiyyətlə, qiymətlərin liberallaşdırılması ilə yanaşı, dövlət tənzimlənməsi tədbirləri də həyata keçirilməlidir.

9. Dövlət bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi işində, o cümlədən antiinhisar siyasəti sahəsində təsirli tədbirlər görməlidir.

Sağlam real bazar iqtisadiyyatına keçidin qeyd olunan bütün ənənəvi əlamətləri, komponentləri Azərbaycanda da formalaşmalı və qərarlaşmalı olan bazar iqtisadiyyatı üçün də bu və ya digər dərəcədə tipik bir vəziyyət almalıdır. Lakin

keçid dövründə qərarlaşan real bazar iqtisadiyyatı hansısa bir ölkənin modelinin şablon tətbiqi demək deyildir.

Azərbaycanda bu xüsusi keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının taleyi üçün təhlükə doğuran bir sıra amillər mövcuddur. Onlardan biri - inhisar hökmranlığının yaranması təhlükəsidir. Odur ki, dövlət, hökumət bu məsələni diqqətdən kənar qoymamalıdır. Ona qarşı qətiyyətlə mübarizə aparılmazsa kiçik və orta sahibkarların – biznesmenlərin yaranmasında, fəaliyyətlərinin genişlənməsində ciddi əngəllər baş verir. Onda da bazar iqtisadiyyatı öz mütərəqqi əhəmiyyətini itirər.

Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevin 2004-cü ildə sahibkarlarla görüşündə bu inhisarçılığın güclənməsi və ona qarşı mübarizənin zəruriliyi məsələsini kəskin şəkildə qoymuşdur.

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının formalaşması, onun normal və obyektiv bir proses kimi getməsi yolunda maneələr yaradan ən təhlükəli amillərdən biri də korrupsiya və rüşvətdir. Onların qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır. Bu təhlükə cığırdaşını məhv etmədən normal bazar iqtisadiyyatının formalaşması çətin mümkün olar. Bu, tərəqqi və inkişaf üçün kütləvi stimula, marağa ağır zərbə vuran haldır, amildir.

Bu sahədə respublikamızda aparılan tədbirlərin səmərəsi aydın hiss olunur. 2004-cü ildə Azərbaycanda “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Qanun qəbul edilmişdir və bu Qanun 2005-ci il yanvarın 1-dən qüvvədədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada bazar iqtisadiyyatının təşəkkülünə ən mühüm əngəllərdən biri torpaqlarımıza erməni təcavüzüdür. Erməni işğalçıları Azərbaycanın xeyli torpaq ərazilərini, buradakı 700-dən çox şəhər, rayon, kənd və digər yaşayış məntəqələrini ələ keçirmişdir. Zəbt olunmuş bu yerlərdə təqribən 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı obyektı, 2 mindən çox sosial-mədəni müəssisə, o cümlədən 490

ümumtəhsil məktəbi, 151 məktəbəqədər tərbiyə ocağı, 200 tibb müəssisəsi, saysız-hesabsız yaşayış binaları və s. vardır. Rəsmi məlumatlara görə, bunların əksəriyyəti demək olar ki, yerlə-yeksan edilmişdir. Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə üç milyard ABŞ dolları məbləği qədər maddi zərər dəymişdir. Bu sahədə də müəyyən işlər aparılır. Yalnız işğal olunmuş torpaqlar azad olunduqdan sonra bu problemləri tam həll etmək mümkün olacaqdır.

Əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin aşağı olması da müasir bazar iqtisadiyyatının bərqərar olmasına mənfi təsir göstərir. Bir milyona qədər qaçqın, köçkünlərimizin olması, ümumiyyətlə əhalinin xeyli hissəsinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və s. bu qəbildən olan amillərdəndir.

Doğrudur, Respublika hökuməti əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşması üçün müəyyən tədbirlər görür. Belə ki, mütəmadi olaraq əmək haqqı, pensiya, təqaüd və müavinətlər artırılır, lakin bu, alıcılıq qabiliyyətinin köklü surətdə yaxşılaşmasına güclü təsir etmir.

Keçid dövründə qeyd olunanlarla bərabər bir çox xüsusi hallar da vardır ki, onlar Azərbaycanın real bazar iqtisadiyyatı istiqamətində uğurla addımlamasına kömək edir. Buna görə də bunlardan geniş istifadə olunmalıdır. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi üçün inkişaf etmiş ictimai əmək bölgüsü mövcuddur. İqtisadiyyatın bütün maddi istehsal sahələrində özəlləşdirilməsi zəruri olan müəssisə və obyektlər çoxdur. Təbii sərvətlər boldur.

2. Əhalinin biznes fəaliyyətinə meylləri güclüdür. Dövlətin maliyyə imkanı artdıqca onlara yardım edilməlidir.

3. Respublika intellektual kapitalları ilə zəngindir.

Respublikanın bol təbii sərvətlərinə, o cümlədən bir sıra strateji əhəmiyyətli sərvət mənbələrinə xarici kapital xüsusi maraq göstərir. Xarici kapital nümayəndələri investor olma-

ğa can atırlar. Bunlara milli mənafe əsas tutulmaqla və qanuni yolla şərait yaradılmalıdır.

Respublikada bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün digər əlverişli imkanlar da az deyildir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası Qərbin, Şərqin inkişaf etmiş ölkələrində hakim olan və böyük nailiyyətlərə səbəb olan bazar iqtisadiyyatı yaratmaq kimi mühüm bir vəzifəni uğurla yerinə yetirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu gün qüdrətli dövlətlər olan ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Hollandiya, Türkiyə, İsveç, İsveçrə, Norveç və s. kimi ölkələr yüksək tərəqqi zirvəsinə bazar iqtisadiyyatı yolu ilə nail olmuşlar.

Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor T.S.Vəliyev Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsinə obyektiv zərurət hesab edərək qeyd edirdi ki, iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində inkişaf və tərəqqi yolu yalnız sivilizasiyalı bazar yoludur. Ancaq o doğru olaraq bazar iqtisadiyyatının bərqərar olunmasının uzun bir proses olduğunu da göstərirdi: «Bunu dərin mühakimə etməyənlər bəzən belə hesab edirlər ki, artıq respublikada bazar münasibətləri baş verib, bununla da onlar çox narazı halda söyləyirlər ki, belə də bazar iqtisadiyyatı olarmı? Real bazar iqtisadiyyatının indi kommersionun az-çox yayıldığı şəraitlə əlaqəsi hələlik zəifdir. Əvvəla, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, respublikada həqiqi bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü üçün onun komponentləri küll halında fəaliyyət göstərməlidir. İkincisi, bunun üçün birinci növbədə respublikanın özündə müxtəlif çeşidli əmtəə istehsalı geniş meydan almalıdır. Xaricdən bu və ya digər əmtəə və məmulatları gətirib burada satmaq, yaxud məhsulu bir yerdən nisbətən ucuz alıb başqa yerdə

baha qiymətə satmaq hələ heç də real, sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı mahiyyəti daşımır».¹

Deməli, Azərbaycan Respublikasında da müasir sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı, bazar münasibətlərinə xas olan komponentlər sistemi normal təşəkkül tapmalıdır.² Respublikamız sosial istiqamətli bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf etdirilməlidir.

Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması bütün ictimai münasibətlərdə dəyişikliklər yaradır və onların bazisi kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişikliklər baş verir.

Struktur, fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən daxili nizamlılıq – məzmunun zəruri komponentidir. Strukturun dəyişməsi ilə obyektin məzmunu, onun fiziki və kimyəvi xassələri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu baxımdan bazar münasibətləri şəraitində xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin – sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, rəhbərliyin, tətbiqi elmin nəticələrinin, tikintinin, xidmət və infrastruktur kimi sahələrinin inteqrasiyası və bu əsasda ictimai əmək bölgüsünün obyekt və subyektlərinin formalaşması prosesində, kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişilməsi istiqamətində müəyyən meyillər aydın hiss olunur. Bu, ilk növbədə ictimai istehsalın quruluş ünsürləri arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasında ifadə olunur. Bu əlaqə nəticə etibarilə bazarın strukturunun formalaşmasına gətirib çıxarır.

Professor T.Quliyev doğru olaraq göstərir ki, yeni bazar münasibətləri əslində proqramlaşdırılmış və modernləşdirilmiş iqtisadi münasibətlərdir. Bu da elmi cəhətdən

---

¹ Bax: Vəliyev T.S. *İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti*. Bakı. «Elm», 2000. s.87-88.

² Bax: *İqtisadi nəzəriyyə*. Dərslik. AMEA-nin müxbir üzvü, professor T.S.Vəliyev və i.e.d. professor Ş.S.Qafarovun ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 2004, s. 187-198.

əsaslandırılmış pul balanslarının tərtib edilməsini və bunların digər balanslarla əlaqələndirilməsini tələb edir.¹

Bazar iqtisadiyyatı mürəkkəb və çoxcəhətli iqtisadi sistemdir. Bu heç də bu və ya digər ölkəyə kənardan gətirilmir, standart halda idxal olunmur. O, mürəkkəb bir iqtisadi sistem olmaqla konkret tarixi şəraitin, mədəni ənənələrin, iqtisadi təfəkkürün, iqtisadi təkamül prosesinin qanunauyğun nəticəsidir. Onun meydana gəlməsi daxili və xarici amillərlə bağlıdır.

Bazara keçidlə bağlı islahatlara başlarkən Azərbaycan dövləti əvvəl iqtisadiyyatda radikal struktur dəyişiklikləri aparmaqla cəmiyyətin tələbatını ödəyən sahələrə üstünlük verməyi, daxili istehlak bazarının doldurulmasını nəzərdə tuturdu. Lakin ötən illər ərzində iqtisadiyyatın köhnə strukturu dağıdılsa da onun yeni strukturunun tam qurulmasına nail olmaq mümkün olmamışdır. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının strukturunun fəaliyyətini cədvəl 2-dən görmək olar.

Cədvəl 2

Bazar iqtisadiyyatının strukturlarının fəaliyyəti ²

Göstəricilər	Kiçik müəssisələr	Xarici və müştərək müəssisələr	Kəndli (fermer) təsərrüfatları
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid			
1990	4611	-	-
1995	7226	293	-
1998	16504	1247	-

¹ Вах: Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку, 2000, с. 256.

² Вах: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.112-113.

Müasir iqtisadi sistem və globallaşma

2000	24254	551	3248
2001	25121	609	2604
2002	24721	748	2589
2003	21178	809	2607
İşləyənlərin siyahı sayı, nəfər - cəmi		-	-
1990	92186		
1995	59406	7027	-
1998	114893	21426	-
2000	99778	22145	14376
2001	118714	25240	11336
2002	125804	31228	10452
2003	187521	43250	10456
Məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, mlrd. manat		-	-
1990	0,06		
1995	284,6	311,9	...
1998	1205,7	2234,9	...
2000	2172,0	6198,9	20,5
2001	2165,3	7571,5	14,0
2002	3620,1	9467,6	15,0
2003	5419,3	13665,9	16,6

Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni strukturu ictimai əmək bölgüsü əsasında elə formalaşmalıdır ki, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gəlsin, sahələr arasında qarşılıqlı əlaqələr məhz bazar əlaqələri istiqamətində formalaşsın. Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas problemlərdən biri onun bütün sahələrinin bazar strukturuna uyğun formalaşdırılmasıdır.

Bunun üçün ictimai əmək bölgüsünün yeni sistemi yaranmalıdır. Köhnə əmək bölgüsü əsasında formalaşmış struktur milli bazarın yaranması prosesinə mane olur. Artıq məlum həqiqətdir ki, neftmaşınqayırma sənayesi köhnə iqtisadi sistemin dağılması ilə milli bazarın çərçivəsinə sığmır. Respublika tələb olunandan artıq neftmaşınqayırma avadanlığı istehsal etmək gücünə malikdir, lakin xarici bazar problemi hələ ki, həll edilməyibdir. Buna görə də sənayenin bu və ya digər sahələrinin strukturca yenidən qurulması zəruridir. Bu zaman ilk növbədə daxili bazarın tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının yenidən qurulması zamanı əsas meyar kimi onun bazarın tələblərinə nə dərəcədə uyğun olması nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə iqtisadiyyatın bazar strukturunun formalaşdırılması probleminin həlli ləngiyər. Digər mühüm bir cəhət **iqtisadiyyatın bazar strukturunun formalaşdırılmasında dövlətin rolunun müəyyən edilməsidir. Bəzən dövlətin bu proseslərə müdaxilə etməməsini tövsiyə edən fikirlər irəli sürülür. Belə fikirlər zərərli və keçid dövrü prosesini ləngidir. Azərbaycan dövləti keçid dövrü iqtisadiyyatının formalaşması prosesinə yaxından kömək etməli və məqsədyönlü struktur siyasəti yeritməlidir.** İqtisadiyyatın bazar strukturunun yaradılması külli miqdarda kapital tələb edir, bu qədər kapital isə xüsusi sahibkarlarda yoxdur və mövcud kapital iqtisadiyyatın bazar strukturunu formalaşdırmaq üçün kifayət qədər deyildir. Bu prosesi bazar mexanizminin öhdəsinə buraxmaq isə keçid dövrü problemlərinin həllini on illərlə geriye aparmaq demək olardı.

Səmərəli bazar islahatları siyasəti iqtisadi yeniləşməyə və artıma yönəldilən struktur dəyişikliklərini təmin edən investisiyalarla üzvi surətdə bağlıdır. Hərtərəfli əsaslandırılmış sistemli qərarlar qəbul etmədən və onları konkret

məqsədli proqramlar və layihələr əsasında reallaşdırmadan ardıcıl struktur dəyişiklikləri aparmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün xeyli vaxt və maliyyə-maddi ehtiyatlar lazımdır. Öz növbəsində fəal investisiya və innovasiya siyasəti həmin sferaların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini, struktur-texnoloji modernizasiya layihələrinin, yaxud keyfiyyətə yeni təsərrüfatçılıq formaları və layihələrin vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsinə nəzarətin dəqiq sisteminin yaradılmasını tələb edir. Bunun üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinin əsas formaları müəyyən edilməlidir.

Sahə quruluşunu bazarın tələbi, dövlətin müvafiq siyasəti və təsərrüfatçıların fəaliyyəti yaradır. Bunlar isə təkrar istehsal prosesinin idarə edilməsinin müasir metodlarını – investisiyaların mənbəyini, struktur əmələ gətirən istehsal və bazara lazım olan qoyuluşların həcmnin və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Proqnoz və layihə modernləşdirilməsində başlıca cəhət çoxlu miqdarda mümkün olan struktur variantlarının içərisində ən əlverişli olan (iqtisadi və sosial səmərəlilik cəhətdən) və ən çox artımı təmin edən dəqiq surətdə seçə bilməkdən ibarətdir. Bu variant həmçinin bazarın müvazinətli olmasını da təmin etməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bilavasitə bazar tələbi əsasında işləyən, yaxud bu və ya digər texnologiyanın, informasiya-hesablayıcı sistemlərinin, ayrı-ayrı məhsul növlərinin, maşınların, avadanlıqların hazırlanması sifarişini yerinə yetirən istehsal sistemləri mülkiyyət və təsərrüfat formasından asılı olmayaraq bazar xarakteri daşıya bilər. Ona görə də firmalar, şirkətlər öz istehsalını tədiyyə qabiliyyətli tələbin və bazar konyukturasının dəyişməsinə çevik surətdə uyğunlaşdırmağa məcburdurlar. Belə şəraitdə **investisiya fəaliyyəti bazar dəyişikliklərinə dair proqnozları dəqiq surətdə nəzərə almalıdır. Ən yeni istehsal, bazar strukturlarının və sistemlərinin müxtəlif modelləri olmadan**

səmərəli iqtisadiyyat yaratmaq mümkündür deyildir. İqtisadiyyatın dövlət strateji kursuna uyğun olaraq əsaslı sürətdə yenidən strukturlaşması böyük kapital qoyuluşlarına uyğun investisiya proqramlarının və konkret layihələrin dəqiq sürətdə texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını tələb edir. Bu tezis birinci növbədə makrostruktur siyasətinə və böyük biznes təsərrüfatı strukturlarının yaranmasına aiddir. Kiçik və orta biznesə gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, onların strukturu ləng də olsa, formalaşır. Onların hər ikisi gələcək texnoloji və bazar tərəqqisinə tərəf üz tutmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatındakı struktur dəyişikliklərinin meyllərinin təhlili göstərir ki, son dövrlərə qədər investisiyaların strukturu nə dövlətin, nə də təsərrüfatın idarə edilməsi sisteminin hər hansı bir ardıcıl və istiqamətləndirici siyasəti olmadan formalaşmışdır. Bazar islahatları ilə müəyyənləşən, şərtlənən, prioritet sahələr konkret investisiya resursları ilə əsaslandırılmamışdır. Əslində, kredit resursları uzunmüddətli investisiyalar dairəsindən çıxarılarq kommersiya dairələri tərəfindən əsasən fiktiv kapital, necə deyirlər «havadan pul» toplamaq məqsədilə qısamüddətli dövriyyədə toplanmışdır. Hətta belə pul vəsaitlərinin möhtəkirlik qaydada yığımlı da az-çox dərəcədə olsa belə iqtisadiyyatın strukturca yenidən qurulmasına yönəldilmiş, çox zaman bu işdə «səriştəsi» olmayan kommersantların və «gizli iqtisadiyyat»la məşğul olanların əlində toplanmışdır.

Artıq deyildi ki kimi, xarici investorların Azərbaycan iqtisadiyyatına geniş miqyaslı investisiya qoyuluşlarında maraqları azdır (neft sənayesini çıxmaq şərtilə). Hər ilin faktiki kapital qoyuluşları Azərbaycan iqtisadiyyatının meyarları baxımından hiss edilməyəcək dərəcədə azalır. Müxtəlif mülkiyyət formalarından olan və milli məhsul istehsalı və gəlirlər səviyyəsinə görə böhran vəziyyəti keçirən müəssisələrin böyük əksəriyyətinin daxili yığımlı son dərəcə

aşağıdır. Qarşıda duran vəzifə xarici kapitalın respublikaya gətirilməsinin etibarlı əsaslarını yaratmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsünə geniş miqyasda daxil olması, açıq milli bazar iqtisadiyyatının yaradılması özlüyündə ümuminin və xüsusunin, ümumbəşəri ilə millinin dərin qarşılıqlı əlaqədə olması deməkdir. Buna nail olmaq keçid dövrünün və ona xas olan keçid iqtisadiyyatının qarşısında duran başlıca vəzifələrdən birini təşkil edir. Digər bir vəzifə dünyada baş verən sosial-iqtisadi inkişaf meyllərini və qanunauyğunluqlarını dərk etməkdən və onları ölkəmizin spesifik tarixi və sosial-iqtisadi şəraitinə uyğun surətdə tətbiq etməkdən ibarətdir.

Aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Özünün siyasi müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatını yeni əsaslar üzərində qurmaqla onun müstəqil və azad inkişafına nail olmalıdır.

2. Müstəqil iqtisadiyyat qurmaq üçün yeni struktur elə formalaşdırılmalıdır ki, respublika bazar iqtisadiyyatına qısa müddətdə keçə bilsin, vahid milli bazarın yaranmasını təmin etsin.

3. İqtisadiyyatın bazar strukturunu elə formalaşdırmaq lazımdır ki, bu zaman struktur dəyişikliyi xalq təsərrüfatının bütün sahələrini əhatə etsin.

4. İqtisadiyyatda aparılan əsaslı struktur dəyişiklikləri bazarın kortəbii fəaliyyət göstərən mexanizminin öhdəsinə buraxıla bilməz. Bu işi dövlət öz əlinə almalı, əsaslandırılmış struktur siyasəti işləyib həyata keçirməlidir. Belə olarsa Azərbaycanın bazar münasibətlərinə keçməsi prosesi sürətlənər və keçid dövrü qısamüddətli olar.

II FƏSİL

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QLOBAL VƏ YERLİ SAHİBKARLIQ FENOMENİ

- 2.1. Sahibkarlıq, biznes və innovasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi 128-154**
- 2.2. Azərbaycanın makro və mikroiqtsadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyəti..... 154-188**
- 2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq təcrübəsi 188-207**
- 2.4. Azərbaycanda özəlləşdirmə və sahibkarlığın inkişaf perspektivləri 207-221**

2.1. Sahibkarlıq, biznes və innovasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi

«Sahibkarlıq» iqtisadi nəzəriyyə elminin kateqoriyalardan biri olub, iki sözün birləşməsini ifadə edir: birincisi, hər hansı bir əmlaka, şeyə sahib olmanı və ikincisi – sahibin fəaliyyətini göstərir. Sahibkarlıq və biznes bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz komponentləridir. Bunlarsız bazar iqtisadiyyatının mövcudluğundan və inkişafından söhbət gedə bilməz. Sahibkarlığa, eyni zamanda, istehsalın amili kimi baxılır.

«Sahibkarlıq» anlayışı leksikona ingilis iqtisadçısı R.Kantillon (1680-1734-cü illər) tərəfindən gətirilmişdir.

«Sahibkarlıq» anlayışı çox vaxt mülkiyyətçi kimi də hallandırılır. Amma tarixi səpgidə mülkiyyətçi hər zaman mülkiyyət, mülkiyyət münasibətləri ilə meydana gəlib. Buna görə də «mülkiyyətçi» anlayışının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Sahibkarlıq isə müasir elmi yanaşma ilə, yalnız bazar iqtisadiyyatının komponenti, onun ən mühüm üzvü, mərkəzi halqasıdır.

«Sahib olma», «sahibkar», «biznes», «biznesmen» bir-birilə çox yaxın anlayışlardır. İqtisadi ədəbiyyatda bunlara bəzən eyni, bəzən də müəyyən fərqli cəhətlərə malik olan anlayışlar kimi də baxılır. «Biznes» (ingiliscə «business» - «iş» deməkdir)- mənfəət, gəlir və digər şəxsi fayda gətirən hər hansı bir iqtisadi fəaliyyət növüdür.

Sahibkar – dövlətin qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət etmək şərtilə, məqsədi gəlir əldə etməkdən ibarət hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olan müəssisə, firma, şirkət və s. təşkil edən şəxsdir. Qeyd edirlər ki, sahibkarlıq tarixən hər hansı bir şəxsin, fərdin könüllü olaraq hər hansı bir məhsul (xidmət) istehsal etməyə başladığı dövrdən meydana gəlmişdir.

Sonralar, (XVII-XVIII əsrlərdə) manufaktura sahiblərinə, XVIII--XIX əsrlərdən etibarən isə fabrik-zavod sahiblərinə sahibkar deyirdilər.

Artıq qeyd olunduğu kimi, hazırda sahibkarlıq fəaliyyəti mühüm istehsal amillərindən biri hesab olunur (istehsalın səmərəli təşkili və yüksək nəticələr əldə etmək baxımından). XX əsrdə ictimai əmək bölgüsündə baş vermiş ən böyük dəyişikliklərdən biri – sahibkarlardan ibarət xüsusi bir ictimai təbəqənin meydana gəlməsidir.

Təcrübə göstərir ki, sahibkarlar arasında məşğuliyyət sahələrinə, kapital qoyuluşlarının həcminə, şəxsi keyfiyyətlərinə, peşəkarlıq səviyyəsinə, riskə getmək bacarığına və s. görə fərqlər ola bilər. Biznesmen də sahibkar kimi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan şəxsdir. Bu cəhətdən də onlar əsasən eyni mahiyyətlidirlər. Lakin sahibkarlıq anlayışı, kateqoriyası daha dərinlərə gedir. Sahibkarlıqda ən çox müxtəlif istehsal sahələri ilə fəaliyyət nəzərdə tutulur.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda (maddə 1) göstərilir ki, «sahibkarlıq, yaxud sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir». Sahibkarlıq – daha çox mənfəət və ya gəlir əldə edilməsi məqsədilə əmtələrin istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi sferasında müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir.

Başqa sözlə, sahibkarlıq fəaliyyəti bazar subyektinin gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirdiyi təsərrüfatçılıq və yaxud xidmət göstərmə fəaliyyətidir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti təşəbbüskar, risqli, peşəkar fəaliyyət növüdür. Eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyəti, fərdi, birgə, kollektiv, qarışıq və dövlət sahibkarlığı formasında olur.

Sahibkarlıq təşəbbüsü – istehsalın və satışın idarə edilməsi formasıdır. Bura daimi proses kimi yeni rəqabət qabiliyyətli ideyaların işlənilib hazırlanması, daha məhsuldar ideyaların operativ tətbiq edilməsi və yeni texnologiya üzrə alınan yeni məhsulun maksimum tez və səmərəli satışı üzrə tədbirlər sisteminin təşkili daxildir.

Hər adam, hər bir fərd sahibkar, biznesmen ola bilməz. Bu da bir sənət kimi, xüsusi istedad və yaradıcılıq tələb edir. Həm sahibkarlıq və həm də biznes fəaliyyətində məqsəd mənfəət, qazanc əldə etməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətində uğur qazanmaqdan ötrü sahibkarın iqtisadi biliklərə yiyələnməsi lazımdır. Lakin bu kifayət deyildir. Ford, Qeti, Maks və s. kimi dünyanın ən məşhur və varlı sahibkarların cəmi dörd sinif həcmində təhsilləri olmuşdur. Sahibkarlıq – xüsusi bir istedaddır, vergidir. Sahibkarlığın elmi-nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlərini hərtərəfli tədqiq etmiş məşhur amerika alimi Y.Şumpeterin qeyd etdiyi kimi sahibkarlıq cıgırı ilə gedib mənzil başına çatanların sayı yarı yoldan geri qayıdanların (uğursuzluğa düşər olanların) sayından qat-qat az olur. Digər məşhur amerika sosioloqu və iqtisadçısı, görkəmli siyasi və dövlət xadimi C.Helbreyt göstərir ki, əsl sahibkar hamısının elədiyini eləməyən və hamının elədiyi kimi eləməyən adama deyilir.

Azərbaycan Respublikasının «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Qanununda göstərilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllini və ya bu fəaliyyətə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə və mütəxəssislərinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

Xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının real bazisini təşkil edir. Deməli, sivil bazar iqtisadiyyatının formalaşması xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu həlli ilə ayrılmazdır.

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin inkişafı tarixi bir prosesdir. Burada əsas hərəkətverici qüvvə stimül, risklə mənfəət əldə etməkdir. Lakin bu, yalnız şəxsi məsələ deyildir. Cəmiyyətin ümumi iqtisadi tərəqqisi baxımından xüsusi sahibkarlığa hökmən başqa prizmadan da baxmaq lazımdır. A.Smit vaxtı ilə sərrast bir ifadə ilə bunu açıqlamış və demişdir ki, xüsusi sahibkarlıq bilavasitə mənfəət götürmək naminə fəaliyyət göstərsə də o, eyni zamanda və həm də qeyri-şüuri olaraq bilavasitə öz amalına aid olmayan başqa bir zəruri amala – cəmiyyətin ümumi mənafeyinə (məsələn, məmulat istehsalının artmasına, onun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, mədəni ticarət xidmətinə, modernləşməyə və s.) də xidmət etmiş olur. Deməli, buradan belə bir nəticə hasil olur ki, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız şəxsi mənafe məsələsi deyil, eyni zamanda ictimai məsələdir.

Xüsusi sahibkarlığın mühüm atributlarından biri iqtisadi azadlıqdır. İqtisadi azadlıq isə sahibkarın iqtisadi resurslara malik olması hüququ və bu əsasda müəyyən məhsulun istehsalını təşkil etmək, müxtəlif xidmət sahələri ilə məşğul olmaq, müvafiq maliyyə, kredit, investisiya əməliyyatları aparmaq və s. əhatə edir. Bütün bunlar isə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əsaslı stimül yarada bilər. Təcrübə göstərir ki, stimül inkişafda güclü hərəkətverici qüvvədir. Xüsusi sahib-

karlıqda stimül başlıca məhsuldar qüvvəyə çevrilir. A.Smit göstərmişdir ki, nə komanda, nə əmr deyil, yalnız stimül güclü hərəkətverici qüvvədir. Stimül inzibati amirliklə, direktiv göstərişlə bir araya sığmır. Tarixi təcrübə göstərir ki, maddi stimül cəmiyyətin inkişafında katalizator rolunu oynayır. A.Smit sahibkarları mənfəət xatirinə hər hansı bir kommersiya ideyalarını reallaşdıran mülkiyyətçi kimi səciyyələndirmişdir. A.Smitin fikrincə sivilizasiyalı bazar insanlara siyasi azadlıq hüququ, sərbəstlik bəxş edir.

J.B.Sey iqtisadi baxımdan sahibkarların fəal rola malik olduğunu qeyd etmişdir. Alman iqtisadçısı V.Zombart sahibkarı riskə, mənəvi azadlığa, zəngin ideyalara, iradəyə və əzmə malik, «qələbə çalan», «işğalçı» və əmtəələrini satmaq üçün adamları inandırmağı bacaran, onlarda maraq oyaqdan, etiqad göstərən «ticarətçi» kimi təsvir etmişdir. Sivilizasiyalı bazar - istehsal və sahibkar azadlığıdır (A.Marşall). Y.Şumpeter sahibkarı mənfəətini artırmaq üçün işinin çiçəklənməsinə və artmasına səy göstərən şəxs kimi də səciyyələndirmişdir.

Sahibkar azadlığını mövcud hüquqi qanunlara uyğun olaraq (qadağan olmayan) fəaliyyət göstərmək azadlığını mütləq mənada qəbul etmək olmaz, söhbət hüquqi normalar daxilində sərbəstlikdən gedir. İqtisadi azadlığın dərəcəsi mövcud ölkədə sosial və siyasi quruluşun təbiətilə, demokratiyanın səviyyəsi ilə, millətin mentaliteti və s. ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan siyasi və iqtisadi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sahibkarlıq fəaliyyətində qanunverici və normativ-hüquqi bazası yaradılmışdır. Xüsusilə bu sahədə «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Müəssisələr haqqında», «Səhmdar cəmiyyətləri haqqında», «Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında», «Lizinq xidməti haqqında», «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında», «Xarici investisiyaların qorunma-

sı haqqında», «Kredit ittifaqları haqqında», «Audit haqqında», «Müflisləşmə və iflas haqqında» və s. - qanunlar qəbul edilmişdir.

Respublikada əldə edilmiş siyasi və makroiqtisadi sabitlik sayəsində yaranmış əlverişli şərait ölkəmizdə özəl sektorun inkişafına da təkan vermişdir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi Proqramını (1997-2000-ci illər)», 17 avqust 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı»nı (2002-2005-ci illər), 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» sənədi və s. normativ-hüquqi aktları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bundan əlavə son illərdə sahibkarlığa əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən 5 fərman və 2 sərəncam verilmişdir. «Vergi Məcəlləsi»ndə yüzlərlə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci və 2004-cü ildə yerli və xarici sahibkarlarla görüşü sahibkarlıq fəaliyyətinin canlanmasında xüsusi rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, qəbul edilmiş qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. 2002-2003-cü illərdə sahibkarlığın inkişafına Azərbaycan dövlət büdcəsindən 70 mlrd. manat ayrılmışdır, bunun 65,5 mlrd. manatından istifadə edilmişdir. 2004-cü ilin birinci rübündə dövlət büdcəsindən Sahibkarlığa yardım fonduna 22 mlrd. manat köçürülüb.¹

---

¹ Bax: İctimai Vəsaitin Monitorinqi Mərkəzi. Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondu. İctimai Vəsait (Şəffaflıq və səmərəlilik). Bakı – 2004. № 4. s.27.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün bütün şəraitlər yaradılmışdır. Məsələn, rəqabətin, texnoloji və iqtisadi potensialın yüksək səviyyədə olduğu ABŞ-da insanların öz qabiliyyətlərini sahibkar kimi reallaşdırmaları üçün hüquqi, iqtisadi, maliyyə, texniki və intellektual mühit yaradılmışdır. Orada vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasını stimullaşdıran mexanizm qurulmuşdur. Buna görə də ABŞ-da şəffaf və sərt rəqabət mühiti formalaşmaqla iri, orta və kiçik şirkətlərin bir-birini səmərəli tamamlamasına əlverişli şərait yaradılmışdır.

Sahibkarlığın tarixi bazar iqtisadiyyatının tarixi ilə eynidir. Sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının döyünən qəlbidir, zəruri ayrılmaz əsas ana xəttini təşkil edir.

Bir daha, qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq da ilkin kapital yığımı, sadə əmək kooperasiyası, manufaktura, iri maşınlı istehsal mərhələləri və sonrakı inkişaf dövrləri ilə bağlıdır. O, bu tarixi inkişaf pillələrindən keçərək müasir səviyyəyə qalxmışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti bir-birilə üzvi şəkildə əlaqəli olan aşağıdakı əlamətlərə, xassələrə malik olur: 1) Sahibkarlıq fəaliyyətində şəxsi qabiliyyət məsələsi mühüm yer tutur. 2) O, fəaliyyət zamanı kapitalı, əməyi və torpağı vahid tam halında birləşdirmək meylinə, təşəbbüsünə və qabiliyyətinə malik olur. 3) O, müəssisə istehsalını və ya hər hansı bir xidmət növünü öyrənməklə, onları təşkil etmək riskinə girmək qabiliyyətinə malik olur. 4) O, yeni-yeni məhsul, məmulat növünü seçən, onların ticarətini təşkil edən novatorlardır. 5) O, fəaliyyət dövründə daim rəqabət mübarizəsində olur və s.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində sahibkarlıq öz həcminə, əhatə dairəsinə, gücünə görə müxtəlif səviyyələrdə olur. Lakin ümumilikdə onları üç qismə bölmək olar: iri, orta və kiçik sahibkarlıq. Bu fərqlər ilk növbədə sahibkarın

sərəncamında olan mülkiyyət obyektinin böyük-küçüklüyü ilə, subyektlərin az və ya çoxluğu ilə və s. müəyyən olunur. Burada obyektə istifadə edilən əsas kapitalın kəmiyyəti, işləyən işçi heyətinin miqdarı və başqaları sahibkarlığın iqtisadi qüdrəti məsələsində bir meyar rolunu oynayır. **Təcrübə göstərir ki, ölkədəki əhalinin sosial vəziyyəti baxımından orta və kiçik sahibkarlıq daha faydalı, daha məqbul hesab olunur.** Məsələn, Almaniyada, Türkiyədə və İsveçdə ən çox orta və kiçik sahibkarlığın inkişafına diqqət yetirilir, çünki bu sahibkarlıq fəaliyyətində iş və məşğuliyyət yerləri çox olur, işsizlik halları azalır, gəlirlərin səviyyəsi sabit qalır və s. Bu məsələlərə ayrıca paraqraf həsr etdiyimiz üçün burada geniş şərhə ehtiyac görmürük.

Sahibkarlığın çoxsaylı növləri mövcuddur: 1) Xüsusi sahibkarlıq. 2) Dövlət sahibkarlığı – ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri olan əmtəə və xidmətlərlə məşğul olan dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti. 3) Birgə sahibkarlıq – iki və ya bir neçə ölkənin tərəfdaşlarının istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti forması. Bunun məzmunu istehsal və tədavül dairəsində elmi-texniki investisiya və xidmət sahələri üzrə kooperasiyadan ibarətdir. 4) Risk sahibkarlığı – elmtutumlu sahələrdə məskən salmış və yeni texnologiyaların yaradılması ilə məşğul olan əsasən xırda firmalar üçün səciyyəvi olan sahibkarlıq.

Sahibkarlıq və eləcə də biznes fəaliyyəti müəyyən obyekt və subyektlərin iştirakı ilə mümkün olur. Başqa sözlə, sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti zəruri maddi-iqtisadi resurslar və müəyyən peşə adamlarının birləşdirilməsi yolu ilə mümkün olur.

Bu proses dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ictimai peşə birliklərinin yaranması ilə müşahidə olunur. Respublikamızda son illərdə Fermerlər İttifaqı, İşəgötürənlər və Sahibkarlar Konfederasiyası, Kiçik və Orta Sahibkarlar İttifaqı,

Sənayeçilər və Sahibkarlar İttifaqı, Reklamçılar İttifaqı, Gənc Sahibkarlar Klubu, Banklar Assosiyasiyası, Sığortaçılar Birliyi, Sığortaçılar İttifaqı və sair qurumlar fəaliyyət göstərirlər. Gələcəkdə bunların strukturunun və fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi sahibkarlığın funksiyalarını təkmilləşdirməyə şərait yaradacaqdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə kimlər məşğul ola bilər? Bu sualın cavabı «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunda qeyd edildiyi kimi, sahibkarlıqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər, hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər məşğul ola bilərlər.

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin obyektləri hər şeydən əvvəl mülkiyyət formaları ilə səciiyələndir. Burada obyektlər xüsusi, dövlət, kollektiv, kooperativ, bələdiyyə və başqa formalarda ola bilər. Xüsusi obyektlər iri, orta və kiçik formalarda mövcud olur.

Mikroiqtisadi özəklərin tarixən yaranmasının ilk əsasını yəqin ki, sadə əmək kooperasiyası təşkil edib. Sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti tarixən inkişaf etdikcə obyektlərin də strukturunda çox müxtəliflik meydana gəlmişdir. Firma adı ilə birlikdə, ümumiyyətlə, zavod, fabriklər, şirkət, korporasiya, konsorsium, səhmdar cəmiyyətləri, fermer təsərrüfatları, trest, supermarketlər, birliklər və s. yaranmışdır.

Sahibkar yenilikçidir. O iqtisadiyyata yeni texnologiya, yeni məhsul deyil, eyni zamanda biznesin yeni formalarını gətirir. Sahibkar riskə gedən bir şəxsdir. Sahibkar vaxtı, işi və əməlilə gəlirin hələ dəqiq olub-olmadığından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən biznesmendir.

İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti haqqında çoxsaylı əsərlər yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Bunları həm eyniləşdirən, həm də fərqləndirən iqtisadçılar vardır. İ.e.d. Q.N.Manafov bir sıra müəlliflərin müddəalarını təhlil edərək onları eyniləşdirən müəlliflərlə qismən də olsa razılaşıb və eyni zamanda ümumi cəhətlərini də göstərir. O, ümumiləşmə apararaq göstərir ki, hər ikisinin reallaşdırılması bazar vasitəsilə baş verir; hər ikisinin bilavasitə məqsədi mənfəət əldə etməkdir; hər ikisi maddi marağı ödəmək məqsədi ilə əmtəə istehsalı və yaxud xidmətlər göstərilməsi ilə bağlıdır; hər ikisinin fəaliyyəti üçün zəruri iqtisadi mühit, hər şeydən əvvəl isə iqtisadi azadlıq şəraiti tələb olunur və s.¹

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətində obyekt mülkiyyətçiləri, sahibləri çalışırlar ki, yüksək mənfəətə nail olmaq üçün istehsalın, ticarətin və digər fəaliyyət dairələrinin həcmi artırınlar. Bunun üçün texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır, daha yüksək artım sürətinə nail olmağa cəhd göstərilir, ümumi məsrəflərə nisbətən mənfəətin artım səviyyəsinin yüksək olması məqsədi güdülür. Onların hər biri yüksək mənfəətə nail olmaq, rəqabət mübarizəsində fəallıq göstərmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırlar.

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin subyektlərilə bazar iqtisadiyyatının subyektləri, demək olar ki, eyni mənə kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar iqtisadiyyatın dövlət idarəçiliyi mexanizmi dövlət tənzimlənməsi mexanizminə çevrilib. Bu o demək deyildir ki, sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı məsələlərin hamısı dövlət strukturları tərəfindən mənimsənilməlidir. Əksinə, yeni subyektlərin yaranması digərlərinin funksiyalarını məhdudlaşdırmır. Bu, bütövlükdə ümumi fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədini güdür.

---

¹ Bax: Manafov Q.N. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Monoqrafiya. Bakı, «Zaman», 1997, s.38.

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin subyektlərinin hamısı bu və ya digər dərəcədə bazar agentləri adlanırlar. Birinci növbədə sahibkar və biznesmen həmin fəaliyyətin ən fəal, təşkiledici və aparıcı subyektləri hesab olunurlar. Sahibkar yüksək mənfəətə nail olmaq üçün hər hansı bir obyektin sahibinə, mülkiyyətçisinə deyilir.

Biznesmen də mənfəət, qazanc götürmək üçün fəaliyyət göstərən müəyyən subyektə deyilir. Biznesmen bir qayda olaraq dövlətə zidd olmayan fəaliyyət növü ilə məşğul olmalıdır.¹

Fikrimizcə, fəaliyyətin başlıca motivləri, xüsusiyyətləri, davranış qaydalarına görə sahibkar və biznesmen eyni mahiyyətə malik anlayışlardır. **Azərbaycanda yeni sahibkarlar və biznesmenlər meydana gəlir. Ancaq bunların bir çoxu keçmişdə partiya və dövlət orqanlarında rəhbər vəzifələrdə çalışan işçilərdir. Sahibkarların bəziləri məmurlarla elə sıx işləyirlər ki, bəzən özləri məmura çevrilirlər.** Bunu Rusiyada Berezovskinin timsalında görmək olar. Berezovski bir neçə dəfə Rusiya Təhlükəsizlik Şurasının katibi olmuş, MDB-nin icraçı katibi olmaqla MDB məsələlərinə rəhbərlik etmiş, digər vəzifələri tutmuş, yəni bunlar ən ali dövlət səviyyəsində aldığı informasiyanın bütün xeyrindən istifadə edən və ya hakimiyyətdə olan və mövcud vasitələrin köməyiylə böyük sərvəti ələ keçirən insanlardır. Belə insanlar Azərbaycanda da mövcuddur. Bu cür şəxslər güclü sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar, ancaq həmişə «kölgədə» qalırlar.

Müasir dünyada ən çox gəlir gətirən sahə qanunla qadağan edilmiş «biznes» fəaliyyətidir. Məsələn, silah, narkotik və uşaq alveri, adam oğurluğu son illərdə dünyada ən çox yayılmış «biznes» sahələridir. Uşaqlardan bir sıra məqsədlər üçün istifadə edilir: bədən üzvlərinin transplan-

---

¹ Bax: İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. AMEA-nin müxbir üzvü, professor T.S.Vəliyev və i.e.d. professor Ş.S.Qafarovun ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 2004, s. 199-204, 208-209.

tasiyası, müxtəlif tibbi eksperimentlərdə istifadə edilməsi, uşaqların seksual istismarı, onların pritonlara verilməsi, zərərli iş yerlərində istifadə edilməsi, uşaqsız ailələrə satılması və s. Dünya bazarında uşaqsız ailələrə satılan uşağın qiyməti 10.000 dollarla ölçülür. İnsan ürəyinin qiyməti 50 min dollardır, böyrək isə 10 min dollardır.

Digər bir tərəfdən, dünyanı korrupsiya bürüyüb.¹

«Transparency Internasional» təşkilatı hər il Korrupsiyanın Təsir İndeksini (KTİ) tərtib edir. Bu təşkilatın sədri Piter Ayqen Korrupsiyanın Təsir İndeksini şərh edərək qeyd edib ki, siyasi elitalar və onların əlaltıları əllərinə düşən cüzi fürsətdən belə yararlanaraq rüşvət alırlar. Onlar korrupsiyalaşmış sahibkarlarla əlbir olaraq bütün milləti dilənçiliyə sürükləyir və ölkədə iqtisadi inkişafın qarşısını alırlar.

---

¹ Korrupsiya – (latınca «corruption» sözündən olub «ələalma», «özünə tərəf çəkmə» mənalarını verir) dövlət qulluqçularının (istər siyasətçilərin, istərsə də məmurların) və xüsusi səlahiyyətlərə malik digər şəxslərin qanun və mənəviyyət normalarına zidd olaraq özünün və yaxud yaxın adamlarının mənəfat (yaxud müxtəlif təzahürlərdə fayda) əldə etməsi məqsədilə vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməsidir. Korrupsiyanın daha geniş yayılmış təzahür formaları aşağıdakılardır: dövlət məmurlarının və ictimai-siyasi xadimlərin ələ alınması; qanuni (yəni vəzifə borcu olan) və qeyri-qanuni xidmətlərə görə rüşvətin alınması; işçilərin irəli çəkilməsi zamanı qohumluq, yerliçilik, şəxsi sadıqlıq, yaxınlıq münasibətləri və s. kimi əlamətlər üzrə himayədarlıq göstərilməsi; siyasi korrupsiya – siyasi kompaniyalara (məsələn, seçkilərə) maliyyə yardımları; vəzifə fırıldaqçılığı. Korrupsiyaya daha çox məruz qalan fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır: büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi, dövlət satınalmaları, vergilərin yığılması, torpaq sahələri ilə əməliyyatlar, hakimiyyət orqanlarında məsul vəzifələrə təyin edilmə, dövlət təhsil və səhiyyə sahələri, sahibkarlıq fəaliyyətinə lisenziyaların və başqa növ icazələrin verilməsi, yerli özünüidarə və s. Korrupsiya, nəzarət altına alınmasa, demokratik institutlar və bazar iqtisadiyyatı üçün təhlükə yarada bilər. Korrupsiyaya qurşanmış cəmiyyətdə dövlət resurslarının əsas hissəsini güc strukturlarının saxlanılmasına yönəldir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, korrupsiyanın səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsi də yüksək olur. (Bax: Büdcə terminləri. İzahlı lüğət. «Ekspert» jurnalı. Bakı. 2003, s.61).

Korrupsiya təkcə kasıb ölkələrdə deyil, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına iri həcmli investisiyalar yatıran inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərində də geniş yayılıb. Piter Ayqen qeyd edir ki, siyasətçilər korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmağa daha çox sözdə meyllidirlər, ancaq əməli fəaliyyət göstərə bilmirlər. Belə ki, rüşvətin və yoxsulluğun dairəsini sıxmaq üçün korrupsiyanı boğmaq lazımdır. 2002-ci ildə hər 10 ölkədən 7-si Korrupsiyanın Təsir İndeksinin 10 mümkün baldan 5-ə qədər bal toplayıb ki, bu da siyasətçilər və dövlət məmurları arasında korrupsiyanın yüksək səviyyəsini əks etdirir.

KTİ 2002-ci il üzrə dünyanın aparıcı ölkələrinin şirkətlərinin inkişaf etməkdə olan dövlətlərə rüşvət verməyə meylliyini əks etdirən rüşvətverənlərin indeksini də hesablayıb. Rüşvətverənlərin indeksinə görə Rusiya, Çin, Tayvan və Cənubi Koreya şirkətlərinin rüşvət verməyə hazır olmaları səviyyəsi yüksəkdir. Onların ardınca aparıcı sənaye ölkələri olan İtaliya, Honkonq, Malayziya, Yaponiya, ABŞ və Fransa kimi ölkələrin nümayəndələri gəlir. Halbuki, bu ölkələrin əksəriyyəti beynəlxalq işgüzar əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı xarici dövlətlərin məsul şəxslərinə rüşvət verilməsinə qarşı mübarizə məqsədilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının müvafiq Konvensiyasını imzalayıblar. Ən yüksək qiyməti və təbii ki, ən aşağı korrupsiya səviyyəsini Avstraliya, İsveç, İsveçrə, Avstriya, Kanada, Nidarland və Belçikada olan şirkətlər alıblar.¹ Əlbəttə, bütün bunlar təskinlik üçün meyar ola bilməz. Yəni bütün ölkələrdə, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə də korrupsiya mövcuddur. Sahibkarlıq fəaliyyətində şəffaflyq olmalıdır və dünya ölkələri bunun uğrunda mübarizə aparır.

---

¹ Bax: Büdcə bələdçisi. «Ekspert» jurnalı. «Elm və həyat» nəşriyyatı. Bakı.2003, s.15-23.

Bu yaxınlarda amerika iqtisadçı professoru Susan Rose – Askermanın «Hakimiyyət və korrupsiya» adlı kitabı azərbaycan dilində çap olunmuşdur. Kitabda müəllif korrupsiya problemini hərtərəfli təhlil edir. Müəllif müxtəlif ölkələrin rüşvət qalmaqallarından, kimin hansı antikorrupsiya qanunları qəbul etməsindən, hansı islahatlar aparılmasından və həmin islahatların nəticələrindən, mütəşəkkil cinayətkarlıqla korrupsiyanın əlaqəsindən, özəlləşdirmə, kommunal xidmət rüşvətخورluğundan, hədiyyəbazlıqdan, qohumbazlıqdan, havadarlıqdan bəhs edir. **(Görünür müəllif Azərbaycanda bəzi məmurlara xas olan xüsusiyyətləri görə bilməyib: yerliçilik və yaltaqlıq. – kursiv Ş.Q.).**

Susan Rose – Askerman göstərir ki, kök atmış korrupsiya dövlət islahatını dayandıra bilər. **Rüşvətdən faydalanan firma qanun və qaydaların gücünü artırmaq cəhdlərinin qarşısını almağa çalışacaq. Onların dövlət aparatı daxilindəki müttəfiqləri də iqtisadiyyatı daha açıq və rəqabətli edən islahatlara qarşı çıxacaqlar.** Qısaca, rüşvət dövlət məmurlarına şirnikləndirici ödəmələr kimi təsnifatlansa da, dözümlülük siyasəti uzunmüddətli islahatları təhlükə altında qoyacaq. O, həmçinin vətəndaşlarda hökumətin legitimliyini şübhə altına almağa meyl yaradacaq. Həmişə qəbul edilən sayılan rüşvət qanuniləşdirilməlidir, lakin bütün «şirnikləndirici ödəmələr» bürokratik səmərəliliyi artırmayacaq. Bəziləri isə əksinə, məmurlara daha çox süründürməçilik, bürokratizm yaratmağa stimül verə, mənəviyyətsizliyə və varlanmaya yol açar bilər.

Korrupsiya dövlət idarəçiliyində nəyinsə düzgün olmadığına işarədir.¹

---

¹ Bax: Susan Rose – Askerman. Hakimiyyət və korrupsiya: səbəblər, nəticələr və islahatlar. (azərb. dilində). «Sambridge Universiteti Nəşriyyatı», 1999. Bakı. 2004, s.4,17.

Son zamanlar Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili digər sahələrdə olduğu kimi korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində də ənənəvi üsullarla yanaşı, qeyri-standart metodlara da əl ataraq əhali arasında rəğbət qazanmağa çalışır.

Bu baxımdan Gürcüstan parlamentində nəzərdən keçiriləcək maliyyə amnistiyası haqqında qanun layihəsini göstərmək olar. Qanun layihəsində suverenlik dövründə yığılmış «gizli kapital»ın leqallaşması ön plana çəkilir. Gürcüstan prezidenti M.Saakaşvilinin fikrincə, ölkədə iri məbləğdə pulu olan çoxsaylı adamlar var ki, onlar bu puldan istifadə etməkdən çəkinirlər. Bu qanun ondan irəli gəlir ki, həmin kapitalın mənşəyi haqqında heç bir qanuni sənəd yoxdur. Əvvəlki illərin iyrənc rejimində qanuni kapital toplamaq mümkün deyildi. M.Saakaşvili hesab edir ki, bu cür kateqoriyadan olan adamlar üçün **maliyyə amnistiyası tətbiq edilməli və bu bir dəfəlik xarakter daşmalıdır**. Dövlət başçısının sözlərinə görə, iqtidar öz kapitalının miqyasının elan edilməsində kapitalını leqallaşdırmaq istəyən fiziki və hüquqi şəxslərə tamamilə etibar edir. Qanuna uyğun olaraq leqallaşmanı keçən və 2004-cü il yanvarın 1-nə kimi yığılmış kapitalın mənşəyi haqqında sənədləri yoxlamaq nəzarət və hüquq-mühafizə orqanlarına qadağan edilmişdir.

Azərbaycana gəldikdə isə son zamanlar bu sahədə qanunverici baza möhkəmlənmişdir. Belə ki, qeyd olunduğu kimi, «Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında» Qanun, Korrupsiya ilə mübarizəyə dair Dövlət proqramı və bir sıra normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. F.Qarayev ««Gizli kapital» leqallaşır» məqaləsində hesab edir ki, **Azərbaycanda da maliyyə amnistiyası haqqında qanunvericilik sənədinin qəbul edilməsinə ehtiyac duyulur.**¹

---

¹ Bax: «İqtisadiyyat» qəzeti, 13 noyabr 2004-cü il.

Fikrimizcə məqalədə qoyulan məsələlər dövrün tələbidir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda da biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlər üçün bəzi maneələr ortaya çıxır, iş görmək qabiliyyətinə malik olan bəzi adamları iqtisadiyyata yaxın buraxmırlar. Belə insanlar məcbur olurlar ki, hər hansı bir xarici vətəndaşın adı ilə şirkət açsın və fəaliyyət göstərsin. Bizdə bu məsələ ayrı-ayrı vətəndaşlar tərəfindən öz təşəbbüsləri ilə həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə isə bu qanunla təsbit olunmuşdur. Məsələn, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin qanunlarına görə hər hansı bir xarici vətəndaş bu ölkədə bizneslə məşğul olmaq üçün hökmən yerli vətəndaşlarla müqavilə bağlamalıdır. Əlbəttə, bu ilk baxışda formal xarakter daşıyır. Lakin, hökmən müqavilə bağlanmalıdır və xarici vətəndaş yerli vətəndaşa 20 min ABŞ dolları ödəməlidir. Əgər hər bir BƏƏ-nin vətəndaşı ildə beş belə müqavilə bağlasa, heç bir iş görmədən hər il 100 min dollar qazanc əldə edə bilər. Azərbaycanda isə xarici sahibkarlar burada maneələrlə, süründürməçiliklə, bürokratizmlə, rüşvətxorluqla¹ üzləşirlər. Burada 60-cı illərdə Sabit Rəhmanın söylədiyi bir fikir yada düşür: «Hamı rüşvətxor deyil, ancaq tək-tük rast gəldiyimiz rüşvətxorlar hamını əsəbləşdirir. Rüşvət tək-cə pul ilə olmur, mənəvi rüşvət daha qorxuludur. Yaltaqlıq nədir? Rüşvət verməkdir, yaltaqlığı qəbul etmək isə rüşvət almaqdır. «Yoldaş filankəs», siz öz xalqınızı nə qədər dərinə sevirsiniz. «Yoldaş filankəs, dünənki çıxışımız nə qədər ağıllı çıxış idi». Yalan deyir. Rüşvət verir. Filankəs isə bu rüşvəti qaytarıb onun üzünə çırpmaqdan əksinə, qəbul edib cibinə qoyur və sevindiyyindən xəmir kimi yayılır. Əvəzində isə, yeri düşəndə onu rüşvət verəni

---

¹ Qeyd: rüşvət – rüşvətverənin xeyrinə etdiyi hər hansı hərəkətin (və ya hərəkətsizliyin) müqabilində məmurun (səlahiyyətli şəxs) şəxsən və ya vasitəçiliklə aldığı pul, qiymətli kağız, digər əmlak və ya əmlak xarakterli faydadır.

saxlayır».¹ Tanınmış türk yazıçısı Əziz Nesin isə yaltaqlığı Şərq və Qərb yaltaqlığına bölür. Bizim orta əsr mədəhiyyələrində və hətta bu gün də bəzi insanların abırsız, şit yaltaqlığı Şərq yaltaqlığına örnekdir. Qərb yaltaqlığı nəzakət, qılıq formalarından istifadə edir, şitliyə yol vermir. Məsələn, Qərbdə rəisinə yaltaqlanan ərlə deyir ki, «rəis, sən niyə belə nazik geyinirsən? Soyuqdur. Özünü qoru: soyuq dəyər».

Türkiyədə də yaltaqlıq mövcud olub və var. Ancaq bir o qədər də geniş yayılmayıb. Çünki, türklər tarixən ya çox vuruşublar, ya da çox gəziblər.

Böyük Pyotr hakimiyyətə gələn zaman belə bir fərman vermişdi: kim kəndir almağa kifayət edəcək qədər rüşvət alıbsa, həmin kəndirlə dar ağacından asılmalıdır. Fərman sonradan imzalanmasa da, onun vaxtında rüşvətin sonu dar ağacı idi.

Obrazlı söylənilən bu müddələrdə zəmanənin nəbzi əks olunur. Müasir dövrdə, xüsusən bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndiyi şəraitdə əsil iş adamlarının hələ də Azərbaycana gəlməmələrinin də səbəbi elə budur.

Bazar iqtisadiyyatına keçiddə özəl sektorların üzləşdiyi problemləri həll etmək çox vacibdir. Nümunə kimi isə Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri xanım Marqaret Tetçerin bu sahədəki fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. O, hakimiyyətə gələndə iqtisadiyyatın 50 faizinə dövlət nəzarəti var idi. Hakimiyyətdən gedərkən isə bu faiz 15-ə enmişdi. Başqa sözlə, belə problemlər təkcə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üçün xas deyildir. **Korrupsiya və rüşvətخورluğun kökünü kəsmək üçün iqtisadiyyatda dövlət sektorunun payı kəskin şəkildə azaldılmalıdır. Ancaq tamamilə ləğv etmək də olmaz. Çünki zəruri iqtisadi sistemin inkişafı üçün hökumətin əlində müəyyən vasitələr olmalıdır ki, onlardan da biri dövlət sektorudur.**

---

¹ Rəhman S. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, 1978, s. 283.

Ümumiyyətlə, sivil ölkələrdəki qanunlar heç nəyə və heç kimə baxmır. Yəni hamı üçün eynidir, ayrı seçkilik salınmır. 1989-cu il 22 sentyabr tarixli «Komsomolskaya pravda» qəzetində Böyük Britaniya ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilmişdir. Orada qeyd edilirdi ki, iki il əvvəl London qəzetlərində belə bir şəkil dərc edilmişdir: «qandallanmış» açıq rəngli «Folksvagen-Cetta» mağazanın giriş qapısı ağzında dayanmışdır. Ətrafdakılar nə baş verdiyi ilə maraqlanırdılar. Şəklin altındakı yazıda göstərilirdi ki, vəliəhd şahzadə Çarlzın arvadı, Birləşmiş Krallığın gələcək kraliçası Diana (Diana 90-cı illərin sonunda Çarlzdan ayrılaraq, bir növ «xoşbəxt» təklik həyatı sürmüşdür. Və nəticədə müəmmalı şəkildə Parisdə bir Ərəb şahzadəsi ilə avtomobildə qəzaya uğrayaraq həyatını sona çatdırmışdır) avtomobili küçədə saxlama qaydalarını pozduğu üçün sahibi mağazada olduğu müddət ərzində maşın «həbsə alınmışdır».

O zaman bunu oxuyan Sovet vətəndaşlarını daha çox bir şey heyrləndirmişdir: «Şahzadə qız görün hansı mağazalardan mal alır!» Başqa sözlə, krallıqda ikinci qadına məxsus olan maşının «həbsə alınması»nı heç kəs sensasiya saymamışdır. O, 37 funt məbləğində cərimə verməyə məcbur olmuşdu. Yerli sakinləri yalnız şahzadə qadının hansı mağazaya üstünlük verməsi maraqlandırmışdı. Bizləri isə onun maşınının həbsə alınması təəccübləndirirdi. Görmədiyimiz, eşitmədiyimiz və inana bilmədiyimiz hadisə baş vermişdir.

Şəxsi müşahidələr, ingilislərlə söhbətlər, qəzet yazıları və televiziya məlumatları belə deməyə əsas verir ki, İngiltərədə hər şey dəqiqliklə ölçülüb-biçilmiş və qanunun tələblərinə tamamilə tabe etdirilmişdir. Belə ki, Böyük Britaniyada tək-cə baş nazir və maliyyə naziri dövlət hesabına istirahət edə bilirlər. Onların həm də pulsuz yemək hüququ saxlanılır, xidmətçiləri olan şəhərətrafi iqamətgaha malik olmağa ixtiyarı vardır. Onlar oraya yalnız rəsmi qayda ilə

qonaqlar dəvət edə bilirlər. Şəxsi qonaqlar gəldikdə isə hər şeyin haqqı ödənilməlidir.

İngiltərədə parlament üzvlərinin böyük əksəriyyəti işə metro ilə gedib-gəlir. Yalnız ən mühüm partiya liderlərinin, kabinet nazirlərinin xidməti maşınları ola bilər. Özü də «xidməti» ifadəsi sözün əsl mənasında başa düşülməlidir: nəqliyyatdan yalnız xidməti ehtiyaclar üçün istifadə oluna bilər. Baş nazir, maliyyə naziri və xarici işlər naziri dövlət maşınlarından bütün gün ərzində istifadə edə bilirlər. Əgər aydın olsa ki, hər hansı nazirin arvadı və ya övladı əziz atasının xidmət avtomobilində harayasa getmişdir, onda bununla əlaqədar hökmən parlamentə sorğu verilir və mətbuatda yazı dərc edilir.

Lakin sən demə verilən bu üstünlüklər hava nəqliyyatına şamil edilmir. İngiltərədə sensasiyaya səbəb olan ikinci bir hadisə olmuşdur. **Böyük Britaniyanın baş naziri Marqaret Tetçer Vaşinqtona rəsmi səfər etmişdir. Qızı Kerol da onunla birlikdə hökumət təyyarəsində uçmuşdu.** Bu fakt heç kəsin gözündən yayınmamışdı. **Dərhal belə bir sual meydana çıxmışdı: Britaniya hökumətinin başçısının qızı Amerikaya kimin hesabına getmişdir?** Bu sualla parlamentdə də maraqlanmışdılar. «**Öz hesabına!**» - baş nazirin dəftərxanasından alınan bu cavab qəti olmuşdur.

O zaman hamını belə bir sual maraqlandırmışdır (bu gün də bu sual maraqlıdır): bu necə olmuşdur? Axı hamıya məlum idi ki, Tetçerin qızı hökumət təyyarəsində uçmuşdur. Belə olan halda bilet almaqdan söhbət gedə bilərdimi? Sən demə, bu, İngiltərədə tamamilə adi hal imiş. Hökumət nümayəndə heyəti «DS-10» xüsusi təyyarəsinin ancaq birinci salonunda yerləşdirilir. Bütçə təxsisatına qənaət etmək məqsədilə təyyarənin ikinci salonu jurnalistlərə, politoloqlara verilir. Əlbəttə, alınan bilet üçün pul ödənilir. Elə

bunun özü kifayət edir ki, baş nazirin təyyarəsində uçursan. Bu Böyük Britaniyada çox böyük şərəf sayılır.

Beləliklə, qətiyyətlə demək olar ki, **ingilislər həm özlərinin, həm də dövlətin pullarını saymağı gözəl bacarırlar və cibləri qətiyyən dəyişik salmırlar.**

2002-ci ilə qədər Türkiyənin 800-ə qədər şirkəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan yalnız 150-i qeydiyyatdan keçmişdi. Türkiyədə iki ən böyük şirkətlər qrupu vardır: «Sabançı Holding» və «Koç Holding». Onlardan birinin sahibi olan «Sabançı Holding» şirkətlər qrupunun idarə heyətinin sədri, onun icraçı rəhbəri olan Sakit Sabançı 2002-ci ildə Bakıya gəlmişdi.¹

«Sabançı Holding» şirkətlər qrupu öz ətrafında yüzlərlə şirkəti birləşdirir. Onun illik dövriyyəsi 12 milyard ABŞ dolları ilə ölçülür. Bu şirkətlər qrupuna avtomobil, ərzaq, kimya, yüngül sənaye, istehsal, ticarət, xidmət, bank-maliyyə, sığorta və s. sahələr daxildir. «Akbank» Türkiyədə ən böyük banklardan biridir ki, bu da «Sabançı Holding»ə məxsusdur.

Göründüyü kimi, bu şirkətlərin Azərbaycana külli miqdarda investisiya qoymaq imkanları var. Vaxtilə Türkiyənin nüfuzlu banklarından olan «Koçbank» Bakıda öz filialını açmaq istərkən məmurların güclü təzyiqləri ilə üzləşdi. Nəhayət, dövlət başçılarının müdaxiləsindən sonra problem həll olundu.

Türkiyənin «Bayqıda» və «Bayholding» şirkətləri də eyni mənzərə ilə üzləşdi və öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldular.

Milli Məclisin 19 noyabr 2004-cü ildə, 2005-ci ilin dövlət büdcəsinə dair qanun layihəsinin sonuncu müzakirəsi

---

¹ Məlumat üçün qeyd edək ki, «Sabançı Holding» şirkətinin əsasını Sakit Sabançının atası qoyub. Onlar 6 qardaş olublar. Hal-hazırda onlardan 5 qardaş bizneslə məşğuldur. Sakit Sabançı yazır: **iqtisadiyyat azğın ata bənzər, üzərində durmaq hünər istər.** O, 2004-cü ilin aprel ayında vəfat etmişdir.

zamanı İqtisadi İnkişaf naziri Fərhad Əliyev ölkədə inhisarçılığın və gizli iqtisadiyyatın olduğunu təsdiq etdi. O, göstərdi ki, Azərbaycanda inhisarçılıq, gizli iqtisadiyyatın olması haqqında söylənilən fikirlərin bir çoxu doğrudur. Hələ, 2003-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Heydər Əliyev sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı imzaladığı fərmanlarda inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və sağlam rəqabətin həyata keçirilməsini göstərmişdir. İlham Əliyev də 2004-cü ilin fevral ayında sahibkarlarla keçirdiyi görüşdə inhisarçılığın qarşısının alınması ilə bağlı mövqeyini bildirmişdi.

Inhisarçılıq mövcud haldır. Onun qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti mübarizə vasitələrindən istifadə edir. Bu məqsədlə antiinhisar məcəlləsi hazırlanır. F.Əliyev qeyd edir ki, Azərbaycanda həm təbii inhisarlar, həm də payı 35 faizdən yuxarı olan sahibkarlıq subyektləri var. Onların ümumi sayı 215-dir. Onlardan 117-si təbii inhisardır, 98-i isə əmtəə bazarında payı 35 faizdən yuxarı olan inhisarçılıq subyektləri kimi dövlət reyestrinə daxil olmuşdur. Respublikamızda süni yolla inhisarçılıq fəaliyyəti göstərərək, sahibkarlıqla məşğul olan subyektlər mövcuddur.

Göründüyü kimi, o, gizli iqtisadiyyatın olduğunu da bir daha təsdiq etdi. Hətta öz fikrini əsaslandırmaq üçün bu il büdcədə baş verən artımı da misal çəkdi. Onun fikrincə, bu gizli iqtisadiyyatla aparılan mübarizənin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Göründüyü kimi, sahibkarlar Azərbaycanda ciddi və çox hallarda bürokratik maneələrlə rastlaşırlar. Daxili bazarda xarici və xüsusilə də milli sahibkarlara qarşı əsassız ayrı-seçkilik hallarının hüquqi və təşkilati əsasları hələ də aradan qaldırılmamışdır. Bunun nəticəsidir ki, daxili istehsalçılar arasında istehsal əlaqələri olduqca zəif inkişaf etmişdir. Xüsusilə, kiçik və orta müəssisələrin iri müəssisələrlə əlaqələri olduqca məhdud çərçivədədir. Milli sahibkarların xarici

investorlarla əlaqələri zəifdir və çox hallarda xarici şirkətlər tərəfindən yerli sahibkarlara qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ş.M.Muradov göstərir ki, «...tədqiqat əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, respublikada xarici sahibkarların rolunun yüksəldilməsi müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir sıra çətinliklər yaradır. Bunlardan biri xarici sahibkarların öz fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələ bundadır ki, xarici sahibkarlar bazar münasibətlərinin daha yüksək inkişaf etmiş olduğu ölkələrdə formalaşaraq yetkinləşdiklərinə görə, onlar bazarda yerli iş adamlarına nisbətən daha müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmaq üçün zəruri ilkin şərtlərə (o cümlədən vərdişə, bacarığa və s.) malikdirlər. Bundan əlavə, həmin ölkələrin bankları Azərbaycanda işgüzar fəaliyyəti həyata keçirərək, öz təsərrüfat subyektlərini vaxtlı-vaxtında zəruri kredit resursları ilə təmin edirlər».¹

Bütün bunları aradan qaldırmaq və sağlam sahibkarlıq mühiti yaratmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır.

1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün cəhətlərini işlək mexanizmə çevirmək üçün təkcə qanunların qəbul edilməsi deyil, onları həyata keçirmək üçün əlavə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

2. Sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan sədləri imkan daxilində aradan qaldırmaq və yaxud məhdudlaşdırmaq lazımdır.

3. Sahibkarlığın bazar və təşkilat infrastrukturunu yaradılmalıdır.

4. Sahibkarlıq fəaliyyətinə ciddi təsir göstərən səbəblərdən biri vergilərin sayının çoxluğuudur. Bunların sayı məhdudlaşdırılmalıdır.

---

¹ Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. – Bakı.: Elm. 2004, s.378.

5. Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi gücləndirilməlidir.

6. Daxili əmtəə istehsalçılarının səmərəli müdafiəsi mexanizmi formalaşdırılmalıdır.

7. Bank sistemi təkmilləşdirilməlidir.

8. Ölkə ərazisi üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin qeyri-bərabər inkişafını aradan qaldırmaq lazımdır.

9. Sahibkarlığın sahə quruluşundakı disproporsionallıq aradan qaldırılmalıdır.

10. Sahibkarlıqda işgüzarlıq etikasına əməl edilməlidir.

11. Sahibkarlıqda inhisarçılığa yol verilməməli və monopsonik meyllərin qarşısı alınmalıdır.

Dövlət başçısının 2002-ci ildə həm xarici, həm də yerli sahibkarlarla görüşündə, eləcə də 2004-cü ildə yerli sahibkarlarla, bir sıra problemlər ciddi qabardılmış, onun həlli yolları müəyyən edilmişdir. Lakin bu sahədə hələ də ətalət, qeyri-dinamiklik, süstlük hiss olunur.

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin ayrılmaz, zəruri subyektləri orada çalışan kütləvi işçi qüvvələri və digər bütün muddla işləyənlər hesab olunurlar.

Sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin subyekti eyni zamanda kütləvi alıcılardır. Bunların çoxluğu və alıcılıq qabiliyyətlərinin yüksək olması bir subyekt kimi həmin fəaliyyətdə çox mühüm rol oynayır.

Müasir sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin fəal subyektləri sırasında menecerlər xüsusi yer tuturlar. Onlar obyektlərin xüsusi idarəediciləridir. Ümumiyyətlə, menecmentlik yüksək nəticə əldə etmək, məqsədə çatmaq üçün düzgün seçilmiş idarəetmə, bu məqsədə az məsrəflərlə nail olmaq qabiliyyətidir. Bunun üçün işi düzgün planlaşdırmaq, ona rəhbərlik etmək, təşkil etmək və nəhayət nəzarət etmək lazımdır. İşçilər arasında işi onların ixtisas və qabiliyyətinə müvafiq olaraq bölüşdürmək menecmentin əsas keyfiyyətlərindən biri olmalıdır.

Klassik sahibkarlıq öz mahiyyətinə və əsas cəhətlərinə, xüsusiyyətlərinə görə başlıca olaraq XIX əsrə (və habelə bəzi ölkələrdə XX əsrin əvvəllərinə) aid edilir. Bu dövrdə sahibkarlıq mənfəətinə nail olmaq üçün əsas yol, vasitə iş gününü uzatmaq, qadın və kişi əmək haqqları arasında xeyli fərq qoymaq, uşaq əməyindən istifadə etmək, kapital ixracının hər iki formasından (həm məhsuldar və həm də xarici kredit formalarından) istifadə etmək, ictimai əmək bölgüsünü inkişaf etdirmək, istehsalın təmərküzləşməsinə və mərkəzləşməsinə, kombinləşməsinə mühüm əhəmiyyət vermək, texnikanın, avadanlığın (əsas kapitalın) «ömrünü» uzatmaq, azad rəqabətə fəal girişmək, azad rəqabətdən doğan müxtəlif inhisar formalarını yaratmaq və bu kimi amillərdən geniş bəhrələnmək üsulları idi.

Müasir dövrdə innovasiya sahibkarlığı daha spesifik bir model forması kimi genişlənməyə başlanmışdır. Innovasiya sahibkarlıq prosesində yenilikçilik, yüksək səmərəliliyə nail olmaq, daha mütərəqqi vasitələrdən istifadə etmək, aktiv menecerlik fəaliyyəti və s. əsas rol oynayır. İnnovasiya – tək-cə ayrı-ayrı müəssisəni yox, həm də onların məcmusunu, sahəni əhatə edən əməyin və idarəetmənin müasir təşkili formalarının tətbiqidir. İnnovasiya ən geniş formada ABŞ menecmentində yayılmışdır.

İnnovasiya dedikdə, elmi-texniki tərəqqini təmin etmək, keyfiyyəti artırmaq və digər yüksəldici və təkmilləşdirici mənanı ifadə edir.¹

Müasir sahibkarlıq modelinin bu əsas istiqamətlərini aşağıdakı tipik əlamətlər təzahür etdirir. Bunlar innovasiya strategiyası istiqamətində getdikcə genişlənməyə meyl göstərir. İstehsal müəssisələrinin həmin meylləri içərisində özünü xüsusi təzahür etdirənlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

---

¹ İnkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya prosesini hərtərəfli dərk etmək üçün
bah: Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.:
ИНФРА-М, 2003, с. 244, 402, 403.

1. Yüksək və yeni keyfiyyətli məmulatlar istehsal etmək meylinin genişlənməsi. Onların həcminin artmasını təmin etmək.

2. Elm-istehsal potensialının səmərəliliyini yüksəltmək.

3. Texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi.

4. Təcrübə-konstruktor bazalarından faydalanmaq.

5. İntellektual kapitaldan hərtərəfli istifadə etmək.

6. Resurslardan, idarəetmə proseslərindən, kadr, informasiya, maliyyə, maddi istiqamətlərdən daha səmərəli yararlanmağa cəhd göstərmək.

7. Yeni məhsulların, məmulatların buraxılmasının texniki-texnoloji təkmilləşməsi yönünə səmərəliyə əhəmiyyət vermək. Müasir innovasiya sahibkarlığında «nou-hau»lara xüsusi yer verilməkdədir. «Nou-hau» - (ingiliscə «know-how» – «bilirəm necə» deməkdir) əmtələrin, istehsalın və məmulatların realizə olunmasının təşkili üçün zəruri olan elmi-texniki və iqtisadi biliklər, istehsal və təsərrüfat təcrübəsi, vərdişləri məcmusuna deyilir. Başqa sözlə, «noy-hay» istehsalın, əməyin, iş yerlərinin necə, hansı səmərəli qayda və metodlarla təşkil etməli, informasiyaların, müqavilələrin, texniki sənədlərin, birliklərin necə tərtib və təbliğ etməli olduğunu ifadə edir.

8. Xarici iqtisadi əməliyyatlara daha artıq diqqət yetirmək.

9. Dövlətin iqtisadiyyata daha səmərəli müdaxilə etməsindən bəhrələnmək.

10. İstehsalın ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək və onun cəmiyyət üçün neqativ nəticələrini aradan qaldırmaq, ona yol verməmək.

Müasir innovasiya sahibkarlığı özünün aşağıdakı immanent xassələri ilə də fərqlənir. Sahibkarlar fəal, yeni qərar axtarışında olurlar. Onların məqsədi isə fəaliyyətin nəticəsinin daha artıq dərəcədə səmərəli və faydalı olmasındadır. Belə axtarışlarda daha yüksək riskə getmək problemi ortaya çıxır.

Buna çox hallarda optimist münasibətlərlə yanaşırlar və məqsədlərinə də nail olurlar. Bütün bunlar innovasiya sahibkarlığı dövründə makroiqtisadi qurumlarda dinamik iqtisadi inkişaf özünü daha çevik, daha qabarıq şəkildə ifadə edir. Yuxarıda göstərilən bütün əlamətlərin innovasiya strategiyasına geniş cəlb edilməsi mühüm məram kimi bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə öz ifadəsini şəffaf surətdə tapmaqdadır. **Azərbaycanda da energetika, neft və neft-kimya sənaye sahələrində innovasiya prosesləri kiçik və orta sahibkarlıq bazasında inkişaf etdirilə bilər.** Bunu nəzərə alaraq kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasının xüsusi bir istiqaməti kimi innovasiya sahibkarlığı dövlətin prioritet tədbirlər predmetinə çevrilməlidir. Bununla yanaşı lizinq xidmətinin tətbiqi də müasir sivil ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında xüsusi xidmətləri olan sahələrdəndir. **Respublikamızda lizinq şirkətlərinin işinin canlandırılması, onların fəaliyyətinə zəruri şəraitin yaradılması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar açar.** Bu, xüsusilə maliyyə imkanları kifayət qədər olmayan, kiçik və orta müəssisələrin nisbətən az vəsait sərfi ilə daha çox səmərə əldə etmələrinə xidmət edə bilər.¹

Beləliklə, görüldüyü kimi, müasir innovasiya sahibkarlığı fəaliyyətində yüksək mənfəətə nail olmaq daha mütərəqqi istiqamətlərdən istifadə olunması meylə səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

---

¹ Qeyd: 6 may 2004-cü ildə Azərbaycanın Sərmayələrinin və Məsləhətləşmələrin Genişləndirilməsi Fondunun dəstəyi ilə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, İsveçrənin iqtisadi məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi və ATƏT-in Bakı ofisinin təşkilatçılığı ilə «Azərbaycanda lizinqin inkişafı» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. Konfransda Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri, müxtəlif nazirliklərin, dövlət komitələri və şirkətlərin, onların ayrı-ayrı şöbələrinin rəhbərləri iştirak edib. Tədbirdə, əsasən, Azərbaycanda sahibkarlığın və biznesin inkişaf məsələləri, bunlara mane olan hallar, korrupsiya və inhisarçılığın mövcudluğu və onların aradan qaldırılması yolları müzakirə edilib.

2.2. Azərbaycanın makro və mikroiqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyəti

Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun müddət sərt mərkəzləşmə və inzibati idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan struktura malik olmuş və fəaliyyət göstərmişdir. Bu isə respublikanın mövcud iqtisadi imkanlarının, təbii və milli sərvətlərinin onun öz milli məqsədləri üçün lazımı səviyyədə istifadə edilməsinə mane olmuşdur.

Artıq Azərbaycan müstəqil respublikadır və özünün normal fəaliyyətini təmin edə bilən iqtisadi sisteminin formalaşdırılması prosesinə qoşulmuşdur. Hazırda Azərbaycanın makroiqtisadiyyatını, yəni onun bütövlükdə götürülən və məcmu milli məhsulun ictimai təkrar istehsalını əhatə edən milli iqtisadiyyatını, həm də mikro (müəssisələr, firmalar, birliklər, şirkətlər və s. səviyyəsində) iqtisadiyyatını yenidən qurmaq və formalaşdırmaq tələb olunur. Azərbaycanın makro və mikro iqtisadi sistemləri daimi olaraq bir-birini tamamlayan vahid iqtisadi sistemin ayrılmaz tərkib hissələridir.

Iqtisadi ədəbiyyatda makro və mikro iqtisadiyyata yanaşma mövqeləri çoxsaylıdır və ziddiyyətlidir. Makroiqtisadiyyat latın sözü «makros» olub, «böyük», «iri» deməkdir. **Makroiqtisadiyyat sistem münasibətləri olub, vahid tam kimi milli təsərrüfatları birləşdirir.** Bu onu göstərir ki, makroiqtisadiyyat sadəcə olaraq xalq təsərrüfatının aşağı və orta halqalarının mexaniki toplusu deyildir. O elə möhkəm iqtisadi əlaqələrin məcmusudur ki, ölkənin bütün təsərrüfat ünsürlərini birləşdirir. Makroiqtisadiyyat orta əsrlərin axırlarında və yeni dövrün əvvəllərində millətlərin meydana gəlməsi ilə yaradılmışdır.¹

---

¹ Millət – insanların tarixi birliyi olub onların ərazi, iqtisadi əlaqələr, ədəbi dilin ümumi formalaşması prosesində yaranır və bir sıra mədəni xüsusiyyətlərə və xarakterə malikdir. Avropada millətlərin meydana gəlməsinin mühüm iqtisadi komponenti və şərti daxili bazarın yaranması (formalaşması), kapitalist istehsalının və milli dövlətin meydana gəlməsi olmuşdur.

XX əsrin II yarısında Qərb ölkələrində hərtərəfli inkişaf etmiş makroiqtisadiyyat yaranmışdır. Makroiqtisadiyyatda bütün makro və mezo iqtisadi ünsürləri yeni xalq təsərrüfatı vahidi kimi daim birləşir.¹ Makroiqtisadi sistemin formalaşması və onun göstəricilər sisteminin əmələ gəlməsi, makroiqtisadiyyatın strukturundan, səviyyəsindən və fəallığından asılıdır.

Mikroiqtisadiyyatdan isə iqtisadi təhlilin, ayrı-ayrı iqtisadi vahidlərin, xüsusilə də istehsalçıların və firmaların davranışlarını tədqiq edən hissəsini göstərmək (əks etdirmək) üçün istifadə edilir. Bu termin işsizlik, qiymətlər səviyyəsi, milli gəlir və s. kimi makroiqtisadiyyatın predmeti hesab olunan iri iqtisadi göstəriciləri tədqiq etmir.

Mikroiqtisadiyyat (latınca «mikros» – «kiçik», «balaca» deməkdir) – sistem halında müxtəlif təsərrüfat subyektlərindən (müəssisə, firma, şirkət, səhmdar cəmiyyəti və s.) ibarətdir.

Keçmiş iqtisadi sistemdə Azərbaycanın xalq təsərrüfatının inkişafını xarakterizə edən ümumi-iqtisadi göstəricilər mərkəzləşdirilmiş qaydada təsdiq edilirdi. Bu göstəricilərə: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri; Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərinin orta illik artım sürəti; sənayedə, aqrar-sənaye kompleksində, əsaslı tikintidə iqtisadi artım sürəti; sosial inkişaf və xalqın həyat səviyyəsinin yüksəlməsi; maliyyə və kredit sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. göstəriciləri daxil etmək olar.

Doğrudur, həmin sosial-iqtisadi göstəricilər mərkəzi təbəçilik prinsiplərinə uyğun olaraq yerinə yetirilirdi. Lakin Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatını əks etdirən sosial-iqtisadi göstəricilərin nəticələri Sovet iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər kimi görünürdü.

---

¹ Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник . М.: Юрист, 2002, с. 366.

Uzun dövr ərzində Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatı Sovet iqtisadi sisteminin tərkib hissəsini təşkil etmiş və onun fonunda öz real təzahürünü tapa bilməmişdir.

Azərbaycan mikroiqtisadiyyatının keçmiş iqtisadi sistemdə belə bir vəziyyətə düşməsinin siyasi-iqtisadi və hüquqi səbəbləri aşağıdakılarla bağlıdır:

- Azərbaycanın formal müstəqil bir dövlət kimi keçmiş Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olması;

- Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatının vahid xalq təsərrüfat kompleksində təcəssüm olunması;

- Respublikamızın siyasi və iqtisadi cəhətdən tam müstəqil olmaması;

- Respublikamızda milli ixtisaslı kadr potensialının və hazırlığının zəif olması, onlara ciddi ehtiyacın yaranması;

- Azərbaycanın təbii və milli sərvətlərinin ittifaq respublikalarına daha çox cəlb edilməsi;

- respublikalar arasında iqtisadi əməkdaşlığın və inteqrasiya formalarının mövcud olması;

- beynəlxalq əmək bölgüsü və kooperasiyası əsasında ixtisaslaşmanın miqyasının genişlənməsi;

- dünya sosialist sistemində keçmiş sovet iqtisadiyyatının miqyasının və mövqeyinin daha möhkəm olması və s.

Məhz göstərilən səbəblər Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatının müstəqilləşməsinə maneçilik törətmiş və onun milli əsaslarını zəiflətməmişdir.

Ölkəmizdə kiçik müəssisələrin yaranması və fəaliyyətə başlaması ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1990-cı il 12 oktyabr tarixli, 480 sayılı Qərarı ilə təsbit olunmuşdur. Həmin Qərara əsasən Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemin formalaşmasında, iqtisadiyyatın hər-tərəfli inkişafında və idarə olunmasında bazar subyektlərindən biri olmaq etibarilə kiçik və orta ölçülü müəssisələrin rolunun artırılması zəruri sayılmışdır ki, bu da

səbəbsiz deyildi. Respublikada 1990-cı ildən başlayaraq əsasən ticarət, ictimai iaşə, xidmət, tikinti, elm və qismən də istehsal sahələrində kiçik müəssisələr fəaliyyətə başladı. Əlbəttə, bu dövrdə ölkədə yeni kiçik müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti haqqında təcrübə olduqca zəif idi və onları bilavasitə tənzimləyən azsaylı qanun və qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 610 sayılı fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Köməyi Proqramı» (1997-2000-ci illər) və daha sonra 17 avqust 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı» (2002-2005-ci illər) sahibkarlıq sahəsində güclü dövlət siyasətinin və məqsədyönlü əlaqələndirilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamağa başladı. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət tədbirləri bu və ya digər dövlət qurumunun fəaliyyəti çərçivəsindən çıxaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

M.L.Evalenko iqtisadi ədəbiyyatları təhlil edərək, Rusiyada nəzərdən keçirilən sektorun strukturuna və səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən ən mühüm problem amillərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

1. hüquqi bazanın qeyri-təkmil olması;
2. maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı, borc almanın çətinliyi, kommersiya banklarının kiçik biznesi kreditləşdirmək arzusu;
3. istehsal sahələrinin və xidməti binaların satın alınması ilə əlaqədar əmlak problemləri;
4. müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları tərəfindən yaradılan inzibati maneələrin mövcudluğu;

5. dövlət və bələdiyyə sifarişlərinə, əlyetərlilik münasibətində kiçik sahibkarların subyektlərinin hüquqca bərabər olmayan vəziyyəti;

6. Rusiya bazarının bir sıra seqmentlərinin normal rəqabət aparması üçün şəraitin olmaması, bu seqmentlərin inhisarlaşdırılması;

7. dövlət tənzimlənməsinin qeyri-səmərəliliyi, kiçik müəssisələrə dövlət yardımını mexanizmlərinin olmaması və ya natamam olması;

8. sahibkarların və onların fəaliyyətinin Rusiyada formalaşmış (sovet və postsovet dövrlərində) mənfi imici.

Bütün tədqiqatçılar birbaşa kriminallaşma (cinayətkarlıq) da daxil olmaqla Rusiyada kiçik sahibkarlığın «kölgələşməsi» kimi onun inkişafını ləngidən olduqca mənfi amili ənənəvi olaraq vurğulayırlar.¹

Göstərilən amillər müəyyən istisnalarla postsosialist ölkələrin hamısında mövcuddur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı xarici ölkələrin uzun tarixi dövr ərzində topladığı təcrübədən Azərbaycan iqtisadiyyatında daha geniş istifadə olunur. Çünki, respublikamızda bazar münasibətlərinə keçid şəraitində istehsalı tez mənim-səmək, yeni texnikanı tətbiq etmək, çevik texnologiyaya malik olmaq və çəkilən xərcləri tezliklə ödəyib mənfəət (gəlir) əldə etmək funksiyası müəyyən dövrə qədər kiçik və orta müəssisələrin üzərinə düşür.

İstehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi dərəcəsinə görə müəssisələr kiçik, orta və iri müəssisələrə (firmalara)

---

¹ Вах: Еваленко М.Л. Региональное преломление общих проблем развития малого предпринимательства в России. «Российский экономический журнал», № 2, 2003, с. 60-61.

bölünür.¹ Kiçik biznesə qanunda nəzərdə tutulduğundan artıq olmayan insanların məşğul olduğu və kommertiya döviyyəsi böyük olmayan müəssisələr aiddir. Onların sahibləri bir qayda olaraq, özləri işləyirlər, hərçənd ki, muzdlu əməkdən istifadə olunması qadağan deyil.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər 30-50 (bəzi ölkələrdə hətta 15) sakinə bir müəssisə düşməsi şərti bu biznesin geniş yayılmasından xəbər verir. Onlardakı kiçik müəssisələrin sayı ümumi müəssisələrin sayının 90%-nə yaxınlaşır, onlar ümumi milli məhsulun üçdə birini istehsal edir.

Kiçik firmaların xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar çox çevik olur, çoxlu maliyyə vəsaiti tələb etmir və hətta məhdud bazarda da mənfəətlə işləyə bilərlər. Kiçik biznes müəssisələrinin üstünlüyü bazar şəraitinin dəyişməsinə cavab vermənin çevikliyi və sürətindədir; onlarda yenilikləri sınaqdan keçirmək, yeni əmtəələrin buraxılışına keçmək daha asandır, belə müəssisələr mürəkkəb problemlərdən biri hesab olunan – yeni iş yerlərini yaradırlar. Bu baxımdan kiçik və orta tipli müəssisələr bazarın zəruri subyektləridir. Onlar hüquqi şəxs kimi müstəqildir, öz məqsədlərinə çatmaq arzusu ilə müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olaraq son

---

¹ Müəssisələr (firmalar) kiçik, orta, iri olmasından asılı olmayaraq eyni funksiyaları yerinə yetirir. İtaliyanın Pizan universitetinin professoru Antonio Pezentinin sözləri ilə desək, firma material resursları ilə insan resurslarının elə mürəkkəb birliyi ki, burada həmin resurslar müəyyən nəmətləri yaratmaqdan ötrü lazımi qaydada təşkil olunmuş və əlaqələndirilmişdir. Firmanın idarə olunması və əlaqələndirilməsi ilə bağlı işlər sahibkarın boynuna düşür ki, o da mövcud istehsal vahidinin baş rəhbəri hesab olunur. Firmalar həm istehlakçılardan, həm də istehsal amillərinin satıcılarından ibarət iqtisadi subyektlər arasında əlaqələndirici halqa hesab olunur. Firmalar torpaqdan, əməkdən və kapitaldan ibarət həmin istehsal amillərini bazardan alıb istehsal prosesində birləşdirir, sonra isə istehsal etdikləri məhsulları bazarda reallaşdırırlar. (Вах: А.Пезенти. Очерки политической экономики капитализма. Том II. Издательство «Прогресс», Москва, 1976, с. 524.)

nəticədə gəlir (mənfəət) əldə edirlər. Çoxsaylı iqtisad ədəbiyyatında kiçik müəssisələr müasir bazar iqtisadiyyatının böyük olmayan müəssisələri kimi xarakterizə olunur və onun əsas cəhətləri satış həcmi və işçilərin sayına görə müəyyən edilir. Kiçik müəssisələrin xarakterik cəhətlərindən biri də onların qeyri-sabit olmasıdır. Başqa sözlə, ildən ilə müxtəlif sahələr üzrə kiçik biznes subyektləri olan kiçik müəssisələrin bəziləri sıradan çıxır və onları yeniləri əvəz edir. Bu proses daim yeniləşməkdə olan istehsal tələbatından irəli gəlir. Buna görə də **kiçik biznesin dövlətin yardımına (vergi güzəştlərinə, ucuz kreditlərə) və sabit qanunlara kəskin ehtiyacı var.** Təsərrüfat fəaliyyətinin bir dairəsində kiçik və orta müəssisənin fəaliyyətinin uğursuzluğu, onların səriştəli və təcrübəli sahibkarlar tərəfindən digər gəlirli sahələrə istiqamətlənməsinə sövq edir. Kiçik müəssisələrin xüsusi mülkiyyət forması əsasında mövcud olması zərurəti onun «kiçik» olması mənasını tam ifadə etmir. Əslində kiçik müəssisənin fəaliyyətini mülkiyyət forması çərçivəsində xarakterizə etmək düzgün deyildir. Çünki, istənilən dövlət, icarə, kooperativ, səhmdar, ailə, xüsusi və s. müəssisələrin kiçik səviyyəsi ola bilər. Onlar da xüsusi mülkiyyət formasına əsaslanan təsərrüfat vahidləridir. Bu baxımdan kiçik müəssisələri iki meyar baxımından izah etmək lazımdır.

Əvvəla, təsərrüfat fəaliyyətinin ictimai təşkili forması kimi, təsərrüfat dövriyyəsinin həcminə görə uyğunlaşan və mövcud olan müəssisələri kiçik müəssisə hesab etmək məqsədəuyğundur. İkincisi, müəssisədə işləyən işçilərin sayına görə mövcud təsərrüfat vahidləri, yəni istehsalın ayrı-ayrı sahələrində 100-200-500-ə qədər işçiləri olan müəssisələr kiçik və orta müəssisələr hesab olunurlar.

Özəlləşdirmə haqqında II Dövlət Proqramında sahələr üzrə kiçik, orta və iri müəssisələrin ölçü meyarları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilmişdir.¹

Cədvəl 3.

Sıra №-si	Sahə mənsubiyyətinə görə müəssisələrin növləri	İşçilərin sayına görə qruplaşma		
		Kiçik	Orta ölçülü müəssisələr	İri ölçülü müəssisələr
1.	Sənaye	50-dək	50-150	150-dən çox
2.	Tikinti	50-dək	50-100	100-dən çox
3.	Nəqliyyat və rabitə	50-dək	50-100	100-dən çox
4.	Elmi-texniki	30-dək	30-75	75-dən çox
5.	Ticarət, xidmət və s.	25-dək	25-50	50-dən çox

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası şəraitində sahə mənsubiyyətinə görə təsnifləşdirilən müəssisələrin ölçü meyarları bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Sənaye sahəsində müəssisələrin ölçü meyarı digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən daha genişdir. Perspektivdə real şəraitdən asılı olaraq müəssisələrin ölçü meyarlarını dəyişmək ehtimalı da mövcuddur.

Lakin kiçik və orta müəssisələrin ölçü meyarları müxtəlif ölkələrdə eyni deyildir. Məsələn, ABŞ-da kiçik müəssisələrə 501-1000 nəfərə qədər, Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində 50 nəfərdən 500 nəfərə qədər, Yaponiyada 30 nəfərdən 300 nəfərə qədər işçisi olanlar daxildir. Macarıstanda kiçik biznesin inkişafı və ona yardım haqqında 1999-cu ildə qanun qəbul edilmişdir. O vaxta qədər bu sahədə xeyli

¹ Mənbə: Azərbaycan Respublikasında Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II dövlət proqramı. «Azərbaycan» qəzeti, 12 avqust 2000-i il.

böyük təcrübə toplanmışdı ki, bu da qanunda öz əksini tapmışdır. Macarıstanda kiçik və orta müəssisələrdə ölçü meyarları fərqlidir: mikromüəssisələrdə 10 nəfərdən az, kiçik müəssisələrdə 10 nəfərdən 50 nəfərə qədər, orta müəssisələrdə 50 nəfərdən – 250 nəfərə qədər. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində kiçik və orta müəssisələr milli firmaların 80-85 faizini təşkil edir, eyni zamanda bu firmalar dövlətin köməyi olmadan inkişaf edə bilməzlər.¹

Ümumiyyətlə, müasir iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə kiçik müəssisələrin ölçü meyarı əsasən işçilərin sayı göstəricisinə görə müəyyən olunur. Həmin göstərici üzrə işçilərin say həddi sənayedə, tikintidə və nəqliyyatda 100 nəfəri, kənd təsərrüfatında və elmi-texniki sahədə 60 nəfəri, topdan satış ticarətdə 50 nəfəri, pərakəndə satış ticarətində və məişət xidmətində 30 nəfəri keçməyən kommersiya təşkilatları kiçik müəssisə hesab olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrin kiçik, orta² və ya iri sahibkarlığa aid edilməsi meyarı bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrində müxtəlif şərtlər və xüsusiyyətlərlə müəyyən edilir. Ən başlıca göstərici kimi işçilərin sayı meyarı üstünlük təşkil edir. Əlbəttə, dünya təcrübəsində bu

---

¹ Бах: «Bazar münasibətlərinə keçid və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının bəzi problemləri» kollektiv monoqrafiya. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1994, s. 49.

² Rusiyada hüquqi anlayış kimi «orta sahibkarlıq» termini ümumiyyətlə yoxdur. Rusiyanın kiçik biznesə dövlət yardımı haqqında qanunu ilkin olaraq Avropa hüquq standartına yox, ABŞ hüquq standartlarına («kiçik sahibkarlıq» anlayışını məhdudlaşdıran) yönəldilmişdir. «Kiçik və orta sahibkarlıq termini yox, məhz «kiçik» sahibkarlıq termininin Rusiya qanunvericiliyində möhkəmlənməsi, xüsusilə, digər Avropa ölkələrinin göstəriciləri ilə onun inkişafı haqqında göstəricilərin bir araya sığmadığına gətirib çıxardı. (Бах: Е.Бухвальд, А.Виленский. Развитие и поддержка малого бизнеса (опыт Венгрии и уроки для России). «Вопросы экономики» журнал, 2001, № 4, с. 110-111.)

göstərici nisbi xarakter daşıyır. Dünya ölkələrində kiçik firmaların rolunun gündən-günə artması bir daha təsdiq edir ki, müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyan ölkələrdə də həmin müəssisələrin formalaşmasına və rolunun artmasına əlverişli şərait yaradılmalıdır. **Xüsusilə, müstəqil sosial-iqtisadi inkişaf yolu ilə gedən Azərbaycanda kiçik müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyəti dünya təcrübəsi əsasları üzərində formalaşmalıdır.**

Keçmiş iqtisadi sistemdən fərqli olaraq respublikanın öz milli xüsusiyyətlərinə uyğun olan mikroiqtisadiyyatının formalaşması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycanın müstəqil iqtisadi sisteminin formalaşması, mülkiyyətin və mənimsəmənin nəticələrinin milli mənafeyə tabe edilməsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi özünü idarəetmə formalarının təsdiqi bir daha Azərbaycan mikroiqtisadi sisteminin reallığını ifadə edən və səciyyələndirən cəhətlərdir. Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatının məzmununu, xüsusiyyətlərini və reallaşma mexanizmini müəyyənləşdirən cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatının əsasını respublikada mövcud olan və qərarlaşan müxtəlif növlü mülkiyyət və təsərrüfat formalarının fəaliyyəti təşkil edir. Respublikanın siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etməsi nəticəsində milli xalq təsərrüfatı kompleks çərçivəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafı və səmərəli yerləşdirilməsi, ictimai əmək bölgüsünün və ixtisaslaşma səviyyəsinin miqyasının genişlənməsi mikroiqtisadiyyatın möhkəm özül üzərində formalaşmasına real şərait yaratdı.

- Respublikanın mikroiqtisadiyyatı ictimai istehsalın orta və kiçik (aşağı) səviyyəli strukturunun, bölmə və yarım bölmələrinin, yardımçı təsərrüfatlarının kompleks və tarazlaşdırılmış formada idarə olunması sistemidir. Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatına iş müəssisələri və onlara

daxil olan sahələr, yarım sahələr, bölmələr, firmalar, şirkətlər, assosiasiyalar və s. daxildir. Onlar əsasən – istehsal, ticarət, xidmət fəaliyyətilə məşğul olurlar. Göstərilən təsərrüfat subyektləri (vahidləri) müstəqildir və onların mikroiqtisadi səviyyədə fəaliyyəti təhlil edilir.

- Respublikamızın mikroiqtisadi sistemində daxil olan təsərrüfat vahidləri maddi nemətlərin ictimai istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı fazalarının ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etməsi, yəni təkrarlanması prosesini həyata keçirirlər. Mikroiqtisadi sistemdə hər bir fazanın özünəməxsus funksiyaları və prinsipləri var. Maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesinin daha da fəallaşması mikroiqtisadiyyatın səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir etmiş olar və onun təkrar istehsalının fasiləsizliyinin təmin edilməsinə gətirib çıxarar. Respublikamızda mikroiqtisadiyyatın təkrar istehsalının zəruriliyi cəmiyyətin artmaqda olan ictimai tələbatı istehsalın daim inkişafı və genişləndirilməsi məqsədindən irəli gəlir.

- Respublikamızda makro və mikroiqtisadiyyatın geniş surətdə təkrar istehsal prosesini bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, makroiqtisadi təhlil əsasında mikroiqtisadi nəticələri əldə etmək olar və ümumi inkişaf səviyyəsini xarakterizə etmək mümkündür. Deməli, statistik baxımdan əvvəlcə mikroiqtisadi sistemin bütün göstəriciləri təhlil edilir və müəyyənləşdirilir. Bir-biri ilə vəhdətdə olan makro və mikroiqtisadiyyatın geniş surətdə təkrar olunması prosesi bir sıra iqtisadi göstəricilər sistemi vasitəsilə müəyyən edilir. Eyni zamanda bu göstəricilər sahələr, müəssisələr (firmalar) xalq təsərrüfatı sahələri arasında birbaşa iqtisadi əlaqə yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı kiçik biznesin möhkəm özülü əsasında formalaşır. Kiçik biznes fəaliyyəti kiçik və orta sahibkarlığın yeni formalarının təzahür etməsinə və daha da genişlənməsinə mühüm təsir göstərir. Həm əmtəə və xidmətlərin istehsalı, həm də məşğulluğun təmin edilməsinə münasibət nöqtəyi-nəzərdən iqtisadiyyatda kiçik sahibkarlığın çəkisi getdikcə artmaqdadır. Eyni zamanda ölkənin ayrı-ayrı regionlarında kiçik biznesin inkişafı sahəsində disproporsiyalar da mövcuddur. Bu bölmənin inkişafı əvvəlki kimi dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən biri olmalıdır.

Akademik L.İ.Abalkin göstərir ki, kiçik biznes qısa müddət ərzində bazarı əmtəələrlə, xidmətlərlə, elmi-texniki işləmələrlə təchiz edir, əlavə məşğulluğu təmin edir və əhəlinin gəlirlərinin artmasına səbəb olur, öz ödəmələri ilə yerli büdcələrin vəsaitlərini artırır. Mən kiçik sahibkarlığın iri maliyyə-sənaye qruplarının bazasında fəal inkişaf etməsinin tərəfdarıyam.¹

Kiçik biznes fəaliyyətinin əsas subyektləri kiçik müəssisələrdir. **Kiçik müəssisələr xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yaradıla bilər. Eyni zamanda dövlət təşkilatları, ayrı-ayrı vətəndaşlar, onların ailə üzvləri kiçik müəssisələr yarada bilərlər.** Kiçik müəssisələrin bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində ümumi fəaliyyətini xarakterizə edən cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- kiçik müəssisələr fərdi (kiçik) sahibkarlığın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Belə müəssisələr məhsulun həcminin azlığına, az miqdarda işçi heyətinə malik olub, təsərrüfat şəraitinin çevik surətdə dəyişməsinə xidmət edən təsərrüfat vahidləridir;

---

¹ Вах: Абалкин Л.И. Избранные труды. Том IV. М.: ОАО «НПО» «Экономика», 2000, с.473.

- kiçik müəssisələr bazar tələblərini daha çevik nəzərə alır, müasir texnika və texnologiyanı daha tez mənimsəyir, bazar tələb və təklif prinsiplərinə tez uyğunlaşır və onlara cavab verə bilən məhsul istehsal edirlər;

- kiçik və orta müəssisələr dar çərçivəli ixtisaslaşmaya daha çox meyl göstərir. Adətən onlar məhdud çərçivəli məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar;

- kiçik və orta səviyyəli müəssisələr iri müəssisələrin təcili sifarişlərini, operativ əməliyyatlarını, eksperiment xarakterli işlərini yerinə yetirirlər; yəni şirkətlər kiçik müəssisələri xammal, material, avadanlıqla təmin edir:

- kiçik müəssisələrin sosial funksiyası ondan ibarətdir ki, o kütləvi işsizlik, iqtisadi böhranlar zamanı iri müəssisələrdən ixtisar olan işçiləri iş ilə təmin etməklə sosial gərginliyi azaldır. Bununla da onlar iş qüvvəsini xalq təsərrüfatı sahələri arasında səmərəli bölməkdə mühüm alətə çevrilirlər;

- kiçik sahibkarlıq istehsalın idarə olunması, yenidən qurulması və təsərrüfat mexanizminin formalaşmasında başlıca rola malikdir. Kiçik müəssisələr öz fəaliyyətlərində yeni səmərəli istehsal metod və formalarından istifadə edərək, istehsal xərclərini azaltmağa cəhd göstərirlər;

- kiçik müəssisələr bazar konyunkturasına uyğun olaraq istehlak bazarının zənginləşdirilməsində və yeni məhsul növlərinin və çeşidlərinin meydana gəlməsində və onların rəqabət qabiliyyətinin artmasında həlledici rola malikdir;

- kiçik və orta səviyyəli müəssisələr məhdud resursların səfərbərliyə alınmasında mütərəqqi rola malikdir;

- kiçik müəssisələr bazar əməliyyatları naminə hər cür risk etməyə hazır olur və iri partiyalı alqı-satqı proseslərində iri şirkətlərin gücünə arxalanırlar;

- kiçik müəssisələrin fəaliyyətində kapital daha sürətlə dövr edir. Pul ehtiyatı passiv qalmır və intensiv olaraq əməliyyata cəlb edilir;

- kiçik müəssisələr iri həcmli istehsal, sosial və bazar infrastruktur tələbatına malik olmur. Xırda həcmli xidmətlərə onların böyük ehtiyacı vardır;

- kiçik və orta müəssisələr yerli istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına əlverişli şərait yaradan bazar subyektləridir. Onlar yerli şəraitə uyğun olan istehsal imkanlarını fəallaşdırır və gələcəkdə ayrı-ayrı rayonların əlaqəli formada inkişafı üçün maddi baza yaradırlar.

Beləliklə, kiçik biznes iqtisadiyyatda rəqabəti kəskinləşdirərək bazarların inhisarlaşmasına qarşı durmaq; yeni iş yerləri yaratmaq, əlavə sabit gəlirə nail olmaq, öz qabiliyyətlərini reallaşdırmaq imkanı əldə etmək üçün lazımdır.

Kiçik biznesin inkişafı kapital axımını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını, orta sinfin formalaşmasını təmin edərək, bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapdığı keçid dövrlərində həlledici rol oynayır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik müəssisələrin fəaliyyəti bir sıra problemlərlə qarşılaşır. Bu problemlər özünü keçid iqtisadiyyatı dövründə yaşayan ölkələrdə daha aydın göstərir. Belə ki, kiçik və orta müəssisələr sabit satış bazarını təmin edə bilmirlər; iqtisadiyyatın real sektorunda həmin müəssisələrin iri müəssisələrə nisbətən müstəqilliklə bağlı payı azalır; kiçik müəssisələr arasında rəqabət mübarizəsi daha da kəskinləşir və son nəticədə onların qovuşması və udulması baş verir; yüksək gəlirli fəaliyyət sahələrinin daralması nəticəsində kiçik müəssisələrin inkişafı zəifləyir və s.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində bütün bu mənfi halların qarşısını almaq üçün kiçik müəssisələrlə iri müəssisələrin kooperasiyasını yaratmaq lazımdır. Ancaq, iqtisadiyyatın

İstənilən sahələrinə belə bir kooperasiyanı təşkil etmək həm mümkün deyil, həm də səmərə verə bilməz. Məsələn, Azərbaycanda kiçik və iri müəssisələrin kooperasiyasını maşınqayırma sənayesinin ayrı-ayrı bölmələrində, emal, elektrotexnika və elektronika sənaye sahələrində yaratmaq olar, bu şərtlə ki, qeyd olunan sahələrin bazasında son məhsulun istehsalı iri müəssisələrdə qalsın, kiçik müəssisələr isə sənaye istehsalına cəlb olunsun.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşması dövründə kiçik müəssisələrin rolunu və çevik fəaliyyətini xüsusi bir qanunauyğunluq kimi qəbul etmək olar. Bir neçə ildir ki, respublika iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq strategiyasının real praktiki əsasları öz səmərəli bəhrəsini verməkdədir. Bu proses nəhəng bir iqtisadi sistemə keçidin bəsit mərhələsidir. Kiçik sahibkarlıq respublikada yeni formalaşan xüsusi mikroiqtisadi özəkdir. Kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirən, hərəkətə gətirən və ona sövqedici motiv verən kiçik və orta müəssisələrdir.

Respublikada kiçik və orta müəssisələrin sayı artdıqca və fəaliyyət dairəsi genişləndikcə onlara cəlb edilən işçilərin sayı da dəyişir, müəssisələrin kiçik, orta və iri miqyaslı kimi təsnifləşdirilməsində bir-birini əvəz etmə prinsipi meydana gəlir. Belə ki, kiçik müəssisələrin fəaliyyəti genişlənir, işçilərin sayı artır və son nəticədə onlar orta həcmli müəssisələr səviyyəsinə daxil olur. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisələrin ölçü meyarlarına görə təsnifləşdirilməsinin bəzi vacib cəhətləri vardır.

Birincisi, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə kiçik sahibkarlığın inkişafına xüsusi dövlət köməyinin və himayəsinin konkret formasını və istiqamətini müəyyənləşdirmək zərurəti meydana çıxır;

İkincisi, özəlləşdirmə prosesində müəssisələrin hər birinə xüsusi formada yanaşma zəruriliyi yaranır;

Üçüncüsü, müəssisələrin fəaliyyət miqyasına görə təsnifləşdirilməsi iqtisadi inkişafda onların rolunu, mövqelərini və fərqli xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan verir.

Bu zəruri cəhətlərlə yanaşı dünya ölkələrində sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin təsnifləşdirilməsi meyarı bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur. Həmin göstəricilərə işçilərin sayı, kapitalın dəyəri, reallaşdırılan məhsulun dəyəri, əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi və s. aid etmək olar.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi dünya praktikasında müəssisələrin fəaliyyətinə görə təsnifləşdirilməsində mütləq göstərici kimi işçilərin sayı əsas götürülür. Bəzi hallarda işçilərin sayı ilə yanaşı digər göstəricilərdən də istifadə olunur.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq qanunvericilik qaydasında müəssisələrin kiçik, orta və iri ölçülü formada sahibkarlıq subyekti kimi təsnifləşdirilməsini uğurlu hesab etmək olar. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə müəssisələrin fəaliyyət miqyasına görə təsnifləşdirilməsi səviyyəsi eyni deyildir. Bunu ümumi bir qanunayğunluq hesab etmək olar. Məsələn, İraq, İordaniya, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya və s. ölkələrdə 50-yə qədər işçisi olan müəssisələr kiçik sahibkarlığa aid edilirlər.

Türkiyədə 9-a qədər işçisi olan müəssisə çox kiçik, 9-49 arasında işçisi olan müəssisələr isə kiçik müəssisələr hesab edilir. Belə bir cəhəti Meksika, Braziliya, Tailand, Malaziya, Çili və s. ölkələrə də aid etmək olar.

Kiçik müəssisələrlə yanaşı orta ölçülü müəssisələrin də iqtisadi inkişafda xüsusi rolu vardır. Orta ölçülü müəssisələr iri müəssisələrə nisbətən dar ixtisaslaşmaya malikdir və xüsusi növ məhsulların istehsalı və yardımçı xarakterli işlərlə məşğul olur. Eyni zamanda belə müəssisələrin kəskin istehsala və bazar rəqabətinə tab gətirmək, daha yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmək imkanları məhdud

xarakter daşıyır. İri müəssisələr isə iri miqyaslı və kapital tutumlu işlərin həyata keçirilməsi funksiyasını yerinə yetirirlər. İri müəssisələr nəhəng elmi texniki idyéalarda və yeniliklərdə daim maraqlı olan təmər küzləşmiş və ictimailəşmiş müəssisələrdir. Belə müəssisələr güclü istehsal, satış və informasiya bazasına əsaslanır, xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olur və yüksək ixtisaslı menecerlər və marketoloqlar tərəfindən idarə olunur.

Ümumiyyətlə inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta ölçülü müəssisələrin iri müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqəsinə və birgə fəaliyyətinə daha çox üstünlük verilir. Bu əlaqələr və birgə fəaliyyət sahibkarlığın, o cümlədən kiçik, orta və iri biznesin gələcəyi və onların sıx kooperasiya əlaqələrinin formalaşması imkanları ilə birbaşa müəyyən olunur. Xarici təcrübənin göstərdiyi kimi normal bazar iqtisadiyyatında kiçik firmaların xeyli hissəsi bu və ya digər mənada iri müəssisələrin maraqları dairəsindədir. Bununla yanaşı kiçik firmaların mövqeyinin sabitliyi, gəlirləri, maliyyə və investisiya imkanları bilavasitə orta və iri müəssisələrlə onların münasibətlərindən asılıdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik müəssisələr sadəcə iri bizneslə kooperasiya əlaqələri sistemi ilə əhatə olunmuşdur. Onlar iri korporasiyaların istehsal strukturlarının ayrılmaz hissəsidir. Korporasiyalar kiçik müəssisələrin bazar və struktur çevikliyindən, onların innovasiya imkanlarından istifadə edir. İri müəssisələr artıq kiçik müəssisələrlə ona görə əməkdaşlıq etməkdə maraqlıdırlar ki, bu cür əməkdaşlıq yeni texnoloji qərarların reallaşmasında, yeni satış bazarlarına nüfuz etməsində, mühüm informasiyanın, qabaqcıl texnologiyanın operativ əldə olunmasında onların fəaliyyətsizliyini kompensasiya edir. Xüsusilə, Qərblə ölkələrində kiçik müəssisələrdə kapitalın dövriyyəsinin iri müəssisələrə nisbətən 2-2,5 dəfə çox olması onun əhəmiyyətini

yətini bir daha artırır. Buna görə də kiçik və orta ölçülü müəssisələr iri müəssisələrə nisbətən yüksək rentabelliyyə malikdirlər. Göstərilən müsbət cəhətlər və üstünlüklər bir daha inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik müəssisələrin iri müəssisələrə nisbətən daha çox inkişafını zərur etmişdir. Son illərdə kiçik, orta və iri həcmli kompaniyaların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsində «Frençayzinq sisteminin» tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Frençayzinq dedikdə (fransızca «franchise» – «imtiyaz», «güzəşt» deməkdir), iri firmanın hüququnun digər müəssisəyə, xüsusilə bu iri firmanın əmtəə nişanı altında həmin iri firmanın məhsulunun və ya xidmətinin reallaşması hüququnun verilməsi başa düşülür. Bir tərəfdən, bu, lazımı qədər sahibkarlıq təcrübəsinə malik olmayan və kommersiya riskinə meyilli olmayanlar üçün yeni müəssisənin ən yüngül və ağrısız təsis edilməsi yoludur. Digər tərəfdən, iri firmalar üçün bu, bir çox problemlərin həllidir: məhsulun satış bazarının genişləndirilməsi, əlavə kapitalın cəlb edilməsi, xüsusi satış şəbəkəsinin inkişafına qənaət və s. Başqa sözlə, frençayzinq hökumət tərəfindən xüsusi müəssisəyə verilən xüsusi imtiyazdır, yaxud əmtəələrin bölgüsü formasıdır. Burada «ana» şirkət adətən «qız» şirkətinə, yaxud kənar şirkətə müəyyən dövrdə və ya vaxtda əmr formasında bizneslə məşğul olmaq hüququ və ya imtiyazı verir. İri firmalar kiçik sahibkarlara məsuliyyətini qismən verərək, öz «baza» kapitalı ilə az risk edirlər. Eyni zamanda bu halda insan amilindən, şəxsi maraqdan (muzdla iş jox, «öz işi») daha fəal istifadə olunur.¹

Frençayzinqdən Azərbaycanda hələ ki istifadə edilmir. Çünki, müasir bazar iqtisadiyyatının keçid şəraitində kiçik,

---

¹ Вах: Бухвальд Е., Виленский А. Российская модель взаимодействия малого и крупного предпринимательства. «Вопросы экономики». журнал. 1999. № 12, с. 70.

orta və iri müəssisələrin kooperasiyası hələ ki, özünü müsbət cəhətdən göstərə bilmir.

Kiçik, orta və iri sahibkarlıq firmaları arasında mühüm fərqlər, çatışmazlıqlar, üstünlüklər olmasına baxmayaraq, onlar arasında «Frençayzinq sistemi-nə» görə iqtisadi kooperasiya əlaqələrinin mövcud olması böyük səmərə verir və eyni zamanda həmin müəssisələri çətin vəziyyətdən, rəqabətdən qoruyub saxlayır.

«Frençayzinq sistemi» kiçik və orta həcmli müəssisələrin istehsal və satış həcminin planlaşdırılmasında, onun keyfiyyət standartlarının və texniki tələblərinin müəyyən edilməsində, bazar strategiyası istiqamətlərinin işlənib hazırlanmasında səmərəli idarəetmə formasıdır.

Son bir neçə il ərzində müxtəlif fəaliyyət sahələrində yaranan kiçik müəssisələr müəyyən səviyyədə öz müsbət bəhrəsini vermişdir. Xüsusilə, yeni mülkiyyət və təsərrüfat formalarının bərqərar olmasına və fəaliyyətinə xüsusi şərait yaradılmış, müxtəlif növlü sahibkarlıq fəaliyyəti istiqamətində xeyli təcrübə qazanılmış, müəyyən sayda yeni iş yerləri açılmış, adamların işgüzarlıq və təşəbbüskarlıq fəaliyyətində əsaslı dönüş əmələ gəlmiş, istehlak bazarının mal və xidmətlərlə doldurulmasında, kiçik miqyaslı tələblərin ödənilməsində, səmərəli ideya və ixtiraların istehsala tətbiqində və rayonların sosial-iqtisadi problemlərinin nisbətən həll edilməsində müsbət meyllər baş vermişdir.

Respublikada təbii, iqtisadi və elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə etmək və bütün bölgələrdə iqtisadiyyatın tarazlaşdırılmış formada inkişafını təmin etmək məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinin proporsional qaydada inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda kiçik və orta müəssisələrin sahələr üzrə tarazlı inkişafı təmin edilməlidir.

İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin davam etdirilməsi məqsədilə 2003-cü ildə II Özəlləşdirmə Proqramı çərçivəsində 143 səhmdar cəmiyyətinin səhmləri çek və pul hər-raclarında, 6 səhmdar cəmiyyətinin səhmləri investisiya müsabiqələri vasitəsilə, 976 kiçik müəssisə və qeyri-yaşayış sahəsi, 2 birgə müəssisənin dövlətə məxsus səhmləri özəlləş-dirilmişdir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və icarəsindən büdcəyə 110 milyard manatdan çox vəsait daxil olmuşdur.¹

Son ildə respublikada kiçik sahibkarlığın daşıyıcısı olan kiçik müəssisələrin fəaliyyətində və inkişafında xeyli irəliləyiş baş vermişdir. Bunu respublikada müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sahə quruluşunun dəyişməsini əks etdirən cədvəldən də görmək olar. (Cədvəl 4).

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, göstərilən illərdə respublika üzrə kiçik müəssisələrdə artım meyli nəzərə çarpır. 2002-ci ildə əvvəlki illərə nisbətən kiçik müəssisələrin sayı artmış, 2003-cü ildə isə cüzi surətdə də olsa aşağı düşmüşdür. Sahə strukturlarına görə kənd təsərrüfatı ovçuluq, meşəçilik və balıqçılıqda 2003-cü ildə əvvəlki 2002-ci ilə nisbətən müəssisələrin sayı azalmış, 2000-ci illə müqayisədə isə 86 müəssisə çox olmuşdur. Digər sahələrdə də artımın səviyyəsi yüksəkdir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı sistemi formalaşdıqca kiçik və orta sahibkarlığın müxtəlif sahələrdə inkişafına əlverişli şərait yaradılmışdır. Bu yeni bazar strukturlarının yaranması və fəaliyyətini xarakterizə edir.

---

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında hesabatı. «Xalq qəzeti», 18 mart 2002-cü il.

Cədvəl 4

Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik müəssisələrin sahə quruluşunun dinamikası¹

Sahələr	2000			2002			2003		
	Kiçik müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Məhsulun həcmi, mln. manat	Kiçik müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Məhsulun həcmi, mln. manat	Kiçik müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Məhsulun həcmi, mln. manat
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Cəmi	24254	99778	2171994,8	24721	125804	3620141,1	21178	18752	5419273,8
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşəçilik və balıqçılıq	1402	13662	82405,4	1753	13094	49102,8	1488	21316	65916,9
Sənaye	1414	15184	681861,0	1809	22110	694449,7	1960	22767	759343,7
Tikinti	724	11083	496065,6	971	17111	1128758,9	1129	25529	1826274,6
Topdan və pərakəndə satış: avtomobillərin, məişət mallarının və şəxsi əşyaların təmiri	11062	23080	409137,1	13215	29894	705729,9	10351	52589	1120254,0

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.115-117.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Mehmanxanalar və restoranlar	892	2176	7148,0	881	2440	35504,9	577	2844	24167,5
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	279	4643	213508,1	396	4941	218504,5	386	5260	420887,2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	6743	20638	209495,4	1859	9071	672072,6	1751	13459	966807,4
Səhiyyə və sosial xidmətlər	168	787	5309,8	143	2327	19569,4	171	3984	24323,6
Təhsil	65	368	8181,1	78	926	9291,8	90	2301	17191,5
Digər kommunal sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi	-	-	-	1089	7356	47453,5	756	12390	148398,1
Sair sahələr	1505	8157	58883,3	2527	16534	39703,1	2519	25082	45709,3

Cədvəl 5

Azərbaycan Respublikasında xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti¹

Sahələr	1999			2000			2002			2003		
	Müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Orta aylıq əmək haqqı (mln. manat)	Müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Orta aylıq əmək haqqı (mln. manat)	Müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Orta aylıq əmək haqqı (mln. manat)	Müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	Orta aylıq əmək haqqı (mln. manat)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Cəmi	775	18677	1216,9	551	22145	1041,8	748	31228	1892,1	809	43250	2217,4
Sənaye	149	7697	1093,0	109	8905	969,9	171	13048	2325,8	192	16858	2593,0
Tikinti	79	1508	1725,5	48	2052	1696,4	62	4745	1887,5	77	11224	1931,8
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşəçilik və baliqçılıq	-	-	-	2	256	205,7	11	235	192,4	12	321	222,1
Topdan və pərakəndə satış: avto-mobillərin, məişət mallarının və şəxsi əşyaların təmiri	177	1608	464,6	176	1819	295,1	250	2874	396,6	258	3449	524,0

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s.100-103; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.118-121.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Mehmanxanalar və restoranlar	14	781	1699,8	11	583	1623,4	23	1045	1579,7	20	1553	1302,7
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	78	2773	5442	49	4118	593,1	73	3303	932,0	80	3397	1101,0
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	247	3009	2567,5	129	2944	2157,2	112	3633	3352,2	125	4120	5116,7
Təhsil	9	993	210,1	10	706	322,8	21	917	348,2	19	946	361,4
Səhiyyə və sosial xidmətlər	7	67	204,2	4	95	1328,7	10	802	1441,0	11	762	1438,3
Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi	15	242	754,5	13	667	403,3	15	626	338,2	15	620	560,5

Cədvəl 6

2002-2004-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin mülkiyyət formalarına görə bölüşdürülməsi (hər il yanvarın 1-nə olan məlumat)¹

	2002					2003					2004				
	Döv- lət	Bələ- diyyə	Xüsu- si	Xarici	Qarı- şıq	Döv- lət	Bələ- diyyə	Xüsusi	Xari-ci	Qarı- şıq	Döv-lət	Bələ- diyyə	Xüsu- si	Xarici	Qarı- şıq
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Cəmi	13071	2623	40008	1974	947	12638	2658	40773	2104	957	12138	2678	43068	2266	986
O cümlədən: Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik	709	3	8243	17	22	686	5	7706	17	25	667	5	7411	17	25
Balıqçılıq	26	0	44	0	0	27	0	43	0	1	27	0	51	0	1
Mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsi	72	0	160	38	12	75	0	190	41	11	65	0	228	53	13
Emal sənayesi	957	1	3031	161	236	919	1	3179	175	243	880	2	3477	190	262
Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	324	0	22	3	1	339	0	25	3	1	334	0	26	5	1
Tikinti	2114	4	2064	173	73	1987	5	2253	185	75	1886	5	2644	200	79

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004. s.730-732.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Topdan və pərakəndə satış avtomobillərin, motosikletlərin məişət malları və şəxsi əşyaların təmiri	1807	1	15728	687	357	1707	1	16309	714	357	1621	2	17660	755	364
Mehmanxanalar və restoranlar	157	0	669	27	15	154	0	695	31	14	145	0	726	33	16
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	606	2	665	124	76	577	2	779	139	74	570	4	884	150	76
Maliyyə vasitəçiliyi	336	0	439	19	27	312	0	441	22	26	256	0	417	27	23
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	1007	2	3866	570	81	985	2	3909	618	83	933	2	4117	666	80
Dövlət idarəetmə və müdafiə, məcburi sosial sığorta	2824	2609	0	1	0	2799	2639	0	1	0	2724	2653	1	1	0
Təhsil	438	0	123	27	2	425	0	135	25	2	405	0	149	30	2
Səhiyyə və sosial xidmətlər	665	0	539	54	6	653	0	580	56	7	638	0	612	59	7
Digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər	1028	1	4415	30	39	992	3	4529	35	38	986	5	4665	36	37
Toxunulmazlıq hüququ olan təşkilat və orqanlar	1	0	0	43	0	1	0	0	42	0	1	0	0	44	0

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında xarici və müştərək müəssisələrin dinamikasını 5 saylı cədvəl məlumatları üzrə xarakterizə etmək olar.

Cədvəldən görüldüyü kimi Respublikamızda xarici və müştərək müəssisələrin sayında ümumilikdə ziddiyyətli inkişaf meyli var. 2003-cü ildə 1999-2000-2002-ci ilə nisbətən artım hiss olunur, 2002-ci ildə isə 1999-cu ilə nisbətən azalma meyli var. Bu azalma əsasən tikinti, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyətində hiss olunur.

Göründüyü kimi digər təsərrüfat formaları ilə müqayisədə kiçik müəssisələrin sayı daha çoxdur. Son ildə kiçik müəssisələrin sayının artmasına və inkişafına təsir edən amillərə aşağıdakılar daxildir:

- qeydiyyatdan keçən müəssisələrin sayının nisbətən üstün olması və onların fəaliyyət əmsalının dəyişməsi;

- xalq təsərrüfatının bütün sahə strukturunda sənaye yönümlü müəssisələrin xüsusi çəkisinin çox olması, yəni yenilik əmsalının artması;

- fəaliyyətdə olan müəssisələrin inkişafına əlverişli hüquqi-iqtisadi bazanın yaradılması və s.

Bu amillərlə yanaşı kiçik müəssisələrin fəaliyyət əmsalının dəyişməsinə təsir göstərən təşkilati çətinliklərlə bağlı olan cəhətləri də qeyd etmək lazımdır. Yəni il ərzində əvvəlki dövrlərə nisbətən təşkilati cəhətdən qeydə alınan kiçik müəssisələrin sayı çox olarsa, bu onların fəaliyyət əmsalının dəyişməsinə və əhalinin işgüzarlıq səviyyəsinin artmasına real şərait yaratmış olar.

Əlbəttə, respublikada kiçik müəssisələrin sahələr üzrə yaradılmasında göstərilən amillər və cəhətlər o qədər də nəzərə alınmır. Xüsusilə, sahələr üzrə kiçik müəssisələrin yaradılmasında qeyri-tarazlıq (namütənasiblik) meyli hökm sürür. Bunu respublika iqtisadiyyatında kiçik müəssisələrin

mülkiyyət formalarına görə bölüşdürülməsinin təhlili daha aydın göstərir.

Cədvəl 6-dan görüldüyü kimi 2004-cü ildə kiçik müəssisələrin mülkiyyət formalarında xüsusi çəkisi bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Belə ki, göstərilən ildə əvvəlki ilə nisbətən dövlət mülkiyyətində fəaliyyətdə olan kiçik müəssisələrin sayı azalır, xüsusi mülkiyyətdə, xarici və qarışıq mülkiyyətdə olanların sayı isə ildən-ilə artır. Respublikamızda 2003-cü ildə yüz minlərlə Azərbaycan vətəndaşının işlədiyi 30 mindən çox kiçik və orta sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Onların əksəriyyəti qeyri-dövlət bölməsinə aid müəssisələrdir. (Bax: cədvəl 6). Təhlil göstərir ki, qeyri-dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələrin sayı dövlət sektoruna nisbətən 5 dəfə çoxdur. Qeyri-dövlət bölməsi iqtisadi inkişafın aparıcı sahəsinə çevrilir.

2003-cü ildə sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyi siyasəti gücləndirilmişdir.

İş adamlarına dövlət maliyyə dəstəyinin göstərilməsi məqsədi ilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu üçün büdcədə 57 milyard manat nəzərdə tutulmuş və həmin vəsaitdən bütünlüklə istifadə edilmişdir. Bu vəsaitdən 3,5 milyard manat Naxçıvan Muxtar Respublikasına, qalan məbləği isə Respublikanın 50 şəhər və rayonunda 36 sahibkara güzəştli kredit formasında verilmişdir. Bu layihələrin həyata keçirilməsi 5 min yeni iş yerini açmağa imkan vermişdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun kreditləri müsabiqə əsasında 14 kommersiya bankı tərəfindən verilmişdir. Həmin bankların ölkənin 16 şəhər və rayonunu əhatə edən 36 filialı yaradılmışdır.¹

Buna müvafiq olaraq cədvəl üzrə digər göstəricilər də üstünlük təşkil edir. Təhlil bir daha sübut edir ki, respub-

---

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında hesabatı. «Xalq qəzeti», 18 mart 2004-cü il.

likada özəlləşdirmə prosesi xüsusi mülkiyyətin və onun digər növlərinin inkişafına və bu baza əsasında kiçik sahibkarlığın formalaşmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Perspektivdə Azərbaycanda kiçik müəssisələrin səmərəli inkişafını təmin etmək və onun sahibkarlıq fəaliyyətində rolunu artırmaq məqsədilə aşağıdakı tövsiyələr nəzərə alınmalıdır:

- kiçik müəssisələri və onların sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən kompleks dövlət proqramı olmalı və onun reallaşma mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır;

- əlverişli sahibkarlıq iqlimi formalaşmalıdır;

- respublika ərazisində kiçik müəssisələrin ərazi, sahə və bölmələr üzrə qeyri-bərabər inkişafı tənzimlənməlidir;

- normativ-hüquqi, inzibati və təşkilati maneələr aradan qaldırılmalıdır;

- kiçik və orta biznesin bütün problemlərinin həllinə kömək edən, onları idarə edən və nəzarət edən kiçik biznesin inzibati təşkilatı (KBİT) yaradılmalıdır;

- istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan kiçik müəssisələrə güzəştli və müddətli vergi sisteminin tətbiqinə üstünlük verilməlidir;

- kiçik müəssisələrin xarici ölkələrlə apardığı əməliyyatlara əlverişli şərait yaradılmalı və sənədləşmələr nisbətən sadələşdirilməlidir;

- kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına kömək məqsədilə güzəştli kredit formalarına üstünlük verilməlidir;

- məsləhət, təşkilati-metodik yardım göstərilməsi üçün infrastrukturun sistemli inkişafı təmin olunmalıdır;

- sahibkarlıq fəaliyyətinə geniş meydan açmaq məqsədilə sahələr üzrə fərqlənən vahid vergi dərəcələri tətbiq olunmalıdır.

Respublika iqtisadiyyatının indiki strukturunda kiçik müəssisələrin rolunu və fəaliyyətini daha da artırmaq məq-

sədilə göstərilən tövsiyələrin reallaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Respublikanın mikroiqtisadiyyatı mürəkkəb və çoxşaxəli struktura malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi, mikroiqtisadi göstəricilərin artma səviyyəsi onun struktur elementlərinin fəallığından daha çox asılıdır. Mikroiqtisadiyyatın quruluşu dedikdə, onun sahə və ərazi üzrə fəaliyyət göstərən və ixtisaslaşan sahələrinin təsnifatı başa düşülür. **Mikroiqtisadi sistemin quruluşu respublikanın milli mənafeyinə uyğun surətdə formalaşdırılmalıdır.** Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatı milli iqtisadiyyat əsasında yaradılmalıdır. **Milli iqtisadiyyat hər bir dövlətin və xalqın mənsubiyyətində olub, onun sərhədləri ilə həddləri müəyyən olunan və bilavasitə həmin xalqın mənafehlərinin reallaşmasına xidmət edən iqtisadiyyatdır.**¹ Milli iqtisadiyyat milli istehsal bazası əsasında formalaşır və inkişaf edir. Milli istehsal mikroiqtisadiyyatın strukturuna daxil olan əsas ünsürlərdən biridir. Milli istehsal hər bir xalqın özünəməxsus olan

---

¹ Qeyd: Milli iqtisadiyyat dedikdə hər hansı bir ölkənin bütövlükdə iqtisadiyyatı başa düşülür. Belə ki, müasir dövrdə «milli iqtisadiyyat» anlayışı həm bir sıra iqtisadçıların əsərlərində, həm də «dəbdə» olan bir ifadə kimi kütləvi xarakter almışdır. Xüsusilə son dövrlərdə «milli iqtisadiyyat» adı altında çoxlu elmi məqalələr və iri həcmli monoqrafiyalar, dərsliklər yazılmışdır. O cümlədən mən də öz tədqiqatlarımda bu anlayışa çox müraciət etmiş və onun sosial-iqtisadi məzmununa dair elmi-nəzəri fikirlərimi bildirmişəm. Lakin sonrakı tədqiqatlarımda «milli iqtisadiyyat» ifadəsini ölkə və ya region iqtisadiyyatı (təsərrüfatı) kimi işlətməyə səy göstərmiş və bu barədə fundamental arqumentlər gətirməyə çalışmışam. Belə bir fakta müraciət etmək olar ki, **elmi dövriyyədə olan iqtisadi ədəbiyyatlarda birbaşa olaraq ABŞ-ın, Böyük Britaniyanın, Yaponiyanın və ya Almaniyanın milli iqtisadiyyatına həsr olunmuş ədəbiyyata rast gəlməmişəm.** (Bu barədə fikirlərimizlə «İqtisadi inkişaf və proteksionizm» paraqrafında tanış olmaq olar). **Müasir tədqiqatlarda və əsərlərdə konkret olaraq yalnız bu və ya digər ölkənin bütövlükdə iqtisadiyyatından söhbət gedir və həmin ölkənin iqtisadi fəaliyyəti təhlil edilir. Bu baxımdan mən belə hesab edirəm ki, müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatını (təsərrüfatını) milli iqtisadiyyat adı altında bəsit formada deyil, geniş, çoxşaxəli, kompleks və sistem halında olan iqtisadiyyat və ya ölkə iqtisadiyyatı kimi qəbul etmək lazımdır.**

təbii, iqtisadi və elmi-texniki potensialı əsasında formalaşmış və müstəqil milli məhsul yaradan istehsaldır. Milli istehsal xalqın bütün sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir. İqtisadi, elmi-texniki və insan potensialı xalqın özününkü olduqda, istehsalın nəticələri də onunku olur. **İstehsalın və xidmətlərin nəticələrini özü mənimsəyən xalq öz milli iqtisadiyyatı olduğunu hiss edə bilər. Ümumiyyətlə, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində respublikamız öz müstəqilliyinin siyasi, iqtisadi, sosial və təşkilati-idarəetmə istiqamətlərində milli formanı müəyyənləşdirməlidir.**

İndiyə kimi respublikanın mikroiqtisadiyyatının strukturunda, sahə və ərazi əmək bölgüsündə uyğunsuzluqlara, mütənasibliyin pozulmasına süni surətdə imkan yaradılmışdır. Buna görə də respublikanın mikroiqtisadiyyatında böhran vəziyyəti yaranmış, istehsal sahələrində durğunluq prosesi baş vermişdir. Bunu respublikamızın iqtisadiyyatını xarakterizə edən bir sıra göstəricilərdən də görmək olar. Belə ki, 1990-1996-cı illər ərzində ümumi daxili məhsulun artım tempində durğunluq prosesi baş vermişdir. Lakin son illər sosial-iqtisadi sahədə irəliləyişlər hiss olunur. 2003-cü ildə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı yüksələn xətlə davam etmişdir. Bu irəliləyiş 1996-cı ildən başlamış və son 8 il ərzində ÜDM 90 faizə, büdcə gəlirləri 3,9 dəfə, əsas kapitalla yönəldilən sərmayələrin həcmi 6,5 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 3,3 dəfə, əhalinin real pul gəlirləri 3 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 6 dəfə artmış, büdcə kəsiri ÜDM-in 2 faizindən çox olmamış, inflyasiyanın illik səviyyəsi 1-2 faiz təşkil etmişdir.

İqtisadi inkişafın qeyd olunan göstəricilərinə görə, Azərbaycan MDB ölkələri arasında ilk yerlərdən birini tutur.

2003-cü ildə ÜDM-in real artım sürəti 11,2 faiz təşkil edərək 35,1 trilyon manata çatmış, bu göstəricinin adambaşına

düşən həcmi 10,3 faiz artaraq 880 ABŞ dollarınadək yüksəlmişdir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, son 5 ildə Azərbaycan ÜDM-in artım sürətinə və adambaşına düşən ÜDM istehsalına görə MDB məkanında ilk 3 ölkə arasındadır. ÜDM-in strukturunda maddi istehsalın payı 2003-cü ildə 65 faizə çatmışdır.

ÜDM-in formalaşmış prosesində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 73,3 faiz təşkil etmişdir. Həm də bu müddət ərzində həmin sektorda artım sürəti dövlət sektoruna nisbətən 3-4 faiz yüksək olmuşdur.

Hesabat ilində dövlət büdcəsinin gəlir proqnozunun icrası 100,7 faiz yerinə yetirilmiş, büdcəyə 6,132 trilyon manat və ya 2002-ci illə müqayisədə 35 faiz çox vəsait daxil olmuşdur.

Respublikada baş verən iqtisadi proseslər, o cümlədən özəlləşdirmə, sahibkarlığın inkişafı büdcənin gəlir hissəsinin strukturunda öz əksini tapmışdır. Məsələn, büdcə gəlirlərində qeyri-dövlət sektorunun payı artaraq, 2002-ci ilədək 49 faizdən 2003-cü ildə 54 faizə çatmışdır.¹ Göstərilən faktiki materiallar onu təsdiq edir ki, respublikanın iqtisadiyyatında, onun strukturunun təkmilləşməsində müsbət meyillər baş vermişdir. Bu da əhalinin sosial şəraitinin müəyyən səviyədə yaxşılaşmasına öz təsirini göstərir. Lakin respublikamızın zəngin təbii və milli sərvətləri olduğu bir şəraitdə əldə olunan müsbət irəliləyişlər azdır. Artıq milli təsərrüfat kompleksinə daxil olan sahələrin (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, rabitə və s.) strukturunun milli iqtisadi mənafehlərin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi zərurəti gəlib çatmışdır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

---

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında hesabatı. «Xalq qəzeti», 18 mart 2004-cü il.

- üstün və aparıcı sənaye sahələrinin mövcud potensial imkanlarından istifadə etmək və onların perspektiv inkişafının səmərəli istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- respublikadan xammal ixracını azaltmaq məqsədilə yerli emaledici müəssisələrin yaradılmasına üstünlük vermək;

- respublikanın müxtəlif bölgələrində yerli xammaldan və iş qüvvəsindən səmərəli istifadə etmək üçün yardımçı müəssisələrin, firmaların, filialların açılmasına və fəaliyyət göstərilməsinə şərait yaratmaq;

- respublikamızda indiyə kimi zərərlə işləyən bütün müəssisələrin daha səmərəli yolunu axtarıb tapmaq və onların fəaliyyətində əsaslı dönüş yaratmaq;

- respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı istehsal sahələrində ixtisaslaşmanın və əmək bölgüsünün milli xüsusiyyətlər üzrə aparılmasına üstünlük vermək;

- azad sahibkarlıq bazasında milli istehsal müəssisələrinin formalaşmasına və daxili bazarın yaradılmasına üstünlük vermək.

Göstərilən istiqamətlərin tədricən həyata keçirilməsi makro və mikro iqtisadiyyatın fundamental surətdə inkişafına təkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, mikroiqtisadiyyatın quruluşunun yenidən qurulmasında və təkmilləşdirilməsində milli xüsusiyyətlər, əhalinin tələbatı, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin tarazlığının tənzimlənməsi cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda respublikanın makroiqtisadiyyatının quruluşunun təkmilləşdirilməsində sahə və ərazi proporsiyalarının yenidən qurulması, dövlətin struktur, konyunktur və elmi-texniki siyasətinin başlıca məqsədləri və istiqamətləri nəzərə alınmalıdır. 90-cı illərin əvvəllərində Respublikamızın iqtisadiyyatının ləng inkişafında başlıca amillərdən biri iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun həcmnin kəskin surətdə azalması idi. 1991-ci ildən başlayaraq respublikanın

iqtisadiyyatına kapital qoyuluşunun həcmi 62 faiz, təkcə istehsal sahələrinə yönəldilən kapital qoyuluşları isə 72 faiz azaldılmışdır. Lakin 1998-ci ildə respublika iqtisadiyyatında kapital qoyuluşu istiqamətində xeyli irəliləyişə nail olunmuşdur. Belə ki, 1998-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən bütün maliyyə mənbələri hesabına 5347,9 mlrd. manat kapital qoyuluşu həyata keçirilmişdir. Həmin məbləğin 4699,1 mlrd. manatı (88 faiz) istehsal təyinatlı obyektlərdə cəmləşdirilmişdir. Lakin bütövlükdə respublikada investisiya xərcləri 2003-cü ildə 2,7 dəfə artaraq 435 milyard manat təşkil etmişdir. Keçid dövründə mikroiqtisadiyyatdakı çətinlikləri və ləngimə proseslərini aradan qaldırmaq məqsədilə aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır:

- milli xalq təsərrüfat kompleksində iqtisadiyyatın bütün sahələri arasında uzlaşdırılmış və balanslaşdırılmış (müvazinətli) proporsiyalar yaradılmalı və onlar təkrar istehsalın bütün fazalarının ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etməsini təmin etməlidir;

- sahə və ərazi üzrə proporsiyaların təkmilləşdirilməsi mikroiqtisadiyyatın quruluşunun əsas cəhətlərindən biri və başlıca qanunauyğunluğu hesab edilməlidir;

- istehsaldaxili və sahələrarası proporsiyaların yenidən qurulmasında və tənzimlənməsində həmin sahənin üstünlüyü, xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;

- istehsaldaxili və müəssisədaxili proporsiyaların tənzimlənməsi müəssisələrin istehsal güclərindən və imkanlarından səmərəli istifadə olunmasına yönəldilməlidir;

- proporsiyaların müvazinətinin saxlanılmasında müəssisələrin (firmaların) daxili xərclərinin və gəlirlərinin nisbətinin tənzimlənməsi xüsusi yer tutmalıdır.

Respublikanın mikroiqtisadiyyatında sahə, ərazi və istehsaldaxili proporsiyaların göstərilən formada nəzərə alınması müsbət nəticə verə bilər.

Əgər makroiqtisadiyyatın quruluşunda və sahələr üzrə proporsiyalarda ciddi nöqsanlar və uyğunsuzluqlar hökm sürərsə, onda daxili bazarın bolluğundan və onun normal fəaliyyətindən danışmaq olmaz. Bu məqsədlə mikroiqtisadi sistemdə bazar iqtisadiyyatının aşağı və orta səviyyəli strukturuna uyğun olan proporsiyaların saxlanması diqqət mərkəzində olmalıdır. Vaxtilə respublikamızda makro və mikro sistemdə istehsalın bütün struktur bölmələri arasında müvazinətin saxlanılmasına diqqət yetirilmirdi. Başqa sözlə, bu sistem kompleks və optimal surətdə idarə edilmədiyindən orada fərdçilik, təkbaşılıq prinsipi hökm sürmüşdü. Bazar münasibətləri sərbəstlik və iqtisadi müstəqillik prinsiplərinə əsaslanarsa da, istehsalın kompleks formada qalmasına və inkişafına daim şərait yaradılmalıdır.

2.3. İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlıq təcrübəsi

Azərbaycanda milli sahibkarlığın dinamik və sabit inkişafı xeyli dərəcədə beynəlxalq təcrübədən səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Bu məqsədlə sahibkarlıq sahəsində uğurlar qazanmış, dünyanın bəzi inkişaf etmiş ölkələri ilə, o cümlədən ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Çin, Polşa, Avstriya, İsrail, Türkiyə, Koreya ilə yanaşı, digər ölkələrin də sahibkarlıq sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərlə tanış olmaq zəruridir. Bu ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın formalaşması və müasir vəziyyəti xüsusi maraq doğurur.¹

Müasir dünyanın ən güclü texnoloji və iqtisadi potensialna, dinamik rəqabət qabiliyyətinə malik olan ABŞ hazırda iqtisadi qloballaşmanın başlıca aparıcı qüvvəsi olan transmilli korporasiyaların siyahısına başçılıq etməklə yanaşı, kiçik sahibkarlığın inkişafı sahəsində geniş, tarixi və səmərəli təcrü-

---

¹ Bax: R.Quliyevin «Respublika» qəzetində sahibkarlıq haqqında silsilə yazılarına. 2, 12, 29 iyun, 6 iyul, 9, 10, 11 avqust 2002-ci il və s.

bəyə malikdir. Ölkədə 25 mln. kiçik biznes vahidi mövcuddur və bunun da 17 milyonu müəssisə şəklində fəaliyyət göstərir. Özəl sektorda 1999-cu ildə yaradılan məhsulun 51 faizi və yeni yaradılan iş yerlərinin üçdə ikisi bu sektorun fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

ABŞ-da ümumi milli məhsulun 37 faizindən çoxu kiçik biznesin payına düşür. Yeni ideyaların, innovasiya xarakterli yeniliklərin çox hissəsi kiçik müəssisələrdə meydana gəlir. Buna görə də yeni təhsil alan gənc mühəndislərin əksəriyyəti dinamik surətdə inkişaf edən kiçik və elm tutumlu şirkətlərə meyl göstərirlər. Eyni zamanda həmin şirkətlərdə çalışan işçilərin əksəriyyəti tez-tez öz ixtisaslarını artırır, dəyişir və onlara bu məqsədlə xeyli vəsait ayrılır.

ABŞ-da sahibkarlıq sahəsindəki bəzi əhəmiyyətli cəhətlərə diqqət yetirmək faydalı olardı.¹

Əvvəla, burada rəqabətin yüksək səviyyədə olduğu bir iqtisadi məkanda insanların sahibkar kimi öz qabiliyyətlərini reallaşdırmaları üçün geniş hüquqi, iqtisadi, texniki və intellektual mühit yaradılmışdır.

İkincisi, yeni insan resurslarının sahibkarlıq fəaliyyətinə daxil olmasını stimullaşdıran və təmin edən dövlət və qeyri-dövlət bölməsi sahibkarların ictimai qurumlarının əməkdaşlığına əsaslanan mexanizm qurulmuşdur.

Üçüncüsü, yüksək intellektual potensiala malik universitetlərin aktiv iştirakı ilə elmin, təhsilin və sahibkarlığın inteqrasiyası mexanizmi yaradılmışdır.

Dördüncüsü, geniş, şəffaf və sərt rəqabət mühiti formalaşdırmaqla iri, orta və kiçik şirkətlərin bir-birini səmərəli tamamlanmasına əlverişli şərait yaradılmışdır.

---

¹ ABŞ iqtisadiyyatı haqqında daha geniş məlumat əldə etmək üçün bax: Государство и рынок: американская модель. Под ред. д.э.н., проф. М.А.Портного – М.: Издательство «Анкил». 1999. 436 səhifə.

Beşincisi, rəqabət nəticəsində hər il on minlərlə şirkət iflasa uğrayaraq bazarı tərk edir və eyni zamanda daha çox sayda işgüzar, qabiliyyətli insan öz sahibkarlıq fəaliyyəti əsasında bazara daxil olur.

Kiçik sahibkarlığın inkişafı sahəsində dövlət siyasəti federal, ştat və yerli strukturları əhatə etməklə geniş infrastruktur şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sistemdə mərkəzi yeri bilavasitə ABŞ prezidentinin nəzarətində olan Kiçik Biznes Agentliyi tutur. 1953-cü ildən fəaliyyət göstərən bu agentliyin prezidentini və kiçik sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi üzrə vitse-prezidentini ölkə prezidentinin təqdimatı ilə qanunvericilik orqanı təsdiq edir.

Agentliyin fəaliyyəti mövcud şəraitdə kiçik sahibkarların problemlərinin həllinə müxtəlif formada kömək göstərməklə dörd bloka ayrılır.

Birincisi, kapital təminatı çoxlu sayda məqsədli proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Təkcə Federal büdcədən bu məqsədlə 1999-cu ildə 13 mlrd. dollar nəzərdə tutulmuşdu. Bu proqramların həyata keçirilməsində 7000 kommersiya bankı və çoxlu sayda kiçik biznes investisiya şirkətləri iştirak edirdi. Ölkədə kiçik biznes şirkətləri adı altında 369 özəl vençur (ingiliscə «venture» – «risk» deməkdir) kapital qurumları fəaliyyət göstərir.

İkincisi, kiçik sahibkarlığa texniki kömək, tədris və təcrübənin artırılması formasında həyata keçirilir. Fərdi və qrup halında təşkil olunan bu xidmətlər güzəştli, stimullaşdırıcı şərtlərlə yerinə yetirilir. Bu xidmətlər Kiçik biznes inkişaf mərkəzləri, Biznes informasiya mərkəzləri, İnternet xidmət sistemləri, Könüllülərin xidmət körpüsü, Qadın biznes mərkəzləri, İxracata kömək mərkəzləri və s. qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. 1999-cu ildə ölkədə İnternet xidmətlərində çalışanların sayı 2,5 mln. təşkil etmiş və bu xidmətlərin həcmi 500 mlrd. dollardan artıq olmuşdur. Ölkə üzrə könü-

İlülərin sahibkarlara xidmətləri 400-ə yaxın mərkəzdə cəmlənmiş və bu işdə 12,5 min mütəxəssis iştirak etmişdir.

Üçüncüsü, kiçik sahibkarların federal hökumətin müqavilələrində iştirakının təmin edilməsi və dəstəklənməsi. ABŞ hökuməti dünyada ən böyük əmtəə və xidmət alıcısı hesab olunur və bunun federal səviyyədə həcmi 200 mlrd. dollara çatmışdır. 1999-cu ildə Kiçik Biznes Agentliyinin hökumətin müqavilələr üzrə məlumatlarına görə həmin məbləğin təqribən 23%-i kiçik sahibkarlıq sektorunda yerləşdirilmişdir.

Dördüncüsü, milli kiçik sahibkarlığın səmərəli surətdə federal səviyyədə qanunvericilik mexanizmində təqdim olunmasıdır. Bu kiçik biznesin artımına kömək edən qanunvericilik təşəbbüsündən, 25 milyonluq kiçik sahibkarlıq sektorunun maraqlarının konqresə təqdim olunmasından, bu sektor üzrə statistik məlumatların və icmaların hazırlanmasının təşkilindən ibarətdir.¹

Bütün bunlarla yanaşı ABŞ-da kiçik biznes idarəsi (KBI) fəaliyyət göstərir ki, onun da başlıca funksiyası müxtəlif növ insanların və subyektlərin biznes fəaliyyəti üzrə proqramları, zəmanətli kredit proqramlarını işləyib hazırlamaqdan və digər maliyyə mənbələrini müəyyən etməkdən, dövlətin və iri şirkətlərin sifarişlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Almaniya Federativ Respublikası hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında iqtisadi əməkdaşlıq Proqramına uyğun olaraq Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin inkişafına texniki və maliyyə köməyi göstərilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin TACIS və GTZ təşkilatları xətti ilə texniki köməkliyin davam etdirilməsi və hətta gücləndirilməsi ilə yanaşı iki ölkənin bu sahədə ixtisaslaşan müxtəlif qurumlarının birbaşa əməkdaşlığının təşkili mühüm yer tutur.

---

¹ Вах: Новоселов А.С. Теория региональных рынков: Учебник. – Ростов-на-Дону: Феникс; Новосибирск: Сибирское соглашение. 2002, с. 178-179,419,423; «Respublika» qəzeti. 5 iyul 2000-ci il.

AFR-də kiçik və orta müəssisələri iqtisadiyyatın çevik əzələləri adlandırılır. AFR İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabatlarına görə işçilərinin sayı 49 nəfərə qədər, illik dövriyyəsi bir milyon avroya qədər olan müəssisələr kiçik, işçilərinin sayı 50-dən – 499 nəfər, illik dövriyyəsi 1 mln. avrodan 100 mln. avroya qədər olan müəssisələr¹ isə orta müəssisələrə aid edilir.

Almaniyanın işgüzar mühiti üç böyük qrupdan (sahibkarlıq, o cümlədən sənaye, ticarət və s., həmçinin sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı) ibarətdir. Həmin bu qruplara uyğun olaraq sahibkarlar, sənətkarlar və kooperativlər ittifaqları fəaliyyət göstərir. Aktiv əhalinin 2,5%-i kənd təsərrüfatında çalışır və bütün kənd təsərrüfatı müəssisələri müxtəlif kooperativ birliklərində cəmlənmişdir.

Almaniyanın iqtisadi inkişaf və o cümlədən kiçik və orta müəssisələrin inkişaf modeli insanların pul yığımlarından, intellektual potensialından və əl qabiliyyətlərindən aktiv istifadəsinə əsaslanır. Son illərdə Almaniya hər il orta hesabla 500 min yeni müəssisə qeydiyyatdan keçir. İflasa uğrayan müəssisələrin sayının az olmamasına baxmayaraq, orta illik artım 80-100 min müəssisə təşkil edir. Bütövlükdə Almaniya hazırda üç milyondan çox hüquqi şəxs statuslu müəssisə mövcuddur və onların da təqribən 98%-i kiçik və orta müəssisələrdir.

Almaniya qanunvericiliyinə görə kiçik müəssisə anlayışı dedikdə 500 nəfərə qədər işçi çalışan və illik dövriyyəsi 100 mln. markaya qədər olan müəssisələr nəzərdə tutulur. Bu baxımdan kiçik və orta müəssisələrin meyarları eyniləşdirilir. Başlıca məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, şirkətlərin nizamnamə kapitalının minimum aşağı hədd göstəricisi 100 min avrodur. Məhdud məsuliyyətli müəssisələrin nizamnamə kapitalının minimum həddi 50 min avro, səhmdar cəmiyyətləri üçün isə bu göstərici 100 min avrodur. Almaniya-

---

¹ Bax: Bazar iqtisadiyyatı və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu). I hissə. Bakı. Elm. 2004, s.569.

da 4000 şirkətdən ibarət üzvü olan bir qurum federal iqtisadiyyatdakı mövcud rəqabət şəraitində kiçik və orta müəssisələrin hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olur.

Almaniyada kiçik və orta müəssisələrin inkişaf vasitələri və onlara dövlət yardımı olduqca çoxşaxəlidir. Bütünlükdə bunun əsasında struktur, regional, ekoloji, elmi-texniki və yeni iş yerlərinin yaradılması siyasəti durur. Məsələn, yeni iş yerlərinin yaradılması üçün dövlət tərəfindən hər bir iş yerinə tələb olunan kapitalın 18%-i həcmində 65 min avrodan çox olmayaraq dotasiya verilir.

Kiçik və orta müəssisələrə dövlət köməyi bu müəssisələrin aktiv inkişaf siyasətinin bir üsürü hesab olunur.

Kiçik və orta müəssisələrə dövlət köməyi mənbə baxımından dörd səviyyədə qurulmuşdur: Avropa Birliyi, Federal hökumət, yerli hökumət və kommunal. Hər bir kiçik müəssisə eyni zamanda bütün bu mənbələrdən faydalana bilər. Ancaq göstərilən mənbələrdən vəsaitlərin ayrılması hər bir iş adamına aydın olunacaq şəkildə əlaqələndirilir.

Kiçik və orta müəssisələrə dövlət köməyi birbaşa formada və dolayı vasitələrlə həyata keçirilir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bunu həyata keçirən bütün dövlət, bank, tədris, bələdiyyə, fond və s. strukturlar arasında bir-birini qarşılıqlı tamamlama şəraiti yaradılmışdır.

Almaniyada 180-dən çox vergi güzəştləri tətbiq olunur, xüsusilə kommertiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər üzrə vergilərin azaldılması, əmlak, mədəni vergiləri üzrə güzəştlərin edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Məlumdur ki, vergilərin azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir.

Almaniyanın intellektual potensialının sahibkarlığa cəlb olunması, texnologiya transferi və bunun üçün yaradılmış qurumların fəaliyyəti heyət doğurur. Hazırda bütün Almaniyada 250 innovasiya mərkəzi fəaliyyət göstərir. Belə mərkəzlərin ətrafında işə texnoparklar formalaşır.

Almaniya əhalisinin demək olar ki, bütün təbəqələri fəal iqtisadi və peşə təhsilinə cəlb olunmuşlar. Böyük firmalar bunu özləri birbaşa həyata keçirirlər. Kiçik və orta miqyaslı müəssisələr isə bunu müxtəlif istiqamətli akademiya şəbəkəsi ilə həyata keçirirlər. Bu tip Proqramların maliyyələşdirilməsi müxtəlif (dövlət, şirkət, şəxsi) mənbələr hesabına həyata keçirilir.¹

Tarixi baxımdan Yaponiya birinci sənayeləşmə dövlətləri qrupuna daxil olmasa da, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sahəsində məqsədli tədbirlər həyata keçirilməsinə görə ən geniş əməllərə malik olan ölkədir. 1948-ci ildə Kiçik və Orta Müəssisələr Agentliyinin yaradılması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu Agentlik hazırda kiçik və orta sahibkarlığa kömək sahəsində dövlət siyasəti həyata keçirən mərkəzi orqandır. Bu gün kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Yaponiya modeli olduqca səmərəli və öyrənilməsi məqsədəuyğun sayılan gerçəklikdir. Bütövlükdə Yaponiya iqtisadiyyatında və sənayesində kiçik və orta sahibkarlığın miqyası heyrət doğurur. Belə ki, 1996-cı ildə ölkədə 6,5 mln. biznes strukturu mövcud olmuşdur ki, bunun da 98,9%-i kiçik və orta sahibkarlığın payına düşür. Həmin dövrdə çalışanların 77,6%-i, daxili topdansatış ticarətin 64,2%-i, pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 75,7%-i, sənayedə yaradılan yeni dəyərin 55,2%-i bu sektora aiddir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən görülən tədbirlərin miqyası və onların həyata keçirilməsi mexanizmləri çox genişdir. Yaponiyanın dövlət strukturlarının fəaliyyətinə xas olan «səmərəli bürokratiya» gerçəkliyi özünü kiçik və orta sahibkarlıq sektorunda daha güclü büruzə verir.

---

¹ Bax: Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik və orta sahibkarlıq: nəticələr, problemlər, perspektivlər. Bakı, 2001, s. 163-166.

Ölkədə sahibkarlıq öz kapitalı əsasında iş qurmaq ruhu istiqamətində daha da güclənir və bunun üçün geniş və ardıcıl iş görülür və bu məqsədlə xüsusi araşdırmalar aparılır. Maraqlıdır ki, real funksional yükə malik sahibkarlığa «namizədlər» anlayışı tətbiq olunur. Bu əhali kateqoriyasına adətən bu və ya digər formada məşğulluğu olan və öz işini açmağa hazırlıq görün vətəndaşlar aid edilir. Belə ki, 1968-ci ildə sahibkarlığa namizədlərin sayı 496 min nəfər və onlardan öz işini yaradanlar 204 min nəfər olmuşdursa, 1997-ci ildə isə 1,2 mln. «namizəddən» 537 min nəfər öz işini qurmuşdur ki, bu «namizədlərin 735 min nəfəri 20-40 yaşında olmuşdur. Bütün bu proseslər 7 mln. sahibkarlıq strukturu olan bir ölkədə baş verir. Yeni sahibkarlığa başlayanlar bütün müəssisə formaları ilə yanaşı səhmdar cəmiyyətlərindən və kooperativlərdən geniş istifadə edirlər.

Kiçik və orta sahibkarlıq sektoruna informasiya, maliyyə, məsləhət, tədris və s. xidmətlər göstərəcək çoxsaylı strukturlar yaradılmışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq Agentliyindən başlayan bu piramidaya Kiçik Biznes Korporasiyası, sayı 60-a çatmış kiçik biznes maliyyə korporasiyası, 107 bank, 50-dən çox kredit zəmanəti assosiasiyası, Kiçik biznes investisiya şirkətləri, 50-dən çox biznes informasiya mərkəzləri, 500-dən çox Ticarət-Sənaye Palatası, 3 minə yaxın Ticarət və Sənaye Şurası, külli miqdarda kiçik biznes assosiasiyalarını birləşdirən ümumyaponiya federasiyası və saymaqla qurtarmayan sahibkarların peşə qurumları daxildir. Bütün bu mürəkkəb və çoxsahəli sistemin əsasında dövlətlə sahibkarların və onların birliklərinin əməkdaşlığı prinsipi durur.

Yaponiyada kiçik və orta müəssisələrin iri müəssisələrlə etibarlı əməkdaşlığına və inteqrasiyasına nail olunmuşdur. Subkontrakt biznesi Yaponiyanın kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun tərkib hissəsidir.

Nəhayət, ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı geniş miqyaslı araşdırmalar aparılır və bu məqsədlə

müvafiq infrastruktur, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış institutlar yaradılmışdır.¹

Cənubi Koreya son otuz ildə iqtisadi inkişafda yüksək nailiyyətlər qazanmışdır. Belə ki, ölkənin ÜDM-i 1961-ci ildəki 2,1 mlrd. dollardan, 1996-cı ildə 484,4 mlrd. dollara yüksəlmiş, adambaşına düşən ÜDM müvafiq olaraq 82 dollar və 10,5 min dollar olmuşdur.

Koreya inkişaf modelində kiçik sahibkarlıq üstün yer tutur. Ölkədə kiçik və orta sahibkarlıq strukturu mövcud ümumi biznes strukturlarının 99,1%-i təşkil edir. Bu sektorda çalışanların ümumi sayı 8,2 mln. nəfər olmuş və bu da ölkə üzrə məşğul olanların 7,4%-nə bərabərdir. Hal-hazırda Cənubi Koreya Respublikasında 1.089.000 kiçik müəssisə vardır və onlar bütün müəssisələrin 98,6 %-ni təşkil edirlər. İri müəssisələrin sayı 15.000-dən bir az çoxdur. İşləyənlərin 62 faizi kiçik müəssisələrdə çalışır. Koreyada kiçik biznes iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Buna görə də Koreyanın hər yerində belə bir şüara rast gəlmək olar: «Kiçik biznes iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsidir». Dövlət kiçik biznesə yardım edir, yəni bilavasitə hökumətə məxsus olan 15 təşkilat vardır.² Sənaye sektorunda eyni dövrdə 91 min kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) vahidi olmuşdur. KOS-ların sənayedəki ümumi məhsulun dəyəri 167 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu dövrdə KOS-ların ölkənin ixracatında xüsusi çəkisi 34% təşkil etmişdir.

Bu miqyaslı göstəricilərin arxasında KOS-ların sürətli inkişafını təmin edən siyasət dayanır. Birincisi, KOS-ların rolu praktiki – qlobal ölçüdə qiymətləndirilmiş və bunu reallaşdıraraq ardıcıl tədbirlər sistemi həyata keçirilir.

İkincisi, KOS-ların geniş iyerarxiya xarakterli qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu ölkə konstitusiyası ilə yanaşı

---

¹ Bax: «Respublika» qəzeti, 16 avqust 2000-ci il.

² Bax: Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu). I hissə. Bakı. Elm. 2004, s.572.

altı ümumi qanunda, üç xüsusi qanunvericilik aktında və digər beş normativ aktı öz əksini tapmışdır.¹

Çin Xalq Respublikasında (ÇXR) kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sahəsindəki təcrübəsi bütün dünyada maraqlandırır. Ölkənin sənaye müəssisələrinin 99%-i kiçik və orta müəssisələr qrupuna aid edilir. Hazırda ölkədə 8 milyondan çox qeydiyyatdan keçmiş kiçik müəssisə fəaliyyət göstərir və bu müəssisələr ölkənin ixracatının 60%-ni təşkil edir və yeni iş yerlərinin 75%-ni onlar təmin edir.

ÇXR-də dövlət sahibkarlığı ilə qeyri-dövlət sahibkarlığı arasında sağlam rəqabət hökm sürür. Belə bir vəziyyət istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artmasına təsir edir.

Dövlətin kiçik müəssisələrin inkişafına köməyinin təşkilində iqtisadi zonalar xüsusi yer tutur. Çində hazırda 6 mindən çox iqtisadi zona fəaliyyət göstərir. İqtisadi zonalarda kiçik müəssisələrin inkişafı üçün bir çox istiqamətlərdə köməklik göstərilir. Əvvəla, müxtəlif dövlət orqanlarının aktiv iştirakı ilə hər bir zona çərçivəsində müasir nailiyyətlərə uyğun istehsal infrastrukturunu yaradılır və həmin infrastrukturdan sahibkarların əlverişli şərtlərlə istifadəsi təmin edilir. İkincisi, iqtisadi zonanın rəhbərliyi tərəfindən zonada fəaliyyət göstərəcək müəssisələrin qeydiyyatı, lisenziyalaşdırılması və onların məhsullarının sertifikatlaşdırılması asanlaşdırılır. Üçüncüsü, zonada fəaliyyət göstərən müəssisələrə müxtəlif formalarda vergi güzəştləri tətbiq edilir. Dördüncüsü, xarici kapitalla yerli iş adamlarının daha səmərəli əməkdaşlığına əlavə imkanlar yaradılır.

Kiçik sahibkarlığın inkişafı baxımından müasir texnologiyaya əsaslanan zonalarla yanaşı bu ölkədə sənətkarlığın inkişafı və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi təcrübəsi diqqət cəlb edir. Ənənəvi Çin əməksevərliyi bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılmış dövlət tənzimləmə mexanizmləri ilə birləşərək

---

¹ Bax: «Respublika» qəzeti, 14 sentyabr 2000-ci il.

özünün sənətkarlıq sahəsində müsbət təcrübəsini ölkənin daxili bazarının doldurulmasında, artan ixracatın strukturunda və turizm xidmətlərinin genişlənməsində göstərir.¹

Avstriyada kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyəti xeyli dərəcədə dövlət köməyinə əsaslanır və onun vasitəsilə tənzimlənir. İqtisadiyyatda dövlətin yüksək rol oynaması ilə seçilən bu ölkədə müharibədən sonrakı on il ərzində dövlətin həyata keçirdiyi sərt siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın strukturundakı özbaşınalıqlar aradan qalxmışdır. Yalnız XX əsrin ikinci yarısından sonra sahibkarlığın həvəsləndirilməsi üzrə reqlamentləşdirilmiş dövlət siyasətindən sahibkarlıq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə kömək siyasətinə keçid başlamışdır. Dövlət haqsız rəqabətə qarşı mübarizəni gücləndirərək dövlətlə biznes arasında qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən xüsusi əsasnamələr qəbul etmişdir.

Dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinə güzəştli kreditlərin, dotasiyaların verilməsinə əlverişli mühit yaradır, rəqabəti stimullaşdırır. Dövlət tərəfindən rəqabətin stimullaşdırılması əsasən dörd istiqamətdə həyata keçirilir:

- bazarda üstün mövqə tutan müəssisələrin fəaliyyətinə imkan verən antiinhisar qanunvericiliyini tətbiq etmək;
- işgüzar aktivliyin çərçivəsini müəyyən edən normaların tətbiqi (məsələn, satılan mallara və xidmətlərə qiymət qoyulması);
- sərbəst sahibkarların bazara çıxışını tənzimləyən qaydaların müəyyən edilməsi;
- xarici iqtisadi əlaqələrin mütəmadi olaraq liberallaşdırılması.

Son onillikdə Avstriyada ikiqat ixtisas təhsil sistemində üstünlük verilir ki, bu da biznesin əsasları ilə yaxından tanış olmağa imkan verir. Son dövrdə ölkədə təhsil müəssisələrini

---

¹ Qeyd: ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və perspektivi haqqındakı bəzi fikirlər və rəqəmlər İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin antiinhisar siyasəti departamentinin məlumatlarına əsaslanır.

bitirənlərin 80 %-i kiçik sənaye müəssisələrinə, ticarət və xidmət sahələrinə işə girir.¹

Son dövrlərdə İsraildə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sahəsində bu dövlətin təcrübəsinə həsr olunmuş «Kiçik biznesin inkişafı yolları», «Şəhərlərin iqtisadi inkişafı», «Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kooperativlərin rolu», «Yerli iqtisadi inkişaf», «Kiçik və orta sahibkarlığa kömək tədbirləri» mövzusunda seminarlar keçirilmişdir. Həmin seminarlarda təcrübə mübadiləsi məqsədilə Azərbaycanlıdan 5 nümayəndə iştirak etmişdir.

İsraildə iqtisadiyyatın, o cümlədən kiçik və orta biznesin inkişafında bir sıra diqqətəlayiq nəticələr qazanılmışdır.

Əhalisi 6 mln. nəfər olan İsrail güclü iqtisadi potensial və çağdaş qloballaşma şəraitində dünya bazarında davamlı rəqabət apara biləcək mexa-nizmlər yaratmışdır. İsrailin ÜDM-i 100 mlrd. dollar, məhsul və xidmətlərin ixracı 35 mlrd. dollar, adambaşına düşən ÜDM 17 min dollar təşkil etmişdir. İsrail əhalisinin 7%-i aktiv və səmərəli sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmuşdur və bu, təqribən 450-500 min müəssisə deməkdir. Bu göstəriciyə görə İsrail dünyada birinci beşliyə daxildir. Başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, İsrail biznesi cavandır, struktur baxımdan elm tutumludur, yüksək texnologiyaların xüsusi çəkisi xeyli genişdir və sürətlə artmaqdadır.

İsrailin nailiyyətlərində qeyri-adi bir şey yoxdur. Bütün bunların əsasında yəhudi millətinin əsrlər boyu formalaşmış biznesə meyillik mentaliteti ilə yanaşı sistemli, səmərəli, məqsədli və uzunmüddətli dövlət siyasəti durur. İsraildə formalaşmış sahibkarlığın inkişaf mexanizmləri səmərəli olmaqla bərabər sadə və cəlbedicidir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına xüsusi diqqət verilir. Biznesin inkişaf mühiti sağlamdır. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün

---

¹ Bax: Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu). I hissə. Bakı. Elm. 2004, s.571-572.

çevik infrastruktur yaradılmışdır. Elmi-tədqiqat, yüksək təhsil və biznes strukturları arasında səmərəli əməkdaşlıq mexanizmi formalaşmışdır. Dövlət, sahibkarlıq və sahibkarların qeyri-mənfəət xarakterli ictimai və peşə (sivil) qurumlarının çox məhsuldar birlikləri və əməkdaşlığı yaradılmışdır. Ölkənin bütün şəhərlərində sahibkarlığa güzəştli şərtlərlə məsləhət və informasiya xidmətlərini həyata keçirən Mərkəzlər fəaliyyət göstərir. İnfrastruktur sistemlərinin böyük bir hissəsi texnoloji və ixracat yönümlü sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin stimullaşmasına istiqamətlənmişdir. BMT-nin, müvafiq qurumların məlumatına görə dünyada 3000 texnoloji biznes inkubatoru səmərəli fəaliyyət göstərir, bunun 27-si İsraildədir. İsrailin Ticarət-Sənaye Palataları Federasiyası nüfuzlu təşkilatdır.

İsraildə iş yerlərinin yaradılması, innovasiya xarakterli fəaliyyət növləri və ixrac yönümlü istehsal sahələri, regional inkişaf təşviq olunur. Bu məqsədlə müxtəlif fondlar yaradılmış, büdcədən, xarici ölkələrdən (xeyriyyəçilik), sahibkarlardan vəsaitlər cəlb olunur. Xüsusi dövlət orqanları tərəfindən bəyənilmiş yüksək texnologiyaya əsaslanan layihələrin reallaşmasına 300 min dollar məbləğində – bu layihələrin dəyərinin 66%-ə qədəri səviyyəsində qrantlar ayrılır. Təkcə dövlət büdcəsindən bu məqsədlərə ildə 1 mlrd. dollar vəsait yönəldilir. Burada, sahibkarların təhsili və təcrübəsi sistemi qurulmuş və bu sahədə biliklərin və təcrübələrin yayılmasının çevik mexanizmi yaradılmışdır. Sahibkarlıq barədə biliklərin və təcrübənin yayılması ilə yanaşı geniş təşviqat işi aparılır. Bütün ailələrdə kompüter texnikasından istifadə olunur.

İsrailin təcrübəsinin ətraflı öyrənilməsi və tətbiqi, həmin ölkənin kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində ixtisaslaşmış qurumları ilə əlaqələrin yaradılması zəruridir.

Keçid dövrünü yaşayan ölkələrdən Polşanın KOS sahəsində əldə etdiyi təcrübə də cəlbedicidir.¹

Son dövrün iqtisadi dəyişiklikləri nəticəsində Polşada davamlı iqtisadi artıma və əhalinin rifahının yüksəlməsinə nail olunmuşdur.

İqtisadiyyat sahəsində qazanılmış uğurların əldə edilməsində kiçik və orta sahibkarlığın mühüm rolu olmuşdur. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının KOS sektorunda dinamik artım baş vermişdir. Müəssisələrin 2712342-si və ya 99,8%-i KOS sektoruna aiddir. Orta hesabla əhalinin hər 10 min nəfərinə 694 kiçik və orta müəssisə düşür. Bu göstəriciyə görə Polşa dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri ilə eyni sırada durur.

1998-ci ildə Polşada ÜDM-in 48,1%-i, sənaye istehsalının 45,3%-i, ticarət xidmətlərinin və təmir işlərinin 94,4%-i, tikintinin 79,5%-i, mehmanxana və restoran xidmətlərinin 71,4%-i, nəqliyyat sahəsində xidmətin ümumi həcminin 39,5%-i KOS-ların payına düşmüşdür. Ölkənin ümumi ixracının 48,1%-ni, ümumi investisiya qoyuluşunun 44,1%-ni KOS sektoru təmin edir.

Bütün bu yüksək göstəricilərin əldə edilməsinin bir sıra amillərini xüsusi qeyd etmək olar.

Polşada KOS sektorunun sürətli inkişafında ümumi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi mühüm rol oynamışdır. 90-cı illərdə ölkədə KOS-ların inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması təmin edilmişdir. Eyni zamanda KOS-ların inkişafı öz növbəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin artmasında və 90-cı illərin ikinci yarısında işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması probleminin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Polşada sahibkarlığa güclü dövlət köməyi siyasəti həyata keçirilir. KOS sferasına kömək siyasəti xüsusən dövlət Proqramlarının qəbul edilməsi yolu ilə reallaşdırılır. Ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün zəruri qanun-

---

¹ Bax: R.Həsənov, Ç.İsgəndərov. Polşanın iqtisadi islahatlar yolu. «İqtisadiyyat və həyat» jurnalı. 1999. № 7-9, s. 115-120.

vericilik bazası formalaşmışdır. Vergi Məcəlləsi, «Bank haqqında», «Zəmanət haqqında», «Girov haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunlar və sahibkarlığın hüquqi bazasını tamamlayan bir sıra digər qanunverici aktlar qəbul edilmişdir və bu qanunların işləmə mexanizmləri təkmilləşdirilir. KOS-lar üçün sadələşdirilmiş vergi sistemi tətbiq edilmişdir. Ölkənin zəif inkişaf etmiş regionlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə xüsusi vergi güzəştləri tətbiq edilir.

Polşada geniş şaxəli sahibkarlığa kömək infrastrukturu formalaşmışdır. KOS sektoruna kömək göstərən 1235-dən çox təşkilat mövcuddur. Milli, regional və yerli səviyyələrdə fəaliyyət göstərən təşkilatlar KOS-lara məsləhət, informasiya və treninq xidmətlərini göstərir və maliyyə köməkliyi həyata keçirirlər. Maliyyə köməkliyi göstərən infrastrukturda Milli Kredit Zəmanət Fondu mühüm rola malikdir. Fond il ərzində 700-dən çox sahibkarlıq layihəsinin maliyyələşdirilməsinə zəmanət verir.

KOS sektorunda da texnoloji inkişafa kömək mexanizmləri formalaşmışdır. Struktur siyasətində başlıca istiqamətlər KOS-ların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və KOS məhsullarının ixracatının artırılmasından ibarətdir. Bu vəzifələrin həllində KOS-lara kömək sahəsində fəaliyyət göstərən 136 milli və regional qurumların iştirakı ilə yaradılan KOS-lara Milli Xidmət Sistemi mühüm rol oynayır. Həmin sistem vasitəsi ilə KOS-ların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə dair xüsusi məsləhət, informasiya xidmətləri, treninqlər təşkil olunur və bu sistem çərçivəsində yaradılmış Sahibkarlığın Təşviqi Fondu vasitəsi ilə KOS-ların məqsədli maliyyə ayırmaları həyata keçirilir.

Polşada KOS-lara yeni texnikanın tətbiqi və istifadəsi sahəsində də geniş köməklik tədbirləri həyata keçirilir. Bu məqsədlə ölkədə texnika və texnologiya Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik KOS-ların innovasiya layihələrinin informasiya bankını formalaşdırmış və belə layihələrin seçmə qaydasında maliyyə-

ləşdirilməsini həyata keçirir. Ölkədə Texniki Biznes İnkubatorların formalaşdırılması sahəsində irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Eyni zamanda texnoloji inkişaf məsələlərinin həllinə 369 Biznesə Kömək Mərkəzi cəlb edilmişdir.

Polşada regionlarda sahibkarlığın geniş miqyasda inkişafına xidmət edən mexanizmlər yaradılmışdır. Yerlərdə sahibkarlığın inkişafı sahələrində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Polşa Regional İnkişaf Agentliyi yaradılmışdır. Bununla yanaşı yerlərdə KOS-lara kömək göstərən 30-a yaxın təşkilatı özündə birləşdirən Biznes Təşviq Mərkəzi və 20 regional informasiya mərkəzi əsasında formalaşdırılmış Biznes İnformasiya Şəbəkəsi fəaliyyət göstərir.

Respublikamızın kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sahəsində əməkdaşlığa başladığı və bu əməkdaşlığı ardıcıl davam etdirən ilk ölkələrdən biri Türkiyə Respublikasıdır.

Türkiyə kiçik və orta sahibkarlığı sürətlə inkişaf etdirən ölkələr sırasına aid edilir və ölkənin son on ildəki iqtisadi və sənaye nailiyyətlərini şərtləndirən amillər arasında KOS-un inkişafının səmərəli modelinin tətbiqi mühüm yer tutur.

Türkiyədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Turqut Özalın hakimiyyətə gəlməsindən başlamışdır. Ümumiyyətlə, son dövrlərdə Türkiyə iqtisadiyyatının geniş miqyas alması onun xidmətidir. O, islahatlara başlayarkən belə bir şüarla çıxış etmişdir ki, Türkiyə vətəndaşı nə istəyirsə istehsal edə bilər və onu harada bacarırsa satmaq imkanına malikdir. Yəni, vətəndaşlar arasında həm istehsal, həm də satış sahəsində heç bir ayrı-seçkilik, məhdudiyət qoymamışdır. O vaxtdan bu günə qədər Türkiyə iqtisadiyyatı bəzən tərəddüdü olsa da dinamik inkişaf edir.

Ümumiyyətlə, Turqut Özal öz iqtisadi möcüzələri ilə Türkiyədə iqtisadi demokratiyanın ilk carçısı olmuşdur.¹

---

¹ Bax: Derleüen: Mehmed Nuroçlu. Ne dediler?! – sevgi şələəsi – Turqut Özalın vefatı səbəbiylə Türk Basınında çıxan yazılar. Çağaloğlu – İstanbul. 1994.

Türkiyədə KOS-un inkişafı üzrə dövlətin, sahibkarların və onların birliklərinin əməkdaşlığı prinsipinə söykənən çoxşaxəli bir sistem yaradılmışdır. KOS sektoruna tədris, məsləhət, informasiya, maliyyə, texnoloji dəstək və çeşidi genişlənməkdə olan digər müxtəlif növ xidmətlər göstərən çoxsaylı İnkişaf Mərkəzləri, Fondlar, İnstitutlar, Ticarət-Sənaye Palataları, Kooperativlər, Vəqflər, Birliklər və digər dövlət və qeyri-hökumət qurumlarının daxil olduğu bu sistem son dövrlərdə ölkədə kiçik və orta müəssisələrin texnoloji yeniliklərə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək, rəqabət güclərini yüksəltmək, KOS sektorunun iqtisadiyyatda rolunun artırılması strategiyasının reallaşdırılması məqsədlərinə dinamik surətdə uyğunlaşdırılır. Bununla əlaqədar müasir dövrdə KOS-un inkişafının Türkiyə modeli demək olar ki, həm də özünün yeniləşmə dövrünü yaşayır.

Hazırda Türkiyədə KOS sferasında yeni texnologiyaların tətbiqinə kömək sahəsində xidmətlər göstərilməsini təmin edən layihələr ön plana çəkilir. Bu layihələrin reallaşdırılmasında həm dövlət qurumları – kiçik və orta həcmli Sənaye İnkişaf və Dəstəkləmə İdarəsi Müdirliyi (KOSGEB), Türkiyə Elmi və Texniki Tədqiqatlar Şurası (TIVITAK), həm də qeyri-hökumət təşkilatı olan Türkiyə Texnoloji İnkişaf Vəqfi (TTGV) fəal iştirak edir. Ölkədə yaradılmış 7 texnoloji gəlişdirmə mərkəzində (TERMEK) yeni məhsul istehsalını və texnologiyada yeniləşdirmələri həyata keçirmək məqsədini qarşıya qoymuş sahibkarlara öz layihələrini reallaşdırmaq üçün zəruri şərait yaradılır və çeşidli kömək göstərilir. 1999-cu ildə TERMEK-lərdən dəstək alan firmaların sayı 160-a çatmışdır. 51 firma isə bu mərkəzlərdə fəaliyyətini tamamlayaraq, texnoloji yönümlü yeni müəssisə kimi ölkə iqtisadiyyatına qatılmışdır.

KOS məhsulları və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə kömək məqsədilə kiçik və orta müəssisələrdə

keyfiyyət təminatı sistemlərinin qurulması sahəsində fəaliyyəti davamlı olaraq genişləndirilir. Bu sahədə «Kiçik və orta müəssisələrdə toplam keyfiyyət yönətimi layihələri»nin bütün ölkə miqyasında yayılması hədəf götürülmüşdür. KOS-ların beynəlxalq səviyyəli keyfiyyət və standartlara uyğun məhsul istehsal etmələrini təmin etmək məqsədilə ölkədə keyfiyyətin gəlişdirilməsi mərkəzləri fəaliyyət göstərir. 23 bölgədə yaradılmış Kiçik müəssisələrin İnkişaf Mərkəzində (KÜSEM) xüsusi məsləhət xidmətləri təşkil edilir. KÜSEM-lərdə müvafiq test və analizləri beynəlxalq standartlar səviyyəsində həyata keçirməyə imkan verən laboratoriyalar yaradılmışdır. Bu laboratoriyaların xidmətlərindən hər il 5400-dən çox kiçik və orta müəssisə istifadə edir.

Türkiyədə KOS sektorunun iqtisadi qloballaşma şəraitinə uyğunlaşdırılması, daha doğrusu kiçik və orta müəssisələrin beynəlxalq səviyyədə həm ticarət, həm də orta qatırımlar şəklində maliyyə əməkdaşlığı qurmaq potensialı yüksək olan qurumlara çevrilməsinin təmin olunması KOS-lara kömək sisteminin əsas hədəflərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Ölkə ixracatında KOS sektorunun əhəmiyyətli rol oynaması təmin edilmişdir. Hazırda Türkiyədə 23 mindən çox kiçik və orta sənaye müəssisəsi öz məhsullarını ixrac edir.

Türkiyədə KOS subyektlərinin beynəlxalq informasiya şəbəkələrinə qoşulması və bu şəbəkə daxilində müəssisələrarası bilgi rabitəsi ilə ticarət, texniki-texnoloji və maliyyə ortaqlıqları şəklində əməkdaşlığının qurulması miqyasları genişlənməkdədir. Son illərdə ölkədə həyata keçirilən «Müəssisələrarası elektron ticarətinin inkişaf etdirilməsi» layihəsi çərçivəsində Avropa Birliyinin Mərkəzi elektron rabitəsi şəbəkəsi vasitəsilə kiçik və orta müəssisələrin beynəlxalq əməkdaşlığı əsaslı şəkildə genişləndirilmişdir. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin «Internet» xidmətlərinin istifadəsinə və elektron ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə kö-

məklük göstərilməsində KOS-lar üçün xüsusi KOBINET informasiya şəbəkəsi xidmətinin təşkili əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1999-cu ildə 7500-dən çox kiçik müəssisə həmin şəbəkənin üzvü olmuşdur. Bu sistemin üzvlüyünə hər ay 70-80 yeni firma qoşulur.

Türkiyədə KOS sektoruna maliyyə dəstəyinin ümumi həcmi artırılmaqla yanaşı bu sahədə yeni kömək formalarının tətbiqi genişləndirilir. KOS-lara kredit təminatı verilməsi xətti ilə kömək gücləndirilir. Bu sahədə 1995-ci ildən fəaliyyət göstərən «Kredit qarantı fondu»nun (KGF) rolunun artırılması üçün məqsədli tədbirlər həyata keçirilir. Kiçik və orta müəssisələrin texnoloji yönümlü yatırımlar və modernləşmə məqsədilə ehtiyac duyduqları maliyyələşdirməni təmin etmək üçün 1999-cu ildə dövlət strukturlarının (KOSGEB, HALK BANK), Sahibkarların birliklərinin (Türkiyə Odalar və Borsalar Birliyi) – TOBB, Türkiyə Əsnar və Sənətkarlar Konfederasiyası - TESK və 16 Ticarət Sənaye Palatasının iştirakı ilə kiçik və orta müəssisələrin yatırımlarına ortaqlıq həyata keçirən geniş imkanlı maliyyə qurumu yaradılmışdır. KOS-un iqtisadi inkişafın struktur problemlərinin həllində rolunun gücləndirilməsi sahəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Söhbət zəif inkişaf etmiş regionların, iqtisadiyyatın öncül inkişaf etdirilməsi olan sektorlarının tərəqqisində, əhalinin məşğulluğunun artırılmasında KOS-ların daha fəal amilə çevrilməsindən gedir.

İstehsal yönümlü kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı əsasında ölkə iqtisadiyyatında struktur problemlərinin həlli sahəsində təşkilati-sənaye bölgələrinin yüksək potensiala malik olmasını OSTİM-in timsalında izləmək mümkündür. OSTİM Ankara yaxınlığında yaradılmış təşkilati-sənaye bölgəsidir. Burada maşınqayırma, metal emalı, elektronika, tibb sənayesi və müdafiə sənayesi sahələrinə aid olan 3500-dən çox kiçik və orta müəssisə fəaliyyət göstərir. OSTİM-də 40 mindən çox adam işləyir. OSTİM müəssisələrində yaradı-

lan yeni dəyərin illik məbləği 1 mlrd. dolları ötüb keçir. Bu müəssisələr tərəfindən ixrac olunan məhsulların illik həcmi isə 300 milyon dollardan artıqdır.¹

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Türkiyədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Almaniyadakı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə həmahəng səslənir. Əvvəla, ona görə ki, Türkiyə ilə Almaniya arasında sıx iqtisadi əlaqə mövcuddur. İkincisi, bu əlaqələr müəyyən tarixi köklərə söykənir. Üçüncüsü, hal-hazırda Almaniyada dörd milyondan çox türk yaşayır və onların əksəriyyəti kiçik biznes fəaliyyəti ilə məşğuldur.

2.4. Azərbaycanca özəlləşdirmə və sahibkarlığın inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikasının yeni iqtisadi sistemə, real bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə qarşısında duran mühüm proqram vəzifələr sırasında xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin bərqərar olması və inkişaf etdirilməsi özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

Sivil bazar iqtisadiyyatına keçməyin və onu inkişaf etdirməyin ən mötəbər yolu ilk növbədə qeyri-dövlət sektorunun, azad sahibkarlığın inkişafıdır. Onun ümumi iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi və hər bir sahibkar fəaliyyətinin həcmi, ölçüsü isə optimal dərəcədə olmalıdır. Xüsusi çəki məsələsinə dünya təcrübəsi prizması ilə baxıldıqda, bu, hər bir ölkənin özünəməxsusluğu ilə müəyyən olunur. Məsələn, bu, ən çox dövlət sektorunun (bölməsinin) ümumi iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi ilə müqayisə olunur. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət sektorunun iqtisadiyyatda payı 5 faizdən 30-40 faizə qədər təşkil edir. Deməli, yerdə qalan

---

¹ Qeyd: materiallar İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin antiinhisar siyasəti departamentindən götürülmüşdür; Eyni zamanda bax: İktisada giriş. Anadolu universiteti. Eskişehir Temmuz. 1999, s.40-198.

hissə xüsusi, fərdi sahibkarlığa məxsusdur. (Məsələn, İsveçdə təsərrüfat fəaliyyətinin 90%-i xüsusi firmalarda cəmləşir.) Ölkələrin iqtisadiyyatında dövlət sektoru ilə xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti arasında nisbət elə optimal dərəcədə olmalıdır ki, o, ümumi iqtisadi inkişafın dinamikliyini saxlamağı təmin edə bilsin. Əlbəttə, bu nisbət mütləq, sabit, dəyişməz qala bilməz, müəyyən səmtə doğru yuvarlana bilər. Bu, tamamilə qanunauyğun bir haldır. Bu proses obyektiv ümumi inkişaf meyindən, tələb və təklifin müvazinətindən, bank-kredit fəaliyyətindən, rəqabətin dərəcəsindən, stimulyasiya dərəcələrindən, hər iki tərəf üçün müxtəlif maneələrin, ziddiyyətlərin ortaya çıxmasından, inhisarçılığın güclü və ya az təsirli olmasından asılıdır.

Sivilizasiyalı bazarın formalaşması xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu həlli ilə ayrılmazdır. Xüsusi sahibkarlığın inkişafı tarixi bir prosesdir. O, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə iqtisadi fəaliyyət formaları içərisində xüsusi yer tutur. Buna görə də onun bazar iqtisadiyyatının yaradılması prosesində rolunu sadəcə etiraf etmək şübhəsiz kifayət deyil, qanunvericilik aktları əsasında ona geniş meydan vermək, toxunulmazlığına dövlət təminatı ilə zəmanət lazımdır.

Son illərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq **sahibkarlıq etikası məsələsi iqtisadi ədəbiyyatda geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu məsələ bizim respublikamız üçün daha vacib və əhəmiyyətli problemlərdən biridir.** 1976-cı ildə istehlak sahəsində tədqiqatları, monetar nəzəriyyə və pul tədaviyi tarixinin işlənməsinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüş ABŞ iqtisadçısı Milton Fridmen göstərmişdir ki, ölkənin mövcud qanunvericiliyinə uyğun və mənfəət gətirən bütün iqtisadi fəaliyyətləri etik normalara uyğun hesab edilməlidir. Belə olan şəraitdə sahibkarlıq etikası xüsusi bir funksional

yük daşımır və lazım olmayan bir anlayışa çevrilir. **Əlbəttə, sahibkarlıq fəaliyyəti sağlam mühitdə mövcud ola bilər. Sağlam iqtisadiyyat müstəqilliyin rəmzidir.** Hər ölkədə belə bir şərait varmı? Vaxtilə 1858-ci ilin ikinci yarısından 1859-cu ilin əvvəlinə qədər Rusiyada və Qafqazda səyahətdə olmuş məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma «Qafqaz səfəri» əsərində yazmışdır: «Azərbaycanlı ilə bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı».¹

A.Dümanın bu sözləri müasir sahibkarlıq mühitindəki abı-havaya uyğun gəlirmi? **Sahibkarlıq etikası haqqında müasir dünyada və xüsusilə də respublikamızda vəziyyət barəsində düşünməyə dəyər.**

Məlumdur ki, sabiq sovet dövründə marksizm təlimilə xüsusi mülkiyyət, xüsusi sahibkarlıq haqqında yalnız mənfi təbliğat aparılmışdı. Odur ki, indi, əlbəttə, onun barəsində ictimai rəyi birdən-birə 180 dərəcə dəyişmək çətin olsa da, məsələyə tam elmi prizmadan yanaşılmalıdır. Bəşəri təcrübə, həmin yolla qabağa çıxmış çağdaş ölkələrin gerçəkliyi və nümunəsi, xüsusi sahibkarlığın tükənməz gücə malik olmasını sübuta yetirmək üçün təkzibedilməz həyati faktlardır.

Hər hansı bir cəmiyyət, sosial-iqtisadi quruluş, dəyişməyə üz qoyduqda ilk əvvəl onun iqtisadi əsası, yəni mülkiyyət forması, onunla bağlı münasibətlərin dəyişməsi prosesi başlayır. Odur ki, respublikamızda ilk əvvəl bu və digər mühüm sahələri əhatə edən islahatlar və bunları ifadə edən hüquqi qanunvericilik aktları qəbul edilməyə başlandı.

«Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda onun məqsəd və prinsipləri, dövlət əmlaklarının təsnifatı, özəlləşdirmə

---

¹ Düma A. Qafqaz səfəri (Təəssürat). Azərbaycan dilinə tərcümə. B., Yazıçı, 1985, s. 55.

zamanı qoyulan məhdudiyyətlər, Qanunun tətbiq dairəsinin məhdudlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı, dövlət əmlakının satıcısı və alıcıları, özəlləşdirmə nəticəsində əldə edilən pul vəsaitindən istifadə olunması, özəlləşdirmə çekləri, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi qaydası və üsulları və digər mühüm maddələr təsbit olunmuşdur. Bunlar yeni mülkiyyət formalarının yaradılması üçün hüquqi əsaslardır. **Özəlləşdirmə nədir? Özəlləşdirmə dövlət mülkiyyətinin xüsusi mülkiyyətə, fiziki və hüquqi şəxslərə verilməsi, yaxud satılmasıdır.** «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində deyilir: «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi – dövlət əmlakının bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydalara uyğun alıcıların mülkiyyətinə verilməsidir». Dünya ölkələrində özəlləşdirmə müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu formalar aşağıdakılardır: əmlakın satılması (ya bütövlükdə ya da bir hissəsi), kollektivə verilməsi, hərraca qoyulması, müsabiqə vasitəsilə satılması və s. Azərbaycan Respublikasında qanuna əsasən hər bir vətəndaş özəlləşdirmə payı almaq vasitəsilə özəlləşdirmədə iştirak edə bilər. Özəlləşdirmə müxtəlif metodlarla həyata keçirilə bilər: məqsədli satış, auksionlar, tender, müxtəlif ünsürlərin nəzərdə tutulan variantı, almaq şərti ilə icarəyə vermək, vauçerlərlə özəlləşdirmə və şəxsi hesablar vasitəsilə özəlləşdirmə. Özəlləşdirmədə Rusiya variantından istifadə etmək isə islahatlara kölgə salmaq və bazar iqtisadiyyatının mahiyyətini anlamamaq deməkdir. Çünki Rusiya əvvəlcə müəssisələri müflisləşdirib sonra da özəlləşdirmə taktikasını seçmişdir.

Qanunda Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətində saxlanılan əmlak növlərindən hansıların özəlləş-

dirilməsi, hansılarının özəlləşdirilməsinin qadağan olunması konkret surətdə göstərilmişdir.

Dünyanın bir çox ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda payları satmaq, bağışlamaq, vərəsəlik qaydasında vermək, girov qoymaq milli qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər üsullarla özgəninkiləşdirmək olar. Hətta «Özəlləşdirilən dövlət müəssisələri və obyektlərinin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satışı haqqında» Əsasnaməyə görə Azərbaycanın fiziki və hüquqi şəxsləri özəlləşdirilmiş obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququ əldə etmək imkanı qazandılar. Xarici sərmayəçilər isə Əsasnaməyə müvafiq olaraq, həmin torpaq sahələrini icarəyə götürə bilirlər.

Bəs özəlləşdirmədə başlıca məqsəd nədən ibarətdir? «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Qanunun 2-ci maddəsində göstərilir: «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması yolu ilə onun səmərəliliyinin artırılmasına, struktur dəyişikliklərinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının qarşısında dayanan strateji məqsədlərdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatını liberallaşdırmaq lazımdır. İkincisi, ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Üçüncüsü, bazar münasibətləri şəraitində sərbəst təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik və digər normativ aktların hazırlanması və təsdiq edilməsi vacibdir. Dördüncüsü, milli iqtisadiyyatda texnoloji sıçrayışı təmin etmək məqsədilə investisiya layihələrinin dövlət tərəfindən nəzarətə götürülməsi və həyata keçirilməsinə təkan verilməsi zəruri məsələlərdəndir. Beşincisi, respublikada fond birjalarının yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə xüsusi nəzarət

gücləndirilməlidir. Altıncı, milli depozit sistemi yaradılmalıdır. Yeddinci, xüsusi mülkiyyətçilərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, dövlət mülkiyyətinin (əvvəlki ümumxalq mülkiyyətinin) obyektlərinin özəlləşdirilməsi (qadağan olunanlar istisna olunmaqla) prosesi real zərurətə çevrilmişdir. Xüsusi sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti başlamış və tədricən genişlənməyə üz qoymuşdur. Keçid dövründə Azərbaycanda həm obyektlərin özəlləşdirilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının və həm də fərdi (xüsusi) mikroözlərlərin yaradılması prosesinin tədriclə genişləndirilməsi sahəsində indiyə qədər irəliyə doğru xeyli addımlar atılmış və bu proses davam etməkdədir.

Son illər müəssisələrin və obyektlərin özəlləşdirilməsi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, 2001-ci il yanvar ayının sonunadək 23230 kiçik müəssisə və obyekt, 1183 iri müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir. 2000-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II dövlət programına əsasən «1995-1998-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Programı»ndan qalan orta və xüsusilə iri obyektlərin özəlləşdirilməsinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə küllü miqdarda pul gəlir və gəlməlidir. Hələlik daxil olan vəsaitləri aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

**Özəlləşdirmədən dövlət büdcəsinə daxil edilən vəsait
(mln. manat)¹**

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Özəlləşdirmədən əldə edilən vəsait – cəmi (dövlət büdcəsinə daxil edilmiş)	436,5	143605,1	141730,8	120852,8	38188,1	93621	100362	96583,7
Birbaşa əmək kollektivinə satış forması ilə	436,5	1504,3	10164,0	1615,0	17411,9	27139	29466,6	22910,5
İcarəyə götürülmüş əmlakın satış forması ilə	...	14242,8	29718,2	12514,3	8020,6	19858	29688,7	14325,5
Auksionda satış forması ilə	...	52372,6	49583,7	24608,7	...	...	...	...
Açıq səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin satışı forması ilə	...	75362,0	48610,1	77374,2	8752,5	39300	32679	50151,5
O cümlədən auksion satışından əldə edilən vəsait	...	51315,5	816,7	307,3	10,3	...	...	1482,5
Torpağın özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsait	...	...	3037,4	4677,9	2638,9	6806,6	7790	8447,1
Digər formalar ilə	...	123,4	617,4	62,7	1364,2	517,4	737,7	749,1

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 105; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.123. Məcmuədə olan statistik göstəricilər İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatlarına əsaslanır.

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin əksəriyyəti Bakı şəhərində yerləşir. Ayrı-ayrı regionlarda iş qüvvəsi potensialından, yerli resurslarda səmərli istifadə olunmur. Özəlləşdirilmiş müəssisələrin böyük əksəriyyəti əmək kollektivlərinin deyil, ayrı-ayrı adamların əlinə keçmişdir. Əslində özəlləşdirmə rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalının artmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, işsizlərin sayının azalmasına kömək etməlidir.

Bəzi ölkələrin praktikasından görünür ki, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi bir sıra neqativ halların yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, Latın Amerikasında özəlləşdirmənin gedişində dövlət müəssisəni almaq hüququnun kimə verilməsi məsələsi ciddi problemlər ortaya çıxarmışdır. Məsələn, Meksikada həyata keçirilən özəlləşdirmə nəticəsində inflyasiyanın sürətinin ilk baxışda aşağı düşməsinə baxmayaraq bir sıra mənfi nəticələr əhalini çox çətin vəziyyətə saldı. Belə ki, özəlləşmədən ən iri 13 ailə şirkəti saysız-hesabsız sərvət əldə etdi, dövlət müəssisələrinin səhmləri müəyyən adamların əlinə keçdi, gözlənilən rəqabət və məhsuldarlığın artımı baş vermədi, özəlləşdirilən müəssisələrdə 400 min nəfər işsiz qaldı, firmalar istehlakçıların problemlərinə tam biganəliklə yanaşmış, xaricilərə satılan müəssisələrin çoxu iflasa uğramış, müəssisələrin bağlanması, təkcə orada çalışanların işsiz qalmasına deyil, onlar üçün xammal istehsal edən kəndlilərə də çoxlu ziyan vurmuş, təhsil, səhiyyə və nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyəti xeyli aşağı düşmüşdür.

Rusiyada özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi Y.Qaydarın baş nazir işlədiyi dövrdə olmuşdur. Y.Qaydar Rusiyada özəlləşdirmənin banisi hesab olunur. O, liberal islahatlar aparmaqla ölkəni tez bir zamanda böhrandan çıxarmağa çalışırdı. Ancaq güclü mühafizəkar qüvvələr SSRİ-dən qalma iqtisadi əsasların aradan qaldırılmasına maneçiliklər törətməyə başladılar. Özəlləşdirmə yenicə başladığı anda Y.Qaydar istefa verdi.

1992-ci ilin dekabrında baş nazir vəzifəsinə təyin edilən V.Çernomırdin «Rınok bez bazar» ideyasını ortaya atdı. Bütün islahatların «xalq naminə» aparılacağını vəd eləyən, həm də Y.Qaydarın «şok terpasiyası» əleyhinə çıxan V.Çernomırdin islahatların qarşısını almağa çalışmırdı. Lakin Rusiyada kommunistlər o zaman nisbətən güclü olduğuna görə V.Çernomırdin cəhd edirdi ki, onların rəğbətini qazansın. Bütün bunlara baxmayaraq onun yeritdiyi siyasət öz bəhrəsini vermədi və iflasa uğradı.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissələrindən (komponentlərindən) biri də bazar infrastrukturlarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, onların bəziləri istisna olmaqla əksəriyyəti respublikada yaranmaqda və inkişafdadır.

Xüsusi keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında (və eləcə də başqa keçid dövrünü yaşayan respublika və dövlətlərdə) sahibkarlığın, biznes fəaliyyətinin canlanması müvafiq maliyyə bazası ilə, investisiya amili ilə, üzvi surətdə əlaqədardır. Deməli, burada ilkin kapital yığımı deyilən problemin uğurla həll olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ilkin kapital yığımı prinsipini isə kapitalizmin tarixən meydana gəldiyi dövrdəki (XVI əsrdən XVIII əsrə qədərki dövr) ilkin kapital yığımı prosesi ilə eyniləşdirmək, qarışdırmaq qəti surətdə olmaz. İndiki xüsusi keçid dövrünün ilkin kapital yığımı o zamankından əsaslı surətdə fərqlənir. İndi bu yığım çox vaxt o zamankına bənzəməyən daxili və xarici mənbələr hesabına edilir. Daxili mənbəyə əsasən ayrı-ayrı şəxslərin halal və haram yollarla əldə etdikləri kapital, keçmişdən qalma dəfinə, qiymətli zinətlər, öz müvafiq malikanələrini, mənzillərini satmaq, dövlətdən kredit almaq və s. daxildir. Xarici mənbəyə isə xarici şirkətlərin, investorların iştirakı və s. aiddir.

Deməli, iqtisadi bazisdə radikal islahatlar yolu ilə məqsədyönlü köklü dəyişikliklər aparılmalıdır. İctimai

dövlət mülkiyyətindən ayrılan, xüsusi bölmə, özəl, habelə digər mülkiyyət formaları yaradılmalı, (bu sahədə artıq çoxsaylı addımlar atılıb, ancaq tamamlanmayıb) qanunvericilik aktları əsasında sərbəst fəaliyyətə başlamalıdır. (burada yeni sahələrin yaradılması nəzərdə tutulur). Beləliklə, xüsusi sahibkarlığın ardıcıl surətdə genişləndirilməsi obyektiv bir proses kimi özünə yol açmalıdır.

İctimai mülkiyyətə aid müəssisələrin və obyektlərin (şübhəsiz, dövlət bölməsində saxlanması zəruri olanlardan başqa) özəlləşdirilməsi xüsusi sahibkarlığın təşəkkülündə ana xətti təşkil edir. Deməli, o, birdəfəlik akt deyildir, müəyyən zaman çərçivəsində təcridlə, ardıcılıqla həyata keçirilməli olan bir prosesdir.

Özəlləşməyə elə-belə sadə bir tədbir kimi baxmaq olmaz. Bu, eyni zamanda indiki ictimai səciyyəli iqtisadiyyatdan çıxmaq, uzaqlaşmaq, başqa sözlə, onun mayasını təşkil edən mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişiklik yaratmaq, yeni mahiyyətli iqtisadi sistemin bərqərar olmasına, iqtisadiyyatın demokratikləşməsinə yol açmaq üçün qüdrətli bir vasitə deməkdir. Normal özəlləşdirmə üçün güclü maliyyə – bank sisteminin və zəruri qanunverici bazanın formalaşdırılması zəruridir. Bəzən özəlləşdirmənin nəticələrinə uyğun infrastrukturun yaranmasında və özəlləşdirilmiş sahələrdə istehsal və xidmətin sonrakı inkişafına uyğun şəraitin yaradılması son nəticədə yeni iş yerlərinin artmasını ləngidir. Bu çox ciddi islahatda ən başlıca cəhətlərdən biri respublika iqtisadiyyatının ümumi inkişaf istiqamətinin pozulmasına yol verməməkdir. Deməli, özəlləşdirmə planına salınan müəssisə və obyektlərin özəlləşdirmə vaxtı iqtisadi inkişafa təkan vermək ardıcılığı gözlənilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, **Azərbaycanda özəlləşdirmə bir sıra mənfə halların yaranmasına da gətirib çıxarmışdır.** Əvvəla, prosesi diqqətlə izləyib obyektiv təhlil etdikdə ölkədə aparılan özəlləşdirmənin bəzi sahələrdə formal xarakter

daşdığını görmək olur. **İkincisi**, özəlləşdirmədə bütövlükdə xalqın mənafeyi nəzərə alınmamışdır. **Üçüncüsü**, özəlləşdirmənin ayrı-ayrı adamların mülkiyyət sahibinə çevrilməsinə şərait yaratmaq məqsədi güddüyü məlum olmuşdur. Nəticədə yüksək vəzifədə olan məmurların bəziləri güclü bürokratik kapital əldə etdilər. Müəssisələrin direktorlarının bütün hakimiyyəti ləğv olunmadı, əksinə, onlara kiçik bürokratik kapitalistlərə çevrilmək imkanı verildi. **Dördüncüsü**, özəlləşdirmə kütləvi xarakter daşmadı. **Beşincisi**, bəzi müəssisələr şübhəli yollarla var-dövlət sahibi olan bir qrup adamın əlində cəmləndi. **Altıncısı**, inhisarların meydana gəlməsinə şərait yaradıldı.

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatına keçiddə və sonrakı dövrdə iqtisadi azadlıq xüsusi sahibkarlığın mühüm atributu, güclü stimullaşdırıcı amildir. Bu baxımdan, professor Ş.H.Hacıyev doğru olaraq göstərir ki, ölkədə bazar iqtisadiyyatı statusunu əldə etmək (qazanmaq) üçün Azərbaycan hökuməti ölkədə iqtisadi azadlığı təmin edən həlledici dəyişikliklər aparmalıdır.¹

İqtisadi azadlığın dərəcəsi ayrı-ayrı ölkələrdə sosial və siyasi quruluşun təbiəti ilə, demokratikliyin səviyyəsi ilə, mövcud hüquqi qanunların və qanunçuluğun fəaliyyət dairəsi ilə müəyyən olunur.

Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin (ABŞ, Yaponiya kimi superdövlətlər, yaxud nisbətən kiçik məmləkətləri olan İsveç, Finlandiya, Honkonq, Sinqapur, Cənubi Koreya və bir çox başqaları) ön sıralara çıxması ayrı-ayrı qüsurlara baxmayaraq sosial-iqtisadi sistemin üstün mütərəqqiliyi, iqtisadi azadlığın (azad sahibkarlığın) sayəsində baş vermişdir. Bəşəri çalılar, dünya təcrübəsi şəksiz sübut edir ki, siyasi və iqtisadi azadlıq xalqın rifahını təmin edən güclü

---

¹ Бах: Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. –Киев: «Экспресс-об'ява». 2000. с.341.

amildir. Bunsuz normal real sahibkarlıq fəaliyyəti imkan xaricindədir. O, sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı və xüsusi sahibkarlıq üçün «təbii» prinsip, «qanunvericilik aktları» əsasında təhlükəsizliyin mütləq təminatı deməkdir. «İqtisadi azadlıq» anlayışı altında xüsusi sahibkarın iqtisadi resurslara malik olması hüququ və bu əsasda müəyyən məhsul istehsalını təşkil etmək, müxtəlif xidmət sahələri ilə məşğul olmaq, kommertiya fəaliyyəti göstərmək, müvafiq müqavilələr bağlamaq, müvafiq maliyyə, kredit, investisiya əməliyyatları aparmaq, sərbəst rəqabətə girmək, fəaliyyəti süni məhdudlaşdıran maneələrə yol verilməməsi və bu kimiləri başa düşülür. Bütün bunlar isə möhkəm təməlli stimula yarada bilər.

İnkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrin tarixi təcrübəsi təsdiq edir ki, xüsusi sahibkarlığın yüksək mənfəət hərisliyi, rəqabətdə üstünlük qazanmağa cəhd göstərməsi nəticədə inhisarçılığa da gətirib çıxarır. Xüsusi sahibkarlar birləşib qiymət haqqında razılığa gəlsələr, müəyyən məhsul buraxılışı, kredit əldə edilməsi və s. sahələrdə inhisarçılıq yaratsalar, belə hallar ümumi iqtisadi inkişafa yalnız əngəl törədir, maneələrə səbəb olur. Hələ vaxtı ilə A.Smit inhisarçılığın ümumi rifaha böyük ziyan vurduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Həyatı gerçəklik sübut edir ki, inhisar həmişə, harada olursa-olsun, son nəticə etibarilə cəmiyyətin ümumi sosial-iqtisadi tərəqqisinə, ümumi mənafeyə böyük ziyan vurur, dinamik yüksəlişi, müvazinəti və sabitliyi pozur.

İnhisarlaşma elə bir şərait yaradır ki, mövcud məmullat üzrə əvvəlki satıcıların, kommertantların, biznesmenlərin sayı xeyli azalır və bu da təklifin həcminə, xidmətlərin dairəsinə, qiymətlərə, tələbə mənfəi təsir göstərir. İnhisar azad rəqabəti pozur. Təklifin ümumi həcmi məhdudlaşır və yüksək qiymətlər yaranır. Oliqopoliya (istehsalın az saylı əllərdə cəmləşməsi) hökmranlığı real qüvvəyə çevrilir. **Ona görə elə etmək lazımdır ki, rəqabət nəticəsində iqtisadi cəhət-**

dən çox zənginləşən və kapital toplayan xüsusi sahibkar xalis inhisarçıya çevrilməsin. Bu baxımdan xüsusi sahibkarlığın fəaliyyət dairəsi optimal ölçü daxilində olmalıdır. Odur ki, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində qanunvericilik əsasında hökumət nəzarətinin olması, antiinhisar siyasətin həyata keçirilməsi vacibdir.

Bununla əlaqədar olaraq hökumət səmərəli bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətini təmin etmək üçün onun hüquqi bazasını möhkəmlətməlidir.

Xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanda sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün hökumət tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sistemli və ardıcıl olaraq aparılmalıdır. Fikrimizcə, sahibkarlıq sahəsindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə qanunların hazırlanmasında şəffaflığı təmin etmək lazımdır. **Əslinə baxanda Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına dair kifayət qədər qanunlar var, lakin bunların işlək mexanizmi yoxdur. Qanunların bəziləri müəyyən qrupun mənafeyinə uyğunlaşdırılıb, onların həyata keçirilməsində fərqli və diqqətsiz yanaşma mövcuddur, qanun qarşısında hamının bərabərliyi təmin olunmur.** Nəticədə, bütün bunlar respublikamızda dövlət hakimiyyət orqanlarında rüşvətxorluq və korrupsiya yaradır, sahibkarların hüquqları pozulur, mülkiyyət hüquqlarına təminat verilmir, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inhisarlaşmasına və hakimiyyətin nəzarətinə keçməsinə və nəhayət sahibkarlığın ən böyük problemi olan inhisarçılığa gətirib çıxardır.

Azərbaycan rəngarəng təbiətə malikdir. Burada yüngül sənaye üçün güclü xammal mənbəyi vardır. Məsələn, pambıq, ipək, yun, gön, dəri və s. Bu xammal mənbələri xarici sahibkarların diqqətini çoxdan cəlb etməsinə baxmayaraq, respublika sahibkarları bu cür qiymətli xammaldan lazım olan səviyyədə istifadə edə bilmirlər. Respublikamızın gözəl, füsunkar təbiəti, burada turizm

mərkəzlərinin yaradılması üçün geniş imkanlar açır. Xəzər dənizinin narın qumlu dayaz çimərlikləri, qoruqları, müalicə xassəli suları xarici ölkə vətəndaşlarının diqqətini cəlb etməyə bilmir. Hələ tarixi memarlıq abidələrini, Qobustan qayalıqları üzərindəki rəsm əsərlərini və s. demirik. Bütün bunlar Azərbaycan sahibkarlarının diqqətini cəlb etməli və bu sahələri inkişaf etdirməlidirlər.

Sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı dövlətin oraya müdaxiləsini inkar etmir, xüsusilə də keçid dövründə buna böyük ehtiyac duyulur. Məsələnin belə qoyuluşu heç də yuxarıda deyilənlərə, yəni sahibkarlıqda siyasi və iqtisadi azadlıq amilinə zidd deyildir. Hökumətin ümumi iqtisadi inkişafa mövcud qanun çərçivəsində müdaxiləsi müsbət rol oynayır. Məsələn, son illərdə respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında müəyyən irəliləyişlər yaranıb. Sahibkarlığa dair lisenziyalaşdırılmalı olan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a qədər azaldılıb. Doğrudur, 30 fəaliyyət növünün içərisində elə növlər var ki, onlar çoxsaylıdır. Digər bir tərəfdən, **yeni qaydalara əsasən əgər xarici şirkətlər öz ölkələrində fəaliyyət növü üzrə lisenziya alıblarsa, daha Azərbaycanda təkrarən lisenziya almağa ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, bu qayda xarici investorları ölkəmizə cəlb edir və əlaqələri genişləndirmək yolunda mütərəqqi irəliləyişlərdir.**

İndi çağdaş Azərbaycanda keçid dövründə iqtisadiyyatın tənzim edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən keçid şəraitində tənzimləmə iqtisadiyyatın mütərəqqi dəyişikliyi üçün vacib şərt kimi qəbul edilməlidir.

III FƏSİL

BAZAR MEXANİZMİ VƏ

İQTİSADİYYATIN

DÖVLƏT

TƏNZİMLƏNMƏSİ

- 3.1. İqtisadi və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsi-
nin zəruriliyi və müasir xüsusiyyətləri 222-252**
- 3.2. Əmək bazarı və demoqrafik proseslərin dövlət
tərəfindən tənzimlənməsi..... 252-289**

3.1. İqtisadi və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və müasir xüsusiyyətləri

Azərbaycanın bazar münasibətlərinə keçməsilə dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi sahəsindəki rolu və yeri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bazar və dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında daha mürəkkəb tənzimləmə mexanizmi formalaşır. Bu proses nəinki bazar iqtisadiyyatına keçməkdə olan ölkələr, həm də sabit bazar strukturları, möhkəm xüsusi mülkiyyət institutları və inkişaf etmiş dövlət tənzimləmə sistemi olan ölkələr üçün də səciyyəvidir. «Dövlət» və «bazar» münasibətləri məsələsi yeni deyildir. Kapitalizmin inkişafının ilk dövrlərində iqtisadi proseslərə dövlətin müdaxiləsinin güclü olduğunu etiraf edən müəlliflər bunun səbəbini iqtisadiyyatda sahibkarlığın dövlət tərəfindən müdafiə olunmasının zəruriliyi ilə əsaslandırırlar.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi – iqtisadi, siyasi və hüquqi tədbirlər sistemidir ki, bunların köməyi ilə dövlət sabit inkişafa nail olmaq, eləcə də iqtisadi sistemin daim dəyişən şəraitə uyğunlaşmasını təmin etmək məqsədilə iqtisadi proseslərə müdaxilə edir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi hansı vasitələrlə həyata keçirilir? V.P.Vasilyev ümumiləşdirmələr apararaq aşağıdakı vasitələri göstərir:

1. İnzibati (lisenziyalaşdırma və kvotalaşdırma, qiymətlərə nəzarət).

2. Dövlət-hüquqi (təsərrüfat qanunvericiliyi).

3. Birbaşa – iqtisadi tənzimləmə (dövlət tədarükü, müəssisələrin və ərazilərin məqsədli maliyyələşdirilməsi, güzəştli kreditlər).

4. Dolayı iqtisadi tənzimləmə (vergi sistemi, kredit-pul sistemi, gömrük-tarif sistemi).¹

Müəllifin göstərdiyi bu vasitələr tam deyil, lakin bütün ölkələr üçün ümumidir. Ölkələrin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu vasitələrin sayı arta və ya azala bilər.

Müasir dünya iqtisadi ədəbiyyatında dövlətin iqtisadi funksiyalarına geniş diqqət yetirilir. Belə ki, iqtisadiyyat üzrə populyar amerikalı dərsliklərindən birində hökumətin ən mühüm vəzifələri kimi aşağıdakılar göstərilir: 1) bazar sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olan hüquqi bazanın və ictimai ab-havanın təmin edilməsi; 2) rəqabətin qorunması; 3) gəlirlərin və sərvətin yenidən bölgüsü; 4) milli məhsulun strukturunu dəyişmək məqsədilə resursların bölgüsündə düzəlişlərin edilməsi; 5) iqtisadiyyatın məşğulluq və inflyasiya səviyyəsi üzərində nəzarət, eləcə də iqtisadi artımın təmin edilməsi. Birinci iki vəzifə bazar sisteminin dəstəklənməsi və fəaliyyət göstərməsinin yüngülləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Qalan vəzifələr isə onları daha da gücləndirir və modifikasiya edir.²

F.İ.Şamxalov iqtisadiyyat sferasında dövlətin aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini ayırır: 1) infrastrukturun və iqtisadi fəaliyyət mühitinin yaradılması; 2) iqtisadi fəaliyyətin əsas norma və qaydalarını təmin edən instutsional infrastrukturun formalaşdırılması; 3) əlverişli sosial mühitin yaradılması; 4) iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərini müəyyən etməyə qadir iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi; 5) özünün xüsusi iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi; 6) dövlət sifarişlərinin müəyyən edilməsi və dövlət satın almalarının həyata keçirilməsi.

---

¹ Вах: Васильев В.П. Государственное регулирование национальной экономики. Учебно-методическое пособие. – М.: Изд. отдел УНЦДО, 2002, с. 10.

² Вах: Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. – М.: 1992. Т. 1, с. 94.

F.İ.Şamxalov həm iqtisadiyyatda, həm də vətəndaş cəmiyyətində dövlətin iki əsas funksiyasını xüsusi qeyd edir: 1) büdcə-vergi, regional siyasət və siyasətin digər növləri vasitəsilə iqtisadi və sosial fəaliyyətin subyektlərinin (istehsalçıların və istehlakçıların, şəhər və kənd əhalisinin, iş verənlərin və muzzdlu işçilərin və s.) maraqlarının balansının təmin edilməsi; 2) adları çəkilən sferaların və onları təşkil edən ünsürlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin və inkişaf etməsinin ümumi şərtlərinin müəyyən edilməsi.¹

Dövlətin gücü onun iqtisadiyyatında və bu iqtisadiyyatı necə idarə etməsindədir. İqtisadçı-alim V.Maunun göstərdiyi kimi, dövlət hakimiyyətinin zəifliyinin ən tipik, universal təzahürləri arasında aşağıdakıları göstərmək olar: Birincisi, iqtisadi kursun daim dəyişməsi, həm də bu zaman hakimiyyət öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün yeni üsulların daim axtarışındadır, və bu məqsədlər heç zaman dəqiq ifadə olunmur. İkincisi, cəmiyyətdə hökmranlıq uğrunda öz aralarında rəqabət aparan çoxsaylı hakimiyyət mərkəzlərinin yaradılması. Üçüncüsü, lazımi siyasi təsisatların olmaması. Nə qədər ki, köhnələri inqilabdan sonra dağıdırlar, yeniləri isə hələlik qərarlaşdırılmır, bu zaman siyasi vasitələrin funksiyalarını, kortəbii şəkildə yaranan ən müxtəlif təşkilatlar və təsisatlar yerinə yetirirlər. Dördüncüsü, aydın və sabit «oyun qaydaları»nın olmaması. Nəhayət, beşincisi, hakimiyyətin vergi yığmaq səriştəsinin olmamasıdır.²

Göstərilənlər bir növ problemə siyasi nöqteyi-nəzəri əks etdirir. Müəllif sırf iqtisadi əlamətləri göstərərək, onların təhlilini də verə bilərdi. Digər tərəfdən, iqtisadi vasitələrin, göstə-

---

¹ Вах: Шамхалов Ф.И.Государство и экономика (власть и бизнес). – М., 1999, с. 97-128.

² Вах: Мау В. Политэкономические проблемы проведения рыночных реформ в посткоммунистической России. «Общество и экономика» журнал. 2000. № 7, с. 4.

ricilərin nəzəri aspektdən təhlili və istiqamətlərinin göstərilməsi dövlətin iqtisadiyyatı tənzim etməsinə təkan verərdi. Lakin, müəllif yuxarıda göstərilənlərlə kifayətlənmişdir.

Qərb cəmiyyətinin iqtisadiyyatında dövlətin rolunun qısa, lakin lokanik tərifini professor A.A.Poroховski verir: «Dövlətin rolunun ən azı iki aspektini ayırmaq olar: 1) bazar sisteminin, hər şeydən əvvəl, bazarın və rəqabətin saxlanması və qorunması; 2) bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına uyğun gəlməyən bazar prinsiplərinin mövcud olduğu ictimai həyat fəaliyyəti sferalarında bazar münasibətlərinin məhdudlaşdırılması. Buradan belə nəticə çıxır ki, dövlət öz iqtisadi fəaliyyətinə görə eyni zamanda bazar quruluşunun ünsürünə və ümumiyyətlə, ictimai inkişafın sabitləşdirici amilinə çevrilir, çünki o, bazara tabe olmayan funksiyaları öz üzərinə götürür».¹

V.P.Oreşin bazar təsərrüfatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini qanunverici, icraedici və nəzarət dövlət tədbirləri sistemi kimi qiymətləndirilir. Bu tədbirləri isə iqtisadiyyatı sabitləşdirmək və inkişaf etdirmək, mövcud sosial-iqtisadi sistemi dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq məqsədilə səlahiyyətli dövlət idarələri və ictimai təşkilatlar həyata keçirir.²

İqtisadiyyatın bilavasitə dövlət tərəfindən idarə edilməsi ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi eyni proses olmayıb, müxtəlif məqsədlər daşıyır. Tarixi baxımdan XIX əsrin sonunda, XX əsrin əvvəllərində inhisarların hökmranlığı, Birinci dünya müharibəsi, 1929-1933-cü illərin böhranı, İkinci dünya müharibəsi, 50-70-90-cı illər böhranı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini şərtlən-

---

¹ Вах: Пороховский А.А. Национальные рыночные модели экономического развития. "Российский экономический журнал." – 1997. № 11-12, с. 90-91.

² Вах: Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учеб. пособие. – М.: Юристъ, 1999, с. 26.

dirmişdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi zərurətdir və aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

Birincisi, cəmiyyətdə elə sosial-iqtisadi problemlər yaranır ki, bazar mexanizmi ilə onların həlli mümkün olmur və hətta bazarın özünün həll edə bilmədiyi problemlər meydana gəlir. Məsələn, işsizlik, gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik, inflyasiya, inhisarçılıq, böhranlar və s.

İkincisi, ölkələrarası xarici iqtisadi əlaqələrin yaranması, genişlənməsi, dərinləşməsi və yeni-yeni normaların meydana gəlməsi dövlətlərin bu proseslərdə yaxından iştirakını və tənzimlənməsini tələb edir.

Üçüncüsü, elm və texnika və texnologiya sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin istehsala tətbiq edilməsi nəticəsində istehsalın miqyası artmış, coğrafiyası genişlənməmiş, onun yeni-yeni sahələri meydana gəlmişdir ki, nəticədə idarəetmə prosesləri mürəkkəbləşmişdir. Bütün bu proseslər uzunmüddətli proqramların hazırlanması, maliyyələşdirilməsi, həyata keçirilməsi ilə mümkün olur və bu da dövlətin iştirakını zəruri edir.

Dördüncüsü, iqtisadiyyatda insan amilinin rolunun artması ilə əlaqədar meydana çıxan sosial problemlərin həlli məqsədilə sosial təyinatla yanaşı istehsal və xidmət sahələrinin genişlənməsi, sosial proqramların hazırlanıb həyata keçirilməsi və nəticədə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi bazar mexanizmi vasitəsilə deyil, dövlətin fəaliyyəti sahəsində mümkün olur.

Dünya ölkələrinin tarixində dövlətin iqtisadi sistemə müdaxiləsinin bir neçə istiqaməti seçilir və onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. İqtisadiyyatın total idarəsi. Bu zaman bazar mexanizminin fəaliyyəti məhdudlaşdırılır və gəlirlərin paylanması birbaşa dövlətin nəzarəti altında olur.

2. Liberal demokratik dövlət. Bu tip modelin bir neçə forması mövcuddur. Onların birincisinə Qərbi Avropa və ABŞ-a xas olan, inkişaf etmiş bank sistemi, fond və əmtəə birjalari və sığorta sisteminə malik model aiddir. İkinci tip Skandinaviya ölkələrinə məxsusdur. Liberal demokratik modelin üçüncü tipinə «Reyqan-Tetçer» modeli aid edilir. Burada özəlləşdirmə, inhisarçılığın qarşısının alınması, aşağı səviyyəli vergi dərəcələri və s. kimi prioritet istiqamətlər tətbiq edilir. Bu modellərdə iqtisadiyyata siyasət vasitəsi ilə mülayim müdaxilə nəzərdə tutulur. Dördüncü tipə Şərqi Asiya modeli aid edilir. Burada dövlətin müdaxiləsi rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, proteksionist tariflər və s. vasitələrlə həyata keçirilir. Bu tip ölkələrə Yaponiya, Cənubi Koreya, Avstraliya, Tayvan və başqaları daxil edilir.

3. Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər. Onlar öz növbəsində iki yerə ayrılır. Bunlardan birincisinə zəif inkişaf etmiş maliyyə institutlarına və sosial infraqurktura malik xammal ixrac edən ölkələr, ikincisinə isə bir qədər zəif inkişaf etmiş bank sistemi, bazar infraqurkturuna malik ölkələr aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi inkişafın müəyyən səviyyəsində müəyyən formaya malik olur və onun zərurilik dərəcəsi mədəni-inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur.¹

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi – dəyişən şərtlərə (şəraitə) mövcud sosial-iqtisadi sistemin uyğunlaşması və sabitləşməsi məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən qanunverici, icra və nəzarət xarakterli tipik tədbirlər sistemidir.

Dövlət iqtisadiyyatda baş verən bütün çətinlikləri, ziddiyyətləri həll etmək əzmində olmalıdır. Bunun üçün müxtə-

---

¹ Bax: Nağıyev Ə.T., Mütəllimova V.A. Sosial-inkişafın iqtisadi parametrləri. Bakı, 2003, s. 17-18.

lif metodlardan, mexanizmlərdən istifadə edilməlidir. T.K.Kondraşeva düzgün olaraq qeyd edir ki, sosial bazar təsərrüfatı öz əsasına görə bazar təsərrüfatıdır. Bazar dağıdıcı nəticələrə xas olan hər şeyi əhatə edən kortəbii hadisə kimi təqdim edilməməlidir. Buna xeyli dərəcədə dövlət təsir göstərir. Dövlət bazarın bacarmadığı və «uğursuzluq»larla müşahidə olunan sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrində onun fəaliyyətini sadəcə tamamlayaraq, bu cəmiyyətin başlıca məqsədinə – «hamı üçün xoş güzəran» nail olmaq istiqamətində onunla qarşılıqlı fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatını qurur.

Bazar və dövlət burada dialektik vəhdətdədirlər (şübhəsiz ki, ona məxsus ziddiyyətlərlə, məsələn, maksimum gəlirlərin əldə olunmasında bazar obyektini kimi mülkiyyətçinin marağı ilə bütün cəmiyyət naminə xüsusi mülkiyyətdən istifadədə dövlətin mənafeyi arasındakı ziddiyyət kimi). Bu tip sosial iqtisadi quruluşa məxsus olan dialektik ziddiyyətlərin həlli dövlətin tənzimləyici rolu vasitəsilə həyata keçirilir.¹

Bazar iqtisadiyyatı daxili cəhətdən sabitdir. Dövlətin iqtisadiyyata qeyri-səlahiyyətli müdaxiləsi nəticəsində xoşa gəlməz hadisələr baş verə bilər və onların qarşısı alınmalıdır. Dövlət gəlirlərdən vergiləri yığıb, pensiya, təqaüd, yardım və s. müavinətləri ödəyərək əmək qabiliyyəti olmayan əhalinin sosial müdafiəsini təmin etməlidir. Dövlət bazar sisteminin əsası kimi xüsusi mülkiyyət hüququnu müəyyən edir, sahibkarlığı qanunvericiliyə uyğun olaraq tənzimləyir. Bu zaman səmərəlilik meyarı əsas ölçü hesab edilir və iqtisadi nəzəriyyədə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağa kömək edir.

---

¹ Вах: Кондрашева Т.К. Государство на различных этапах трансформации командно-административной системы в социальное хозяйство. "Вести Моск. Ун-та." Сер. Экономика, 2001. № 2, с. 64.

Bazar təsərrüfatı inkişaf etdikcə iqtisadi və sosial problemlər yaranır və kəskinləşir ki, bunları da xüsusi mülkiyyətin bazasında avtomatik həll etmək mümkün deyildir. Milli miqyasda təkrar istehsalın davam etdirilməsi üçün zəruri olan, az rentabelli və rentabelli olmayan sahələrdə investisiyalara xeyli tələbat yaranır, sahə və ümumi təsərrüfat böhranları, kütləvi işsizlik, pul tədavülündə pozuntular, dünya bazarında kəskinləşən rəqabət və s. bütün bunlar dövlətin səmərəli iqtisadi siyasətini tələb edir.

Nəzəri cəhətdən dövlətin iqtisadi siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsindən genişdir. Belə ki, dövlətin iqtisadi siyasəti təsərrüfat həyatına dövlətin müdaxilə etməsi prosesinə əsaslanır.

Dövlətin iqtisadi siyasəti müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadi proseslərə təsir etmə üzrə dövlət tədbirlərinin məcmusudur. Dövlət tənzimlənməsi dinamik hadisədir. Burada təsərrüfat şəraitinin dəyişməsi prosesi və iqtisadi təfəkkürdəki dəyişikliklər əks olunur.

V.Sokolinskiyin və M.İsalovanın «İqtisadi siyasət» dərsliyində alman alimi X.Girişinin aşağıdakı tərifini verir: «Dövlətin iqtisadi siyasəti proseslərin gedişinin qaydaya salınmasına, onlara təsir göstərilməsinə və ya onların baş verməsinin bilavasitə əvvəlcədən müəyyən edilməsinə yönəldilən tədbirlərin məcmusudur».¹

L.Q.Xodov dövlətin iqtisadi siyasətini «müəyyən ictimai quruluşa uyğun olaraq iqtisadi inkişafın həddləri şərtlərinin yaradılmasını və təkmilləşdirilməsini, makrosəviyyədə təsərrüfat proseslərinə məqsədyönlü təsiri» kimi müəyyən edir.²

---

¹ Вах: Соколинский В., Исалова М. Экономическая политика (спецкурс). "Российский экономический журнал." 1995. № 10, с. 102.

² Вах: Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики. Учебник. М., 1997, с. 5.

Nəhayət, M.K.Bunkina və A.M.Semyonov «İqtisadi siyasət» adlı tədris vəsaitində yazırlar ki, iqtisadi siyasət iqtisadiyyatda dövlətin davranışdır, o, cəmiyyətin məcmu iradəsini göstərməyə və aydın ifadə etməyə qadirdir. Bu siyasət hökumətin hərəkətlərində öz əksini tapır, iqtisadi proseslərə düzəliş edə bilir.¹

Göründüyü kimi, dövlətin iqtisadi siyasətinin hər bir tərəfi birincisi, «siyasət» anlayışının mahiyyətini idarəetmə sənəti kimi, ikincisi, iqtisadi proseslərə dövlətin bu idarəetmə təsirinin istiqaməti kimi əks etdirir. Bu təsirin məzmunu iqtisadiyyata münasibətdə dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir. Beləliklə, iqtisadiyyatda dövlətin yuxarıda qeyd edilən funksiyalarını nəzərə alaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin məzmununu müəyyən etmək olar. Dövlət iqtisadi agentlər arasında münasibətləri qaydaya salan hüquqi təsisatlar yaradır və bu qaydalara riayət edilməsinə nəzarət edir.

İqtisadi siyasətin reallaşdırılması bir neçə subyekt tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman icra subyektləri, o cümlədən dövlət və onun institusional orqanları aparıcı rol oynayırlar. Həmçinin ictimai və siyasi birliklər, kütləvi informasiya vasitələri, tanınmış şəxsiyyətlər kimi təsir subyektləri mövcuddur. Hər bir şəxs həm istehlakçı və həm də seçici rolunda təsir gücünə malikdir.

Dövlət nə üçün iqtisadiyyata müdaxilə edir, onu tənzimləyir? Məsələ bundadır ki, hər bir cəmiyyətdə həmişə elə fəaliyyət növləri var ki, onların əhəmiyyətini yalnız mənfəətlik nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək olmaz. Ölkənin müdafiəsi, ətraf mühitin mühafizəsi, avtomobil magistrallarının tikintisi, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması, fundamen-

---

¹ Вах: Бункина М.К., Семенов А.М. Экономическая политика. Учебное пособие. М., 1999, с. 16.

tal elmin və təhsilin inkişafı və s. kimi problemlərin həlli yalnız dövlət tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

Bundan əlavə, iqtisadiyyata obyektiv olaraq tsiklik inkişaf xasdır, bunun da əsas fazalarından biri böhrandır. Dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edərək, böhranların mənfi nəticələrini yumşaldır və böhrandan çıxmanı sürətləndirir.

Rəqabətin məhdudlaşdırılması bazarı tənzimləyən tələb və təklifin qanunlarının rolunu zəiflədir. Qiymət tələb və təklifin nisbətinin istiqamətverici göstəricisi olmur. Buna görə də dövlət inhisarçılığa qarşı duraraq və rəqabəti təşviq edərək bazar münasibətlərinin tənzimləyicisi olur.

İqtisadçıların qeyd etdiyi kimi, hətta bazar «qaydalarının» mövcud olduğu zaman, müxtəlif səbəblərə görə bazar rəqabəti və qiymətlərin sərbəst şəkildə əmələ gəlməsini tətbiq etmək mümkün olmadıqda, iqtisadi və sosial problemlər qənaətbəxş şəkildə öz həllini tapmadıqda da dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsi zəruridir. Məcmu sosial, yaxud bələdiyyə sferaları buna misal ola bilər (müdafiə, ictimai asayişin qorunması, iri infrastruktur komplekslərinin və enerji şəbəkəsinin, su təchizatının və s. saxlanması).¹

İqtisadi ədəbiyyatda göstəriləni kimi, bazar iqtisadiyyatı XX əsrdə məhz demokratiya şəraitində daha səmərəli oldu. Çünki demokratik dövlət ona xas olan güclü tərəflərin (əmtələr, kapitallar və iş qüvvəsi bazarlarında tələblə təklifin optimallaşdırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə stimulların yaradılması və s.) təzahürünə maneçilik törətmədən rəqabətin doğurduğu qeyri-sağlam meyillərin üzə çıxması imkanlarını məhdudlaşdırdı. Əgər dövlət cəmiyyət həyatının iqtisadi sferası üzərində nəzarət alətlərini itirərsə, onda o, XX əsrin əvvəllərində bir çox ölkələrdə bazar iqtisadiyya-

---

¹ Вах: Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник для вузов /Под общ. ред. Кушлина В.И., Волгина Н.А.; редкол.: Владимирова А.А. и др. М.: ОАО «НПО» «Экономика», 2000, с. 59.

tının doğurduğu xoşagəlməz təzahürlərlə üz-üzə gəlmək təhlükəsi qarşısında qalar.¹

Bazar iqtisadiyyatı iştirakçıların gəlirlərini kəskin surətdə fərqləndirir ki, bu da sosial ədalət prinsipinə zidd deyildir. Dövlət vergi yığımlarının hesabına cəmiyyətin az təminatlı təbəqələrinə yardım göstərməklə, gəlirlərin bölgüsü prosesinə müdaxilə etməlidir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inkişaf etmiş mehanizmi Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən Fransada, AFR-də, Niderlandda, Skandinaviya ölkələrində, Avstriyada, İspaniyada, həmçinin Yaponiyada və Asiyanın, Latin Amerikasının sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrində formalaşmışdır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ABŞ-da, Kanadada, Avstraliyada nisbətən zəif inkişaf etmişdir, çünki bu ölkələrdə güclü sosial-iqtisadi sarsıntılar baş verməmişdir.

Hələ 80-ci illərdə Reyqanın prezidentliyi dövründə «reyqonomika» ideyası geniş yayılmış (Reyqanın prezidentliyi zamanı mənfəətdən vergi 50%-dən 28%-ə endirilmişdir) və bu, iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlətin iqtisadiyyata müsbət mənada təsiri kimi işıqlandırılmışdır. Lakin, Rusiya amerikaşünasları İ.Osadçı və Y.Boqramov «xalis reyqonomika»nın və buna əsaslanan büdcə siyasətinin perspektivliyini o dövrlərdə tənqid etmişlər. Doğrudan da, hazırda ABŞ-da tənzimlənmənin əsas istiqaməti, o cümlədən ardıcıl, sosial meyilli, lakin maneəsiz olmayan büdcə tənzimlənməsi istiqaməti aşkar görünür. Nəticədə Reyqanın nail olmadığına Klinton müvəffəq oldu, yəni mülki xərclərin daim artırılması ilə məhz büdcənin daha da «liberallaşması»nı onun uğuru hesab etmək olar. Bu 90-cı illərin sonunda sahibkarlıq fəaliyyətinə xeyli kömək etdi. Beləlik-

---

¹ Вах: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет /Под ред. И.С.Королева. М.: Экономистъ, 2003, с. 73.

lə, son illərdə ABŞ-ın qazandığı iqtisadi uğurlarda həlledici rol Klinton administrasiyanın fəal və çevik təsərrüfat siyasətinə məxsusdur.¹

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyektləri və obyektləri mövcuddur. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyektlərinə təsərrüfat maraqlarının icraçıları (iyerarxiya prinsipləri üzrə qurulmuş hakimiyyətin 3 budağı), obyektlərinə isə bazarın avtomatik həll edə bilmədiyi problemlərin, çətinliklərin yarandığı və yarana biləcəyi sahələr, sferalar, regionlar, eləcə də sosial-iqtisadi həyatın digər hadisələri və şərtləri daxildir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin obyektləri aşağıdakılardır: 1) iqtisadi tsikl; 2) təsərrüfat sektoru (bölməsi), sahə, regional təsərrüfatı; 3) kapital yığımının şərtləri; 4) məşğulluq; 5) pul tədavülü; 6) tədiyyə balansı; 7) qiymətlər; 8) elmi-tədqiqat təcrübə konstruktor işləri; 9) rəqabət şərtləri; 10) sosial münasibətlər; 11) kadrların hazırlığı və yenidən hazırlığı; 12) ətraf mühit; 13) xarici iqtisadi əlaqələr.

Dövlət tənzimlənməsi o zaman həyata keçirilir ki, göstərilən obyektlərdə bu və ya digər problem əmələ gəlsin və bazar mexanizmi onları avtomatik həll edə bilməsin. Bu halda iqtisadiyyatın normal fəaliyyətinə zəruri şərait yaratmaq üçün dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac duyulur.

Makroiqtisadi proseslərə dövlət təsirinin səmərəliliyi perspektiv və cari məqsədlərin bacarıqla əlaqələndirilməsindən asılıdır. Perspektiv vəzifələrə məsələn, iqtisadiyyatın sosial-bazar variantının formalaşması aiddir. Eyni zamanda konkret proqramlarda və planlarda cari vəzifələr (büdcə kəsiri, dövlət büdcəsi və s. problemlərin həll edilməsi) əks olunur.

---

¹ Вах: Экономика США на пороге третьего тысячелетия. "США Канада" экономика-политика-культура журнал, 2000. № 9, с. 65-66.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin başlıca məqsədi – iqtisadi və sosial sabitlik, ölkə daxilində və xaricdə mövcud quruluşun möhkəmlənməsi, onun dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər üç qrupa bölünür:

1. İqtisadiyyatın bazar sektoru problemlərinin həlli və bazar mexanizminin mənfi cəhətlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı amillər.

2. İqtisadi sabitliyi, geniş təkrar istehsal prosesini təmin edən amillər.

3. Sosial problemlərin həlli ilə bağlı amillər.

Birinci qrup amillərə aiddir: bazar prosesinin kortəbiiyyətinin məhdudlaşdırılması; səmərəli məcmu tələbin, bazar konyunkturasının təmin edilməsi; ictimai əmtəələrin istehsalı, ictimai tələb və ehtiyacların təmin edilməsi; bazarın rəqabətli, açıq olmasına kömək etmək; dünya bazarında rəqabətə güclənməsi.

İkinci qrup amillərə aiddir: iqtisadi inkişafın ümumi şərtlərinin yaradılması, məcmu kapitalın iqtisadi səmərəliliyinin təmin edilməsi, təsərrüfatçılıq edən subyektlər üçün «oyun qaydalarının» müəyyən edilməsi; iqtisadiyyatın antitsiklik inkişafının təmin edilməsi; uzunmüddətli iqtisadi artımın, işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılması; xalq təsərrüfatının optimal strukturunun qərarlaşdırılması; makroiqtisadi müvazinətin təmin edilməsi; iqtisadiyyatın dövlət sektorunun səmərəli idarə olunmasını təmin etmək; xüsusi kapital üçün az rentabelli sahələrin dövlət tərəfindən investisiyalaşdırılması; pul tədaviyünün tənzimlənməsi; elmin, elmi-texniki tərəqqinin inkişafına yardım.

Üçüncü qrup amillərə aiddir: gəlirlərin səmərəli şəkildə yenidən bölüşdürülməsinin təmin edilməsi; sosial sabitliyin iqtisadi əsaslarının təmin edilməsi, sosial gərginliyin aradan

qaldırılması; əhalinin tam məşğulluğunun təmin edilməsi; iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalı üçün şəraitin yaradılması, insanın intellektual qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması (səhiyyənin, təhsilin inkişaf etdirilməsi, kadrların hazırlığının yüksəldilməsi və s.).¹

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iki metodu vardır: 1) inzibati, 2) iqtisadi.

İnzibati vasitələr – əlavə maddi stimullar və ya maliyyə ziyanı təhlükəsi ilə əlaqədar deyil və dövlət hakimiyyətinin gücünə əsaslanmaqla qadağan, icazə və məcburiyyət tədbirlərini özündə ehtiva edir (məsələn, qanunlar).

Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi vasitələri özü də iki hissəyə bölünür: 1) pul-kredit siyasəti; 2) büdcə siyasəti.

Pul-kredit siyasətinin əsas vasitələrinə daxildir: a) uçot dərəcəsinin (diskont dərəcəsinin) tənzimlənməsi; b) minimum ehtiyatların miqyaslarının müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi (bu ehtiyatları ölkənin maliyyə-kredit qurumları Mərkəzi Bankda saxlayırlar); v) dövlət idarələrinin qiymətli kağızlar bazarında dövlət öhdəliklərinin emissiyası, eləcə də onların ticarəti və ödənilməsi kimi əməliyyatları.

Birbaşa dövlət müdaxiləsinin iki forması vardır. Birincisi, iqtisadiyyatda dövlət sektorunun yaradılması və burada əmətə və xidmətlərin istehsalı və reallaşdırılmasının təşkili. Müxtəlif iqtisadi konyunktura şəraitində hökumət dövlət sektorunu ya genişləndirir, ya da azaldır. Böhran şəraitində dövlət yeni iş yerləri yaradır, köhnə müəssisələri yenidən qurur, əsas kapitalın təzələnməsi üçün vəsaitlər ayırır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində dövlət bölməsi xüsusi yer tutur. Dövlət bölməsi (sektoru) – mərkəzi və yerli dövlət orqanlarına bütövlükdə və ya qismən məxsus olan

---

¹ Вах: Государственное регулирование рыночной экономика: Учебник для вузов/Под общ. ред. Кушлина В.И., Волгина Н.А.: редкол. Владимирова А.А. и др. – М.: ОАО «НПО» «Экономика», 2000, с. 234-235.

təsərrüfat obyektlərinin kompleksidir. Başqa sözlə, ölkə iqtisadiyyatının bir hissəsi olub, dövlətin tam nəzarəti altındadır. Bəzi ölkələrdə dövlət bölməsi bir sıra müəssisələrin, sahələrin milliləşdirilməsi (məsələn, Fransada, İtaliyada, Böyük Britaniyada¹, Avstriyada), digər ölkələrdə isə müflisləşən təsərrüfat obyektlərinin dövlət tərəfindən satın alınması, yaxud yenidən qurulması yolu ilə yaradılmışdır (məsələn, AFR, ABŞ, İsveç, Yaponiya).

İkincisi, gəlirlərin yenidən bölgüsü. Müasir dövlət öz əlində milli gəlirin 50%-ə qədərini cəmləşdirir. Onun xeyli hissəsi məqsədyönlü şəkildə iqtisadi subyektlərə qayıdır. Bunun üçün müxtəlif kanallardan istifadə olunur: subsidiyalar, elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi, qiymətli kağızlar üzrə faizlərin ödənilməsi, işsizliyə görə müavinət və yardımlar və s.

İqtisadiyyatın dövlət bölməsi müəyyən mənada xarici iqtisadi tənzimləmə ilə əlaqədardır. Xarici iqtisadi tənzimləmə – ilk növbədə əmtəələr, xidmətlər, kapital, elmi-texniki və inzibati təcrübə vasitəsilə ixracı stimullaşdırmaq tədbirləridir; ikincisi ixracın kreditləşdirilməsi, ixrac kreditlərinin təminatı və s.-dir.

İqtisadiyyatda dövlətin roluna konseptual yanaşmalarda müxtəlif prinsipial fərqlərin olmasına baxmayaraq, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin ən azı altı istiqamətini ayırmaq olar ki, bunlar bəzi düzəlişlərlə əksər iqtisadi məktəb nümayəndələri tərəfindən qəbul edilir. Bunların sırasına aşağıdakılar daxildir:

1. dövlətin müstəsna səlahiyyəti kimi pulun emissiyası və pul tədavülünün tənzimlənməsi;

---

¹ İngiltərədə müharibədən sonra dövlət iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bir çox vasitələrini öz üzərinə götürdü və baza sahələrini milliləşdirdi. Вак: Л.С.Черной. Экономика. Рынок. Государство. Что нужно сделать, чтобы возродить Россию. Москва: «Наука», 2000, с. 99.

2. xüsusi mülkiyyətin və istehlakçıların hüquqlarının qanunverici şəkildə qorunması daxil olmaqla bazar münasibətlərinin hüquqi bazasının yaradılması və mühafizə edilməsi;

3. iqtisadiyyatın inhisarlaşmasının qarşısını almaq və rəqabət mühitinin təmin edilməsi;

4. təhsil, fundamental elm sahələrinin inkişaf etdirilməsi, ölkənin müdafiəsi, hüquq-mühafizə sahəsində vəzifələrin reallaşdırılması və s. daxil olmaqla ictimai nemətlərin istehsalı;

5. bazarın fəaliyyəti nəticəsində yaranan bəzi mənfi effektlərin minimuma endirilməsi, xüsusilə ətraf mühitin qorunması;

6. əhalinin sosial cəhətdən zəif və az təminatlı qruplarına yardım göstərilməsi və cəmiyyətdə həddən artıq sosial təbəqələşməyə yol verilməsi.¹

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən yüksək forması – dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın proqramlaşdırılmasıdır. Onun başlıca vəzifəsi – iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bütün ünsürlərindən qlobal şəkildə kompleks istifadə edilməsidir. Təsərrüfatın tənzimlənməsi üzrə vəzifələr mürəkkəbləşdikcə hökumət qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli məqsədlərini formalaşdırır. Bu cür məqsədli proqramların obyektləri sahələr (məsələn, kənd təsərrüfatı), regionlar, sosial sferalardır (məsələn, müxtəlif elmi-tədqiqat sahələri). Proqramlar bir neçə variantda tərtib oluna bilər: milli ortamüddətli, fəvqəladə, məqsədli.

Milli ortamüddətli proqramlar bir qayda olaraq bəzi düzəlişlərlə 5 ilə qədər nəzərdə tutulur (sürüşkən proqramlaşdırma), fəvqəladə proqramlar kritik vəziyyətlərlə əlaqədar (məsələn, böhran, inflyasiya, işsizlik və s.) tərtib olunur.

---

¹ Вах: Роль государство в экономике США. «США Канада» экономика – политика-культура журнал, 2002. № 6, с. 65.

Məqsədli proqramlara gəlincə, bu bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrində həyata keçirilir. Ən köhnə məqsədli proqramlara ABŞ-da Tenessi çayının hövzəsinin mənimsənilməsi üzrə regional eksperimental proqram, Fransada atom enerjisinin inkişafı proqramı, İtaliyada cənub vilayətlərinin inkişaf proqramları, müəyyən dərəcədə Cənubi Koreyanın iqtisadiyyatının bərpası proqramı, ADR və AFR birləşdikdən sonra Şərqi Almaniyanın yenidən qurulması və özəlləşməsi üzrə proqram daxildir. Ümumi milli ortamüddətli proqramlardan Fransa, Yaponiya, Niderland, Skandinaviya ölkələri, Cənubi Koreya və s. ölkələrdə geniş istifadə olunur. Ümumi iqtisadi ortamüddətli proqramlara Almaniya, Avstriya, İspaniyada, Finlandiyada, Hindistanda, Türkiyədə, Küveytdə, bir sıra Latın Amerikasına ölkələrində daha çox rast gəlinir. ABŞ-da məqsədli və fəvqəladə proqramlar tətbiq olunur. İqtisadi proqramlaşdırmanın subyektlərinə proqramların tərtib edilməsi üzrə dövlət idarələri, onların bilavasitə həyata keçirilməsi və nəzarəti aid etmək olar.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Xüsusi kapitalın təkrar istehsal üçün ümumi əlverişli şəraitin yaradılması, əmək, vergi, ticarət, sosial qanunvericiliyi, gömrük siyasəti, pul tədavülünün tənzimlənməsi sahəsində dövlətin fəaliyyəti;

2. Antiböhran və struktur istiqamətinə uyğun gəlməyən hərəkətlərin qarşısını almaq, məşğulluğa və qiymətlərə təsir etmək;

3. Təsərrüfatın tənzimlənməsi, pul-kredit və büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsi sahəsində eksperimentlərin aparılması;

4. Bir sıra ölkələrdə sahə və regional ortamüddətli proqramlara keçilməsi;

5. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində ortamüddətli proqramların uzunmüddətli proqramlarla əlaqələndirilməsi;

6. İnteqrasiya birlikləri çərçivəsində dövlətlərarası səviyyədə ümumi dövlət ortamüddətli proqramların uyğunlaşdırılması tədbirləri.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi əsası ümumi daxili məhsulun bir hissəsidir ki, bu da dövlət büdcəsi, büdcə-dənkənar fondlar və dövlət mülkiyyəti vasitəsilə bölünür. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin miqyası – təsərrüfat qərarlarının qəbul edilməsinin nisbi sərbəstliyi şəraitində kapital mülkiyyətçilərinin xüsusi mənafeyi ilə onun məqsədləri arasındakı uyğunsuzluqla müəyyən olunur.

Ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması və işsizliyin müəyyən olunması konsepsiyası xeyli dərəcədə təbii və könüllü prosesdir. Bunu hər bir dövlət iqtisadi və siyasi vəziyyətindən asılı olaraq həll edə bilər. Digər tərəfdən, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ölkənin hansı iqtisadi sistemdə inkişafından asılı deyildir. Çünki dövlət tənzimlənməsi dedikdə iqtisadiyyata dövlətin nəzarət etməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qayda və qanunlar nəzərdə tutulur. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və sosial növlərini göstərmək olar.

Makroiqtisadi siyasətin məqsədləri dövlət tənzimlənməsi yolu ilə reallaşdırılır. Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənməsinin aşağıdakı metodları mövcuddur:

1. Maddi resurslar üzərində dövlət mülkiyyətinin genişləndirilməsi, dövlət müəssisələrinin idarə edilməsi, qanunvericilik vasitəsilə dövlət tənzimlənməsinin inzibati metodları.

2. Makroiqtisadi siyasətin müxtəlif tədbirlərinin köməyi ilə dövlət tənzimlənməsi metodları.

Digər tərəfdən dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin iki forması vardır: 1. Birbaşa müdaxilə; 2. Dolayı müdaxilə.

Birbaşa müdaxilə bütün sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə az və ya çox dərəcədə iqtisadiyyatın dövlət bölməsinin mövcud olmasını tələb edir. Onun miqyasları dövlətin iqtisadi rolunun meyarı kimi çıxış edir və bu meyar mütləq deyildir. Dövlət müxtəlif formalarda kapitala malikdir, kreditlər verir, pay iştirakına malikdir, müəssisələrin sahibidir. Bu isə dövləti ictimai kapitalın bir hissəsinin müştərək sahibinə çevirir.

Dövlətin birbaşa müdaxiləsi bazar sisteminin bütün ünsürləri arasında münasibətləri qaydaya salan və inkişaf etdirən qanunverici aktların qəbul edilməsini tələb edir. Qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması yolu ilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə misal olaraq Mülki Məcəlləni, Vergi Məcəlləsini, «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Qanunu və s. göstərmək olar.

Dolay müdaxilə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas alətlərindən istifadə etmək yolu ilə dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas ünsürləri isə büdcə-vergi və pul-kredit siyasətindən ibarətdir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin bu hər iki istiqaməti bir-biri ilə sıx əlaqədardır.¹

Hər bir cəmiyyətdə elə fəaliyyət növləri mövcuddur ki, onları yalnız gəlirlilik nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, fundamental elmin inkişafı, təhsilin səviyyəsi, ölkənin müdafiəsi, nəqliyyat yollarının tikintisi, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması və s. kimi sahələri bazarın kortəbii mexanizminin öhdəsinə buraxmaq olmaz. Onlar iqtisadi cəhətdən tez fayda vermir və özünü həmişə doğrultmur.

---

¹ Вах: Курс экономической теории. Под общ. ред. проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е.А. 4-е дополненное и переработанное издание – Киров: «АСА», 2002, с. 353.

Digər bir tərəfdən, hər hansı bir ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsinin xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır, çünki bazar iqtisadiyyatına keçid bəzi iqtisadçıların qeyd etdikləri kimi ancaq müsbət cəhətdən qiymətləndirilə bilməz. Dünya ölkələrinin praktikasını və dünya iqtisad elminin nümayəndələrinin nəzəri tədqiqatları belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir. İqtisadi ədəbiyyatlarda bazar iqtisadiyyatının müsbət və mənfi cəhətləri bu və ya digər dərəcədə şərh edilmişdir. Dövlət bu müsbət və mənfi xüsusiyyətləri də nəzərə almalı və vaxtı çatdıqca dövlət səviyyəsində qanun və qanunvericilik aktlarında təkmilləşdirmələr aparmalıdır. **Dünya ölkələrinin praktikasından görüldüyü kimi bazar iqtisadiyyatının üstünlükləri çoxsaylıdır. Birincisi**, bazar iqtisadiyyatı istehsalçılara və istehlakçılara öz fəaliyyətlərini sərbəst seçməyə imkan verir. **İkincisi**, istehlakçılara öz tələbatlarını ödəmək üçün sərbəst seçim imkanını verir. İstehlakçılara öz tələbatlarını ödəmək üçün hərtərəfli şərait yaradır. **Üçüncüsü**, istehsalçıların bütün resurslardan qənaətlə və səmərəli istifadə etməsinə maraqlıdır. **Dördüncüsü**, istehsalçılara istehsal şərtlərini, istehsalın istiqamətini çevikliklə dəyişməyə şərait yaradır. **Beşincisi**, istehsalçıları yeni növ əmtəələrin yaradılmasına, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə stimullaşdırır. **Altıncısı**, yeni texnologiyaların tez bir zamanda tətbiq olunması üçün şərait yaradır. **Yeddincisi**, istehsalın təşkili və idarə olunması metodlarının tətbiq olunmasında elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərindən optimal surətdə istifadə olunmasına imkan verir.

Bazar iqtisadi sistemi nöqsansız da deyildir. Ölkə iqtisadiyyatının keçmişi, bu günü, adət və ənənələri, insanların baş verən hadisələrə reaksiyası, onların elmi səviyyəsi və çevikliklərindən asılı olaraq yaranan nöqsanlar həm cəmiyyət miqyasında, həm də fərdi istehsalda mövcud ola bilər. Birincisi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ayrı-ayrı sahibkarlar fundamental elm və təhsil sisteminin inkişafında maraqlı deyillər.

Fundamental elm və təhsil yalnız cəmiyyət miqyasında inkişaf edə bilər. Bunun üçün hökmən dövlət qayğısı, dövlət nəzarəti və tənzimlənməsi lazımdır. **İkincisi**, bazar iqtisadiyyatı əmək, istirahət və gəlir hüquqlarına təminat vermir. **Üçüncüsü**, ətraf mühitin müdafiəsinə mənfi təsir göstərir. Əgər dövlət nəzarəti güclü olmasa sahibkarlar qazanc məqsədilə ekoloji tarazlığı tamamilə məhv edirlər. **Dördüncüsü**, bazar iqtisadiyyatı tam məşğulluğa təminat vermir. **Beşinci**, təkrar istehsal olunmayan resursların saxlanılmasına şərait yaratmır. **Altıncısı**, qiymətlərin sabitliyinə təminat vermir. **Yeddincisi**, kollektiv istifadə olunan əmtəə və xidmətlərin inkişafına zəmanət vermir. **Səkkizinci**, burada cəmiyyətdə sosial ədalətin pozulmasının qarşısını alan heç bir mexanizm yoxdur. Ona görə də bu proseslərə dövlət müdaxilə etməyə məcbur olur.

Real bazar iqtisadiyyatında hər bir bazar strukturu heç də süni şəkildə deyil, iqtisadi sistemdə təbii təkamül yolu ilə yaranır və öz funksiyalarını yerinə yetirir. Hər bir ölkənin mövcud inkişaf mərhələsi üçün müxtəlif bazar strukturlarının optimal əlaqələndirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Dövlət tənzimlənməsi iqtisadi sistemin inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiq seçilmiş təsir istiqamətlərinin nə dərəcədə təsirli olmasından asılı olaraq bu prosesi həm sürətləndirə, həm də ləngidə bilər.¹

Yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın iqtisadiyyatı mərhələlərlə inkişaf edir və bu, iqtisadiyyata xas olan obyektiv xüsusiyyətdir. Hətta iqtisadiyyatda böhranın baş verməsinin özü də bir qaçılmaz haldır və bunu bazar mexanizminin özü doğurur. Nə bütövlükdə bazar mexanizmi, nə də onun ayrı-ayrı strukturları böhranı aradan qaldıra bilməz və bu mümkün də deyildir. Buna görə də dövlət iqtisadi pro-

---

¹ Вах.: Серегина С.Ф. Роль государства в экономике. Синергетический подход. М., Издательство «Дело и Сервис», 2002, с.124.

seslərə müdaxilə etməklə böhranın dağıdıcı təsirini bir qədər yumşaldır və aradan qaldırılmasını müəyyən dərəcədə sürətləndirir.

Bazar öz funksiyalarını iqtisadi azadlıq, yəni, bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha da genişləndirir. İqtisadi cəhətdən azad olmaq o deməkdir ki, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyənlər əvvəla, hüquqi cəhətdən şəxsən azad olmalıdırlar ki, istədikləri fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilsinlər. S.Bryu və K. Makkonell qeyd edirlər ki, iqtisadi azadlıq dedikdə müəssisələri idarə edənlərin, fəhlələrin və istehlakçıların öz iqtisadi fəaliyyətlərində yüksək səviyyədə azad olmaları nəzərdə tutulur. İkincisi, cəmiyyətin bütün üzvləri şəxsən azad olmalıdır. Üçüncüsü, onlar maddi amillərin sahibi olmalıdırlar. Dördüncüsü, fəaliyyət növündən asılı olaraq tələb olunan miqdarda pul vəsaitlərinə malik olmalıdırlar. Beşincisi, ölkədə iqtisadi azadlığı təmin edən qanunlar və normativ hüquqi aktlar fəaliyyət göstərməlidir. Bu günə qədər respublikamızda iqtisadiyyata dair 300-dən artıq qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Ancaq bu qanun və qərarların bəzilərinin işləmə mexanizmləri olmadığı üçün fəaliyyət göstərmir. Ona görə də bunlardan lazımi səviyyədə istifadə olunmur.

İqtisadi azadlıq bazarda inhisarların yaranmasına gətirib çıxarır. Dünya ölkələrində inhisarın tarixi formalarından başqa (kartel, sindikat, trest, konsern) müasir formalarının (konqlomeratlar, konsorsiumlar və s.) meydana gəlməsi buna sübutdur. İnhisarlar bazarda hökmranlıq edərək, iqtisadi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirməyə çalışır və inhisar qiymətlərini müəyyən edirlər. Bazar özlüyündə hamı qarşısında eyni dərəcədə sərt tələblər qoyur. Bazar insanların fəaliyyətinə geniş imkanlar açmaqla yanaşı, həm də onlar üçün ciddi problemlər də yaradır. Bu problemləri ayrı-ayrı iş adamları, inhisar birlikləri öz arzularına müvafiq olaraq həll etmək imkanına malik deyillər. Burada dövlətin işə qarışması

vacibdir və iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən iqtisadi mexanizmlərlə tənzimlənməsi bazar qanunlarının fəaliyyətini genişləndirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, inhisarların güclü olduğu ölkələrdə bazarı tənzim edən rəqabət, tələb və təklif mexanizmlərinin gücü zəifləyir. Qiymət, tələb və təklif münasibətlərində istiqamətverici mexanizm kimi fəaliyyət göstərə bilmir. Digər tərəfdən qiymətlərdə, işsizlik səviyyəsində və əmək haqqında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə şəraitdə dövlət iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi olur. Dövlət elə tədbirlər görür ki, nəticədə sahibkarların rəqabət uğrunda mübarizəsi canlanır, dövlət isə inhisarlara qarşı durur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlarla zəhmətkeşlər arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi prosesində kəskin ixtilaf- lar yaranır. Bu da sosial gərginliyə səbəb olur. Belə şəraitdə dövlət vergi sistemini təkmilləşdirməklə, cəmiyyətin az təminatlı təbəqələrinə kömək etməklə gəlirlərin bölünməsi prosesinə müdaxilə etməyə və onu yenidən bölməyə məcbur olur. Müasir dövrdə nisbətən daha liberal iqtisadiyyata malik olan Azərbaycan öz iqtisadi təcrübəsində dövlətlə bazarın qarşılıqlı əlaqə halında fəaliyyətini hələlik tam qura bilməmişdir. Bununla yanaşı bazar strategiyası iqtisadi siyasətin başlıca məqsədi kimi seçilmişdir. Eyni zamanda sosial yönümlü bazar modelinin bu iqtisadi strategiya ilə əlaqələndirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bununla belə dövlət bir sıra sahələrdə tənzimləmədə dəyişikliklər etmiş və ümumi daxili məhsulda öz payının azaldılmasına şərait yaratmışdır. Bu cür dəyişikliklərə səbəb bazar iqtisadiyyatının əsas dayacağı olan sahibkarlığa kömək göstərmək və rəqabətə şərait yaratmaq zərurəti olmuşdur. Başqa bir məqsəd isə həddindən artıq dövlət xərclərinə yol verməmək, daha geniş planda isə, dövlətin mədaxil və məxarici arasında proporsiyaların pozulması hallarının qarşısını almaqdır. Həm də iqtisadi və

sosial proseslərin dövlət tərəfindən səmərəli tənzimlənməsindən imtina etmək olmaz.

İqtisadi və sosial həyatın bir sıra sahələrində dövlətin təsiri olmadan sadəcə olaraq keçinmək mümkün deyildir. Bu ilk növbədə kiçik biznesə və ümumiyyətlə sahibkarlığa aiddir. Sahibkarların, xüsusilə də Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarların dövlətin köməyinə həmişə ehtiyacı vardır. Respublikamızda istehsal və qeyri istehsal sahələri arasında tarazlığın təmin olunması, sahədaxili və sahələrarası nisbətlərin, istehsalla emal arasında proporsiyaların gözlənilməsi dövlətin makroiqtisadi tənzimləmə funksiyalarına daxildir. Bu eyni zamanda xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsinə, milli iqtisadi və siyasi maraqların müdafiəsinə də şamil olunur.

Keçid dövrü iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin tənzimləyici rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu Azərbaycan dövlətinə də aiddir.

Azərbaycan dövləti iqtisadiyyatın tənzimlənməsini üç başlıca istiqamətdə həyata keçirməlidir. Birincisi, bazar iqtisadiyyatını Qərbi ölkələrinin iqtisadiyyatı ilə inteqrasiya etməklə zənginləşdirilməsi; ikincisi, beynəlmilləşdirilmiş təkrar istehsalda obyektiv olaraq meydana çıxan ziddiyyətlərin həll edilməsi; üçüncüsü isə ölkə iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində. İqtisadiyyatın bazar strukturunun yaradılması, bazar islahatlarının sürətləndirilməsi düşünülmüş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Ölkəmizdə dövlətin və bazarın qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsi, iqtisadiyyatda makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin zəruriliyi məsələsində vahid bir fikir yoxdur. Hətta bəziləri sərt planlaşdırma tərəfdarıdır. Ancaq dövlətin iqtisadi həyatda iştirakı sahəsində qazanılan dünya təcrübəsi göstərir ki, real gerçəklik göstərilən mülahizələrdən çox uzaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu inkar olunmazdır.

Respublikamızda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də pul vəsaitlərinə nəzarətdir. Ona görə də Azərbaycanda bazar strukturularının formalaşmasında maliyyə nəzarətinin rolunu dünya təcrübəsindən istifadə etməklə təkmilləşdirmək lazımdır. Bu sahədə aşağıdakıları nəzərə almaq məqsədəuyğundur:

1. Azərbaycanda bazar sisteminin formalaşmasında və onun strukturlarının yaradılmasında maliyyə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi və optimal idarə olunması xüsusi yer tutur. Yeni bazar strukturları müxtəlif fəaliyyət sahələrini əhatə edir və onlara məxsus olan maliyyə vəsaitlərinin əldə olunması mənbələri ödəniş və xərclənmə istiqamətləri bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Respublikanın dövlət strukturunda fəaliyyət göstərən mövcud maliyyə təsisatları bütün bazar strukturlarının maliyyə-kredit əməliyyatlarına, investisiya qoyuluşlarına, malik olduqları şəxsi vəsaitlərə, büdcə ödənişlərinə tam surətdə nəzarət edə bilmirlər. Nəticədə dövlət və qeyri-dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən bazar strukturlarının əldə etdikləri maliyyə vəsaitlərinin müəyyən hissəsinin büdcədən kənarlaşması halları baş verir.

2. Bazar strukturlarının bütün maliyyə vəziyyətinə daim nəzarət etmək məqsədilə bank sisteminin rolu artırılmalı və gücləndirilməlidir. Xüsusilə fəaliyyətdə olan bazar subyektlərinin maliyyə əməliyyatları onlara tabe olduqları müvəkkil banklar vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Təsərrüfat subyektlərinin aylıq və rüblük vəsaitlərinin ümumi məbləği müvəkkil banklarda qeydə alınmalıdır. Belə qaydaya ciddi əməl olunarsa, bank hesablarında olan pul vəsaitlərinin həm ümumi məbləği artar, həm də ondan digər sosial-iqtisadi məqsədlər üçün səmərəli istifadə olunması imkanı yaranar.

3. Bazar strukturlarının maliyyə vəsaitlərinə səmərəli nəzarət formalarından biri də auditor xidmətidir. Lakin auditor xidməti yeni formalaşdığına və dünya standartlarına

tədricən uyğunlaşdığına görə bu xidmət təsərrüfat subyektlərinin hamısını əhatə edə bilmir. Auditor xidməti sosial-iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində maliyyə nəzarətinin güclü alətinə və əsasına çevrilməlidir.

4. Bazar strukturlarının maliyyə vəsaitlərinə nəzarət sahəsində dövlət vergi idarələri xüsusi yer tutur. Respublikada vergi sisteminin müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılmaması, bu sahədə mövcud olan ciddi çatışmazlıqlar və əyintilər ucbatından təsərrüfat subyektlərinin əldə etdikləri gəlirlərə görə vergi ödənişlərindən ciddi yayınmalara yol verilir. Başqa sözlə, küllü miqdarda qazanılmış pul vəsaitlərinin bir hissəsi dövlət büdcəsinə daxil olmaq əvəzinə, ayrı-ayrı subyektlərin şəxsi mənafeyi üçün istifadə olunur.

5. Respublikada bazar strukturlarının maliyyə vəziyyətinə nəzarət orqanlarından biri də Maliyyə Nazirliyi və onun müvafiq baş idarələri və təşkilatlarıdır. Əlbəttə, maliyyə sistemi çətin, daha tutumlu və qayğılı sahə olduğuna görə bu dövlət orqanlarının işində də qeyri-səmərəli idarəetmə hallarına rast gəlmək mümkündür. Yeni iqtisadi sistemə keçid dövründə mövcud olan ciddi sosial-iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, maliyyə orqanları dövlət və qeyri-dövlət sektorunda əmələ gələn bütün pul vəsaitlərini müxtəlif iqtisadi və inzibati metodların köməyi ilə səfərbərliyə almalı və tənzimləməlidir. Xüsusilə, maliyyə orqanları bazar strukturlarının formalaşmasına sərf olunan daxili və xarici investisiya qoyuluşlarının tarazlaşmasına və onlardan istifadə olunmasına güclü nəzarəti təmin etməlidirlər.

Dövlət tənzimlənməsi yalnız obyektiv iqtisadi amilləri nəzərə almaqla həyata keçirilməməlidir. Burada psixoloji amilləri, adət-ənənələri, tarixi keçmişi, hal-hazırdakı şəraiti də təhlil etməli və obyektiv nəticələr çıxarılmalıdır.

İqtisadiyyat birbaşa insan amili ilə bağlıdır. U.Petti yazmışdır ki, sakinlər dövlət xərclərinin ödənilməsində iştirak etməlidirlər, bu onların ictimai sakinliyin və uyğun olaraq əmlakın

və ya sərvətin həvəsləndirilməsindəki paylarıdır.¹ Dövlətin idarə edilməsindən ailə məişət probleminə qədər bütün məsələlər iqtisadiyyatla əlaqədardır. A.V.Anikin yazır ki, Monkreytəndən (Antuan Monkreyten IV Henrix və XIII Lüdovik zəmanəsinin kasıb fransız zadəganı olmuşdur. O, 1615-ci ildə ilk dəfə siyasi iqtisad sözünü işlətməmişdir)² bir qədər sonra bir ingilis «İqtisadi müşahidələr və məsləhətlər» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Müəllif iqtisadiyyatı «evi və əmlakı daha yaxşı idarə etmək məharəti» kimi müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, onun «iqtisadi» mülahizələrinə görə hər hansı bir centlmen özünə müvafiq arvad alarkən elə qadın seçməlidir ki, o, «gecə məlahətli olduğu qədər də gündüz faydalı olsun».³

Ailə problemi: evlənmə, boşanma, doğum, ölüm dövləti daim düşündürən məsələlərdir. Çünki ailə cəmiyyətin əsas özəyidir və dövlət bu məsələdən kənar qala bilməz. Lazım gələrsə dövlət müəyyən qanunlarla problemi tənzimləməlidir.

70-ci illərdə görkəmli sovet demoqrafı sayılan, professor B.S. Urlanis əhali artımı ilə əlaqədar dövrün tələbini və imkanlarını təhlil etmişdir. O göstərir ki, əvvəllər ailələr çoxsaylı uşaq istəyirdi, ancaq buna imkan yox idi. Bunun bir sıra obyektiv səbəbləri vardır: çoxsaylı ölüm hadisələri, ərin və ya arvadın sağlamlığının pis olması, vaxtından əvvəl uşaq salma və s. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq yenə də ailələr çox uşaq arzusunda idilər. Dövrün xarakterini nəzərdə tuta-

---

¹ Вах: Петти В. Трактат о налогах и сборах. В сборнике «Шедевры мировой экономической мысли». Петрозаводск, Петроком, 1993, т. 2, с. 70.

² Qeyd: Bütün iqtisadi ədəbiyyatlarda «siyasi iqtisad» termini adətən Antuan Monkreytenin adı ilə bağlanır. Lakin Peter Qrunevegen «Siyasi iqtisad və iqtisadi nəzəriyyə» məqaləsində С.Кинг (Кинг, 1848) adlı müəllifə istinadən bu sözün ilk dəfə 1611-ci ildə Mayern-Tyurk (Mayerne-Turquet) tərəfindən işlədildiyini qeyd edir. (Вах: Петер Груневеген. «Политическая экономия» и «экономическая наука». Экономическая теория / Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена: Пер. с англ. / Научн.ред.чл.-корр.РАН А.С.Автономов.- М.: ИНФРА-М, 2004. с.681).

³ Вах: Anikin A.V. Elmin gəncliyi. Marksə qədərki iqtisadçı mütəfəkkirlərin həyatı və ideyaları. Bakı, «Gənclik», 1987, s. 30.

raq B.S.Urlanis ailələrin çox uşaq saxlamaq imkanlarının olduğunu, ancaq özlərinin bunu istəməməsini göstərirdi.

Bu paradoksdurmu? B.S.Urlanis bunu paradoks adlandırdı. Prosesi obyektiv olaraq tarixi şəraitin, qadınların düşüncə tərzinin, baxışının dəyişməsi kimi şərh edirdi.¹

1992-ci ildə İsveç Elmlər Akademiyası ABŞ-ın Çikaqo universitetinin professoru Qarri Bekkeri Nobel mükafatı ilə təltif etdi. Qarri Bekker bu mükafatı cəmiyyətdə hamıya adi görünən ailə iqtisadiyyatı və gündəlik həyatda iqtisadiyyatın rolu mövzusunda nəzəriyyəsinə görə qazanmışdır. O, evlənmək, boşanmaq, ailə, uşaq sahibi olmaq, uşaqların məsrəfi üçün pul ayırmaq, səs vermək kimi mövzularda sırası insanların düşüncələrini elmi dəlillərlə, soyuqqanlıqla əsaslandırılmış və bütün bunların hamısının iqtisadiyyatla bağlılığını sübuta yetirmişdir. Əslində müəllif insanı bir növ «iqtisadçı» olmağa sövq edir, başqa sözlə hər bir kəs iqtisadçı olmalıdır. Q.Bekker öz tədqiqatında insan davranışının iqtisadi əsasını vermiş və bütün münasibətlərin iqtisadiyyatla bağlılığını təhlil etmişdir. Q.Bekkerin fikirləri, müddəaları və çıxardığı nəticələr Şərqi dünyası üçün qəribə səslənsə də maraqlı cəhətləri çoxdur. Çünki onun müddəalarında və gəldiyi nəticələrdə müsəlman adət-ənənələrinin tarixi kökləri və rüşeyimləri görünür. Hətta dünya iqtisadçılarının bir çoxu Q.Bekkerin nəzəriyyəsi ilə razılaşmayıb, onun ciddi müzakirəyə ehtiyacı olduğunu söyləmişlər. Amerikalı professor Q.Bekker «insan kapitalı» adlanan tədqiqatında hansı nəticələrə gəlib.

Q.Bekker göstərir ki, əgər ailənin aylıq qazancı azdırsa o dünyaya uşaq gətirməyə tələsmir. Ona görə ki, yaşadığı cəmiyyətdə həyat standartları onun əmək haqqına uyğun gəlmir. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində uşağın təhsilinə çox miqdarda pul sərf olunur. Yüksək gəlir əldə edən

---

¹ Вах: Урланис Б.Ц. Избранное. – М.: Мысль, 1985, с. 229-230.

ailələrdə isə uşağın tərbiyəsinə və təhsilinə daha çox vəsait lazımdır. Çünki, hər bir ailə cəmiyyətə gözəl tərbiyəli və savadlı vətəndaş bəxş etmək istəyir. Bu səbəbdən hər bir ailə az uşaq dünyaya gətirməkdə maraqlıdır. Ona görə də inkişaf etmiş ölkələrdə doğum faizi aşağıdır.

Azərbaycanda da bu müddəa haqqında fikirləşməyə dəyər.

Q.Bekker nəzəriyyəsinə görə, boşanmağı düşünən ər-arvad, iqtisadi cəhətdən daha yaxşı vəziyyətdə olacağını başa düşdükcə boşanmaqdan əl çəkir. **Əgər ər in və yaxud arvadın pul vəsaitləri imkan verərsə onlar sərbəst yaşamağı daha üstün tuturlar.**¹ Bu baxımdan Q.Bekker belə bir nəticəyə gəlir ki, **qadın işləməyə başlayan andan boşanmaların sayı artır.** Belə bir hal mövcuddur. Cəmiyyət insanlara bol-bol «azadlıq» verdikcə bu nəticə daha da özünü eybəcər şəkildə göstərir. **Qadın fikirləşir ki, özüm-özümü saxlaya bilirəm nə üçün başqasına qulluq etməliyəm. Egoizm insanlarda belə bir psixologiyanı yaradır.** (AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ş.M.Muradov özünün son əsərində faktlara söykənərək belə bir qənaətə gəlir ki, hazırda Azərbaycanda (kursiv – Ş.Q.) işləyən və müstəqil əmək haqqına malik olan kişi və qadınlar himayədə yaşayanlara nisbətən boşanmaya daha çox təşəbbüs göstərirlər ki, bu da kişilər üzrə ən çox fəhlələr arasında, qadınlar üzrə isə qulluqçular arasında özünü biruzə verir. Bu da həqiqətdir ki, boşananların əksəriyyəti uşaqılı ailələrin payına düşür. Nəticədə hər il ölkəmizdə minlərlə uşaq ata və yaxud ana nəvazişindən məhrum olur. O, boşanmanın azaldılması ilə mübarizəyə ciddi sosial vəzifə kimi

---

¹ Qeyd: Dünyanın müxtəlif ölkələrində və xalqlarında ailə probleminə dair çoxsaylı adət-ənənələr mövcuddur. Eyni zamanda dünya mütəfəkkirləri bu məsələyə fərdi yanaşmanı daha üstün tuturlar. Məsələn, 1990-cı ildə Türkiyə Prezidenti Turqut Özal jurnalistlərin suallarına cavab verərkən demişdir: «Millətin gələcəyi və gücü ailə tərbiyəsindədir. Ailə insana möhkəm milli adət-ənənələr çərçivəsində, müasir tərzdə düşünmək bacarığı aşılamalıdır». Turqut Özal 1952-ci ildən Səmrə xanım ilə ailə həyatı qurmuşdur. O, özü ilə Səmrə xanımı uzun illər bir-birinə bağlayan cəhəti onlar arasında həmrəyliyin olması ilə xarakterizə edir.

baxır və onun minimum səviyyəyə endirilməsinə yalnız qanunla qadağan edildiyi şəraitdə nail olmağın mümkünlüyünü söyləyir).¹

Bekkerin uşaq sahibi olmaqda iqtisadi maraqların ön plana keçməsi haqqındakı nəzəriyyəsinə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə valideynlər daha çox uşaq olmasında maraqlıdırlar. Nə üçün? Ona görə ki, həmin ailələrin işçi qüvvəsinə ehtiyacı var. Maddi vəziyyət imkan verdiyindən (daha çox gəlir əldə edən ailələrdən söhbət gedir) çox uşağa sahib olmaq onların fəaliyyətinə ancaq təkan verə bilər.

Şirkətlər kimi ailələr də davranışlarını qazancı artırmaq və gəliri çoxaltmaq istiqamətində qururlar. Bu fikri birmənalı şərh etməli olsaq, mübaliğəsiz demək olar ki, iqtisadi cəhətdən imkanlı ailələr, kasıb ailələrdən qız almırlar və ya əksinə. Ona görə də Bekker belə bir nəticəyə gəlir ki, insanlar sevərkən emosional, evlənərkən mənfəətpərəst olurlar. Əlbəttə, cəmiyyətdə belə bir qütbləşmə gedir.

Iqtisadi yüksəlişi az olan ölkələrdə insan dəyərsizdir.

Bütün cəmiyyətlərdə insanın mənafeyi ön plandadır. Mənafe fərdlərin, sosial birliklərin hərəkətlərinin sosial davranışının əsas motividir. Sosial birliklərin mənafeləri bilavasitə cəmiyyətdəki vəziyyətləri ilə müəyyən olunur ki, bu da iqtisadi münasibətlərdən asılıdır. Hər bir mövcud cəmiyyətin iqtisadi münasibətləri isə hər şeydən əvvəl mənafeələr kimi özünü göstərir.

Beləliklə, Q.Bekker qeyd edir ki, hər insanın dəyəri ətraf mühətdən, təhsildən və digər iqtisadi amillərdən asılıdır.¹

---

¹ Вах: Муратов Ш.М. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər.- Bakı.: Elm. 2004, s.108-109.

¹ Вах: Гарри Беккер. Семья. Экономическая теория / Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена: Пер. с англ. / Научн.ред.чл.-корр.РАН А.С.Автономов.- М.: ИНФРА-М, 2004. с.308-322.

İqtisadçıların əksəriyyəti hesab edirlər ki, işsizlik problemi yalnız dövlətin yardımı ilə həll oluna bilər. Bunun üçün dövlət xüsusi proqramlar hazırlayıb həyata keçirməlidir. Lakin xüsusi kapital bu proqramların reallaşdırılması prosesinə cəlb edilməlidir.

3. 2. Əmək bazarı və demoqrafik proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi

Bazar iqtisadiyyatı dövlət mülkiyyətilə xüsusi mülkiyyət arasında sağlam rəqabət özülü üzərində formalaşır və əsasən əmək bazarı, işçi qüvvəsi bazarı, əmtəə bazarı və kapital bazarının inkişafından asılıdır. Məqsədimiz bütün prosesləri deyil, əmək bazarı ilə işçi qüvvəsi bazarının bəzi cəhətlərini şərh etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın digər amilləri ilə yanaşı iş qüvvəsi də alqı-satqı obyektinə kimi çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatını öyrənən məktəblər və onların nümayəndələri olan neoklassiklər, keynsçilər, monetaristlər, institusionalistlər, marksistlər bir-birindən fərqli olsalar da, əmək bazarının fəaliyyətinin ümumi mexanizmini kifayət qədər ətraflı öyrənib təsvir etmişlər.

Əmək bazarının bir sıra xüsusiyyətləri var. Onu təşkil edən elementlərə: iş qüvvəsinin daşıyıcısı kimi çıxış edən canlı insanlar, onların insani keyfiyyətləri olan psixofizioloji, sosial, mədəni, dini, siyasi cəhətlər daxildir. Bu xüsusiyyətlər insanların əmək fəallığı dərəcəsinə, motivləşməsinə, mənafeələrinə birbaşa ciddi təsir göstərir və əmək bazarının mövcud vəziyyətində öz əksini tapmış olur.¹

---

¹ Вах: Экономическая теория: Учебник/Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2001, С.489.

İqtisadi ədəbiyyatda əmək bazarına müxtəlif səpgidə yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, «Ekonomika» dərslində göstərilir ki, əmək bazarı – bazar münasibətlərinin xüsusi sferası olub, iş qüvvəsindən ibarət əmtənin alqı-satqısı həyata keçirilir. Burada, insan öz xüsusi iş qüvvəsini satır və o əmtəyə çevrilmiş olur. Sonra isə iş qüvvəsi əmək fəaliyyəti prosesində reallaşır. Əmək istehsalın bazar amili kimi özünə müxtəlif istehsal sahələrində və xidmət sferalarında çalışan maddəli işçiləri və sahibkarları daxil edir.²

Professor T.Quliyev öz tədqiqatında «əmək bazarı» anlayışına verilən bir sıra təriflərə öz münasibətini bildirməklə yanaşı bu barədə öz fikirini belə ifadə edir: əmək bazarı iş verənlərlə maddəli fəhlələr arasındakı mübadilə münasibətlərinə əsaslanan, iş qüvvəsinin tələb və təklifinin qərarlaşdığı və reallaşdığı sferadır.³

Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinə həsr olunmuş dərslərdə göstərilir ki, əmək bazarı əmtə bazarının spesifik növü olub, əsas məzmunu xüsusi növ əmtənin – iş qüvvəsinin, yaxud insanın əmək qabiliyyətinin reallaşdırılmasından (alqı-satqısından) ibarətdir.⁴

Professor R.Ş.Muradovun fikrinə görə əmək bazarı dedikdə, bu və ya digər sosial-iqtisadi metodlar və təsisatlar vasitəsilə iş qüvvəsi mülkiyyətçisinin, sahibkarın və onların arasında vasitəçi olan dövlətin mənafeini (birbaşa və yaxud həmkarlar təşkilatı vasitəsi ilə) tənzimləyən mexanizm başa düşülür.¹

---

² Вах: Экономика. Учебник/Под редакцией А.И.Архипова, .Н.Нестеренко, А.К.Большокова. – М.: «Проспект», 1998, с. 147.

³ Вах: Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку, 2000, с. 377.

⁴ Вах: Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник для вузов/Под общ. ред. Кушлина В.И., Волгина Н.А.; редкол.: Владимирова А.А. и др. – М.: ОАО «НПО», «Экономика», 2000, с. 590.

¹ Вах: Muradov R.Ş. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətləri. Bakı, «Elm», 2000, s.12.

İqtisadi ədəbiyyatda verilən tərifləri ümumiləşdirib konkret şəkildə demək olar ki, əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi dövlətin işçiləri maliyyə zərərlərindən müdafiəsi üzrə kompleks iqtisadi, inzibati, hüquqi və təşkilati tədbirlər sistemidir.

Bəzi iqtisadçılar iş qüvvəsi bazarını bütün digər ehtiyatlar bazarı ilə tam müqayisə edərək belə bir fikir söyləyirlər ki, hər bir işçinin ixtisası onun əmək bazarına gəlməsinə qədər qazanılır. Həqiqətdə isə bu heç də həmişə belə olmur, **bir çox hallarda işçi ixtisasını istehsal prosesində əldə edir, bu ixtisasların dəyişməsi zamanı baş verir.**

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçdiyi indiki şəraitdə ali təhsilli mütəxəssislərin xeyli hissəsi bazar münasibətlərinin tələbləri səviyyəsinə tam cavab vermədiyinə görə əvvəlcədən nəzərdə tutulan işlə təmin oluna bilmirlər. Sonralar bu mütəxəssislər yeni ixtisas əldə etməyə məcbur olurlar, ya da öz ixtisaslarına yaxın sahələrdə çalışırlar.

Bu ona gətirib çıxarır ki, bazarda onun potensialını qiymətləndirmək mürəkkəblik yaradır. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, heç də hər bir işçinin əmək məhsuldarlığı əvvəlcədən bazara daxil olana qədər məlum olmur və bu məhsuldarlığın yüksəldilməsinə təsir edən bir çox amillər mövcuddur. Digər tərəfdən, işçinin əməyinin lazım olduğu qədər qiymətləndirilməsi yalnız əmək haqqı ilə bitmir. İşçinin əmək bazarından və iş yerindən razı qalması, onun təmin olunmaq dərəcəsini ifadə edir. Bu o zaman olur ki, işçi öz tələbatını ödəyə biləcək qədər əmək haqqı alsın.

Azad rəqabət bazarında iş qüvvəsinin qiyməti ayrı-ayrı satıcı və alıcıdan deyil, tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən olunur. Monopsoniya bazarında əməyə olan tələbin həcmi və iş qüvvəsinin qiymətini alıcı müəyyən edir. Bəzi hallarda isə iş qüvvəsinin qiyməti və ona olan tələb satıcının, daha doğrusu mizdlə tutulan işçinin təsiri ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, əmək bazarında əməyə tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində iş qüvvəsinin qiyməti formalaşır. Elə buna görə də əmək bazarına tərif verən iqtisadçıların çoxu birmənalı olaraq əmək bazarını – tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində iş qüvvəsinin qiymətinin qərarlaşdığı bazar adlandırmışlar. Müasir dövrün iqtisadçıları iş qüvvəsinin qiymətini əmək haqqı kimi şərh edirlər. Klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrindən və müasir qərb iqtisadçılarından fərqli olaraq, marksizm əməyin qiymətinin olmasını təkzib edir. Çünki, Marksın təliminə görə qiymət əmtəə dəyərinin pulla ifadəsidir. Dəyər isə əmtəədə maddiləşən əməkdir. Belə çıxır ki, əmək əməklə müəyyən olunur. Digər tərəfdən, bir şey satılmaqdan ötrü real surətdə bazarda mövcud olmalıdır. Əmək isə bazarda mövcud olmur. O, istehsal prosesində, fəhlənin iş qüvvəsi istehsal vasitələri ilə birləşib fəaliyyət göstərməyə başladığında, yəni iş qüvvəsi istehlak olunanda yaranır. Marks məhz bunu nəzərə alaraq, əməyin dəyərindən və qiymətindən deyil, iş qüvvəsinin dəyərindən, onun haqqından və qiymətindən danışıq. Ona görə də marksizmə görə əməyin qiyməti ola bilməz, iş qüvvəsinin dəyəri və qiyməti mövcuddur. Əməyin xidmətlərinə olan bazar tələbi bütün sahələrdə istənilən qiymətlər səviyyəsində əmək xidmətlərinə olan tələbin həcmnin məbləğidir. Bu tələb bir sıra amillərlə müəyyən olunur: əməyi əvəz edən resursların qiymətləri və həcmi, əmək xidmətlərinin qiymət səviyyəsi, əmək xidmətlərinin köməyilə istehsal olunan məhsullara olan tələb və s. ilə.

Əmək xidmətlərinin təklifini müəyyən edən amillərə isə işçi olmaq üçün fiziki qabiliyyəti, işçilərin öz iş qüvvəsini işə götürənlərə satmaq hazırlığı və sayı, doğum, ölüm və miqrasiya səviyyəsi, əmək haqqından başqa gəlirlərin digər mənbələrinin daxil olması, müzdlü əməyin alternativ dəyəri və s. daxildir.

İş qüvvəsinin alqı-satqısı başa çatdıqdan sonra onun qiyməti əmək haqqı forması alır və bir sıra amillərdən asılı olaraq müəyyən olunur: 1) əmək məhsuldarlığının səviyyəsi ilə; 2) iş qüvvəsinin təkrar istehsal xərcləri ilə; 3) firmanın əmək haqqı fondunun həcmi ilə; 4) əməyə olan tələb və təklifin nisbətilə.

Məhsuldarlıq nə qədər yüksək olarsa, əməyə olan tələb də bir o qədər yüksək olacaqdır. Digər tərəfdən, iş qüvvəsinin təklifi işçinin əmək haqqının səviyyəsini formalaşdırır. **Əmək haqqı əmək haqqı fondundan da asılı olur və heç kəs ondan kənara çıxmağa meyl göstərmir, əks təqdirdə istehsal xərcləri artar.**

Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində fəhlələrin bir saatlıq əmək haqqı 10-30 dollar arasındadır. Konkret olaraq, bu göstərici Almaniyada – 30, Belçikada – 28, İsveçdə – 26, Avstriyada – 24, İsveçdə – 24, İtaliyada – 24, Portuqaliyada – 24, Lüksemburqda – 23, Yunanıstanda – 23, Fransada – 23, Danimarkada – 20, İspaniyada – 19, Çexiyada – 17, Niderlandda – 14, Böyük Britaniyada – 14, Nor-veçdə – 13, İrlandiyada – 12, Macarıstanda – 9, Polşada – 5, Rusiyada – 2, Finlandiyada – 2, Türkiyədə – 1,4, İslandiya – 1,1 dollardır.

Əmək bazarında insanın əmək qabiliyyətini qiymətləndirmək həmişə asan olmur. Belə ki, istehsalda əsas artım əksər hallarda fərdi deyil, kollektiv səy nəticəsində mümkün olur.

Azərbaycanın keçid dövrü şəraitində əmək və onun ödənilməsi prosesi ziddiyyətli və qeyri-normal xarakter daşıyır. **Əvvəla**, bir sıra istehsal və sosial sahələrdə verilən əmək haqqı görülən işin həcminə, keyfiyyətinə uyğun gəlmir və sərf olunan əməyi heç qismən də ödəmir. **İkincisi**, respublikada fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərdə və bəzi icra orqanlarında işləyənlərin əmək haqqında müəyyən artım nəzərə

çarpsa da, dövlət büdcəsi ilə təmin olunan idarə və təşkilatlarda əmək haqqlarının səviyyəsi xeyli aşağıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 4 avqust 2003-cü ildə «Minimum əmək haqqının artırılması haqqında» fərman imzalanmışdır. Fərmana əsasən, 2003-cü il sentyabrın 1-dən minimum aylıq əmək haqqı 27,5 min manatdan 45 min manata (61,1%) qədər və 2004-cü il yanvarın 1-dən 60 min manata (2,2 dəfə) qədər artırıldı. Fərman 124,6 min vətəndaşa şamil edildi və dövlət büdcəsindən əlavə 4,8 mlrd. manat ayrıldı. Prezidentin 2004-cü ilin dekabr ayının 29-da verdiyi fərmana görə isə 2005-ci ilin yanvar ayının 1-dən minimum aylıq əmək haqqı 125 min manat olmuşdur.

Əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti «Pensiyaların artırılması haqqında» da fərman imzalamışdır. Fərmana əsasən, pensiyaların məbləği 70 min manatdan 100 min manata qədər artırılmışdır. Fərman 1 mln. 184 min vətəndaşı əhatə edir və onun icrasına dövlət büdcəsindən 89,4 mlrd. manat, Dövlət Sosial Fondundan 112,5 mlrd. manat ayrılmışdır. Bu məqsədlə cəmi 201,9 mlrd. manat ayrılmışdır.

Pensiyaçıların sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq haqqında Prezidentin 29 dekabr 2004-cü il tarixli son fərmanında isə işləməyən əmək (sosial-sığorta) pensiyaçılarının pensiya və müavinətlərinin ümumi məbləğinin minimum həddi bütün əlavə və müavinətlərlə birlikdə (kommunal, nəqliyyat və digər xidmətləri əvəzində alınan müəyyən aylıq müavinətlər istisna olunmaqla) 2005-ci il yanvarın 1-dən 125.000 manat (üçüncü qrup əlillərə 65.000 manat) müəyyən edilmişdir.

Artıq ölkədə iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasını nəzərdə tutan islahatlar kursunun ardıcıl həyata keçirilməsi öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Son illər dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində işçilərin orta aylıq əmək haqqı xeyli artmışdır. 1995-ci ildən 2003-cü ilə qədər orta aylıq əmək haq-

qı 6 dəfə, 2004-cü ildə isə orta əmək haqqı 26 faiz artmışdır və bu gün 478 min manat təşkil edir.¹

Ayrı-ayrı peşə və vəzifələr üzrə müəssisə və təşkilatlarda ən yüksək orta aylıq əmək haqqı alanlar uçuş rəhbərləri (2749,5 min manat), hava gəmisinin komandirləri (2240,6 min manat), hava hərəkəti dispeçerləri (1389,8 min manat), bort baxıcıları (1173,6 min manat), qazma üzrə mühəndislər (1416,2 min manat), qazma sahəsinin ustaları (1346,0 min manat) olmuşdur.²

Respublikamızda orta aylıq əmək haqqının necə və hansı prinsiplə hesablanması məlum deyildir. Görünür ki, **orta əmək haqqının nisbətən yüksək olması xarici firmalarda işləyənlərin hesabına əldə olunmuşdur. Ancaq unutmamaq lazım deyil ki, xarici firmalarda işləyən Azərbaycan vətəndaşlarına verilən əmək haqqı həmin firmalarda işləyən xarici vətəndaşlara hesablanan əmək haqqından çox aşağıdır. Bu cür ayrı-seçkilik yolverilməzdir və qanunla tənzimlənməlidir.**

Digər bir tərəfdən əmək haqqının verilməsində haqsızlıq mövcuddur. Məsələn, **hər hansı xarici firmada və yaxud dövlət və ya kommersiya banklarında işləyən adi işçinin aldığı əmək haqqı elmlər doktoru, professorun əmək haqqından bir neçə dəfə çoxdur. Əlbəttə, bu həm paradoksdur, həm də sözün həqiqi mənasında ədalətsizlikdir.** Bunu aradan qaldırmaq üçün dövlət səviyyəsində tədbirlər görülməlidir və lazım gələrsə, Milli Məclisdə müvafiq qanun qəbul edilməlidir.

Əmək haqqındakı fərqlər Respublikada məcburi və könüllü işsizliyi artırır. Məcburi işsizlərə işləməyə hazır olan, lakin iş yeri tapmayan ixtisaslı işçilər aid edilir. Könüllü işsizlik isə əmək haqqının həddindən az olması nəticəsində yaranır. Bir

---

¹ Bax: «Azərbaycan» qəzeti. 8 dekabr 2004-cü il. № 287. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı.

² Bax: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı», 2003, s. 75.

çox hallarda adamlar az miqdarda haqla işləməkdənsə işsiz qalması üstün tuturlar. **Respublikamızda ixtisası olub iş tapmayan işçilərin sayı çoxdur və bu böyük itkidir.**

Normal bazar şəraitində tələb və təklif qanunlarının təsiri altında formalaşan və fəaliyyət göstərən əmək bazarının öz fəaliyyət mexanizmi vardır və spesifik bazar kimi fəaliyyət göstərir. Bu bazarda yalnız makro və mikroiqtisadi amillər deyil, eyni zamanda işçinin aldığı əmək haqqı, sosial və sosial- texnoloji amillər də tənzimləyici rol oynayır.

Görünür, bu problemi birmənalı həll etmək mümkün deyildir və hər bir konkret halda fərdi qaydada nəzərdən keçirmək lazımdır. İngilis iqtisadçısı Devida U.Pirsanın ümumi redaksiyası ilə çap olunmuş lüğətdə əmək bazarının ətraflı təhlili verilir. Lüğətdə göstərilir ki, əmək bazarında konkret işləri yerinə yetirməkdən ötrü iş qüvvəsinin alqı-satqısı həyata keçirilir və eləcə də görülməli işlərin ödənilməsi qaydası müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, əmək bazarında əmək haqqının və işçilərin müxtəlif işlər və iş verənlər arasında hərəkəti baş verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada «bazar» terminindən istifadə olunması əməklə hər hansı başqa əmətin tamamilə eyniləşdirilməsi demək deyildir. Əmək bazarının hansısa əməyin təklifi ilə tələbin qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi şərti «yer» kimi başa düşülməsi daha münasibdir.¹

Bütün dünya ölkələrində cüzi istisnalarla demək olar ki, əmək bazarının dinamikasına eyni amillər təsir göstərir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: ölkənin coğrafi mövqeyi, demoqrafik vəziyyət, siyasi vəziyyət, nominal və real əmək haqqı arasındakı fərq, müxtəlif səbəblərdən ölkəyə daxil olan xarici vətəndaşların sayı və s.¹

---

¹ Бах: Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.: ИНФРА-М, 2003, с.276-277.

¹ Bəzi iqtisadçılar əmək bazarındakı vəziyyətə təsir edən prinsipial parametrlər kimi bağlanmış əmək müqavilələrinin xarakterini əsas götürürlər. (Бах: Ки-

Bu amillər içərisində demoqrafik proses xüsusilə diqqəti cəlb edir. Demoqrafiya dünya əhalisinin ərzaq təminatı, resurslar və onların təkmilləşdirilməsi, təhlükəsizlik və sülhün təminatı, ətraf mühitin mühafizəsi və s. problemlərin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, dünyada əhalinin artması işsizlik problemini yaradır, bu da əmək bazarına təsir etməyə bilməz. Hətta dünya səviyyəsində əhali artımı probleminin yaranması bir ölkədən digər ölkəyə mühacirlərin axınına mənfi təsir göstərir. Əmək resurslarının yerdəyişməsi ölkədaxili və beynəlxalq səviyyədə ola bilər. Əmək resurslarının ölkələr arasında yerdəyişməsi və müəyyən zaman ərzində onlardan ölkə sərhədlərindən kənardə istifadə olunması beynəlxalq əmək miqrasiyasıdır.

İqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi sistemində məşğulluq problemi mühüm yer tutur. Bu problem həm beynəlxalq əmək miqrasiyası ilə, həm də daxildəki işsizliklə bağlıdır. Beynəlxalq əmək miqrasiyası o deməkdir ki, əmək resurslarının ölkələr arasında yerdəyişməsi baş verir və müəyyən zaman ərzində onlardan ölkə sərhədlərindən kənardə istifadə olunur. Bu, o zaman baş verir ki, birincisi, ölkədə işsizlik mövcud olur. İkincisi, əmək haqlarının həcmində ölkələr arasında fərqlər yaranır. Üçüncüsü, iqtisadi inkişaf səviyyəsində uyğunsuzluq baş verir. Dördüncüsü, kapitalın beynəlxalq hərəkəti və beynəlxalq korporasiyaların fəaliyyəti güclənir.

Beynəlxalq əmək miqrasiyası bir sıra formalarda özünü təzahür etdirir: immiqrasiya, emiqrasiya, reemiqrasiya.

İmmiqrasiya – əmək qabiliyyətli əhalinin xaricdən ölkəyə gəlməsidir.

риченко О., Кудюкин П. Правовое регулирование на Российском рынке труда. «Вопросы экономики» журнал. 2003. № 9, с. 112.)

Emiqrasiya – əmək qabiliyyətli əhalinin ölkədən xaricə getməsidir.

Reemiqrasiya – emiqrantların daimi yaşayış yerlərinə qayıtmasıdır.

Miqrasiya prosesi zamanı əhali birdəfəlik, yəni geri dönməmək şərti ilə və yaxud müvəqqəti olaraq, geri dönməklə ölkəni tərk edə bilirlər. Bu prosesin özü də könüllü və məcburi xarakterdə ola bilər. Bunlarla yanaşı beynəlxalq aləmdə miqrasiyanın baş verməsi leqal və qeyri-leqal formalarda mövcuddur.

Professor T.Quliyev miqrasiyanı bir qayda olaraq əhalinin çevikliyi, hərəkəti ilə əlaqələndirir. Miqrasiya müxtəlif səbəblər üzündən yaşayış yerinin daimi və müvəqqəti dəyişməsidir. Lakin o, əhalinin hərəkəti dedikdə, onun təbii artımı, məkanca yerdəyişməsi və sosial yerdəyişməsini də nəzərdə tutur.¹ Müasir bazar münasibətləri həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq əmək miqrasiyasını daha da sürətləndirmişdir.

Hal-hazırda dünyada miqrasiyanın miqyası dəyişir. Bəzi regionlarda köklü, yəni yerli əhalinin payı ildən-ilə azalır. **ABŞ-ın bir sıra ştatlarında, o cümlədən Kaliforniya ştatında artıq 2001-ci ildə ağ rəngli əhali azlıq təşkil edirdi. Bu ölkəyə Mərkəzi Amerikadan, Çindən və Hindistandan gəlmələr ildən-ilə artır. Fransada ərəblərin, AFR-də türklərin xüsusi çəkisi sürətlə artır. Rusiyada postsosialist ölkələrindən gəlmələr hər il çoxalır.**

İş qüvvəsinin miqrasiyası nəticəsində əvvəllərdə əsasən bir millətli Qərbi Avropa ölkələrində etnik azlıqların icmaları əmələ gəlmişdir. Artıq 80-ci illərdə əhalinin ümumi sayında mühacirlərin payı İngiltərədə – 4,4%, Almaniyada – 7,6%,

---

¹ Bax: Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Dərslük. Bakı, 2003, s.122-123.

Fransada – 7,9%, İsveçrədə – 14,3%, Lüksemburqda – 25% təşkil etmişdir.

Mühacirlər kirayə haqqının aşağı olduğu iri sənaye rayonlarında məskunlaşdıqları üçün onların kompakt şəkildə yaşadıqları rayonlar meydana gəlmişdir.

Miqrasiyanın məhdudlaşdırılmasına dair tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrindən gəlmiş mühacirlərdə doğum səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində həmin icmalarda əhalinin yüksək artım templəri müşahidə olunur. **Almaniyada doğulan uşaqların 20%-ə qədəri mühacir ailələrin payına düşür. Əgər bu meyllər qalmaqda davam edərsə, onda 20-30 ildən sonra AFR-in hər dörd vətəndaşından biri öz mənşəsinə görə xarici olacaqdır.** ABŞ-da dərisi ağ olmayan amerikalılarda yüksək doğum səviyyəsi nəticəsində XX əsrin sonlarında iş qüvvəsi artımının 50 faizindən çoxunu onlar təşkil etmişdir.¹

Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə mühacir problemi ölkə rəhbərliyini düşündürən ən ciddi məsələyə çevrilmişdir. Məsələn, **Almaniyada bir sıra çevik qanunlar qəbul edilmiş və yeni-yeni qanunların işlənilib hazırlanması üzərində ciddi iş gedir. Sadəcə olaraq bu ölkədə insan amili o dərəcədə incədir ki, qanun kiminsə qəlbinə dəyməməli, onlar öz insani hisslərini qoruyub saxlamalıdır.** Bu səbəbdən mühacirlərin yerləşdirilməsi, onların yaşayış vasitələri ilə təmin edilməsi ölkə qarşısında mühüm çətinliklər yaratmışdır.

ABŞ-da və Fransada isə vaxtilə «qara dərililər»in hüquqlarına dair qəbul edilmiş qanunlar bu gün ölkəni çox böyük problemlərlə üzləşdirmişdir. Ölkə rəhbərliyi bu qanunları hələlik nə dəyişə bilər, nə də modifikasiyaya uğrada bilər. Çünki rəhbərliyin hər hansı bir cəhdi ölkədə ciddi narazılığa səbəb

---

¹ Вах: Загладин Н.В. Всемирная история, век XX. М., 2001, с. 227-228.

olur və «qara dərililər» öz etirazlarını bildirmək üçün kütləvi surətdə küçə yürüşlərinə çıxırlar.

Bütün bunları nəzərə alaraq problemlə məşğul olan iqtisadçılar daha dəqiq hesablamalar aparıb, konkret mülahizələrini söyləməyə çalışırlar. Məsələn, iqtisadiyyat sahəsində Nobel mükafatı laureatı, fransız Moris Alle göstərir ki, mühacirətə dair iqtisadi mülahizələr bir qayda olaraq son dərəcə səthi xarakter daşıyır. Bu zaman əsas dəlil kimi təkrar istehsal olunan milli gəliri göstərirlər. Bu o deməkdir ki, ölkəyə bir əlavə işçi – mühacir daxil olanda onun üçün lazımi infrastrukturunu (mənzil, xəstəxanalar, məktəblər, universitetlər, cürbəcür infrastruktur qurğuları, sənaye avadanlıqları və s.) yaratmaqdan ötrü mövcud işçinin illik əmək haqqının dörd misli qədər əlavə vəsait tələb olunur. Əgər işçi arvadı və üç uşağı ilə birlikdə gələrsə, onda tələb olunan əlavə vəsait vəziyyətdən asılı olaraq bu işçinin illik əmək haqqından 10-20 dəfə çox məbləğ təşkil edəcəkdir ki, bu da əlbəttə, mövcud ölkə iqtisadiyyatı üçün ağır yüküdür.¹

Bu prosesləri aydın dərk etmək üçün Azərbaycana gələnlərin və Azərbaycandan gedənlərin statistik göstəricilərinə nəzər salmaq kifayətdir. (Bax cədvəl 8, 9, 10, 11).

---

¹ Вах: Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. (перевод с французского).– М.: ТЕИС. 2003, с.37.

**MDB ölkələri üzrə miqrasiya prosesinin dinamikası¹
(nəfər)**

Sıra №-si	Ölkələr	Gələnlər									
		1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1.	Azərbaycana gələnlər	83607	6002	5642	7447	5350	4780	4250	2486	1205	2459
2.	MDB və Baltıqyanı ölkələrdən	83607	6002	5642	7447	5350	4780	4250	2486	1205	2459
3.	Rusiya Federasiyasından	30857	2968	2800	3588	2826	2952	2710	1677	782	1656
4.	Ukraynadan	4355	367	385	473	390	300	291	177	86	165
5.	Belarusdan	549	51	45	56	25	37	29	7	9	19
6.	Özbəkistandan	7057	336	452	647	248	146	142	82	42	109
7.	Qazaxıstandan	3190	341	339	405	306	183	150	107	44	96
8.	Gürcüstandan	6637	942	656	986	496	354	307	210	135	204
9.	Litvadan	119	5	3	14	7	22	16	1	1	-
10.	Moldovadan	144	6	11	6	18	10	2	9	4	7
11.	Latviyadan	237	35	19	31	12	4	1	7	1	7
12.	Qırğızıstandan	1562	38	27	61	29	35	35	22	9	15
13.	Tacikistandan	147	31	32	27	24	9	6	8	7	15
14.	Türkmənistandan	1336	165	202	268	187	137	175	151	68	162
15.	Estoniyadan	67	9	13	19	1	3	-	1	1	-
16.	Ölkəsi göstərilməyənlər	27350	708	648	866	781	588	386	27	16	4

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 70.; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.87.

Cədvəl 9

MDB və Baltikyanı ölkələr istisna olmaqla dünya ölkələrinin miqrasiya prosesinin dinamikası¹ (nəfər)

Sıra №-si	Ölkələr	Gələnlər									
		1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Azərbaycana gələnlər	672	220	139	81	54	26	111	88	52	41
2.	Almaniyadan	-	-	-	-	-	-	2	6	-	1
3.	İsraildən	-	6	2	6	4	-	25	9	4	1
4.	ABŞ-dan	-	-	1	1	-	-	5	7	1	-
5.	Türkiyədən	-	23	10	12	6	3	17	19	21	13
6.	İrandan	-	31	30	41	14	9	44	30	16	12
7.	Tacikistandan	-	2	-	2	1	-	1	3	3	-
8.	Poşadan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	Yunanıstandan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	Pakistandan	-	2	-	2	1	-	1	3	3	5
11.	Digər xarici ölkələrdən	672	158	86	19	29	14	17	14	7	9

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 70.; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.87.

Cədvəl 10
MDB və Baltikyanı ölkələr istisna olmaqla dünya ölkələrinin miqrasiya prosesinin dinamikası¹ (nəfər)

Sıra №-si	Ölkələr	Gedənlər									
		1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1.	Azərbaycandan gedənlər	9144*	2348*	2120*	1109*	435	484	426	280	91	120
2.	Almaniyaya	20	74	407	6	120	127	62	110	40	46
3.	İsrailə	8442	1688	1253	643	153	179	199	88	29	31
4.	ABŞ-a	543	570	445	-	103	92	103	42	8	18
5.	Türkiyəyə	2	3	1	113	39	56	23	14	3	6
6.	İrana	-	3	6	2	19	6	24	2	-	3
7.	Pakistana	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-
8.	Polşaya	4	3	-	-	2	7	-	1	-	-
9.	Yunanıstana	35	3	5	-	-	-	3	-	-	-
10.	Digər xarici ölkələrə	98	4	3	345	8	12	12	23	11	16

* 18 yaşından yuxarı şəxslər nəzərdə tutulur.

¹ Bax: Azərbaycanın Statistika göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 70.; Azərbaycanın Statistika göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.88.

**MDB ölkələri üzrə miqrasiya prosesinin dinamikası¹
(nəfər)**

Sıra №-si	Ölkələr	Gedənlər									
		1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Azərbaycan- dan gedənlər	128756	13685	11031	14594	10063	8658	9521	7008	4229	3634
2.	MDB və Bal- tikiyanı ölkə- lərə	128756	13685	11031	14594	10063	8658	9521	7008	4229	3634
3.	Rusiya Fede- rasiyasına	77452	11312	8149	12363	9175	7118	8393	6230	3691	3140
4.	Ukraynaya	12794	860	704	1116	381	655	513	339	221	181
5.	Belarusiyaya	1904	151	111	173	65	132	148	118	88	95
6.	Özbəkistana	1234	144	94	148	45	103	46	32	18	13
7.	Qazaxıstana	1975	204	188	189	156	153	174	170	125	149
8.	Gürcüstana	1934	178	193	224	81	129	97	53	37	10
9.	Litvaya	104	7	4	11	1	5	2	3	3	1
10.	Moldovaya	228	12	17	11	5	8	7	5	8	6

¹ Bax: Azərbaycanın Statistika göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 71.; Azərbaycanın Statistika göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.88.

Müasir iqtisadi sistem və globallaşma

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
11.	Latviyaya	239	5	5	2	1	2	1	-	-	-
12.	Qırğızistana	212	41	34	73	18	30	31	16	15	25
13.	Tacikistana	128	7	3	2	1	6	3	1	-	1
14.	Türkmənistan	1406	118	1235	86	37	187	63	40	21	13
15.	Estoniyaya	113	2	58	4	-	3	1	1	2	-
16.	Ölkəsi gös- tərlməyənələr	29033	644	236	192	97	127	42	-	-	-

Ömək miqrasiyasının müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Müsbət cəhətləri ondan ibarətdir ki, iş qüvvəsini ixrac edən ölkə üçün emiqrantlardan daxilolma formasında əlavə valyuta gəliri mənbəyi yaranır, işsizlik problemini bir qədər yumşaldır, işsizlər bilik və təcrübə qazanırlar və geri qayıdarkən qazandıqları vəsaitlərin kiçik biznes sahələrinə qoyulması imkanı yaranır.

Ömək miqrasiyasının mənfi cəhətləri isə əldə edilən gəlirlərin gizlədilməsi arzusu, «beyin axını», işləyən miqrantların ixtisaslarının azalması, xaricdə qazanılmış vəsaitlərin istehlak artımı meylli.

İş qüvvəsinin ölkələrarası miqrasiyasının müasir vəziyyəti onun bir neçə əhəmiyyətli istiqamətlərini ayırmağa imkan verir:

1. inkişaf etməkdə olan ölkələrdən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə miqrasiya;

2. sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr daxilində miqrasiya;

3. inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında iş qüvvəsinin miqrasiyası;

4. keçmiş sosialist ölkələrindən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə iş qüvvəsinin miqrasiyası;

5. sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə elmi işçilərin, ixtisaslı mütəxəssislərin miqrasiyası.

Ümumiyyətlə, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının məlumatına əsasən bütün ölkələr sığınacaq statusunu dörd motivasiyə əsasən verir. Bu motivlər 1951-ci ildə qəbul olunmuş «Qaçqınların statusu haqqında» Beynəlxalq Konvensiyada öz əksini tapıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Siyasi fəaliyyətinə görə.

2. Milli azlığa görə.

3. Dini etiqadına görə.

4. Seksual azlığa görə.

Ancaq vətəndaş irəli sürdüyü motivi sübut edə bilməsə və onun təqdim etdiyi informasiyalar özünü doğrultmasa, deportasiya qaçılmazdır. Miqrantın həmin ölkənin siyasi və sosial təhlükəsizliyi üçün problem yaradıb-yaratmayacağı da vacib şərt sayılır.

Miqrantlıq və vətəndaşlıq statusunun imtiyazları arasında kəskin fərq var. Ölkədə yaşayıb-ışləmək hüququnu əldə etmək hələ vətəndaşlıq demək deyil. Vətəndaşlıq limiti almaq üçün hər ölkənin öz vaxt limiti mövcuddur. Məsələn, Almaniya 15 ildən sonra, ABŞ və Kanada isə 5 ildən sonra vətəndaş statusu verir. Miqrant səsvermədən başqa bütün hüquqlara malik olur. 2003-cü ildə Kanadanın vətəndaşlıq və miqrasiya işləri üzrə naziri Denis Koder miqrasiya qaydalarına müəyyən düzəlişlər edib. Məhz bu düzəlişlər sayəsində miqrantların ölkəyə gəlişi üçün müəyyən olunmuş qaydalar bir qədər asanlaşacaq. Məsələn, professional miqrant statusu əldə etmək istəyənlər üçün müəyyən edilmiş 75 bal 62-yə endirilib.

Bu dəyişiklik sayəsində ingilis dilini bilən istənilən miqrant 1,5 ilə Kanadada yaşamaq hüququ əldə edəcək.

Bəzi ölkələr ancaq intellektual qabiliyyətli insanları qəbul edirlər, heç bir ixtisası olmayan və yaxud qeyri-adi səviyyədə peşəkar olmayan işçilərin sivil ölkələrdə yeri yoxdur.

Hələ XIX əsrin birinci yarısında görkəmli alman ideoloqu, iqtisadçı Fridrix List (1789-1846) belə hesab edirdi ki, millətin rifahı var dövlətin kəmiyyəti ilə deyil, bu sərvəti yaradan məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsi ilə şərtlənir. Məhsuldar qüvvələrin tərkib hissəsini o, «əqli kapital»da, yəni onun sərvətin başlıca mənbəyi hesab etdiyi elmdə, incəsənətdə olan nailiyyətlərdə, kəşflərdə, ixtiralarda və s. görürdü.¹ Dünyada əhali artımı günü-gündən çoxalır. BMT-nin baş katibi Kofi Annan Dünyada Demografik Meyllər haqqında Beynəlxalq Birliyin iqamətgahında məruzəsində göstərir ki, 2000-ci ilin ortalarında dünyada 6,1 milyard insan yaşadığı halda, 2050-ci ilədək Yer kürəsi əhalisinin sayı 9,3 milyard nəfərə çatacaqdır. O göstərir ki, planetimizdə insanların sayı ildə 1,2 faiz artır ki, bu da 77 milyon nəfər təşkil edir. Bu artımın yarıdan çoxu altı ölkənin payına düşür: Hindistan (21 faiz), Çin (12 faiz), Pakistan (5 faiz), Banqladeş (4 faiz), Nigeriya (4 faiz) və İndoneziya (3 faiz).

Bununla bərabər sənəddə göstərilir ki, daha çox inkişaf etmiş regionların hazırda 1,2 milyard nəfərdən ibarət əhalinin sayı qarşıdakı 50 il ərzində az dəyişəcəkdir. Lakin yüzilliyin ortalarındanək 39 ölkədə əhalinin sayının indiki səviyyə ilə müqayisədə azalacağı proqnozlaşdırılır. Məsələn, bu göstərici Rusiyada, Gürcüstan və Ukraynada 28-40 faiz, İtaliyada və Macarıstanda 25 faiz, Yaponiya və Almaniyada isə 14 faiz azalacaqdır. O ki, qaldı az inkişaf etmiş regionlara, onların

---

¹ Bax: İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslik. Professor M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2002, s. 216.

əhalisi sabit surətdə artacaq və 2000-ci ildəki 4,9 milyard nəfərdən 2050-ci ildə 8,2 milyard nəfərə çatacaqdır.

Dünya əhalisinin son 150 il ərzində belə yüksək sürətlə artımı əvvəlki minilliklər ərzində mümkün olmamışdır. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, dünya əhalisinin 80%-dən yuxarı müasir və perspektiv artımı (keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq) inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Belə ki, XX əsrin sonunda dünya əhalisinin demək olar ki, 60%-i Asiyada, 12%-i Afrikada və 8%-i Latin Amerikasında yaşayırdı. Planetin yerdə qalan sakinləri onun əhalisinin 1/5 hissəsini təşkil edir (6,3%-i Şimali Amerikada, 6,2%-i Qərbi Avropada, 2,6%-i Rusiyada və yalnız 1%-dən bir qədər çoxu Avstraliyada və Okeaniyada yaşayır).

Şübhə yoxdur ki, bu cür «Dемоqrafik partlayışı» şərtləndirən ən mühüm amil inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geriliyin və tərəqqinin spesifik, ziddiyyətli qarşılıqlı fəaliyyəti və çulğalaşmasıdır.

«Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: «Məşğulluq – vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq qazanc gətirən hər hansı bir fəaliyyətdir».

Məşğulluğun aşağıdakı növləri və formaları var: 1) Tam məşğulluq. 2) Məhsuldar məşğulluq. 3) Rasional məşğulluq. 4) Səmərəli məşğulluq. 5) Müstəqil məşğulluq. 6) Qlobal məşğulluq. 7) Natamam məşğulluq. 8) Çevik məşğulluq. 9) Nəzərə alınmayan natamam məşğulluq. 10) Təkrar məşğulluq. 11) Müvəqqəti məşğulluq. 12) Mövsümü məşğulluq. 13) Qeyri-standart məşğulluq.

Eyni zamanda məşğulluq statusuna görə əhali aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır: 1) Muzdlu işçilər. 2) İşə götürənlər. 3) Fərdi əsaslarla. 4) Ailə müəssisələrindən haqqı ödənilməyən

işçilər. 5) Kollektiv müəssisələrin işçiləri. 6) Təsnifata aid edilməyən işçilər.¹

Son illərdə dünya ölkələrindəki məşğulluğun strukturunda da müəyyən irəliləyişlər baş vermişdir. Məsələn, Fransada fəhlələrin xüsusi çəkisi 1850-ci ildə 70% olmuşdursa, 1950-ci ildə 60%, 2000-ci ildə isə yalnız istehsalda çalışanların sayı 30% olmuşdur.

Əmək bazarının strukturu əməyə olan tələb və təklifin formalaşması xarakterindən, həmçinin əməyi olan və onu satanın qiymətə təsir etmək qabiliyyətindən asılıdır. Əməyə tələb dedikdə, müasir dövrdə sahibkarın bazar qiyməti ilə ala biləcəyi əməyin miqdarı nəzərdə tutulur. Əməyin təklifi isə bazar qiyməti ilə müəyyən edilmiş əmək haqqı müqabilində müəyyən vaxt ərzində fərdin işləmək arzusu və qabiliyyətidir. «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunmuşdur ki, əmək bazarı – iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin məcmusudur.

Əmək bazarı – müəyyən iqtisadi məkan çərçivəsində fəaliyyət göstərən işə götürən və muzzdlu işçilər arasında iqtisadi və hüquqi münasibətləri ifadə edən qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmidir. Əmək bazarı daxili və xarici əmək bazarlarına bölünür. Əmək bazarı yerləşmə mövqeyinə görə aşağıdakı tiplərə bölünür: 1) Ölkənin əmək bazarı. 2) Region əmək bazarı. 3) Beynəlxalq əmək bazarı.

Bundan əlavə əmək bazarları tənzimlənən və tənzimlənməyən əmək bazarlarına bölünür.

Bu baxımdan Azərbaycanın keçid dövrü şəraitində iş qüvvəsi bazarının strukturunun formalaşması öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. İstehsal və xidmət sahələri məhdud olduğundan ölkəmiz ən ucuz iş qüvvəsi regionu kimi seçilir. Ona görə də xarici və yerli sahibkarlar bu amildən istifadə edərək, Azər-

---

¹ Bax: Nağıyev Ə.T., Mütəllibova V.A. Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri. Bakı, 2003, s. 173.

baycan kadrlarına aşağı əmək haqqı verirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **eyni əməyin müqabilində əcnəbilər daha yüksək əmək haqqı alırlar. Mövcud vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə yerli istehsalı genişləndirmək hesabına alternativ iş yerləri təklif etmək və rəqabəti gücləndirmək lazımdır.** İş qüvvəsinə olan tələb artdıqca onun təklifi də artır. İş qüvvəsinə olan tələb həm də istehsalın strukturunun yeni əsaslarda formalaşdırılması hesabına artırılmalıdır.

Son illər ölkədə əmək bazarının normal fəaliyyətinə nail olmaq üçün məşğulluq və işsizlik problemlərinin həllinə geniş yer verilir.

2003-cü ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 1995-ci ilə müqayisədə 160,1 min nəfər artaraq 3801,4 min nəfər olmuş, iqtisadi fəal əhalinin 3747,0 min nəfərini iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 54,4 min nəfərini isə işsiz statusuna malik olanlar təşkil edir.

İqtisadiyyatda aparılan islahatlar, xüsusilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi, məşğul əhalinin dövlət və qeyri-dövlət sektoru üzrə bölüşdürülməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 56,1 faizini təşkil edirdisə, 2003-cü ildə bu göstərici 31,5 faizə enmiş, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlərin sayı isə bu dövrdə 1,6 dəfə artmışdır. Qeyri-dövlət sektorunda çalışanlar arasında 724,6 min nəfər sərbəst məşğul əhali kimi qeydə alınmışdır ki, bu da ümumi iqtisadiyyatda çalışanların 19,3 faizini təşkil etmiş və 1995-ci il səviyyəsindən 20,5 faiz çox olmuşdur.

Ölkədə əhalinin məşğulluq və işsizlik probleminin həll edilməsinin mühüm aspektlərindən biri də ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici kapitalın ölkə əhalisinin məşğulluq və işsizlik problemlərinin həll edilməsindəki rolu-

nun müəyyən edilməsi ən mühüm vəzifələrdən biridir. 1996-cı ildən başlayaraq 2004-cü ilə kimi ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı və birgə müəssisələrdə məşğul olanların sayı 7,4 dəfə artaraq, 5,6 min nəfərdən 41,2 min nəfərə çatmışdır.

2003-cü ildə maddi istehsal sahəsində 1931,8 min nəfər və ya iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 51,6 faizi qədər işçi çalışmış, xidmət sahəsində isə məşğul olanların sayı 1815,2 min nəfər olmuşdur və məşğul əhalinin 48,4 faizini təşkil etmişdir.

2003-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin ümumi sayından 1226,6 min nəfəri və yaxud 32,7 faizi muzzla işləyənlərin payına düşmüşdür. Muzzla işləyənlərin əksəriyyəti iri və orta müəssisələrdə cəmlənmişdir.¹

İşsizlik bazar iqtisadiyyatının doğurduğu və çətinliklə aradan qaldırıla bilən problemlərdən biridir. Dünyanın heç bir ölkəsində tam məşğulluq mövcud deyildir. Ancaq, tam məşğulluğu hərfi mənada başa düşmək lazım deyil. Tam məşğulluq o demək deyildir ki, işləyənlər heç bir zaman öz iş yerlərini tərk edə bilməz. Belə bir həyat təzi mümkün deyil və ona görə tam məşğulluqdan söhbət gedə bilməz. Tam məşğulluq iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi cəhətdən fəal olan əhalinin bir hissəsinin müvəqqəti olaraq məşğul olmaması kimi qiymətləndirilir. Bir qrup iqtisadçılar hesab edirlər ki, işsizlik o vaxt meydana çıxır ki, qabiliyyəti və ya işləmək arzusunda olan insanlar görəcəkləri işə uyğun ödənişli iş tapa bilmirlər. Başqa sözlə, işsizlik iş arzulayanların adi əmək haqqı dərəcəsi ilə iş tapa bilmədikləri iqtisadi vəziyyətdir.

Ümumiyyətlə, dünyanın ən qüdrətli ölkəsi olan ABŞ-da da işsizlik mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da 2000-2002-ci illər-

---

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.91-92.

də işsizlik əmək məhsuldarlığının artımı ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. İşsizliyin səviyyəsi (qeyd olunmuş işləməyənlərin sayının əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətən) 1999-cu ildə 4,5%-dən 2002-ci ilin iyul ayında 5,9%-ə qədər artmış və yalnız sonra aşağı enməyə başlamışdır. Qərbi Avropaya nisbətən o, ABŞ-da əvvəlki kimi aşağıdır, hərçənd ki, 2000-ci ilin yanvar ayından 2001-ci ilin yanvar ayına kimi qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində işləyənlərin ümumi sayı 1,2 milyon nəfərdən çox azalmışdır. ABŞ-da işsizliyin artması ilə istehsal güclərinin və emal sənayesinin işlə yarımçıq təmin edilməsi də artmışdır. 2002-ci ilin yanvarında bu sahədə güclərin yüklənmə dərəcəsi yalnız 73% təşkil etmişdir ki, bu da 1967-2000-ci illər dövrünün orta səviyyəsindən 8 bənd aşağıdır. Bununla belə, emaledici sənayenin yüksək texnoloji sahələrində güclərin yüklənməsi 60%-ə qədər enmişdir.¹

Bəzi iqtisadçılar işsizliyi mövcud əmək haqqı dərəcəsi səviyyəsində işləmək arzusunda olan, lakin özünə iş tapa bilməyən iqtisadi vəziyyət kimi şərh edirlər. Digər qrup iqtisadçılar isə iş yeri olmayan, onu fəal surətdə axtaran və ya öz yerinə qayıdacaqlarına ümid bəsləyən insanları işsiz hesab edirlər. «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, işsiz vətəndaş – işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında işaxtaran kimi qeydiyyatata alınan, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli şəxsdir.

Tarixən işsizliyin səbəbləri haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcud olmuşdur. Onlardan, neoklassik, keynsçi və marksist nəzəriyyələri göstərmək olar. Neoklassik nəzəriyyəyə görə işçilərin az əmək haqqı ilə gəlir əldə etmələri arzu olunmur. Keynsçilərə görə məşğulluq məcmu təklifdən, istehlak

---

¹ Вах: Кудров В. Современная мировая экономика и Россия. «Вопросы экономики», журнал. 2003. № 3, с. 54.

və investisiyanın həcmindən asılıdır.¹ Marksizmə görə isə, kapital yığımının artması nəticəsində canlı əməyə olan tələbat maşın və avadanlığa nisbətən daha çox azalır və bunun da nəticəsində işsizlik yaranır.

Pol A.Samuelson, Vilyam D. Nordhaus «Ekonomika» əsərində göstərirlər ki, əmək bazarını öyrənərkən iqtisadçılar işsizliyi üç müxtəlif növə bölürlər: friksion, struktur, tsiklik. Eyni zamanda onlar ilk baxışdan işsizliyin səbəbinin aydın olduğunu, yəni çoxsaylı işçilərin az miqdarda iş yerlərinə malik olduqlarını iddia edirlər. Əmək bazarını öyrənən bəzi iqtisadçılar işsizliyin səbəbini mikrosəviyyədə axtarırlar, bir sıra tədqiqatçılar ümumi nəticəyə gələrək qeyd edirlər ki, əmək haqqı o qədər də çevik deyil ki, bazarada tarazlığın müəyyən edilməsini təmin etsin.²

Lakin işsizliyin bu klassik formalarından başqa texnoloji, könüllü, məcburi, mövsümi, gizli formalarda mövcud olması onun daha mürəkkəb sosial-iqtisadi bəla olduğunu sübut edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə klassik işsizlik də mövcuddur. Pol A.Samuelson və Vilyams D.Nordhaus-a görə klassik işsizlik əmək haqqlarının həmkarlar ittifaqı tərəfindən artırılması ilə bağlı müəyyən sayda insanın öz iş yerlərini itirməsidir. Azərbaycan şəraiti üçün hal-hazırda bu kimi işsizlik növləri məqbul hesab edilməsə də, onun gələcəkdə nəzərə alınması bazar iqtisadiyyatının inkişafından asılı olacaqdır.

---

¹ C.M. Keynes işsizliyi obrazlı belə şərh edir: «İşsizlik, belə deyək, ona görə inkişaf edir ki, insanlar göydəki ayı istəyirlər; arzu olunan predmet (yəni pul) istehsal edilə bilməyən və asanlıqla ona qarşı tələbi ödənilməyən bir şey olanda, insanlar iş tapa bilmirlər. Burada ictimaiyyəti belə bir şeyə inandırmaqdan başqa çarə yoxdur ki, «yaşıl pendir», əslində işin mahiyyətidir və «yaşıl pendir» fabriki, yəni mərkəzi bank dövlət nəzarətinə götürülməlidir». (Bax: Keynes C.M. Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Azərb. dilində. Bakı. «Qanun» nəşriyyatı. 2001. s.266).

² Bax: Пол А.Самуэльсон, Вильям Д.Нордхаус. Экономика: Пер. с англ. – М.: «БИНОМ», Лаборатория Базовых Знаний.,1999, с. 601-602.

Bəzi iqtisadçılar, xüsusilə prof.J.Harvey işsizliyi aşağıdakı kimi təsnifləşdirir: normal və ya keçici, mövsümi, müvəqqəti, struktur, dövrü və ümumi xarakter daşıyan davamlı işsizlik.¹

Bəzi iqtisadçılar isə işsizliyə işdən çıxarılma nəticəsində işini itirənləri, könüllü olaraq işini buraxanları, fasilədən sonra əmək bazarına qayıdanları və əmək bazarına ilk dəfə gələnləri aid edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatı şəraitində gizli işsizlik daha çox xarakterikdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizlik probleminin həlli ilə dövlət məşğul olur. Dövlət əmək bazarına qanunvericilik, təşkilati və iqtisadi tədbirlərin köməyi ilə tənzimləyici təsir göstərir, ancaq işsizliyi heç zaman tam aradan qaldıra bilmir.

İşsizlik son nəticədə bir sıra qeyri-sosial tarazlığa gətirib çıxarır. **İşsizlik işçilərin öz ixtisaslarının itirilməsinə, savadsızlığa, mənəvi boşluqların yaranmasına, özünə hörmət hissənin itirilməsinə, ictimai və siyasi səliqə-səhmansızlığa, ailənin dağılmasına, iqtisadi sistemə və gələcəyə inamın azalmasına və s. səbəb olur.** Hal-hazırda **Azərbaycan müharibə şəraitindədir. Ancaq insanların beynində müharibə qorxusundan daha çox işsizlik qorxusu mövcuddur.** Keçid iqtisadiyyatı elə bir şərait yaradıb ki, insanlar iş tapacaqlarına ümidlərini itirirlər. Bu şərait uzandıqca insanların qabiliyyət və bacarıqları tükənir, bir müddətdən sonra isə onlar ümumiyyətlə ixtisaslarını itirirlər.

İşsizlik tarixən insanları düşündürən problem olmuşdur. Sosial vəziyyət gərginləşdikcə bu problem qabarıq şəkildə meydana çıxır. **İşsizliyi aradan qaldırmaq, sosial məsələləri həll etmək makroiqtisadi məsələdir. Onu ancaq dövlət səviyyəsində həll etmək mümkündür. Bu problemin həllində elə**

---

¹ Bax: Harvey J. Müasir Ekonomiks. Bakı. 2001, s. 326-329.

incə məsələlər var ki, onlara diqqətlə yanaşma tələb olunur. İşsizlik problemi ilə əlaqədar XI əsrin məşhur tarixi-əbədi abidəsi olan «Siyasətnamə» əsərində Nizamülmülk yazırdı: «İşsiz qalan adamların da vəziyyəti belədir. Xüsusilə yüksək dövlət vəzifəsində olmuş, böyük işlər görmüş, şöhrət tapmış, ad qazanmış, xidmətləri qarşısında mükafatlar almış adamların haqqını unutmaq olmaz, buna nə insaf yol verər, nə mürvət. Onlara elə vəzifə vermək lazımdır ki, ehtiyaclarını ödəmək üçün bir parça çörək sahibi olsunlar, bəziləri öz hüquqi ixtiyarlarından, bəziləri dövlətdən binəsib olmasınlar. Bir başqa dəstə də vardır ki, bunlar alimlər, fazillər, gözəl xətt, qüdrətli qələm sahibləri, şərəf əhlidir; onların da dövlət malından payları var, onlara da əl tutub kömək etmək lazımdır. Bir kəs onlara iş verməsə, mərhəmət nəzəri ilə baxmasa, maaşdan məhrum, dövlətdən binəsib olurlar. Elə bir gün gələ bilər ki, şahın etibar etdiyi adamlar etinasız bədxah olduqlarından bu adamların vəziyyəti haqqında xəbər verməz, işsizlərə vəzifə tapşırmaq, şərəf əhlinə və alimlərə kömək etməzlər. Bu adamların dövlətdən ümidləri kəsildikdə dövlət haqqında pis fikrə düşər, divan adamlarının, dövlət məmurlarının dalınca qiybət etməyə başlar, şahın yüksək vəzifəli şəxslərini dolaşdırırlar, silahı, ordusu, dövləti, hörməti olan bir adamı ələ alıb şaha qarşı qaldırırlar, ölkədə qarışıqlıq salırlar».¹

Bütün dünya ölkələri kimi, Azərbaycanda da miqrasiya prosesi aktualdır və bütün formaları mövcuddur. Sanki belə bir mənzərə yaranmışdır: işsiz və yaxud az əmək haqqı alan əhəlinin imkanı yaranırsa Azərbaycanı tərk edir. Bu isə Azərbaycanın gələcəyinə böyük zərbə deməkdir. Xüsusən keçid dövründə məşğulluq problemi daha aktualdır. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyət istər-istəməz işsizlik və digər

---

¹ Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, Elm, 1987, s. 137.

problemlərlə üzləşməli olur. İşçi qüvvəsi bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etmək sosial zərurətdən doğur və dövlət əmək bazarının lazım olan şəkildə fəaliyyət göstərməsinə səy göstərir. İş qüvvəsi bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ehtiyat əmək ordusunun ciddi sosial partlayışlara səbəb olacaq miqyasda artmasına yol verməmək məqsədi daşıyır. Dövlətin bu funksiyası postsosialist ölkələrində və habelə müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan ölkələrdə daxili iqtisadi və siyasi sabitlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət əmək bazarını tənzimləmək və ölkədə tam məşğulluğu təmin etmək üçün staqflyasiya siyasəti yeridir. Staqflyasiya – ölkənin inflyasiya meyllərinin inkişafı zamanı durğunluqla, yəni iqtisadi böhranın inflyasiya ilə əlaqələndirilməsi ilə səciyyələnən iqtisadi vəziyyətidir. Staqflyasiya prosesinə təsir edən amillərdən biri də əmək bazarıdır. Əslində bunlar bir-birini tamamlayan proseslərdir. Amerikan iqtisadçıları S.Bryu və K.Makkonellin sözləri ilə desək tam məşğulluq istəyənlərin və işləyə bilməyənlərin hamısını müvafiq işlə təmin etməkdir. Bu işə praktiki cəhətdən mümkün deyildir. Staqflyasiya inflyasiya və işsizliyin vəhdətinin yaranmasında yeni mərhələnin başlanması deməkdir. Bu prosesi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə məşğul olan Keyns məktəbinin nümayəndələri P.Saumelson, R.Solou və A.Filips tədqiq etmiş və öz tədqiqatlarında belə nəticəyə gəlmişlər ki, işsizlik azaldıqca inflyasiya da artır. Bu prosesi dərk etmək üçün onlar iqtisadiyyatı tənzimləyən Filips əyrisi ətrafında manevr etməyi məsləhət görürdülər. Lakin bu fikir XX əsrin 70-ci illərində iqtisadçılar tərəfindən inkar edildi. Dünya bazarında qiymətlərin və işsizliyin artması prosesi baş verdi. Bu proseslərin tədqiqi ilə monetaristlər

məktəbinin nümayəndələri olan Amerika iqtisadçıları M.Fridman və E.Filips məşğul olmuşlar.

Alman iqtisadçısı U.Bek qeyd edirdi ki, kapitalizm əməyi ləğv edir. İşsizlik artıq lokal hadisə deyil, o, potensial olaraq hər şeyə, o cümlədən ümumiyyətlə, həyat forması kimi demokratiyaya da toxunur. Lakin məşğulluq və demokratiyaya görə məsuliyyəti öz üzərindən götürən qlobal kapitalizm öz legimitliyini ləğv edir.¹

N.V.Zaqqladin məşğulluq haqqında tədqiqatlarında belə nəticəyə gəlir ki, «Yeni kurs» hazırlamaqla məşğul olmuş ekspertlər bir qədər tərəddüdlərdən sonra 30-cu illərdə böyük populyarlıq qazanmış ingilis iqtisadçısı C.M.Keynsin nəzəriyyəsini qəbul etməyi qərara aldılar. O belə qənaətə gəlmişdi ki, azad bazar iqtisadiyyatının özü-özünü tənzimləmək imkanları artıq tükənmişdir. Keynsə görə dəyişmiş şəraitdə dövlət fəal sosial siyasəti həyata keçirmək və tam məşğulluğu təmin etməklə əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbini stimullaşdırmaq funksiyasını öz üzərinə götürməlidir. Bu da öz növbəsində istehsalın artımına səbəb olmalı, sahibkarlar üçün əlverişli şərait yaratmalı idi. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlət xərclərinin artması və bununla da əlaqədar olaraq büdcə gəsrinin çoxalması normal hal kimi qəbul olunmalıdır.²

Artıq Avropada işsizlik 14%-ə çatır, özü də bura natamam iş günü olanların yüksək xüsusi çəkisini də əlavə etmək lazımdır. Bu, əməksiz (zəhmətsiz) kapitalizmdir ki, bu da bütün postsosialist ölkələrində kütləvi xarakter alır, yeni Marksı gözləyir.

Monetaristlər məktəbinin nümayəndələri belə nəticəyə gəlmişlər ki, Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanan məşğulluğun

---

¹ Вах: Бек У. Что такое глобализация? М., 2001, с. 109.

² Вах: Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет/Под ред. И.С.Королева. – М.:Экономисть, 2003, с. 52.

tənzimlənməsi işsizliyi azaldır, inflyasiya isə artır. Beləliklə, monetaristlər sırf bazar iqtisadiyyatına əsaslanan təbii işsizlik konsepsiyasını irəli sürmüşlər ki, bu da əmək ehtiyatlarının bir sahədən digərinə keçilməsinə şərait yaradır. Monetaristlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, dövlətin işsizliyi azaltmaq məqsədilə apardığı tənzimləmə siyasəti bir tərəfdən istehsal amillərindən istifadəni pisləşdirir, digər tərəfdən isə pul bazarının düzgün fəaliyyətinə maneçilik törədir. Pulun artması, inflyasiyanın güclənməsi isə sahibkarlıq fəaliyyətinə ziyan vurmaqla bərabər işsizliyi də artırır. S.Bryu və K.Makkonnell qeyd edirlər ki, əgər tam məşğulluq və qiymətlərin sabit səviyyəsi kimi məqsədlər hardasa bir-birinə zidd gələrsə, yəni tam məşğulluq inflyasiyanın müəyyən səviyyəsi ilə müşayiət olunarsa, cəmiyyət bu məsələlərin hansının daha vacib olduğunu müəyyən etməlidir.

Bəzi iqtisadçılar əmək bazarının müasir vəziyyətini bir tərəfdən, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əhalinin məşğulluğunun azalması ilə, xroniki, durğun işsizliklə, digər tərəfdən, xüsusilə yüksək ixtisaslı kadrların struktur çatışmazlığının artması ilə, əmək bazarının ayrı-ayrı seqmentlərində sabit kadr çatışmazlığının əmələ gəlməsi ilə xarakterizə edirlər. Göstərilir ki, bu vəziyyət əmək və məşğulluq sferasında əlavə əmək resurslarının axtarılması proseslərinin dövlət tənzimlənməsini şərtləndirir və zəruri edir.¹ Təəssüflər ki, müəlliflər bu sahədə görülən işləri və özlərinin nəzəri, strateji təkliflərini verməkdən çəkinirlər.

Əmək bazarında vaxtaşırı struktur xarakterli bir çox uyğunsuzluqlar meydana çıxır. Ayrı-ayrı ölkələrdə xroniki

---

¹ Вах: Арсентьева Н.М., Харченко И.И. Выпускники системы профобразования как кадровый потенциал экономики региона. Вестник Новосибирского Государственного Университета. Серия «Социально-экономические науки». Том 1, выпуск 2. Новосибирск, 2001, с. 49.

işsizliyin mövcud olması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Bununla belə elmi-texniki inqilabın yeni mərhələsində bütün sahələrdə lazım olan sayda mütəxəssislər çatışmır. Belə şəraitdə dövlətin əmək dairəsində mühüm vəzifələrindən biri peşəkar işçi qüvvəsi hazırlamaqdan, təhsil sistemini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. İxtisaslı kadrların çatışmazlığı və yaxud ictimai istehsalın səmərəliliyinə, beynəlxalq bazarlarda azərbaycanlı kadrların nüfuzuna mənfi təsir göstərməyə bilməz.

Əmək sahəsində dövlətin tənzimləyici tədbirləri həm də ictimai istehsalda insan amilinin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə bağlıdır. Kapitalizmin azad rəqabət dövründə iqtisadi nəzəriyyədə işçi qüvvəsinə əsasən istehsal xərclərinin bir ünsürü kimi baxılırdı. Lakin elmi-texniki inqilabın müasir mərhələsində bu baxışlarda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Məhsuldar qüvvələrin keyfiyyətə dəyişdiyi şəraitdə, ictimai istehsalın subyektiv amili kimi, insan amili daha həlledici rol oynayır. O, elmi-texniki inqilabın özünün inkişafında, istehsalın təşkilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində onun rolu artır. Bununla bağlı olaraq əmək bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə tələbat da artır və tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Respublikamızın müharibə şəraitində olduğu indiki vəziyyətində dövlət əmək ehtiyatları dairəsinə son dərəcə diqqətlə yanaşmalı, Müdafiə Nazirliyi və dövlətin mülki təhsil müəssisələri vasitəsilə hərbi-texniki peşələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanması işinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Məhz bu dövrdə işçi qüvvəsi bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi onun siyasətinin tərkib hissəsi olmalıdır. Dövlət bu şəraitdə məşğulluq haqqında qanunu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirməlidir. Qanunla

yanaşı onun reallaşdırılması mexanizmi də işlənib hazırlanmalıdır.

Elmi-texniki inqilabın genişləndiyi şəraitdə işsizliyin məhdudlaşdırılması sahəsində dövlət tənzimlənməsinin qarşısında yeni məqsəd qoyulur və işçi qüvvəsinin hazırlanmasında dövlətin fəal iştirakını zəruri edir. Fəal və geniş miqyaslı elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan möhkəm iqtisadi artım bütün sosial sferanın ciddi tərəqqisi ilə, hər şeydən əvvəl, ölkənin əmək potensialından istifadənin inkişafı və təkmilləşdirilməsi əhalinin real gəlirlərinin xeyli artırılması sahələrində ciddi irəliləyişlərlə müşahidə olunmalıdır. Söhbət ilk növbədə məşğulluğun sahə və peşə strukturunun səmərəliliyindən, sosial münasibətlərin humanistləşdirilməsindən, işçilərin inkişaf etməkdə olan bazar mühitinə uyğunlaşmasından, əməyin ödənilməsi ilə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi vəzifələrinin sıx uzlaşdırılmasından, ictimai şüurun bazar mühiti dəyərlərinin qəbul edilməsi və ölkənin tələbatlarına və cəmiyyətin elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə tərəf dəyişməsindən gedir. Bir sıra ölkələrdə isə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına, istehsalın tələblərinə uyğun kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasını təmin etməyə yönəldilmiş yeni qanunvericilik aktları qəbul edilir.

Dövlət iş qüvvəsi bazarını birbaşa və dolayı yolla tənzimləmə imkanına malikdir. Dövlətin iş qüvvəsi bazarının birbaşa tənzimləməsi bir sıra proqramların qəbul edilməsi deməkdir. İş qüvvəsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə aid proqramlar əsasən aşağıdakılardır:

1. Dövlət bölməsində iş yerlərinin sayının artırılması.
2. Məşğulluq səviyyəsinin stimullaşdırılması.
3. Muzdlu işçi qüvvəsinin fəaliyyətinin nizamlanması.

4. İşçi qüvvəsinin hazırlığının və yenidən hazırlığın təmin edilməsi.

5. İşsizliyin sosial sığortası.

Bunlarla yanaşı iş qüvvəsi bazarını dolayı yolla tənzimləmək üçün dövlətin pul-kredit, vergi, amortizasiya siyasətindən və hökumətin qanunvericiliyi kimi əlavə tədbirlər kompleksindən istifadə edilir. Bundan əlavə, sosial təminat, əmək münasibətləri, vətəndaş hüququ və s. sahələr üzrə qanunlar fəaliyyət göstərir. ABŞ-da bu cür qanunlar hələ 30-cu illərdə qəbul edilmişdir.

Əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi yalnız işsizliklə mübarizəni yox, həm də əmək tələbi ilə onun təklifi nisbətinə təsir üsullarını özündə ehtiva edir.

Dövlət əmək haqqının minimum ölçüsünü tətbiq edir ki, bu da məşğul olanların bütün kateqoriyalarının gəlir səviyyələrinin müəyyən edilməsi üçün bir istiqamətdir. Lakin bu metod ziddiyyətli xarakter daşıyır. O, iri firmaların xərclərin azalması naminə məşğulluğu məhdudlaşdırmaq motivini ləğv edir, lakin digər tərəfdən daha yüksək əmək haqqı üzrə xərclər çəkən firmaların ziyanla işləməsinə səbəb olur, işçilərin əməyi az ödənilən təbəqələri əziyyət çəkir.

Dövlət əmək haqqının və qiymətlərin arasında müəyyən proporsiyaları saxlayaraq və bununla da məşğulluq səviyyəsinə dolayı yolla təsir göstərərək, əmək haqqının dondurulmasına və qiymətlərin tənzimlənməsinə nail ola bilər.

Əmək bazarının dövlət tənzimlənməsinin başlıca metodu kimi işsizliyin azaldılmasının müxtəlif proqramları mövcuddur. Onlara məşğulluğun artımının təşviq olunması və iş yerlərinin sayının artması, işçi kadrların hazırlığı və yenidən hazırlığı, iş qüvvəsinin mizdlə tutulmasına təsir göstərilməsi və nəhayət, işsizliyin sosial sığortası, yəni öz iradəsinin əksinə olaraq, işini itirənlərə yardım verilməsi aiddir. Əksər

dövlətlərin qanunvericiliyi yuxarıda sadalananların həyata keçirilməsinin əsas şərtlərini müəyyən edir. ABŞ-da yardım ödənilməsinin müddəti maksimum 26 həftə, onun aylıq miqdarı isə 700 dollara yaxındır.

Əmək bazarının tənzimlənməsi sistemində, bazar mexanizminin mühüm struktur həlqəsi hesab olunan əmək birjalrı xüsusi yer tutur. Onlar iş qüvvəsi bazarında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən xüsusi idarəetmə orqanıdır. ABŞ-da əmək birjalrı dövlət məxsusdur və öz fəaliyyətini Əmək Nazirliyinin rəhbərliyi altında həyata keçirir. Burada əmək bazarında dövlət məşğulluğu xidmətləri ilə yanaşı, xüsusi vasitəçi firmalar da fəaliyyət göstərir. ABŞ-da bu cür firmaların sayı 15 mindir. Azərbaycanda da əmək birjalrı fəaliyyət göstərir və tam surətdə dövlətin nəzarətindədir.

Əmək birjasının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab olunur:

- işsizlərin qeydə alınması;
- boş iş yerlərinin siyahısını aparmaq;
- iş əldə etmək arzusunda olan işsizlərin və digər şəxslərin işlə təmin edilməsi;
- əmək bazarının konyunkturunun öyrənilməsi və bu bərdə məlumatların təqdim edilməsi;
- iş əldə etmək arzusunda olan şəxslərin testdən keçirilməsi;
- işsizlərin peşə yönümlü orientasiyası və peşə üzrə yəndən hazırlanması;
- müavinətlərin ödənilməsi;
- yardımın verilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə ABŞ-da vətəndaşların əksəriyyəti əmək birjalrı vasitəsilə deyil, müəssisə və təşkilatların kadr xidmətlərinə müraciət etməklə və yaxud da xüsusi vasitəçi agentliklərin köməyi ilə işə düzəlirlər.

Bununla yanaşı, işsizlərə kömək göstərilməsində əmək birjalarının rolu çox böyükdür. ABŞ-da hər il 6-8 milyon işsizə kömək göstərilir. İşsizliyə görə yardımın alınmasının əsas şərtləri həm federal, həm də ştatlar səviyyəsində qanunvericiliklə tənzim edilir.

İşsizliyə görə yardımın alınması üçün maksimum müddət 26 həftədir. Ölkə üzrə orta həftəlik yardım 1996-cı ildə 200 dollara bərabər idi. Şübhəsiz ki, işsizlik üzrə yardımın kifayət qədər yüksək səviyyədə olması (ayda 800 dollara yaxın), dövlətin öz vətəndaşının işləmədiyi hallarda, onun sosial müdafiəsi sisteminin səmərəli olmasına sübutdur.

Müxtəlif ölkələrdə əmək bazarının təşkili və fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Əsasən inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin nəticələri nəzərə alınmaqla yeni qaydalar tətbiq olunur. Azərbaycanda əmək bazarlarının yaranması son illərin məhsuludur və bu sahədə bir sıra addımlar atılır. Ancaq mövcud işsizlik şəraitində bu sahədə görülən işlər kifayət deyildir. Əmək bazarını qaydaya salmaq, təkmilləşdirmək üçün daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Hal-hazırda respublikamızda çoxsaylı ali məktəblər və kolleclər fəaliyyət göstərir. Burada təhsil alan gənclərin gələcəkdə müvafiq işlə təmin olunması sual altındadır. Bir tərəfdən, onlar mövcud tələbat nəzərə alınmadan, kortəbii və plansız (ali məktəblərdə ixtisasların hazırlanmasında təkrarçılığa yol verilməsi) hazırlanır, digər tərəfdən isə bir çox ali məktəblərdə, xüsusilə də özəl təhsil sistemində hazırlanan kadrların hazırlıq səviyyəsi çox aşağıdır. Belə olduğu şəraitdə bu qədər gəncin işlə təmin edilməsi kəskin problem olaraq qalır. Problemi həll etmək məqsədilə peşə-ixtisas mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla əmək bazarını aşağıdakı strukturda formalaşdırmaq məqsəduyğun olardı:

1. İntellektual qabiliyyətli iş qüvvəsi bazarı. (İntellektual kapital firmanın başlıca rəqabət üstünlüklərindən biridir.)
2. Müxtəlif ixtisaslı ali təhsilli mütəxəssislər bazarı.
3. İxtisaslı fəhlələr bazarı.
4. Heç bir ixtisası olmayan iş qüvvəsi bazarı.

Hal-hazırda Azərbaycanda işçi qüvvəsinin peşə sahələri üzrə qarışıq bölgüsü özünü açıq şəkildə göstərir. Hazırda dünyada elm tutumlu istehsal sahələri sürətlə inkişaf edir və yeni-yeni sahələr meydana gəlir.

Müasir dövrdə əməyin məzmununda köklü dəyişikliklər baş verib. İnkişaf etmiş ölkələrdə əməliyyatların avtomatlaşdırıldığı iş yerləri meydana gəlmişdir. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı insanlardan müxtəlif variantları müqayisə etmək və qeyri-standart qərarlar qəbul etmək bacarığını tələb edir. Bu bacarıq şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsindən, onun dəyərli istiqamətlərindən ümumi mədəniyyətindən və s. asılıdır. XXI əsrin başlanğıcında xüsusi defisit peşələr: logistika, texniki sistemlərin işlənməsi, quraşdırılması və sazlanması üzrə mütəxəssislər, keyfiyyətin idarə edilməsi, maliyyə menecmenti, marketinq informasiyasının qorunması və s. peşələr meydana gəlmişdir. Digər tərəfdən, gen mühəndisliyi, nanotexnologiya, zərif fiziki-kimyəvi lazer və kompüter texnologiyaları qarşısında geniş perspektivlər açılmışdır.

Hətta ABŞ və Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə təmərküzləşmiş istehsal sahələri getdikcə artır və belə ölkələrdə qarışıq işçi qüvvəsini əhatə edən bazarlar mövcuddur. Respublikamızda da bu təcrübədən istifadə etməklə qarışıq işçi qüvvəsindən istifadə etmək faydalı olardı. Lakin bunun üçün ilk növbədə ikinci özəlləşdirmə proqramının yerinə yetirilməsi gücləndirilməlidir. İri müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi gücləndirilməli və nəticədə yeni iş yerləri açılmalıdır.

Əks təqdirdə respublikamızda qarışıq işçi qüvvəsindən istifadə imkanları məhdudlaşar.

Son illərdə Azərbaycanda işçi qüvvəsinin sahələr üzrə strukturunda baş verən dəyişikliklər nəticəsində maddi istehsal dairəsində məşğul olanların sayı azalır, xidmət dairəsində isə artım davam edir.

Azərbaycanda işsizliyin aradan qaldırılmasını, əmək bazarının formalaşmasını tənzimləyən qanunverici baza yaradılmışdır. Belə ki, «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ilə bu sahədə irəliləyiş hiss olunur. Təəssüf ki, bu Qanunun fəaliyyət mexanizmindən lazımınca istifadə olunmur. Digər tərəfdən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin nəzdində əmək birjalı da yaranmağa və formalaşmağa başlamışdır. Lakin bu əmək birjalı özlərini tam mənada realizə edə bilmirlər. Fikrimizcə, respublikada işsizliyi aradan qaldırmaq məqsədilə Özəlləşdirmə Proqramı ilə yanaşı Məşğulluq Proqramı da qəbul edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, **dövlət başçısı özünün seçkiqabağı platformasında gələcək beş il ərzində 600 min iş yerinin açılacağını vəd etmişdir və bu tədricən yerinə yetirilmək üzrədir. Eyni zamanda 2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişaf Proqramında da yeni iş yerlərinin açılacağı proqnozlaşdırılır.**

IV FƏSİL

TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNİN BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ VƏ İQTİSADI İNTEQRASIYA

- 4.1. İnteqrasiya - ölkə iqtisadiyyatının dünya
təsərrüfatına qoşulmasında mühüm
istiqamətdir..... 290-309**
- 4.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı
sisteminə transformasiyası 309-318**
- 4.3. İstehsalın beynəlmiləlləşməsi və inteqrasiya
proseslərində Azərbaycanın iştirakı 318-335**
- 4.4. Azərbaycanın beynəlmiləlləşən təkrar istehsal
prosesinə qoşulması 335-344**
- 4.5. İqtisadi inkişaf və proteksionizm..... 344-355**

4.1. İnteqrasiya - ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına qoşulmasında mühüm istiqamətdir

Müasir dövrün mühüm qlobal iqtisadi problemlərindən biri dünya ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyası prosesinin daha da güclənməsidir.

Ölkə iqtisadiyyatlarının əlaqəli inteqrasiya olunmaq qabiliyyəti onların struktur qarşılıqlı tamamlanması ilə müəyyən edilir. Qarşılıqlı tamamlanma yalnız təkrar istehsal açıqlığının xas olduğu ölkə iqtisadiyyatlarının, yəni təkrar istehsal prosesi üçün xarici iqtisadi əlaqələrin zəruri olduğu milli iqtisadiyyatlara gərəkdir. Müvafiq olaraq ölkə iqtisadiyyatının quruluşunun özü idxal hesabına tələbatların müəyyən hissəsinin ödənilməsini və xaricə hazır məhsulun bir hissəsinin göndərilməsini tələb edir.

İqtisadi inteqrasiyanın yaranma və inkişaf tarixini ardıcılıqla öyrəndikdə müasir dövrün mənzərəsi göz önümüzdə canlanır. Hələ XIX əsrdə Almaniyada yaradılan gömrük ittifaqı ilk, az-çox əhəmiyyətli iqtisadi inteqrasiya hadisəsi hesab olunur. Bu ittifaqın yaradılması nəticə etibarilə alman dövlətlərini birləşdirmək yolu ilə tam inteqrasiyanın və Alman imperiyasının əmələ gəlməsinə səbəb oldu. XX əsrdə əvvəlcə gömrük (1948-ci ildə), sonra isə (1949-cu ildə) iqtisadi ittifaq kimi Belçika, Lüksemburq və Niderlandın daxil olduğu Benilyuksün yaradılması Avropa iqtisadi inteqrasiyasının yaradılması yolunda ilk addım sayılır. Bundan sonra Avropa kömür və polad birliyi (1953-cü il) və Avropa iqtisadi birliyi – AİB (1958-ci il) yaradılmışdır. Hər iki birliyə Belçika, Fransa, İtaliya, Lüksemburq, Niderland və Qərbi Almaniya daxil idi.

Avstriya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İsveç, İsveçrə və Böyük Britaniya 1960-cı ildə Avropa azad ticarət assosiasiyasının (AATA) əsasını qoydular. Tezliklə bura Finlan-

diya da daxil oldu. Danimarka və Böyük Britaniya isə əksinə bu Assosiasiyadan (birlikdən) çıxaraq İrlandiya ilə birlikdə 1968-ci ildə AİB-ə daxil oldular. Yunanıstan 1978-ci ildə, İspaniya və Portuqaliya isə 1986-cı ildə AİB-ə daxil oldular.

1948-ci ildə QİYŞ yaradıldı. Onun üzvləri SSRİ, Bolqarıstan, Çexoslovakiya, Macarıstan, Polşa və Rumıniya idi. Bir qədər sonra isə Albaniya, ADR, Kuba və Monqolustan da onlara qoşuldu. Lakin bir müddətdən sonra Albaniya QİYŞ üzvlüyündən çıxmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr də iqtisadi inteqrasiya yaratmaq məqsədilə dəfələrlə təşəbbüs göstərmişlər. Nəticədə azad ticarət zonaları yaranmışdır. Bunlara 1960-cı ildə yaradılmış və Argentina, Boliviya, Braziliya, Çili, Kolumbiya, Meksika, Ekvador, Peru, Uruqvay və Venesuelanın daxil olduğu Latin Amerika azad ticarət zonası, 1959-cu ildə yaradılmış və Fil Sümüyü Sahilləri, Mali, Mavritaniya, Niger, Seneqal və Yuxarı Volt ölkələrinin daxil olduğu Qərbi Afrika Gömrük ittifaqı və s. misal ola bilər. 1960-cı ildə Kostarika, Qvatemala, Qonduras, Nikaraqua və Salvadorun tam hüquqlu üzvü olduqları Mərkəzi Amerika ümumi bazarı yaradıldı. Öz növbəsində Keniya, Tanzaniya və Uqanda da Şərqi Afrika ümumi bazarında birləşdilər ki, bu da 1967-ci ildə Şərqi Afrikada iqtisadi ittifaqın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin qeyd olunan təşəbbüslərdən heç bir uğurlu nəticə hasil olmadı, çünki, daxili ticarət maneələri tam aradan qaldırılmamışdı, yaxud da təzədən bərpa olunurdu.¹

Müasir dünyanın müxtəlif ölkələr qrupu nöqtəyi-nəzərdən onların qarşılıqlı inteqrasiya olunması inteqrasiyalı proseslər üçün inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən çox, inkişaf etmiş dövlətlər vacibdir. Aqrar ölkələrin potensial qarşılıqlı ticarəti

---

¹ Вах: Бела Баласса. Экономическая интеграция. Экономическая теория / Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена: Пер.с англ./ Науч.ред.член-корр.РАН В.С.Автономов.-М.: ИНФРА –М, 2004. с.221.

böyük deyildir. Neft hasil edən ölkələrdə isə o, daha aşağıdır. Çünki bu cür ölkələrdə istehsalın strukturu xeyli dərəcədə oxşardır, xarici ticarətdə onlar bir-birini tamamlamır, əksinə öz aralarında rəqabət aparırlar. Qeyri-enerji mineral resrusları istehsal edən ölkələrin qarşılıqlı ticarət imkanları da çox deyildir.

Postsosialist ölkələrində müasir sosial-iqtisadi transformasiyalar inkişafın müxtəlif templərini, modellərini və nəticələrini nümayiş etdirir. Bununla belə, bir sıra ümumi dəyişikliklər qanunauyğunluğu, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi, qloballaşma meyllərinin güclənməsi müşahidə olunur ki, bunu xarici ticarətin, kapitalların və texnologiyaların hərəkətinin istiqamətlərinin dəyişməsi sübut edir.

Azərbaycanın xarici ticarət kompleksi əsasən Qərbə yönəlmişdir.

Azərbaycan müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra dünya ölkələrinin birliyinə daxil olmuş və öz siyasi, iqtisadi qüdrətini tədricən artırmağa başlamışdır. Bu, ilk növbədə respublikamızın təbii ehtiyatlarının zənginliyi ilə əlaqədardır. Azərbaycan təbii ehtiyatlarının həcminə görə Cənubi Qafqazda liderdir. Qərb mütəxəssislərinin göstərdiyi kimi, Azərbaycan dünyanın beş geostrateji dayaqlarından biridir. Digərləri isə: Ukrayna, Türkiyə, İran və Cənubi Koreyadır. İndiyədək tədqiq olunmuş ehtiyatlar belə söyləməyə imkan verir ki, hazırda Azərbaycan ərazisində yerin təkində 1 milyard tondan artıq neft, 800 mlrd. kub metr qaz, 230 mln. ton metal, 240 mln. ton alunit filizi, sement istehsalı üçün 370 mln. ton xammal, 230 mln. ton seolit, ildə 730 mln. kub metr mineral su ehtiyatı və s. təbii xammal vardır.

Azərbaycan torpağı münbit və faydalı mikroelementlərlə zəngindir. Həm də respublikamız əlverişli iqlim şəraitinə malikdir. Bütün bunlara baxmayaraq kənd təsərrüfatı məh-

sullarının ixracına görə dünya bazarında özünəməxsus yer tuta bilmir. Bunun səbəbi isə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin kənd təsərrüfatı sahələrinə tətbiq edilməməsidir.

Respublikamız 1997-ci ildə dünyanın 84, 1998-ci ildə 104, 1999-cu ildə 123, 2000-ci ildə 120-dən çox, 2001-ci ildə 123, 2002-ci ildə 128, 2003-cü ildə isə 124 ölkəsi ilə iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya əlaqələri qurmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının real vəziyyəti və mümkün perspektivlərini qiymətləndirmək üçün bəzən oxşar durumda olan ölkələrlə müqayisə etmək xeyli geniş təhlil imkanları yaradır. Bu baxımdan Nigeriyada hazırda yaşanan problemlərə nəzər yetirək. Əvvəla Nigeriya Respublikamız kimi neft ölkəsidir. Neft gəlirləri Nigeriyanın ümumi gəlirlərinin 80%-ni təşkil edir. Azərbaycanda da ixracın 80%-ni neft təşkil edir. İkincisi, onlarda da bizdə olduğu kimi perspektivsiz sərt maliyyə sabitliyi kursu həyata keçirilir. Nigeriyanın neft gəliri təxminən 20 (iyirmi) milyard dollar səviyyəsindədir. Ancaq buna baxmayaraq borclarını ödəyə bilmir.

XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq bəşəriyyətin inkişafı yeni meyl alır. Bir zamanlar xırdalanmağa doğru gedən idarəçilik sistemi indi, əksinə olaraq iriləşməyə, birləşməyə meyl edir. Corc Vaşinqton ABŞ yaradılarkən demişdir ki, vaxt gələcək bəşəriyyət Avropa Birləşmiş Ştatlarının yaranmasının şahidi olacaqdır. Artıq belə bir birlik yaranmışdır. İri dünya birliklərinin yaradılması digər xırda dövlətlərin, millətlərin, qrupların, etnik birliklərin, yaxud əməkdaşlıq qruplarının yaranması zərurətini meydana çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatının genişləndiyi müasir dövrdə Avropa qitəsində daha dərin inteqrasiya prosesləri baş verir. Söhbət ilk növbədə dünyada iri ticarətçilər hesab olunan Avropa Şurasına daxil olan ölkələrdən gedir. Beynəlxalq ticarətin 40

faizi onların, 14 faizi ABŞ-ın, 8 faizi isə Yaponiyanın payına düşür. Avropa Şurasının beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin yarısından çoxunu bu regional qrupun daxilində aparılan ticarət təşkil edir. Bu qrupa daxil olmayan Avropa ölkələri Avropa Şurasının ticarət üzrə tərəfdaşları hesab olunurlar. Avropanın dünya inteqrasiya prosesinin bütün səviyyələrində iştirak etməsi, əvvəllər olduğu kimi əsasən Avropa qitəsi çərçivəsində gücləndirilir. Avropa Şurasının inkişafının 1992-ci ildə başlanan yeni mərhələsi Avropa Şurası ilə ABŞ və bu qrupa daxil olmayan digər tərəfdaşlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəsinin sürətinin azalması ilə müşayiət olunur. Halbuki, Avropa Şurasının vahid bazarının üstünlüyü, Amerika və digər xarici ölkələrlə, xüsusən də Avropa Şurasına daxil olmayan ölkələrlə birbaşa xarici, xüsusi investisiya əməliyyatlarına stimullaşdırıcı təsir göstərir. Məsələ vahid bazarın cəlbədicisi olmasında deyil, transmilli korporasiyaların maneələri yarıb keçmək üçün yerlərdə istehsalın təşkil edilməsində ənənəvi üsullardan istifadə etməsindədir.

Hadisələr göstərir ki, Şərqi Avropa ölkələri yaxın gələcəkdə Avropada gedən inteqrasiya proseslərinin əsas iştirakçıları olmayacaqlar. Şərqi Avropa ilə Azərbaycan arasındakı sənaye və elmi-texniki kooperasiya əlaqələri xeyli dərəcədə zəifdir.

Əksər ölkələr öz siyasi və iqtisadi gələcəyini, bütövlükdə Qərbi Avropa ölkələri ilə inteqrasiyada fəal iştirak etməkdə, Şərqi Avropada müstəqillik qazanmış ölkələr isə Avropa Birliyi Şurasına üzv olmaqda görürlər. Ancaq, onların Avropaya inteqrasiya olunma planı, Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələrində bazar iqtisadiyyatının müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsi, bu regionda siyasi vəziyyətin sabit olması Avropa Birliyi Şurası bazarlarında bu ölkələrin

rəqabətindən xilas olmaq arzusunda olan Avropa Birliyi Şurası ölkələrinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür.

Son illərdə Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbulu, NATO, Avropa Birliyi və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı ölkəmizə inamı artırmış və iqtisadi əlaqələrimizi daha da genişləndirmişdir. Azərbaycan bir çox beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatlarla, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq edir. İndiyə kimi Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılmasına, makroiqtisadi sabitliyin dəstəklənməsinə Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən 435 milyon ABŞ dolları, struktur islahatlarının aparılmasına, təhsil, mədəniyyət, infrastruktur və digər sahələrdə müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsinə Dünya Bankı tərəfindən 491 mln. ABŞ dolları həcmində yardım göstərilmişdir. **Fikrimizcə çalışmaq lazımdır ki, Dünya Bankının və BVF-nun kreditləri olmadan Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirək.** Dünya təcrübəsi, xüsusən Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin vəziyyəti bunu söyləməyə əsas verir.

Bildiyimiz kimi iqtisadi ədəbiyyatda dünyada ən inkişaf etmiş 23 ölkənin siyahısı göstərilir və onlardan yeddinin sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etdiyi və ümumi milli məhsulun (ÜMM) həcminə görə fərqləndiyi qeyd edilir. Həmin ölkələrə ABŞ, Kanada, Almaniya, İtaliya, İngiltərə, Fransa və Yaponiya aiddir. Son illərdə siyasi danışıqlarda «yeddi» «səkkizliklə» əvəzlənmişdir. Belə ki, bura Rusiya da daxil edilmişdir. Avropanın inkişaf etmiş ölkələri Avropa Şurasında birləşmişlər. Avropa İttifaqı – Qərbi Avropa ölkələrinin aparıcı inteqrasiya qruplaşmasının rəsmi adıdır. Avropa Şurası 1993-cü ilin noyabrın 1-nə kimi Avropa Birliyi adlanırdı. Avropa İttifaqına (Aİ): Almaniya, İtaliya, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Avstriya, Danimarka, Belçika, Yunanıstan, İrlandiya, Lüksemburq,

Niderland, İsveç, Finlandiya daxildir. Hazırda Avropa İttifaqına bəzi postsosialist və digər ölkələr də daxil edilmişdir: məsələn, Çexiya, Polşa, Slovakiya, Macarıstan, Estoniya, Sloveniya, Kipr, Malta, Latviya və Litva; Avropa Azad ticarət assosiasiyasına (AATA): Avstriya, Norveç, İsveç, İsveçrə, Lixtenşteyn, İslandiya daxildir. Şimali Amerika azad ticarət müqaviləsi isə ABŞ, Kanada və Meksika arasında bağlanmışdır.

Qeyd olunduğu kimi müxtəlif təşkilatlarda birləşən bu ölkələr dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələridir ki, bunlar da həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən öz qüdrətini bütün dünyaya nümayiş etdirirlər. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların siyasi və iqtisadi çəkisi eyni deyildir. Belə bir şəraitdə iqtisadi qloballaşma prosesi ilə əlaqədar problemlərin və ziddiyyətlərin köklü surətdə həll edilməsi üçün hər hansı bir möcüzəli vasitənin tapılması məsələsini qarşıya qoymaq mənasız olardı. **Nə qədər lazımdırsa gözəl konstruksiyalar uydurmaq olar, əgər onlar mövcud maraqlar sistemi ilə ziddiyyətə girirsə, onda onların səmərəliliyi sifirə bərabər olacaqdır.** Müasir dünya təsərrüfatında ölkələrin bir-birinə yaxınlaşması prosesi regional səviyyədə gedir. Bu nöqteyi - nəzərdən iqtisadi ədəbiyyatda dünya təsərrüfatının inkişafına və tamlığına regional bölgü prizmasından yanaşılır.

Regional yanaşma üç istiqamətdə şərh olunur.¹ Birincisi, dünya təsərrüfatı nöqteyi nəzərdən yanaşmadır. Buraya

---

¹ Qeyd: Görkəmli amerikan alimi Piter Drager göstərir ki, regionçuluq artıq reallıqlardan biridir. Regionçuluq hökuməti milli hökuməti əvəz edən bir fəvqəldövlət yaratmır. Əksinə, regional idarəedici qurumlar yaradır ki, onlar da mühüm sahələrdə milli hökumətə çatıb, onu getdikcə əhəmiyyətsizləşdirir. Regionçuluğa doğru meyllilik Avropa Birliyi vasitəsilə başlamışdı. Lakin o, yalnız onunla məhdudlaşmayacaq. Avropa Birliyinin özü Avropa İqtisadi Birliyi kimi sırf iqtisadi bir təşkilat olaraq fəaliyyətə baş-

səkkiz dövlət daxildir. ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, Rusiya, Almaniya, Fransa və Yaponiya. Bu ölkələrin yerinə yetirdikləri funksiyalar aşağıdakılardır: lazım olduqda ölkələrə maddi, maliyyə və hərbi kömək göstərmək, fəal inteqrasiya yolu ilə inkişaf etmək və mehriban qonşuluq və sülh münasibətlərini fəal müdafiə etmək. **İkincisi, geosiyasi yanaşmadır.** Buraya yaxın ölkələrin ittifaqı daxildir. Məsələn, Avropa Şurası, MDB, Şimali Amerika Alyansı və s. Onların məqsədi ümumi bazar, vahid iqtisadi zona yaratmaqdır. **Üçüncüsü, ərazi təkrar istehsal yanaşmasıdır.** Müstəqil dövlətlərin daxili əraziləri bu cür yanaşmaya aiddir. Müstəqil dövlətlər coğrafi sərhədlərinə görə ayrılısalar da, öz daxilində ərazi əmək bölgüsünə iqtisadi rayonlara bölünməklə regional təkrar istehsal prosesinin bütövlüyünü qoruyub saxlayırlar.

---

lamışdı. O getdikcə daha çox siyasi funksiyaları üzərinə götürmüşdü və hal-hazırda mərkəzi bir bankın və vahid bir Avropa valyutasının yaradılmasını təklif edir. (P.Dragerin bu müddəaları onun 1992-1994-cü illərdə çap olunmuş əsərlərindən götürülmüşdür. Avropada artıq vahid valyuta olan avro mövcuddur. Deməli, onun ideyası reallığa çevrilmişdir). Lakin o, həmçinin, peşələr və ixtisaslar qazanmaq imkanları üzərində; şirkətlərin bir-birilə birləşməsi, biri-digərini alması və kartellər üzərində; sosial yönümlü qanunvericilik üzərində, malların, xidmətlərin və insanların sərbəst hərəkətinə münasibətdə «qeyri-tarif maneələri» kimi başa düşülə biləcək hər bir şey üzərində səlahiyyəti ələ keçirmişdi. İndi də o, vacib bir Avropa ordusuna doğru addımlayır.

P.Drager tədqiqatını davam etdirərək qeyd edir ki, **beynəlmiləçilik və regionçuluq suveren millət-dövlət sisteminə kənardan çağırışdır. Qəbilçilik isə onu daxildən zəiflədir. O, millət-dövlət quruluşunun birləşdirici qüvvəsini sorub-qurudur. Əslində ondan, milləti qəbilə ilə əvəz etmək hədə-qorxusu gəlir. Qəbilçiliyin əsas səbəbi nə siyasət, nə də iqtisadiyyatdır. O, mövcud olmaq istəyidir. Transmilli dünyada xalqlara milli köklərin olması vacibdir; onlara bir birlik lazımdır...** Qəbilçilik transmilliliyin əksi deyil, onun bir qütbüdür. (Bax: Piter Drager. Mənfəət güdməyən təşkilatların idarə edilməsi.»postsosialist cəmiyyəti». (İngilis dilindən tərcümə). Bakı. «Nurlar» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2003, s.338, 341, 343).

Artıq dünya iqtisadiyyatında yeni əks mənzərə yaranmaqdadır. Beynəlxalq əmək bölgüsündə, istehsal investisiya əməkdaşlığında beynəlmilləşdirilmiş təsərrüfat strukturları çərçivəsində, dünya təsərrüfatları subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətdə kooperasiya əlaqələri yaranır. Bu da ayrı-ayrı istehsal sahələrinin, daha doğrusu ümumi və xüsusi əmək bölgüsünün inkişafına şərait yaradır. Beynəlxalq ticarətin özü firmalar arası əlaqələri daha da genişləndirir və nəticədə beynəlmilləşdirilmiş təkrar istehsal kompleksinin güclü təbəqəsi yaranır.

Göründüyü kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi əsasında qüvvələrin beynəlmilləşməsi artır, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin çox növlülüyü yaranır. Müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların müxtəlif formaları: beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri, elmi-texniki informasiya və texnologiyaların mübadiləsi, beynəlxalq ticarət, kapitalın beynəlxalq hərəkəti, iş qüvvəsinin miqrasiyası, xarici investisiya və s. yaranıb və inkişaf edərək genişlənir.¹

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, i.e.d., professor A.K.Ələsgərov Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrini təhlil edərəkən təklif edir ki, ölkəmizin xarici ticarət sferasında fəaliyyətinin inkişaf etdirilib miqyasının genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanın xarici ölkələrdə milli ticarət təşkilatlarının yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur və bu vacib iş də dövlət səviyyəsində həll edilməlidir. Eyni zamanda o, idxal-ixrac əməliyyatlarını inkişaf etdirmək və səmərəliliyini

---

¹ Вах: Экономическая теория. Задачи, логические схемы, методические материалы/Под редакцией А.И. Добрынина, Л.С.Тарасевича: Учебник для вузов.-СПб:Питерком,1999,с.400;Современная экономика. Обще-доступный учебный курс.Ростов –н/Д:Изд-во «Феникс», 1999,с.440

yüksəltmək istiqamətində elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri əsasında informasiya bankının təşkil edilməsini və reklam işlərinin dünya standartlarına uyğun yaradılmasını zərurət hesab edir.¹

Geoiqtisadi mövqedən yanaşdıqda ölkə iqtisadiyyatının ixtisaslaşdırılması, inkişafın sənaye və yaxud xammal istiqamətində aparılması kimi problemlərə münasibət dəyişir. Ona görə də müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir ölkədə gedən islahatların miqyası, onun istiqamətləri, nəticələri ölkə ərazisindəki təbii ehtiyatların zənginliyindən və onun kompleks inkişaf dərəcəsindən asılı olmalıdır. Bu ölkə ərazisinin böyük və yaxud kiçikliyindən asılı deyildir. Müasir dünyada elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, inkişaf yalnız texnoloji istiqamətlərlə əlaqələndirilir. Liderliyi o ölkə əldə saxlayır ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş olsun. Əslində bu ölkələr sənaye-texnoloji istiqamətli respublikalara çevrilirlər. Xammal istiqamətli respublikalarda isə vəziyyət tamamilə başqadır. Təbii ehtiyatlarla zəngin olan ABŞ, İsveç kimi ölkələr öz xarici ticarət fəaliyyətlərinə bu resursların xaricə ixracı ilə başlamışlar. Lakin, təbii sərvətlərə malik olan çox az ölkələr XX əsrdə iqtisadi çiçəklənməyə nail olmuşlar, çünki rəqabət mübarizəsində başlıca üstünlük biliyə, informatikaya verilmişdir. Hazırda ixracatının 2/3-i xammalın payına düşən ölkələr də var. Bunlardan Kanadanı, Avstriyanı göstərmək olar. Özlüyündə dünya bazarında xammal və yanacaq malları üzrə ixtisaslaşma heç də cinayət deyil. Bu, ölkənin iqtisadi inkişafından asılıdır. Məsələn, müasir dövrdə keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı demək olar

---

¹ Bax: Ələsgərov A.K. Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin səmərələşdirilməsinin əsas istiqamətləri (idxal-ixrac əməliyyatları təmsalında). – «Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı. 2004. s.31.

ki, xammal ixrac edən ölkədir. İqtisadiyyatın bütün həlqələrinin eyni zamanda inkişafının təmin edilməsi mümkün olmadığı şəraitdə və dünya standartları səviyyəsində texnologiyanın çatışmadığı dövrdə hələlİK başqa çıxış yolu yoxdur. Digər tərəfdən, **nəzərə almaq lazımdır ki, dünya təcrübəsinə görə hər cür dar ixtisaslaşma, xüsusilə yanacaq-xammal ixracatında ixtisaslaşma özlüyündə ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyəti üçün bir qədər təhlükə yaradır.**

Nə qədər ki, super dövlətlər tərəfindən beynəlmilləşdirilmiş təkrar istehsal prosesində dünyada əldə edilən gəlirlərin formalaşmasında xammal ehtiyatları çox olan hər hansı bir ölkə iqtisadiyyatının yeri və rolu nəzərə alınmır, qloballaşmanın gələcəyinə şübhə yaranır. Əgər ölkə iqtisadiyyatında olan ehtiyatlar dünya iqtisadi birliyinə daxil olan ölkələr tərəfindən dünya təkrar istehsal silsiləsinin tam hüquqlu iştirakçısı keyfiyyətində tanınarsa, onda onun yenidən bölünməsi bir çox sahələr üzrə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının dünya səviyyəsinə çıxarılmasına imkan verir. Təəssüf ki, bütün ölkələr buna nail olurlar. Onda belə ölkələrə xammal bazası kimi yanaşılır və onlar dünya təkrar istehsal prosesində yardımçı təsərrüfat rolunu yerinə yetirirlər. Azərbaycanın müasir durumu bunu təsdiq etməyə imkan verir. Belə ki, **respublikamızın zəngin iqtisadi potensialı olmasına baxmayaraq xarici ölkələrin diqqətini xammal bazası kimi cəlb edir. Lakin yeni texnologiyanın, nou-haunun tətbiqi xammalın hazır məhsula çevrilməsinə kömək edir.** Bunun üçün isə külli miqdarda maliyyə, investisiya vəsaitləri lazımdır.

Bir sıra ölkələrin təcrübəsindən görünür ki, yalnız təbii ehtiyatların ixracına arxalanmaq olmaz. Çünki təbii ehtiyatlar tükənən və tükənməyəndir. **Xüsusilə tükənən ehtiyatların ixracında diqqətli olmaq lazımdır.** Tükənən ehtiyatlar dünya birjalarında qiymətlərin enib qalxmasından

asılı olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına gələcəkdə mənfi təsir göstərə bilər. Ümumiyyətlə, son illər Azərbaycanın əmtəə dövriyyəsinin coğrafiyası genişlənmiş və müsbət istiqamətdə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan öz daxili məhsullarının dünya bazarlarında satılması, ölkə valyutasının digər ölkələrin valyutaları ilə sabit mübadiləsi nəticəsində idxal və ixrac arasında xarici ticarət balansının tarazlığını daim qoruyub saxlamağa çalışır. (Bax cədvəl 12).

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, respublikamız 1997-ci ildən başlayaraq idxal və ixrac əməliyyatlarında müsbət dəyişikliklər əldə etmişdir. 2002-2003-cü illərdə Azərbaycan xarici ticarət sahəsində daha yüksək nəticələrə nail olmuşdur. Bu dövrlər ərzində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkəmiz 2002-ci ildə – 128, 2003-cü ildə isə 124 xarici dövlətlə ticarət əməliyyatları aparmış, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi müvafiq olaraq 3833,1 və 5218,1 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxal 1665,6; 2626,4 milyon, ixrac 2167,5; 2591,7 milyon dollar olmuşdur. Neft və neft məhsulları istehsalının və ixracının artması nəticəsində 2002-ci ildə 501,9 milyon dollar həcmində müsbət xarici ticarət saldosu yaranmışdır.

2003-cü il ərzində isə Azərbaycandan 2213,8 milyon dollar dəyərində 10957,3 min ton neft və neft məhsulları ixrac olunmuşdur. Neft və neft məhsullarının 94,8 faizi uzaq xarici dövlətlərə, 5,2 faizi MDB ölkələrinə göndərilmişdir.

2003-cü ildə ticarət dövriyyəsinin 49,7 faizini ixrac, 50,3 faizini idxal təşkil etmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin 77,3 faizi, o cümlədən idxalın 67,6, ixracın 87,1 faizi uzaq xarici dövlətlərlə, 22,7 faizi, o cümlədən idxalın 32,4, ixracın 12,9 faizi, MDB üzvü ölkələri ilə aparılmışdır. 2002-ci illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 36,1 faiz, o cümlədən idxal 57,7 faiz, ixrac 19,6 faiz artmışdır.

Azərbaycan idxalında və ixracında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi¹

Dövlətlər	İdxal üzrə xüsusi çəki, faizlə							İxrac üzrə xüsusi çəki, faizlə						
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1	2	3	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Rusiya	19,1	18,0	21,9	21,3	10,7	16,9	14,6	23,1	17,5	8,9	5,6	3,4	4,4	5,7
Türkiyə	22,6	20,4	13,8	11,0	10,4	9,4	7,4	5,3	22,4	7,4	6,0	2,9	3,8	4,1
Qazaxıstan	3,7	4,1	2,4	4,9	7,0	9,0	5,3	1,1	1,7	0,4	0,4	0,3	0,5	0,4
Türkəmənistən	3,2	2,5	1,3	0,8	9,4	7,2	7,2	1,1	2,3	1,0	0,5	0,5	0,4	0,2
Fransa	2,2	1,8	2,4	1,6	1,8	7,1	5,9	0,0	1,9	6,3	11,8	2,9	7,7	8,1
ABŞ	2,8	3,7	8,0	8,9	16,1	5,9	5,1	0,3	2,3	3,2	0,5	0,6	2,4	2,5
Birləşmiş Krallıq	1,8	6,4	6,5	5,0	3,8	5,1	10,9	0,2	6,7	1,2	1,1	1,5	0,4	0,3
Almaniya	4,9	4,3	4,5	5,8	5,1	5,0	6,5	0,8	0,9	0,8	0,5	0,6	1,3	0,3
Ukrayna	10,8	8,6	3,7	3,1	2,7	4,8	4,5	4,1	2,0	2,6	1,4	0,3	0,6	0,8
İran	6,1	4,0	4,6	4,8	3,9	3,5	1,9	24,3	7,3	2,4	0,4	0,4	1,4	1,9
Çin	0,8	0,6	1,3	2,0	2,9	3,1	3,5	0,2	0,1	0,0	0,3	0,1	0,1	0,7
Yaponiya	0,1	0,0	5,4	1,4	4,7	2,9	3,9	-	-	-	-	-	-	0,8
Sinqapur	0,0	0,0	4,0	1,1	0,2	2,1	0,4	-	-	-	-	-	-	-

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2002. Bakı, «Səda» nəşriyyatı. 2002, s. 629-630; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı. 2003, s. 639-640; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı. 2004. s.673-674.

1	2	3	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
İtaliya	0,5	0,8	0,8	2,4	1,7	1,6	2,8	4,2	7,4	33,7	43,7	57,2	50,0	51,9
İsveçrə	0,4	1,2	0,3	4,8	1,3	1,3	0,7	0,9	2,8	4,0	2,6	0,3	0,9	-
BƏƏ	5,3	4,2	1,2	1,7	1,3	1,2	1,0	0,1	0,5	1,0	0,4	0,4	0,3	0,2
Hindistan	0,1	0,2	0,3	1,0	1,1	1,2	1,4	-	-	-	-	-	-	-
Norveç	0,0	0,2	3,6	0,5	0,3	1,2	1,3	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	-	0,1
Niderland	0,8	1,5	1,4	1,6	0,9	1,0	1,7	0,7	0,7	0,5	1,5	0,7	0,4	0,3
Avstriya	0,7	0,3	0,2	0,7	1,4	0,9	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Gürcüstan	4,6	2,3	0,9	0,9	0,3	0,8	0,4	17,1	12,7	7,7	4,3	4,5	3,7	4,3
Belçika	0,4	1,1	1,0	0,4	1,4	0,7	1,0	-	-	-	-	-	-	-
Şri-Lanka	0,0	0,0	0,4	0,3	1,3	0,6	-	-	-	-	-	-	-	-
İspaniya	0,0	0,2	0,3	0,4	0,2	0,6	0,4	0,0	0,9	1,0	0,4	4,4	4,8	1,7
Yeni Zelandiya	0,0	0,0	0,4	0,5	0,6	0,5	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Braziliya	0,0	0,0	0,1	0,4	0,5	0,5	0,4	-	-	-	-	0,01	0,3	-
Finlandiya	0,4	0,6	0,1	0,2	0,4	0,5	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Bolqarıstan	0,2	0,2	0,7	1,0	0,8	0,4	-	0,6	1,8	0,2	0,2	0,1	0,1	0,5
Poşa	0,9	0,8	0,7	1,8	0,8	0,4	0,3	0,0	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
İsrail	0,7	0,8	0,5	0,5	0,4	0,43	-	0,3	0,1	6,1	7,7	7,1	7,1	5,3
Koreya Resp.	0,4	0,5	1,4	0,4	0,4	0,4	0,6	-	-	-	-	-	-	-
İsveç	0,3	0,9	0,5	0,5	1,0	0,3	1,6	-	-	-	-	-	-	-
Yunanıstan	0,2	0,3	0,0	0,3	0,6	0,3	0,3	1,8	2,0	1,4	1,3	2,2	2,5	2,8
Danimarka	0,6	0,5	0,5	0,3	0,4	0,3	0,3	-	-	-	-	-	-	-
Malayziya	0,0	0,4	0,1	0,2	0,2	0,3	3,9	-	-	-	-	-	-	-
Litva	-	-	-	-	-	-	-	-	0,5	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2
Yuqoslaviya	-	-	-	-	-	-	-	-	0,01	0,01	0,5	0,1	0,1	-
Lüksemburq	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,2	0,3

2003-cü ildə Azərbaycanın İtaliya, Birləşmiş Ştatlar, Rusiya, Türkiyə, İsrail, Türkmənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Fransa, Birləşmiş Krallıq, Almaniya, Ukrayna, Yaponiya dövlətləri ilə ticarət əlaqələri digər ölkələrlə müqayisədə daha geniş olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin 27,2 faizi İtaliyanın, 3,8 faizi Birləşmiş Ştatların, 10,2 faizi Rusiyanın, 5,8 faizi Türkiyənin, 7,0 faizi Fransanın, 2,9 faizi Qazaxıstanın, 5,6 faizi Birləşmiş Krallığın, 3,7 faizi Türkmənistanın, 3,4 faizi Almaniyanın payına düşür. İdxal əməliyyatlarının 5,0 faizi Birləşmiş Ştatlar, 14,6 faizi Rusiya, 7,4 faizi Türkiyə, 7,2 faizi Türkmənistan, 5,3 faizi Qazaxıstan, 5,9 faizi Fransa, 10,9 faizi Birləşmiş Krallıq, 6,5 faizi Almaniya, ixracın 51,9 faizi İtaliya, 5,3 faizi İsrail, 5,7 faizi Rusiya, 8,1 faizi Fransa, 4,1 faizi Türkiyə, 4,3 faizi Gürcüstan ilə aparılmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, 2003-cü ildə bəzi ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsi çoxalmış (Rusiya, Birləşmiş Krallıq, Almaniya və s.), əksinə bir sıra ölkələrlə isə azalmışdır (İtaliya, Türkiyə, Fransa, Qazaxıstan və s.).¹

Dünya iqtisadiyyatının müasir səviyyəsi göstərir ki, XXI əsrdə bu vəziyyət dəyişiləcək və xüsusi diqqət mərkəzində olacaqdır. Müasir texnologiya tələb edir ki, nadir yer elementləri, enerji ehtiyatları, okeanın və dənizin dibindəki neftin və metalların çıxarılmasına çox böyük ehtiyac var. Bunu yeni xammal mənbələri də tələb edir. Yeni əsrin texnoloji simasını bir çox hallarda onlar müəyyən edəcəklər. Ona görə də dünya təkrar istehsal prosesində xammal və materialların gələcək istismarı üçün hər bir ölkənin hüquqlarını möhkəmləndirmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən vacib problemlərdən biri də qiymət mexanizmidir. Qiymət eyni zamanda

---

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 632; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004. s.666.

inteqrasiya prosesində mühüm rol oynayır. Bəzi iqtisadçılar bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətin sərbəstliyi ideyasını müdafiə edərək, dövlətin qiymətqoymaya müdaxiləsini inkar edir və bunu bazar iqtisadiyyatı qanunlarına zidd hesab edirlər. Ən yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olan ölkələrdə bəlkə də bu fikir doğrudur. Ancaq, bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə qiymətqoyma probleminə yeni baxışın mövcudluğu zərurətdən irəli gəlir. Elmi uzaqgörənlik onu göstərir ki, milli iqtisadiyyatın formalaşması və dünya iqtisadiyyatına qovuşması qiymətqoyma mexanizminə yeni baxış tələb edir. Dövlət tərəfindən strateji məhsulların qiymətinə nəzarət edilmədən, qiymət mexanizmini düzgün qurmadan, qiymət əmələ gətirən amillərin və prinsiplərin formalaşması qanunauyğunluqlarını müəyyən etmədən ölkə iqtisadiyyatının formalaşdırılması və dünya iqtisadiyyatına qovuşması xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində mümkün deyildir. Bu qovuşmada əsas amillərdən biri də qiymətin düzgün müəyyən edilməsidir. Çünki hər hansı bir ölkədə istehsal olunan məhsulun qiyməti dünya qiymətləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Əgər belə deyilsə, onda ölkə iqtisadiyyatının beynəlmilləşdirilməsindən söhbət gedə bilməz. Bəs dünya qiymətləri necə müəyyən olunur? **Dünya qiymətləri ölkədə istehsal olunan əmtəələrin dəyərini beynəlxalq dəyərə uyğunlaşdırmaq yolu ilə əmələ gəlir.** Dünya qiymətlərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Müqavilə qiymətləri;
2. Transfert qiymətlər;
3. Sərbəst qiymətlər;
4. Birja qiymətləri.

Müqavilə qiymətləri - məhsulun istehsalçısı (satıcısı) ilə istehlakçısı (alıcısı) arasında müqaviləyə görə qoyulan qiymətlərdir, yaxud valyutada ifadə olunan, ixrac edilən və

ya idxal edilən məhsulun (xidmətin) müqavilədə təsbit olunmuş qiymətlərdir.

Transfert qiymətləri (latınca transfere-köçürmək, aparmaq deməkdir) – beynəlxalq əmtəə mübadiləsində beynəlxalq və transmilli korporasiyalar, inhisarlar, müəssisələr çərçivəsində, o cümlədən müxtəlif ölkələrdə yerləşən, onların bölmələri arasında əmtəələrin mübadiləsi zamanı hesablaşmalarda istifadə olunan qiymətlər növüdür. Bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda transfert qiymətləri firmadaxili qiymətlər kimi xarakterizə olunur.

Sərbəst qiymətlər - bazarda, o cümlədən dünya bazarında tələb və təklifin təsiri altında müəyyən olunan qiymətlərdir.

Birja qiymətləri - birja ticarəti qaydasında satılan əmtəələrin qiymətləridir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsi xammal və materialların qiymətinə də mənfi təsir göstərir. İş burasındadır ki, daxili və xarici bazar qiymətlərinin əmələ gəlməsinin müəyyən edilmə üsulu iştirakçı subyektlərin milli sərhədlərinin nəzərə alınması ilə formalaşır. Xarici ticarət təcrübəsində eyni məhsulun müxtəlif ölkələrdən alınan təklif qiymətləri öyrənilir. Bu cür təklif qiymətləri indiyədək müəyyən düzəlişlərlə hesablanırdı. Beynəlxalq qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin milli sərhədləri ötüb keçməsi onların əmək bölgüsündə və qiymətlərin əmələ gəlməsi prosesində modifikasiyaya gətirib çıxarmışdır.

Firmalararası inteqrasiya əlaqələrinin hansı ölkədə baş verməsindən asılı olaraq əvvəllər daxili hesab edilən qiymətlər dünya standartlarına uyğun və yaxud da əksinə ola bilər. Bu mürəkkəb prosesin əhəmiyyətini dərk etmək üçün ən başlıcası dünya bazarlarının öyrənilməsi əsasında yaranan müqavilə qiymətlərinin xarakterini bilmək çox vacibdir. Məlumdur ki, dünya bazarında məhsulların satışı transmilli korporasiyalar arasında əvvəlcədən razılaşıdırılır.

Məhz buna görə də bazarda məhsulların hansı firma tərəfindən satılması, beynəlxalq əlaqə subyektlərinin strukturu, onların daxili əlaqəsi bilavasitə qiymətlərin əmələ gəlməsi amilinə çevrilir. Qiymətlərin proqnozlaşdırılması mürəkkəb məsələdir. Lakin firmalararası əlaqələrin hərəkət istiqamətlərini irəlicədən görmək dünya qiymətlərini öncədən görmək deməkdir. Bu da xarici iqtisadi proqnozlaşdırmanın yeni istiqamətlərinə yol açır.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə sərhədlərin ikitərəfli olmasının qiymətə təsiri bununla məhdudlaşmışdır. Ölkə çərçivəsindən kənara çıxan firmadaxili qiymətlər, başqa sözlə transfert qiymətlər ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Ona görə də konsorsiumlar, beynəlxalq kombinatlar yaradılan zaman onlar beynəlmiləlləşdirilmiş təkrar istehsal prosesində məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin ümumi proporsiyalar üzrə formalaşmasını nəzərdə tuturlar. Bu həm də ona görə zəruridir ki, bir çox ölkə iqtisadiyyatı, yaxud onların təsərrüfat strukturları dünya təkrar istehsal prosesində yeni texnoloji avadanlıqlardan və ixtisaslı kadrlardan vaxtında istifadə etmək imkanına malik olsunlar. Belə bir şəraitdə məhsulların satışı nəticəsində əldə edilən gəlir, bu prosesdə iştirak edənlərin real xərcləri nəzərə alınmaqla reallaşır. Onlar isə firmalardaxili transfert qiymətlərlə hesablanır. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin uzunmüddətli hərəkətində xərclərə təsir edən yeni amilləri məhz şərait formalaşdırır. Şərait isə hər an dəyişə bilər. Məsələn, müasir dövrdə neftin qiymətinin dünya bazarında xeyli artması bunu təsdiq edir.

Müasir dövrdə ayrı-ayrı məhsullar üzrə müqavilə qiymətləri fəaliyyətdə olan metodika əsasında hesablanır. Ona görə də həmin məhsulların gələcəkdə qiymətləndirilməsi şübhə doğurmur. Bununla yanaşı dünya bazar

qiymətləri müəyyən edilərkən, ölkələrin milli xüsusiyyətləri və maraqları da müəyyən səviyyədə nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, dünya təsərrüfatının qloballaşdırılması ayrı-ayrı ölkə iqtisadiyyatlarına aid olan beynəlmilləşdirilən istehsal sahələrinin qovuşmasına, vahid strukturların yaranmasına, dünya təkrar istehsal prosesinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Müasir dövrün inkişafını qloballaşdırmadan kənarında təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Qloballaşdırma ölkənin təkrar istehsalının ixtisaslaşdırılmasına gətirib çıxarır. Öz iqtisadi infrastrukturuna görə müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatları dünyanın iqtisadi xəritəsində daha da sıx birləşirlər. Onlar da ümumdünya təsərrüfatı, ümumdünya miqyasında təkrar istehsal prosesi üçün lazım olan zəruri tərkib hissələrdən ibarətdir.

Beləliklə, müasir mərhələ tədricən ayrı-ayrı ölkə təsərrüfatlarının hərəkətində böyük açıqlığı, istehsal amillərinin beynəlxalq yerdəyişməsi üçün maneələrin azalması ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın global xarakter alması və təkrar istehsal prosesinin beynəlmilləşməsi onu dünya təsərrüfatı sisteminə daha da yaxınlaşdırır və beynəlxalq inteqrasiya məkanını bir daha genişləndirir.

4.2. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sisteminə transformasiyası

Dünya təsərrüfatına qovuşma ölkələrarası təsərrüfat mübadiləsinin tənzimlənməsində millətlərarası əlaqələrin yeni tipli mexanizmlərinin inkişafına gətirib çıxarır.

İqtisadi ədəbiyyatda dünya təsərrüfatının şərhli və təhlili, mahiyyəti və strukturu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, E.F.Borisov yazır ki, ümumdünya

təsərrüfatı qlobal iqtisadi orqanizm olub, bütün ölkələrin və planetin xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrini və asılılıqlarını əks etdirir. Onun üçün məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşməsi, müxtəlif növlü beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin yaradılması xarakterikdir. Ümumdünya təsərrüfatı öz inkişafında bütöv dünyanın artımını və möhkəmləndirilməsini əks etdirir. Lakin əvvəlki yüzilliyin birinci yarısında belə bütövlük məcburi qeyri-iqtisadi münasibətlərin köməyi ilə baş vermişdir.¹

S.Y.Medvedkov isə bu fikirdədir ki, dünya təsərrüfat əlaqələri heç də utilitar mənada başa düşülən, bir ölkənin digərləri ilə ikitərəfli xarici iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarından ibarət xarici iqtisadi əlaqələrin sinonimi deyildir. Bu anlayış əvvəla, dünya səviyyəsində (yalnız millətlər arası, ikitərəfli səviyyədə yox) təsərrüfat münasibətlərinin bütün məcmusunu əks etdirir. Bu münasibətlər iki dünya təsərrüfat sistemi çərçivəsində, qlobal səviyyədə, ümumdünya təsərrüfatında baş verir.²

Nyu-Yorkdakı Kornel Universitetinin Şəhər sosiologiyası kafedrasının müdiri, Beynəlxalq Sosiologiya Assosiasiyası Kənd Təsərrüfatı Araşdırma Komitəsinin prezidenti, professor Filip Mak Maykl «Qloballaşma: cərəyan, yoxsa layihə?» adlı məqaləsində qeyd edir ki, qloballaşma praktiki olaraq hər birimizin dilimizin ucundadır və ya belə görünür. XX əsrin sonunun diferensial xarakterlərindən biri qlobal texnologiyalar və onların universal diktəsi ilə vahid dünyanın təsvirinə həsr edilmiş əlaqələrin güclü alətidir. Biz bilirik ki, dünya əhalisinin 75 faizinin televiziya şəbəkəsinə çıxışı olduğu halda,

---

¹ Вах.: Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – М.: Юристь, 2002, с. 526.

² Вах: Медведков С.Ю. Мирохозяйственные связи капитализма и экономика США. – М.: Наука, 1988, с. 17.

yalnız 20 faizinin nağd pul xərcləmək və kredit kartından istifadə etmək imkanı var. Biz televiziya ilə dünya əhalisinin Koka-Kola içməsinə əks etdirən reklamlara baxa bilərik, amma bu qloballaşmanın reallığına nisbətən təsvirin simvolik və ötəri fərqlənməsidir. Qloballaşmanın cazibəsi bizim misli görünməmiş ərazidə yaşamağımıza olan inamla bağlıdır. Filip Mak Maykl nəticədə qloballaşmanı inkişaf layihəsi kimi dünyanın hegemon qayda-qanununu yaratmağa olan cəhd kimi şərh edir.¹

Müasir bazar iqtisadiyyatının hakim olduğu dünyada ölkələrarası əlaqələr: transmilli strukturlar, transmilli korporasiyalar, müəssisələrin xarici filialları, bankları, xidmət sahələri, beynəlxalq kommunikasiya xətləri, infrastruktur-lar, xüsusi beynəlxalq təşkilatlar, müəssisə birlikləri, idarələr və s. formalarında həyata keçirilir.

Müasir dünya təsərrüfatında ictimai əmək bölgüsünün təkamülü beynəlxalq miqyasda millətlərarası əmək bölgüsünün öz çərçivəsindən kənara çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Korporasiyalararası əmək bölgüsü formalaşmış, onun yeni sahələri yaranmış və nəticədə bu artıq iqtisadi sərhədlərin milli sərhədlərlə bir-birinə uyğun gəlməməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud vəziyyət yeni idarəetmə strukturlarının yaranması və inkişafı prosesini əks etdirir.

İqtisadi ədəbiyyatda milli iqtisadiyyat anlayışına eyni mənalı baxış yoxdur. Milli iqtisadiyyat müstəmləkə, asılı və sağlam xarakterdə ola bilər. Bu ölkələrin həm siyasi, həm də iqtisadi vəziyyətlərindən və tutuduqları mövqelərdən asılıdır. Aydın ki, müstəmləkə və asılı ölkələrdə milli və iqtisadi mənafeələr nəzərə alınmır, diktatorluq güclü olur. Bu

---

¹ Bax: Qlobal siyasi iqtisad: müasir nəzəriyyələr. (Azərbaycan dilində) Routledqe RIPE qlobal siyasi iqtisad təlimləri seriyasından. Ronen Ralanın redaktəsi ilə. Bakı, 2003, s. 97, 109.

haldə millətin tarixi adət və ənənələri öz inkişaf xəttindən çıxır və həm də dünya ölkələrinə qovuşma istiqamətində çətinliklər törənir.

Milli təsərrüfatın inkişaf səviyyəsini iki yerə bölürlər:

- 1) mikroiqtisadiyyat;
- 2) makroiqtisadiyyat.¹

Makroiqtisadiyyatın predmeti milli iqtisadiyyatdır, yəni bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatıdır. Milli iqtisadiyyata vahid sistem kimi baxmaq lazımdır.

Müəlliflər içərisində milli iqtisadiyyatın inkişafına dair ziddiyyətli və bəzən bir-birinə bənzər fikir söyləyənlər də var. İqtisadçı alim M.A.Əhmədov bir qrup iqtisadçıların (həm dünya ölkələrinin, həm də respublikamızın) milli iqtisadiyyata dair fikirlərini təhlil etmiş, lakin konkret bir fikrin üzərində dayanmamışdır. Buna baxmayaraq o qeyd edir ki, milli iqtisadiyyat və ya milli iqtisadi sistem hər hansı bir ölkənin hüdudları çərçivəsində fəaliyyət göstərən milli təkrar istehsalı əhatə edir. Eyni zamanda, müəllif göstərir ki, zəruri mühit yaratmadan, təşkil etmədən, zorla milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesinin inqilabi yolla süni surətdə intensivləşdirilməsi gələcəkdə milli inkişafa xeyirdən çox ziyan verə bilər. Başqa sözlə, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması prosesində cari və perspektiv mənafeələr, maraqlar, problemlər, müvafiq bazar mühitinin və onun inistitusion əsaslarının yaradılması mümkün qədər məntiqli ardıcılıq və problemlərin subordinasiyası gözlənilməklə vəhdət halında həll edilməlidir.² Bununla, M.Ə. Əhmədov təhlil etdiyi müəlliflə-

---

¹ Вах: Океанова З.К. Экономическая теория: Учебник.- М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и КО», 2003, с. 268.

² Вах: Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003, s. 21-23.

rin fikirlərinin müxtəlif istiqamətlərə yönəldiyini və problemə kompleks deyil, birtərəfli yanaşdıqlarını təsdiqləyir.

Milli iqtisadiyyatın qlobal xarakteri və dünya sisteminə qoşulması prosesi müəyyən edilərkən, əvvəlcə dünya təsərrüfatının mahiyyətini və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatında tutduğu yeri aydınlaşdırmaq lazımdır.

Milli iqtisadiyyatın dünya səviyyəsinə yüksəlməsi necə baş verir? Bunun üçün bir sıra şərtlər və prinsiplər tələb olunur.

Əvvəla, dünya təsərrüfatının tamlığı, onun qloballaşması, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün ticarətin liberallaşdırılması, dünya standartlarına və normalarına uyğun kommunikasiya və informasiya sisteminin yaradılması zəruridir. Digər tərəfdən, hər hansı bir sahədə həmin ölkə müəyyən üstünlüklərə malik olmalıdır. Başqa sözlə, ya həmin ölkələrin ümumi iqtisadi potensialı güclü olmalıdır, ya da onlar müəyyən xammal və yaxud məhsul istehsalına görə dünya ölkələrindən fərqli olaraq üstünlüyə malik olmalıdır. Lakin, məlum müddəalardan fərqli olan cəhətlər də mövcud ola bilər.

A.P.Qradovun tərifinə görə milli iqtisadiyyat - ölkənin təsərrüfatı, onun tərkibi, strukturu, ayrı-ayrı üsürlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. İqtisadi aspektdə nəzərdən keçirilən ölkə-təşkilatı başlanğıc kimi çıxış edir: fərdlərin, ailələrin, qrupların, dövlətin iqtisadi fəaliyyəti müəyyən inteqrasiya ilə və müəyyən qarşılıqlı asılılıqla xarakterizə olunur.¹

E.Q.Koçetov qeyd edir ki, hər bir milli iqtisadiyyat xarici ölkələrlə müəyyən qarşılıqlı əlaqələr sistemini qurur, coğrafi iqtisadi mühitdə öz yerini və rolunu müəyyən etməyə çalışır,

---

¹ Вах: Градов А.П. Национальная экономика (курс лекций). – СПб.: Специальная литература, 1997, - с. 81.

strateji məsələlərini, milli mənafeləri və prioritetlərini elan edir.¹

Son illərdə iqtisadi ədəbiyyatlarda milli iqtisadiyyatın sabit sosial inkişafının məzmunu və meyarının xarakteristikası verilir. Bu anlayış elmi dövriyyəyə A.V.Sidoroviç tərəfindən daxil edilmişdir.² Sabit sosial inkişafın xarici təzahür formalarına aiddir: ictimai məhsulun müntəzəm balanslı artımı. İşsizliyin aşağı səviyyəsində onun faktiki və təbii səviyyələrinin tarazlığının saxlanması, hər hansı bir dövr çərçivəsində əhalinin real gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin sabit yüksəldilməsini təmin edən qiymətlərin sabit səviyyəsi, əhalinin əsas həyat vasitələrinə olan tələbatlarının ödənilməsi, zəruri ictimai nemətlərə bərabər əlyetərlik və s.

İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün investisiyalardan istifadə edilməsi ölkələr arasındakı əməkdaşlığı dərinləşdirir, istehsal və kapitalın beynəlmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu proses ölkə sərhədlərini aşan texnoloji zəncirlərin bazasında həyata keçirilir. Əmtələrin istehsalının və mübadiləsinin inkişafı əmək bölgüsünün yeni formalarını yaradır. İstehsal nəticəsində yaranan qarşılıqlı əlaqə subyektləri beynəlmilləşdirməyə uyğun olaraq transmilli formada çıxış edir.

Dünya iqtisadiyyatında istehsal sahələri nisbətinin əsas növləri sahədaxili və sahələrarası strukturlardır. Bu strukturlar sənaye, aqrar-sənaye kompleksləri, nəqliyyat və

---

¹ Вах: Кочетов Э.Г. Геоэкономика (Освоение мирового экономического пространства): Учебник. – М.: Издательство БЕК, 1999, с. 108.

² Вах: Курс экономической теории. Общие основы экономической теории, микроэкономика, макроэкономика, переходная экономика: Учебное пособие/ Руководитель авторского коллектива и научный редактор профессор А.В. Сидоровича. - М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, Издательство «ДИС», 1997.

xidmət sahələrini əhatə edir. Məqsəd isə bütövlükdə ictimai tələbatı ödəmək və texniki tərəqqini inkişaf etdirməkdir.

Müxtəlif istiqamətli təşkilati strukturlar dünya təsərrüfatı sistemində fəaliyyət göstərən birgə müəssisələr, şirkətlər, konsorsiumlar, transmilli korporasiyalar, beynəlxalq kombinatlar və s. kimi təsərrüfat strukturlarının təşkil edilməsilə nəticələnir. Əgər bu cür təşkilati-funksional strukturlara diqqətlə nəzər yetirsək, onların daxili ünsürlərinin təkrarlandığını görmək çətin deyildir. Bu təşkilati strukturların hər biri təsərrüfat özəyi kimi, digər subyektlərlə əlaqədə, fəaliyyətin iqtisadi mühitinə görə fərqlənirlər. Lakin eyni zamanda bunların köməyi ilə ən'ənəvi çərçivəyə yerləşməyən yeni strukturlar da yaratmaq mümkündür. Transmilli əsaslarla hərbi, intellektual, maliyyə, sənaye və digər xarakterli strukturların mövcudluğu bunu təsdiq edir. Burada həm hərbi, həm də mülki xarakterli strukturlar yarana bilər. Hərbi maliyyə-sənaye qrupunun, bunun bazasında dünya təsərrüfatı əlaqələrində hərbi bazaların, ölkələrin strateji maraqlarının müdafiəsini təmin edən enerji üzrə transmilli korporasiyanın yaranması vacib strukturlardandır.

Bazar iqtisadiyyatı bu cür strukturların yaranmasına və inkişafına yeni keyfiyyət verir. Yeni maliyyə-kredit-bank sisteminin formalaşması, onların hüquqi bazalarının təkmilləşdirilməsi, qanunvericilik aktlarında baş verən dəyişikliklər nəticədə dünya təsərrüfat subyektlərinə xas olan strukturların yaradılmasına səbəb olur. Bütün bu dəyişikliklərin öz qanunauyğunluqları vardır və mürəkkəb strukturlar formalaşan zaman onlar nəzərə alınır.

Azərbaycanın xarici əlaqələr sisteminin islahatları zamanı yaranan xüsusi vəziyyətə diqqət yetirməmək mümkün deyildir. Bu, həmin islahatların bütün məqamları, amilləri lazımcına nəzərə almadan aparılmasının nəticəsində

yarandıdır. **Dünyanın iqtisadi inkişafının makromodelini və onun gələcək təkamül perspektivlərini təhlil etmədən, Qərbi bazar modelindən xüsusi Azərbaycan yaratmaq cəhdi islahatların nəticəsinə mənfi təsir göstərmişdir.** Bununla da Azərbaycanın iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində transformasiya edilməsinin tarixi və iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla modelinin işlənilib hazırlanması kimi yaranmış imkanı əldən verilmişdir. Eyni zamanda bu yeni model Qərbi modelindən fərqlənməli və özünün təkmilləşməsi üçün stimül yaratmalıdır.

Global miqyasda müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının ünsürlərinin sintezi dünya təsərrüfatı sistemini yaradır.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə aparılan elmi-nəzəri tədqiqatların başlıca vəzifəsi Azərbaycanın bazar subyektlərinin dünya təsərrüfatı sistemində qovuşmasının strategiyasını və taktikasını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Qlobal miqyasda bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün müxtəlif geoiqtisadi yolların tapılması tələb olunur. Bu işə ölkə iqtisadiyyatındakı real vəziyyəti və xarici amilləri nəzərə alan prinsipə yeni münasibətlərdir. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri onun iqtisadiyyatının inkişafında müsbət və mənfi meyillər yaratmışdır.

Azərbaycan dünya ölkələri içərisində qlobal islahatlar prosesini həyata keçirir və inkişaf edir. Hər şeyi əhatə edən qloballaşdırma daxili və xarici fəaliyyət dairələri, daxili və xarici siyasət arasındakı sərhədləri aradan qaldırır. Əgər xarici vəziyyət nəzərə alınmırsa, inkişafın milli strategiyasının formalaşması üçün göstərilən hər hansı bir cəhd, maliyyə, istehsal, sosial, iqtisadi, siyasi və başqa dairələrdə ümumdünya qlobal proseslər tərəfindən təkzib edilir.

Hazırda dünyada iqtisadi, siyasi, mədəni, struktur, bütövlükdə qlobal köklü dəyişikliklər baş verir. İqtisadiy-

yatın siyasiləşməsi prosesi çox sürətlə inkişaf edir, xüsusilə bu, xarici əlaqələrdə özünü parlaq surətdə nümayiş etdirir.

Xarici siyasətdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün Azərbaycan özünün geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji imkanlarını müasir qlobal vəziyyəti, orada baş verən dəyişiklikləri nəzərə almalıdır. **Azərbaycanda aparılan iqtisadi, siyasi, demokratik, hüquqi islahatlar on ildən çoxdur ki, davam edir. Bu islahatlar nəticəsində müəyyən uğurlar əldə edilsə də, hələ ki, arzu olunan nəticələrə nail olunmamışdır.**

Azərbaycan qlobal reallıqlara tam uyğun gələn, onun həyata keçirilməsi üçün strateji əhəmiyyətə malik olan iri miqyaslı, uzunmüddətli strateji planları və proqramları hazırlamaqda ləng tərpənir. Bununla belə respublikamızın xarici siyasət kursunda müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Qərb yönümlü fəal xarici siyasətlə yanaşı Şərqi də meyl güclənmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi təcrübə göstərir ki, Qərb və Şərqi ölkələrinin tarazlaşan xarici siyasət kurslarında mütərəqqi istiqamət və nəticələr daha uğurludur. Bu zaman sanki tarazlaşan qarışıq iqtisadi model yaranır. Tarix tərəfindən ayrılan strateji fasilə tədricən aradan qaldırılır.

Məlumdur ki, Azərbaycanın dövlət büdcəsi əsasən neft gəlirləri hesabına formalaşır. Ona görə də respublikamızda neft və qazın əsas istehlakçısı olan Qərb ölkələrinin XXI əsrin ortalarında enerji təminatının prinsiplial yeni üsul və metodlarına keçəcəyi haqqında proqnozlarına etinasız yanaşılmamalıdır.

1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi» adlanan ilk neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra xarici investorların Azərbaycana marağı artmış, müqavilələrin və xidmət işləri ilə əlaqədar subkontraktların həyata keçirilməsinə 400-dən artıq xarici şirkət cəlb edilmişdir. Dövlət Neft Fondu yaradılmış, beynəlxalq neft və qaz kəmərləri çəkilməyə başlanmış, Böyük İpək yolunun bərpası istiqamətində

müəyyən işlər görülmüş, TRASEKA layihələri həyata keçirilməyə başlanmış, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Bunun üçün Azərbaycanın iqtisadi inkişaf maraqları ilk növbədə iqtisadiyyatımızın diversifikasiyalaşdırılmasını və istehsal infrastrukturlarının yeniləşdirilməsini tələb edir. Azərbaycanın bütün tarixi gələcəyi onun indiki və sonrakı fəaliyyətindən asılıdır və burada qeyri-standart addımlar atmaq, siyasi iradə, əzmkarlıq tələb olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi XXI əsrin başlanğıcında strateji yanaşmanın özülü daxili milli dəyişikliklər və global reallıqlar zəminində qurulmalıdır. Bu strategiyanın mahiyyəti, milli mənafeləri uyğun olan ölkələrin əlverişli surətdə yeni geo-iqtisadi məkana keçmələrindən ibarətdir.

4. 3. İstehsalın beynəlmilləşməsi və inteqrasiya proseslərində Azərbaycanın iştirakı

Məlumdur ki, hazırda dünyada inteqrasiya prosesləri gedir. Bu proseslər müasir ümumdünya təsərrüfatının ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründə (1918-1920-ci illər) M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, dünyanın varlığı böyük bir kooperativə bənzəyir, dünya inteqrasiya əlaqələrinin labüdlüyünü, bu əlaqələrdən kənarında iqtisadi fəaliyyətin mümkün olmadığını deməklə, eyni zamanda belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, dünyada edilən hər bir ticarət, açılan hər bir mağaza rəfi ehtiyac üçün deyil, mənafe üçündür. M.Ə.Rəsulzadənin bu ideyası bütün dövrlər üçün mütərəqqi olsa da, Azərbaycan Demokratik Respublikası müstəqil iqtisadiyyat qurmağa və onu inkişaf etdirməyə imkan tapa bilmədi və hətta siyasi müstəqilliyini də itirdi.

Dünya praktikasında elə ölkələr mövcuddur ki, onlar mütləq üstünlüklərdən kənarda qalsalar da beynəlxalq ticarətdə iştirak edirlər. «Müqayisəli üstünlük» adlanan bu nəzəriyyə vaxtilə, təqribən iki yüz il bundan əvvəl görkəmli ingilis iqtisadçısı D.Rikardo (1772-1823) tərəfindən irəli sürülmüş və bu nəzəriyyəyə istinad edərək müqayisəli üstünlük qanununu kəşf etmişdir. Həmin qanuna görə hər bir ölkə elə bir əmtəəni istehsal və ixrac etməlidir ki, onun hazırlanmasına çəkilən xərclər digər ölkələrdən idxal olunan oxşar əmtəələrə çəkilən xərclərə nisbətən az olsun.

D.Rikardonun nəzəriyyəsindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, beynəlxalq mübadilənin ekvivalentliyi bütün millətlərə faydalılıq təminatı verir, milli maraqların ahəngdarlığını təmin edir və ideal beynəlxalq əmək bölgüsünün müəyyən edilməsi vasitəsinə çevrilir. O yazırdı ki, tam ticarət azadlığı sistemi zamanı hər bir ölkə, təbiidir ki, öz kapital və əməyini sənayenin ona əlverişli olan sahələrinə sərf edir. Bu prinsip müxtəlif millətlər arasında ən səmərəli və qənaətcil əmək bölgüsünə gətirib çıxarır. Eyni zamanda məhsulların ümumi kütləsini artıraraq, o, ümumi rifahı yüksəldir və bir dünya icmasına bütün sivil millətlərin daimi münasibətini ümumi faydalılıq telləri ilə bağlayır.¹

Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsini beynəlxalq ticarətin başlıca hərəkətverici qüvvəsi hesab etmək olar. Lakin bir qrup iqtisadçılar bununla yanaşı təsnifat əlamətlərinə görə dünya ölkələrini «sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə» və «yeni sənaye (industrial) ölkələri»nə, xammal və enerji daşıyıcıları ixrac edən «yüksək irəliləyişli dövlətlərə», zəif inkişaf etmiş və yoxsul ölkələrə bölürlər. Həmçinin ölkələr daha inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatlı ölkələrə ayrılırlar. Dövlət iqtisadi inkişaf nailiyyətlərini

---

¹ Вах: Рикардо Д. Сочинения. В 4-х томах. Т.1.-М.: Государственное издательство политической литературы, 1955, с. 116.

müəyyən etmək üçün yekun göstərici kimi əhalinin hər nəfərinə düşən ümumi milli məhsul göstəricisindən istifadə edir.¹

Dünya təsərrüfat sisteminin meydana gəlməsində və inkişafında beynəlxalq əmək bölgüsünün və beynəlxalq ticarətin xüsusi rolu olmuşdur. Dünya təsərrüfatı - müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və siyasi idarəetmə formasına malik olan ölkələrin milli təsərrüfatlarının birlik formasıdır. Ümumdünya təsərrüfatının vacibliyini şərtləndirən başlıca səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir. Birincisi, dünya ölkələrinin milli iqtisadi sistemlərinin müxtəlifliyi. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan iqtisadi sistemlər bu və ya digər dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Hətta eyni iqtisadi sistemdə olan ölkələrdə belə iqtisadi, hüquqi və idarəetmə münasibətləri, vergi, pul-kredit sistemləri, nəqliyyat və sosial münasibətlər sistemi müxtəlifdir. İkincisi, əmtəə və xidmətlərin ölkələrarası hərəkətinə fərqli münasibətlərin olması. Məlumdur ki, bütün dövlətlər ictimai faydanı əsas tutaraq əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq miqyasda hərəkətinə bu və ya digər dərəcədə müdaxilə edirlər. Bu zaman xarici ticarəti məhdudlaşdırmaq üçün gömrük tarifləri, kvotalar, idxal üzrə qadağaların qoyulması və valyuta nəzarəti kimi tədbirlərdən istifadə olunur. Üçüncüsü, milli valyutaların bir-birindən fərqlənməsi. Hər bir ölkənin milli valyutası dövlət müstəqilliyinin başlıca atributlarından biridir. Ancaq, dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi əlaqələr bir-birindən fərqli pul vahidləri vasitəsilə aparılır və buna görə də əldə edilən pulların birinin digərinə çevrilməsi zərurəti meydana gəlir. Bu da xüsusi növ bazarın – valyuta bazarının yaranmasını zəruri edir. Dördüncüsü, istehsal amillərinin ölkələr arasındakı hərəkətidəki fərqlər. Hər bir ölkənin daxili və xarici ticarəti ara-

---

¹ Вах: Современная экономика. Общедоступный учебный курс. Ростов Н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999, с.434-435,443.

sındakı fərqləri müəyyən edən mühüm amillərdən biri istehsal amillərinin hərəkətindəki xüsusiyyətlərdir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin maddi əsasını ümumdünya təsərrüfatı təşkil edir. Dünya təsərrüfatı elə bir ümumi iqtisadi orqanizmdir ki, o, dünyanın bütün ölkələrinin bir-birindən qarşılıqlı asılılığını yaradır və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bütün tərəf və istiqamətlərini özündə birləşdirir. Dünya təsərrüfatı müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının birləşməsi, qovuşması yolu ilə meydana gəlir. Deməli, ümumdünya təsərrüfatı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda inkişaf edən müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının məcmusundan ibarət olan ümumi iqtisadi orqanizmdir. Ümumdünya təsərrüfatının yaranması hər bir ölkənin özünün milli iqtisadiyyatının inkişafına, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsinə və istehsalın beynəlmilləşməsinə səbəb olur.

Ümumdünya təsərrüfatının yaranması uzun bir tarixi prosesdir. Lakin hazırkı XXI əsrdə mövcud olan müasir dünya təsərrüfatı əsasən özünün qlobal miqyasına görə, bütövlükdə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanmasına görə, beynəlxalq əmək bölgüsünün daha böyük vüsət alınmasına görə, istehsalın beynəlmilləşmə səviyyəsinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya təsərrüfatının inkişafında yeni meyllər özünü göstərməyə başlayır. Beynəlxalq əməkdaşlığın maddi maraq üzərində qurulması, ümumi bazar məkanının yaranması və inkişafı, kapitalın və istehsalın beynəlmilləşməsinin artmasını yeni meyllərə aid etmək olar.

Milli təsərrüfatların birliyi və inteqrasiyası olmadan hər hansı bir ölkənin hərtərəfli inkişafını və tələbatların ödənilməsini təmin etmək olmaz.

Məlumdur ki, müasir dövrdə beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında ölkələr arasında beynəlxalq ticarətin rolu xeyli artmışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, tarixən ərazi və iqtisadi potensial cəhətdən dünya ölkələri müqayisəli üstünlük prinsipi əsasında öz inkişafını təmin edirlər. Məsələn, bəzi ölkələr - Zair və Cənubi Afrika Respublikası - böyük faydalı qazıntı ehtiyatları ilə zəngindir, digərləri - Honduras, Qvatemala – əlverişli təbii iqlimə malik olaraq tropik meyvələr yetişdirmək imkanına malikdirlər, Yaponiya və Amerika Birləşmiş Ştatları nəhəng texniki resurslara və yüksək ixtisaslı iş qüvvəsinə malikdirlər. Deməli, hər bir ölkənin müqayisəli üstünlük prinsipi onun digər ölkələrlə faydalı ticarət əlaqələrinin qurulmasına lazımı şərait yaradır. Beynəlxalq ticarət ölkələr arasında çoxlu məhsul axını özündə əks etdirir. Əmtələrin alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirildiyi, möhkəm, müntəzəm xarakter daşıyan dünya əmtəə bazarları məhz belə şəraitdə qərarlaşır.

XX əsrin sonlarından və XXI əsrin ilk illərindən etibarən Azərbaycan yenidən daha intensiv surətdə dünya inteqrasiya proseslərinə qoşulur. Dünyada inkişaf edən inteqrasiya prosesləri təsərrüfat həyatının, siyasətin, elmin, mədəniyyətin beynəlmilləşdirilməsinin, xalqların qarşılıqlı surətdə yaxınlaşması və əməkdaşlığa can atmasının obyektiv tarixi ənənələrinin ifadəsidir.

İnteqrasiya proseslərinin¹ yaranması və inkişafı hansı zərurətdən irəli gəlir? Bu proseslərin dərinləşməsinə bir sıra amillər təsir göstərir: əvvəla dünyanın müxtəlif ölkələrində

---

¹ Qeyd: İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi inteqrasiya həm proses kimi, həm də vəziyyət (hal) kimi müəyyən edilir. İqtisadi inteqrasiya bir proses kimi müxtəlif dövlətlərə mənsub iqtisadi vahidlər arasında ayrışdırılışın aradan qaldırılmasına doğru yönəldilmiş tədbirlərin məcmusunu, bir vəziyyət kimi isə ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları arasında hər hansı formada ayrışdırılışın olmadığını nəzərdə tutur.

elmi-texniki tərəqqinin, «nou-hau»nun, innovasiyanın qeyri-bərabər inkişafı; ikincisi, elmin və təsərrüfatın təcrübə mübadiləsinə olan tələbatın artması; üçüncüsü, müxtəlif ölkələrin sosial - iqtisadi inkişaflarındakı fərqlər; dördüncüsü, müxtəlif xarakterli yeni strukturların meydana gəlməsi; beşincisi, müxtəlif və çoxsaylı dünya bazarlarının meydana gəlməsi; altıncısı, insanların həyat səviyyəsinin bərabərləşməsinə olan tələbatın artması; yeddincisi, insanların ünsiyət əlaqələrinin yaranmasına olan ehtiyacın çoxalmasıdır.

Bütövlükdə, inteqrasiya təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin müasir pilləsi, milli təsərrüfatlar arasında dərin, davamlı qarşılıqlı əlaqələrin və əmək bölgüsünün inkişaf etdirilməsinin obyektiv nəticəsi hesab olunur. Bu inteqrasiya proseslərinin nəticəsi dünyanın bir çox ölkələrinin iştirak etdiyi müxtəlif mərhələlərdə və müxtəlif formalarda son məhsulun yaradılmasından ibarət olan beynəlmillət xarakterli istehsalın dərinləşməsidir. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi hazırda demək olar ki, bütün dünyanı əhatə etmişdir və bu mənada prosesin özü qlobaldır.

İnteqrasiya qloballaşmanın məzmununa daxildir. Çünki inteqrasiya qruplaşmaları çərçivəsində ayrı-ayrı ölkə iqtisadiyyatlarının yaxınlaşması prosesi baş verir. Digər bir tərəfdən, inteqrasiya qruplaşmaları qloballaşma prosesində iştirak edən ölkələrin milli maraqlarına zərər vurmağa qadir olan ünsürlərdən kollektiv qoruma vasitələri kimi yaradılmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi inteqrasiya iki və daha çox dövlətin təsərrüfat həyatındakı milli iqtisadi proseslərin qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz etməsi və çulğalaşması şəklində beynəlmilləşdiyi, həmin dövlətlərin öz aralarındakı və onların başqa ölkələrə olan münasibətlərinə dair

iqtisadi siyasətinin bir-birilə uzlaşdırıldığı iqtisadi birlik kimi izah edilir.¹

Bəzi iqtisadçılar isə bir tərəfdən, müstəqil ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət münasibətlərinin mövcudluğunun özünü iqtisadi inteqrasiyanın bir forması kimi nəzərdə tuturlar, digər tərəfdən isə, bu termindən müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının tam birləşməsini ifadə etmək üçün istifadə edildiyini əsaslandırmağa çalışırlar.² **İnteqrasiya proseslərinin əsasını - beynəlxalq əmək bölgüsü və əməyin ixtisaslaşdırılması, istehsalın, kapitalın və elmi-texniki tərəqqinin beynəlmilləşməsi, kapitalın miqrasiyası, əmtələrin, işçi qüvvəsinin beynəlxalq rəqabəti, regional və qlobal korporasiyalar kompleksinin yaranması təşkil edir.** Bununla yanaşı transmilli korporasiyalar və banklar, bir sıra xüsusi kapitalist müəssisələri, dövlətin özü və onun institutları, hökumət inteqrasiya proseslərinin əsas obyektini kimi çıxış edirlər.

Müxtəlif siyasi amillər də inteqrasiya proseslərinin hərəkətverici qüvvəsi hesab olunur. İnteqrasiya hər şeydən, əvvəl təsərrüfatın inkişaf etdirilməsinə olan tələbin ifadəsidir. Digər tərəfdən, inteqrasiya beynəlxalq əmək bölgüsünün fasiləsiz surətdə dərinləşməsinə və ölkə təsərrüfatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə aparır.³

Hal-hazırda dünyada milli təkrar istehsal proseslərinin bütün ictimai kapitalla çulğalaşması baş verir. Milli kapitalların dövrünün beynəlxalq çulğalaşması prosesi təcrübədə milli

---

¹ Вах: Курс экономической теории. Общие основы экономической теории, микроэкономика, переходная экономика: Учебное пособие (руководитель авторского коллектива и научный редактор профессор А.В.Сидорович.) М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, Изд-во «ДИС», 1997, с.704.

² Вах: Экономическая теория / Под ред.Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена: Пер.с англ./Научн.ред.чл.-корр.РАН В.С.Автономов.- М.: ИНФРА-М, 2004. с.220.

³ Вах: Государство и рынок: американская модель. Под ред. д.э.н., проф. М.А.Портного – М.: Издательство «Анкил». 1999. с. 290.

təsərrüfatlar arasında kredit, valyuta, ticarət və istehsal əlaqələri sisteminin fasiləsiz inkişafında ifadə olunur. Onların şəbəkəsi mürəkkəbləşir və elə bir hala gətirib çıxardır ki, bu zaman milli təsərrüfatlar beynəlxalq inteqrasiya prosesinə qoşulurlar və bir-birindən ayrılıqda fəaliyyət göstərə bilməzlər.

İnteqrasiya prosesləri bir sıra formalarda həyata keçirilir. Birinci və ən mürəkkəb iqtisadi forması dünya bazarı hesab olunur.¹ Çünki, o, həmçinin istehsal amillərinin də sərbəst hərəkətini nəzərdə tutur. İkincisi, ölkələr arasında ən yüksək forma iqtisadi və valyuta ittifaqıdır. Üçüncü və ən sadə forması azad ticarət zonasının yaranmasıdır. Dördüncüsü, azad ticarət zonası fəaliyyət göstərdiyinə görə gömrük ittifaqının yaradılması vacib formalardan biri hesab edilməlidir.² Azad ticarət zonalarında iştirakçı ölkələr arasında tariflər və idxal kvotaların (payların) qədəri aradan qaldırılır, lakin bu zaman hər bir ölkə dünyanın digər ölkələrinə (zona iştirakçısı olmayan) nəzərən özünün tariflərini saxlamaq hüququna malikdir. Gömrük birliyinin yaradılması daxili məhdudiyətləri aradan qaldırmaqla yanaşı, bu birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı idxal tariflərinin bərabərləşdirilməsini də nəzərdə tutur. Bu formalardan dünya standartlarına uyğun istifadə edilməsi hər hansı bir ölkənin

---

¹ Dünya bazarı, dünya təsərrüfat münasibətləri və institutları milli təsərrüfat sistemlərinin sadəcə olaraq davamı və ya məcmusu olmayıb, özlüyündə əmələ gəlmə mexanizminə görə ciddi surətdə onlardan fərqlənir. (Вах: Богомолов О.Т. Анатомия глобальной экономики. М.: ИКЦ «Академкнига», 2003, s.7-8.)

² İqtisadi ədəbiyyatlarda müasir beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya nəzəriyyə-sində inteqrasiya proseslərinin inkişafının beş mərhələsini yaxud ardıcıl dövrlərini fərqləndirirlər: azad ticarət zonası; kömrük ittifaqı; vahid yaxud ümumi bazar; iqtisadi ittifaq; iqtisadi və valyuta ittifaqı. Hazırda yalnız bir beynəlxalq inteqrasiya qrupu Avropa Birliyi real olaraq göstərilən mərhələlərin dördünü keçmişdir. Вах: Ю.А. Щербанин, К.Л. Рожков, В.Е. Рыбалкин, Георг Фишер. Международные экономические отношения. Интеграция: Учебн. Пособие для вузов. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997, с. 35.

dünya təsərrüfatına qoşulmasına və iqtisadiyyatının sürətlə inkişafına şərait yaradar. Azərbaycanda bu formalardan tam istifadə edilmədiyini əyani surətdə görmək olar. **Belə ki, neçə illər söhbət getməsinə baxmayaraq, hələ də Azərbaycanda azad iqtisadi zonalar yaradılmamışdır.**

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılmamasının obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Obyektiv səbəblərə bu sahədə təcrübə və qanunvericiliyin olmaması daxildir-sə, subyektiv səbəbləri ilk növbədə bəzi dövlət orqanlarının və məmurlarının bu işə mane olması və ləngitməsi ilə əlaqədardır. BVF da bu prosesə mane olur. Azad ticarət zonası inteqrasiyanın ən sadə formasıdır. Belə zonalar müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəli dövlətlərdə yaranır. Çünki azad ticarət zonası milli dövlət ərazisinin xarici və milli sahibkarlar üçün xüsusi güzəştli iqtisadi şərtlərin fəaliyyət göstərdiyi hissəsidir. Azad ticarət zonası dövlətin xarici ticarət əlaqələrinə müdaxilə etməməsi deməkdir. Sənaye inqilabından sonra dünya ölkələri azad ticarət siyasətindən istifadə edərək geniş xarici ticarətə meyl etdilər. Azad ticarət siyasətinin başlıca cəhəti geniş azad ticarət zonalarının yaradılması, ticarət edən ölkələr arasındakı gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması, geniş ticarət imkanlarını yaratmaq, ticarətdə kəmiyyət hədlərini aradan götürmək və sairə kimi tədbirləri həyata keçirməkdən ibarətdir. Azad ticarət zonasına malik olan ölkələr heç bir məhdudiyət qoyulmadan öz aralarında ticarət edə bilmirlər, bütün gömrük və digər məhdudiyətlər aradan götürülür. Son dövrlər üçün Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasını, Avropa İttifaqını buna misal göstərmək olar. Azad ticarət zonaları sərbəst limanlar, rüsumsuz ambarlar, gömrük rüsumlarının yumşaldılması, güzəştli vergi sisteminin tətbiqi, müasir texnikanın işlənməsi və tətbiqində güzəştlər deməkdir ki, bu da bazar iqtisadiyyatının təkmil-

ləşdirildiyi dövrdə Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir. **Respublikada dünya bazarında rəqabət apara bilən, dünya standartlarına uyğun məhsullar istehsal edilmir. Qaçaqmalçılıq və yaxud gömrük işçilərinin ələbaxımlılığı nəticəsində gömrük vergisi tutulmayan mallar hələ də gömrük məntəqələrindən keçərək respublikamıza daxil olur və respublikamızdan çıxarılır. Bu kimi neqativ halları aradan qaldırmadan dünya təsərrüfat sisteminə daxil olmaq mümkün deyildir.**

Bəzi iqtisadçılar inteqrasiya proseslərinin üfüqi və şaquli formalarını qeyd edirlər. Məsələn, Jack Harvey bu cür bölgünü qəbul edir və mahiyyətini belə açıqlayır: üfüqi inteqrasiya eyni məhsul istehsal edən şirkətlər eyni menecment altında birləşdikdə baş verir. Şaquli inteqrasiya isə məhsul istehsalının müxtəlif mərhələləri ilə məşğul olan firmaların birləşməsi prosesidir. Şaquli inteqrasiya «geriyə», yəni xammal buraxılışı istiqamətində və ya «irəli», yəni hazır məhsul istehsalı istiqamətində baş verə bilər. Praktikada üfüqi inteqrasiya şaquli inteqrasiya ilə müqayisədə həcmnin effekti (istehsal həcminin artması ilə şərtlənən qənaət) ilə çox az əlaqəlidir və daha çox inhisar gücünə təminat verməklə bağlıdır.¹

Harvard biznes məktəbinin professoru R.Kanter strateji alyanslarda rast gəlinən inteqrasiyanın beş əsas mərhələ və formasını ayırır:

1. Strateji məsələlərin həll edilməsi üçün tərəfdaşların ən yüksək rəhbərliklə daimi ünsiyyətdə olmaqdan ibarət «strateji inteqrasiya».

2. Birgə fəaliyyət problemləri üzrə menecerlərin orta zümərəsi ilə qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan «praktiki inteqrasiya».

---

¹ Bax: Harvey J. Müasir Ekonomiks. Bakı, 2001, s.119-120.

3. Ümumi informasiya resurslarına sırası əməkdaşların qarşılıqlı əlyetərliliyini təmin edən «operativ inteqrasiya».

4. «Şəxslərarası inteqrasiya».

5. Ənənələrdə, dildə və s. fərqlərin aradan qaldırılması üçün yolların axtarılmasına qarşılıqlı cəhdlərdən ibarət «mədəni» inteqrasiya.¹

İctimai təkrar istehsalda ayrı-ayrı ölkə iqtisadiyyatlarının bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və yaxınlaşması prosesi ciddi rəqabət və dövlətlərarası ziddiyyətlər şəraitində baş verir. Bazar münasibətlərinin inkişafı nəticəsində azad rəqabət dövrünü əhatə edən beynəlmilləşmə prosesi müasir inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Nəticədə istehsalın beynəlmilləşməsi özünün inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

İqtisadi strukturların yenidən qurulmasına səbəb olan elmi-texniki inqilabın yeni mərhələsi inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsində mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı dünya bazarında kəskinləşən rəqabət də inteqrasiya proseslərinə güclü təkan vermişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan inteqrasiya proseslərinin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Daxildən bu prosesə təkan verilməsi Azərbaycanın dünya inteqrasiya prosesində iştirakının spesifik xüsusiyyətini təşkil edir.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatı kimi bütöv bir sistemin tərkib ünsürüdür. Fəlsəfi baxımdan onların münasibəti təkin və ümuminin münasibəti kimi ifadə olunur. Ölkə iqtisadiyyatının hər hansı bir məsələsinin həllində bu cəhətin nəzərə alınması vacib sayılmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatı vahid dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsi hesab olunur və bu səbəbdən də dünya təkrar istehsalında iştirak edir. Təbiidir ki, dünya bazarında məhsulların

---

¹ Вах: "США·Канада" экономика-политика-культура. журнал 2000. № 12, с. 115.

reallaşdırılması müəyyən dərəcədə bu proseslə bağlıdır. Lakin bu prosesdə iştirak dərəcəsi geniş diapazonda artır və azalır. Dünya bazarında bu proses məhsulun satışı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya ticarətində xüsusi çəkisi necədir?

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanı uzun müddətli ağır iqtisadi böhran bürüdü. Böhran ilk növbədə respublika üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan metallurgiya, kimya və neft-kimya, tikinti materialları sənayesinə zərbə endirmişdir.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı dövlətin iqtisadi siyasəti bir sıra neqativ hallara səbəb oldu. Bir çox müəssisələrin 90-cı illərin əvvəllərində xarici bazarlara kütləvi axını respublikadan neft məhsullarının, qara və əlvan metalların və başqa xammal materiallarının kortəbii ixracı həmin məhsulların aşağı dempinq qiymətləri ilə satışına gətirib çıxardı. Bu proseslərin qaydaya salınması üçün sonradan bir sıra yeni qanunlar qəbul edilmiş və qaydalar müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə idxal və ixracda mübadilə əməliyyatlarının kvotalaşdırılması və ixracın lisenziyalaşdırılması həyata keçirilmişdir. Toplanmış elmi-texniki potensial və təbii resurslar respublika iqtisadiyyatının qismən də olsa suverenliyinin təməlini qoymuşdur. Lakin istehsal qüvvələrinin inkişafı dünya əmək bölgüsünün yeni sistemində təbii resurslarla bağlı üsütlükləri arxa planda qoyur. Dünya üzrə yüksək texnologiyalar, qeyri-metal tutumlu və elmtutumlu sahələr sürətlə inkişaf edir. Həmin sahələr və bir sıra xidmət sahələri ABŞ, Yaponiya, Almaniya və başqa inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin ixracının strategiyasını müəyyən edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı tədricən inkişaf etdikcə dünya iqtisadiyyatında onun rolu və mövqeyi də gündən-günə artır. Bunu aşağıdakı 13 sayla cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 13

Xarici ticarət dövriyyəsi (min ABŞ dolları)¹

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
1991	4002234,3	1881266,2	2120968,1	239701,9
1992	2423835,0	939862,0	1483973,0	544111,0
1993	1353467,1	628806,0	724661,1	95855,1
1994	1430644,7	777910,5	652734,2	-125176,3
1995	1304856,5	667657,2	637199,3	-30457,9
1996	1591881,8	960636,3	631245,5	-329390,8
1997	1575652,9	794343,2	781309,7	-13033,5
1998	1682647,9	1076497,4	606150,5	-470346,9
1999	1965552,4	1035888,8	929663,6	-106225,2
2000	2917291,1	1172071,2	1745219,9	573148,7
2001	3745313,5	1431107,4	2314206,1	883098,7
2002	3832883,7	1665484,0	2167399,7	501915,7
2003	5218146,7	2626427,3	2591719,4	-34707,9

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, 1994-cü ildən 1999-cu ilə qədər Respublikamızın ticarət dövriyyəsində idxal ixracdan çox olmuşdur. Bu isə mənfi saldo deməkdir. 2000-ci ildən ticarət dövriyyəsində əks proses getmiş və bu 2002-ci ilə qədər davam etmişdir. Bu, müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. 2003-cü ildə yenidən idxal ixracı üstələmiş və bu – 34707,9 saldonun yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi 2000-2002-ci illər ərzində daha müsbət, 2003-cü ildə isə bəzi ölkələrlə müqayisədə yenə də müəyyən üstünlüklərə malikdir. (Cədvəl 14)

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004. s.668.

**2003-cü ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri üzrə
xarici ticarət əlaqələri (mln. ABŞ dolları)¹**

Dövlətlərin adı	İdxal		İxrac		Saldo (ixrac-idxal)	2003-cü ilin 2002-ci ilə nisbəti faizlə	
	MİN ABŞ dolları	Xüsusi çəkisi,%	MİN ABŞ dolları	Xüsusi çəkisi, %	Saldo	idxal	ixrac
Cəmi Müstəqil Dövlətlər Birliyi:	851201,8	32,40	333633,1	12,87	-517568,7	130,8	136,9
Belarus	6213,7	0,24	954,1	0,04	-5259,6	196,1	104,4
Gürcüstan	10232,0	0,39	111460,1	4,30	101228,1	80,3	137,9
Qazaxıstan	138707,8	5,28	10132,6	0,39	-128575,2	92,4	87,6
Qırğızıstan	790,2	0,03	175,5	0,01	-614,7	116,5	15,9
Moldova	1125,3	0,04	140,2	0,01	-985,1	68,6	87,5
Özbəkistan	2060,6	0,08	1475,5	0,06	-585,1	146,1	38,5
Rusiya	383900,5	14,62	147821,9	5,70	-236078,6	136,6	154,5
Tacikistan	984,1	0,04	34442,3	1,33	33458,2	232,5	123,1
Türkmənistan	188359,2	7,17	5826,7	0,22	-182532,5	157,3	67,6
Ukrayna	118828,5	4,52	21204,2	0,82	-97624,3	148,6	163,3

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrin iqtisadiyyatlarının, onların istehsal infrastrukturlarının dünya bazarı ilə, qabaqcıl istehsal-texniki kompleksləri ilə əlaqələri zəifdir. Ona görə də belə ölkələrdə yüksək səmərəli, dünya standartlarına uyğun gələn maşın və avadanlıqlardan aşağı səviyyədə istifadə olunur. Nəticədə müntəzəm olaraq valyuta qıtlığı yaranır, məhsuldarlığı yüksək olan maşınların, avadanlıqların, yeni texnologiyaların və bunlardan istifadə etmək qabiliyyətinə malik mütəxəssislərin idxalı məhdud-

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. baki, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.672.

laşır. Bu çox hallarda ondan irəli gəlir ki, ölkə daxilində iqtisadiyyatı əks etdirən bir sıra sintetik göstəricilər, o cümlədən ümumi milli məhsul, amortizasiya ayırmaları, renta və digər əmlak vergiləri, vergi ödənişinə qədər əmək haqqı, biznesdən dolayı vergilər, vətəndaşların gəlir vergiləri, korporasiyaların mənfəət vergisi, korporasiyaların mənfəətinin yenidən bölünməsi, sosial sığorta ayırmalarına haqlar və s. istifadə də dünya iqtisadiyyatının tələbləri bəzən nəzərə alınmır. Hazırda Azərbaycanın dünya təsərrüfatında yerinin müəyyən edilməsi prosesi gedir. Ölkə iqtisadiyyatı quruculuğunda nailiyyətlər mühüm dərəcədə bu məsələnin düzgün həll edilməsindən asılıdır. Burada hər hansı kiçik bir səhv perspektiv baxımından böyük itkilərlə nəticələne bilər. Bu cür halların aradan qaldırılması üçün əmək bölgüsü probleminin dərindən öyrənilməsi tələb olunur.

Məsələyə ictimai əmək bölgüsü mövqeyindən yanaşsaq aydın olar ki, ölkə iqtisadiyyatı ümumdünya vəzifələrini tam şəkildə yerinə yetirə bilmir. Ona görə ki, dünya bazarına çıxmaq üçün dünya standartlarına uyğun gələn çoxsaylı məhsul istehsal etmək hər bir ölkəyə nəsisb olmur. Məlumdur ki, dünya bazarı çox qədimlərdən fəaliyyət göstərir. Ancaq onun formalaşması, təkmilləşməsi prosesi sonuncu əsrlərə təsadüf edir. Dünya bazarının inkişafının son mərhələsi XVIII-XIX əsrlərdəki sənaye inqilabları ilə daha sıx bağlı olmuş və ağır sənayenin inkişafında beynəlxalq mübadilənin rolu böyük olmuşdur. Dünya bazarının formalaşmasının yekun mərhələsi təxminən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir ki, bu dövrdə də beynəlxalq ticarətin həcmi artmış, əmtəə axınının strukturunda dəyişikliklər baş vermiş, bu isə son nəticədə milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı surətdə inkişafına gətirib çıxarmışdır.¹

---

¹ Вах: Современная экономика. Общедоступный учебный курс. Ростов Н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999, с.435.

Həqiqətdə isə dünya təkrar istehsal prosesi ictimai əmək bölgüsünün tələblərinə uyğun olaraq yeni iqtisadi strukturlar yaradır, o, istehsalı müəyyən edir və ölkə iqtisadiyyatına sanki pay verir. Digər hallarda əmək bölgüsü formalarının müxtəlifliyi nəticəsində bir çox ölkələr dünya təkrar istehsal prosesindən və onun nəticələrindən kənar qalır.

Beləliklə, dünya təkrar istehsalı ictimai əmək bölgüsü iştirakçılarının onun tələblərinə uyğun iqtisadi strukturların yaradılmasını və digər sahələrdə ölkə iqtisadiyyatına müəyyən dəyişikliklərin edilməsini diqtə edir.

Məlumdur ki, elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında müasir istehsal dünya sərhədlərini, milli çərçivələri sürətlə keçir, sənaye istehsalını kökündən dəyişdirir. Beynəlxalq kooperasiya əlaqələri istehsal güclərini dünyanın müxtəlif regionlarına aparıb çıxarır. Texnoloji kooperasiya bu prosesi başa çatdırır və daha da davamlı edir. Kooperasiya əlaqələri texnoloji zəncirləri hissələrə ayırır, milli çərçivədən kənara çıxan, lakin razılaşıdırılmış və sıx əlaqələndirilmiş istehsalın yaradılmasına səbəb olur. Buna uyğun olaraq istehsal infrastrukturunu da inkişaf edir. Hazırda bu proses daha da genişlənir və bütün beynəlxalq təsərrüfata yayılır. Belə bir proses milli iqtisadiyyatları çərçivəsində də baş verir. Milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmədən bu prosesə nail olmaq mümkün deyildir.

Dünya təsərrüfatının vacib üsürü onun subyektləridir. Bu subyektlər aşağıdakılardır: milli təsərrüfat, regional birliklər və dövlətlərin ittifaqı, beynəlxalq və transmilli korporasiyalar, beynəlxalq maliyyə, ticarət, valyuta və digər təşkilatlar.

Dünya təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi, milli iqtisadiyyatda dünya təsərrüfatının bütün atributları fəaliyyət göstərir. Lakin, problem ondan ibarətdir ki, onlar təcridən inkişaf edir, bir çox hallarda isə öz inkişafının ilkin

mərhələsində olur. Bütün bunlar özünü daxili bazar qiymətlərinin əmələ gəlməsində, birgə sahibkarlığın inkişafında, bazarların öyrənilməsində, istehsalın birləşməsi prosesində, daxili bazarın təşəkkül tapmasında, iqtisadi strukturların formalaşmasında və digər sahələrdə göstərir. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsi, yenilərinin meydana gəlməsi və istehsal-texnoloji əməkdaşlığın təşkil edilməsi yolunda bütün maneələrin aradan qaldırılması zərurəti yaranır. Başqa sözlə, ümumdünya təkrar istehsal həlqələrini milli iqtisadi mühitə uyğunlaşdırmaq tələb olunur. Elə bu baxımdan bəzi iqtisadçılar milli iqtisadiyyatın strukturu dedikdə, ictimai əmək bölgüsünü səciyyələndirən müxtəlif sahələrin əlaqəsi, o cümlədən özünün kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təkrar istehsal prosesinin ayrı-ayrı fazalarının (əsasən istehsal, istehlak, yığım və s.) qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən təkrar istehsal proporsiyalarını nəzərdə tuturlar.¹ Hər bir iqtisadi hadisə kimi, milli çərçivədə hər bir həlqənin də öz təzahür forması vardır. Belə ki, milli çərçivədə hər bir ölkə təkrar istehsal prosesinin vəhdətliyini və qapalılığının saxlanmasını, təbii yollarla sərhədlərin yaradılmasını, tarixi ənənələrin saxlanmasını, milli vəhdətliyi və s. təmin edir. Reallıqlar sübut edir ki, çox da böyük olmayan dövlətlər, ümumdünya təkrar istehsal prosesində özlərinin milli iqtisadiyyatlarını az həcmli məhsul dövriyyəsində göstərirlər. Eyni zamanda bu məhsullar ümumdünya bazarı vasitəsilə reallaşdığından bəzən bunların milli təsərrüfatların məhsulları olduğu gözə çarpmır. Bu məhsul, onun istehsalçısı dünya bazarında alıcılar tərəfindən qəbul edilmirsə, bu o deməkdir ki, o, xarici iqtisadi əlaqələrdə əhəmiyyət kəsb etmir. Onun istehsalı və inkişafı ümumdünya təsərrüfatının inkişaf etməsinin nəticəsidir və beynəlxalq əsasda dünya

---

¹ Вах: Основы теории переходной экономики (вводный курс): Учебные пособие, Киров: Кировская областная типография, 1996, с. 143.

təkrar istehsal prosesinin doldurulmasıdır. Milli çərçivədə beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsal prosesi dünya valyuta-maliyyə dairələri, pul-kredit bazarları, işçi qüvvəsinin miqrasiyası və s. vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu bazarlar milli iqtisadiyyatı vahid təkrar istehsal zəncirlərilə birləşdirir, müxtəlif ölkələrdə gedən iqtisadi, istehsal və digər strukturlarda ümumdünya iqtisadi mühitini formalaşdırır.

Dünya təsərrüfatı mühitində milli dəyərlər yaradılır.

Beləliklə, əsasında milli təsərrüfat strukturlarının yaxınlaşması duran vahid, ayrılmaz dünya təsərrüfatı beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsal çərçivəsində təkrar istehsalın fasiləsiz olaraq fəaliyyətinin təmin edilməsinin obyektiv zəruriliyini ifadə edir.

4. 4. Azərbaycanın beynəlmiləlləşən təkrar istehsal prosesinə qoşulması

XXI əsrin başlanğıcında milli iqtisadiyyatların inkişafı üçün geniş imkanlar yaranıb ki, bu da struktur böhranlardan xilas olmaqda və beynəlmiləlləşən təkrar istehsal prosesinə qoşulmaqda yeni imkanlar açır. Dünya ölkələrinə qovuşmadan və onların təcrübəsindən istifadə etmədən beynəlmiləlləşən təkrar istehsal prosesinə qoşulmaq mümkün deyildir.

Beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsalın strukturunu üç tərkib hissəyə ayırmaqla şərh etmək olar. Birincisi, istehsalın beynəlmiləlləşməsi, ikincisi kapitalın beynəlmiləlləşməsi, üçüncüsü tədavül dairəsinin, yəni alqı-satqı sferasının beynəlmiləlləşməsi.

İstehsalın beynəlmiləlləşməsi dünya istehsal prosesinin bir hissəsi olan milli təsərrüfatlar arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı prosesidir. İstehsalın beynəlmiləlləşməsinə elmi-texniki inqilab böyük təsir göstərir. İstehsalın beynəlmiləlləşməsinin inkişafı müxtəlif fəaliyyət sferalarında çoxsaylı

beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaranmasında öz əksini tapır. Onlar, öz növbəsində, istehsalın daha da beynəlmilləşməsinə təsir göstərir. Müasir dünyada iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi meyllərinin parlaq təzahürü inteqrasiya prosesləridir.

İstehsalın beynəlmilləşməsinin tərkib hissəsi kapitalın beynəlmilləşməsidir. Kapitalın beynəlmilləşməsi həm ayrı-ayrı şirkətlər tərəfindən müxtəlif ölkələrdə təsərrüfat obyektlərinin yaradılması kimi, həm də müxtəlif ölkələrin kapitalları arasında əlaqə və ünsiyyətin milli formalarının inkişafı kimi təzahür edir və bu milli kapitalların qovuşması və birləşməsidir. Kapitalın beynəlmilləşməsinin əsasını ölkələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, istehsalın beynəlmilləşməsi təşkil edir. Əgər istehsalın beynəlmilləşməsi kapitalın beynəlmilləşməsinin obyektiv əsasıdırsa, öz növbəsində kapitalın beynəlmilləşməsi istehsalın beynəlmilləşməsinin dərinləşməsinə təsir göstərir, ölkələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşməsinə aparıb çıxarır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda beynəlmilləşmənin özünə müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da ümumi mahiyyət eynidir. İ.A.Spiridonov göstərir ki, beynəlmilləşmə özlüyündə ölkələr arasında sabit qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafı (hər şeydən əvvəl beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında) və təkrar istehsalın milli təsərrüfat çərçivəsindən çıxması prosesidir.¹

Digər bir iqtisadçı, A.K.Anaşkin beynəlmilləşmə dedikdə, əsasən dünya bazarı vasitəsilə bir-biri ilə bağlı olan milli təsərrüfatların əlaqəsini nəzərdə tutur.²

---

¹ Вах: Спиридонов И.А.Мировая экономика:Учеб.пособие.-М.:ИНФРА-М,1998,с.68.

² Вах: Анашкин А.К. Механизм стабилизации национальных финансов/А.К.Анашкин. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002, с. 23.

İ.Faminski isə yazır ki, istehsalın beynəlmiləlləşməsi – obyektiv və prinsipcə mütərəqqi prosesdir, çünki o, istehsalın səmərəliliyini yüksəldir, elmi-texniki nailiyyətlərin dünyada yayılmasına təsir göstərir. Bu beynəlmiləlləşmə beynəlxalq xidmətlər ticarətinin inkişafı üçün güclü stimül yaradır, özü də yalnız bilavasitə istehsal ilə yox, həm də digər amillərlə, xüsusilə sosial amillərlə əlaqədardır.¹

İstehsalın beynəlmiləlləşməsi milli istehsal və tənzimləmə sistemlərini və onların qarşılıqlı əlaqəsini, zəif yerlərini gücləndirən yeni qarşılıqlı asılılıq növlərinin yaranması prosesidir ki, bunun da nəticəsində müxtəlif sahələrin istehsal aparatının böyük bir hissəsi transmilli fəaliyyət sferasına daxil olur.

İqtisadiyyatın qloballaşmasının mühüm tərkib hissəsi kapitalın beynəlmiləlləşməsidir. Bu bir faktdır ki, kapitalist mülkiyyətinin milli sərhədləri aşması birbaşa istehsalın beynəlmiləlləşməsi ilə əlaqədardır, çünki kapital sahibləri müxtəlif ölkələrdə müəssisələrin həyata keçirdiyi məhsul istehsalının bütün mərhələlərini öz əllərində cəmləşməsinə cəhd göstərirlər. İstehsalın beynəlmiləlləşməsi kapitalın beynəlmiləlləşməsinin obyektiv əsasıdır, öz növbəsində kapitalın beynəlmiləlləşməsi də istehsalın beynəlmiləlləşməsinə fəal təsir göstərir, belə ki, beynəlmiləlləşmiş kapitalın sahibləri müxtəlif ölkələrdə yerləşən öz müəssisələri arasında ixtisaslaşmanı və kooperasiyalaşmanı inkişaf etdirir. Dünya ticarəti əsasən iri beynəlmiləlləşmiş şirkətlərin firmadaxili dövriyyəsi xətti üzrə genişlənir.

Beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsal prosesinin özünə məxsus, spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər hər

---

¹ Вах: Фаминский И. Экономическая глобализация: основа, компоненты, противоречия, вызовы для России. «Российский экономический журнал.» 2000. № 10, с. 46.

bir ölkənin tarixi keçmişindən, adət-ənənələrindən, iqtisadi durumundan, müasir iqtisadi əlaqələrindən, beynəlxalq əmək bölgüsündə tutduğu mövqeyindən və s. asılıdır.

Beynəlmilləşən təkrar istehsal prosesi həm makro, həm də mikro iqtisadiyyat səviyyələrini əhatə edir. İlk baxışdan belə görünür ki, beynəlmilləşmə prosesi makroiqtisadiyyatı əhatə edir. Burada yanlışlığa yol vermək olmaz. Məsələn, Almaniya və Türkiyə iqtisadiyyatının dünyaya çıxışı kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır. Bu proses necə baş verir? Ayrı-ayrı firmaların beynəlmilləşən təkrar istehsal prosesinə qoşulması reallıqdır?

Firma fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi o deməkdir ki, o beynəlxalq əmək bölgüsündə, dünya bazarındakı əməliyyatlarda iştirak edir, beynəlmilləl istehsalın tərkib hissəsinə çevrilir. Firmanın beynəlxalq əmək bölgüsündə, dünya əmtəələr və xidmətlər bazarında iştirakının səviyyəsi ixrac kvotası ilə xarakterizə olunur. Kvota (latınca «vuota» - hər nəfərə düşən hissə, «pay» deməkdir) - məhsul buraxılışının, resursların hasil edilməsinin, kapitalın hərəkətinin, pul və ya maliyyə fondlarının ümumi həcmində beynəlxalq əməkdaşlığın iştirakçısı olan ölkənin və ya müəssisənin, firmanın xüsusi çəkisini xarakterizə edən kəmiyyət göstəricisidir. Beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində kvotaya müvafiq olaraq ölkənin nümayəndəli orqanlarında səslərinin miqdarı, ayrılan kredit vəsaitlərinin, haqqların, ölçüsü müəyyən olunur. Kvota eyni zamanda idxal olunan və ixrac olunan əmtəələrin həcminə müəyyən dövrdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin qoyulması yolu ilə xarici ticarətdə idxal və ixracın tənzimlənməsi alətidir. Beynəlxalq ticarət təcrübəsində milli iqtisadi maraqlara riayət edilməsi zəruriliyinə uyğun olaraq, yaxud əmtəələrin istehsalı, ixracı və ya idxalının məhdudlaşması üzrə bu və ya digər ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri əsasında müəyyən olunan idxal və ixrac kvotalarının fərqləndirilməsi qəbul edilmişdir.

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət daxili tənziqlənməsi təcrübəsində kvotalaşma hər şeydən əvvəl, daxili bazarda tələb və təklifin tarazlaşması üçün, həmçinin xarici dövlətlərin ayrıseçkilik iqtisadi hərəkətlərinə qarşı cavab addımı kimi istifadə olunur.¹

Ölkə iqtisadiyyatı üçün ixracat kvotası ixracatın həcminin ümumi daxili məhsula (ÜDM) nisbəti şəklində müəyyən olunur. Ayrıca bir firma üçün belə kvota əmtəə və xidmətlərin ixracının bütün məhsul buraxılışındakı payı ilə müəyyən olunur.

Burada qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, nisbətən kiçik bazarı olan ölkələr iri bazarı olan ölkələrə nisbətən daha çox beynəlmilləşmiş olur.

Firmanın beynəlxalq əmək bölgüsündə, dünya tədaviyəsində, qloballaşmada iştirakının səviyyəsi bir çox amillərlə xarakterizə olunur. Əvvəla, firmalar nisbətən kiçik ölçülü daxili bazarlar olduqda beynəlmilləşməyə daha çox meyl edir.

Bu bazarın ölçüsündən asılı olmayaraq firma o zaman milli sərhədlərdən kənara çıxmağa maraqlı göstərir ki, ölkədə daxili bazar bu və ya digər əmtəə ilə tam dolmuş olsun. İkincisi, milli və dünya bazarlarında istehsal xərcləri ilə qiymətlər arasında fərq mövcuddur. Hələ şotlandiyalı mütəfəkkir və iqtisadçı Adam Smitin (1723-1790) dövründən başlayaraq beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak mütləq istehsal xərclərinin olması ilə izah edilirdi. O, dünya ticarətinin əlverişliliyini əsaslandıraraq yazırdı ki, əgər ölkədə istehsal olunan hər hansı bir məhsul xaricdən idxal

---

¹ Вах: Лубнев Ю.П.,КравцоваН.И.,Лозовой А.М. Краткий энциклопедический словарь по экономической теории и практике./Рост.гос.эконом.акад.-Ростов Н/Д, 1997, с.128.

olunan analoji məhsula nisbətən bahadırsa, onda bu məhsulun xaricdən idxal olunması daha səmərəlidir.¹

Lakin burada bir məsələni unutmamaq lazım deyil ki, A.Smit süni, korrupsiyalaşmış və bürokrat aparatın müdaxilə etdiyi iqtisadiyyatı deyil, normal qaydalara uyğun gələn ölkələrin inkişafını nəzərdə tuturdu. Firma o zaman beynəlxalq əmək bölgüsündə həvəslə iştirak edə ki, o dünya standartlarına nisbətən yüksək əmək məhsuldarlığına nail olsun və istehsal xərclərini aşağı salmış olsun. İngilis iqtisadçısı David Rikardo (1772-1823) firmanın milli bazar xaricinə çıxmasına dair daha mürəkkəb variant təklif edir. Belə bir variant kimi nisbi istehsal xərcləri nəzəriyyəsini irəli sürür və xarici ticarətlə yalnız aşağı mütləq istehsal xərclərinə malik firmalar deyil, nisbi üstünlüyə malik olanların da iştirak edə biləcəyini qeyd edirdi. Əmtələrin beynəlxalq mübadiləsi ona gətirib çıxarır ki, xarici ölkələrdə firma öz məhsulunun əvəzinə mənsub olduğu ölkə daxilindəkinə nisbətən daha çox əmtəə ala bilər.

D.Rikardonun müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi ona əsaslanır ki, beynəlxalq ticarətdə iştirak edən ölkələr əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldir. Hətta texniki cəhətdən geridə qalan ölkə də - əgər o müəyyən məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşsın - istehsaldakı geriləmə nisbətən aşağı olduqda, o da beynəlxalq ticarətdən qazana bilər. Son şərt bu məhsulun istehsalında ölkənin nisbi üstünlüyüdür. Bütün bunlar o demək deyildir ki, qloballaşmada və ya beynəlxalq əmək bölgüsündə çoxsaylı firmalar iştirak edə bilər. **Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dünya bazarına intensiv daxil olma məhdud miqdarda firmalara nəsisb olur. Dünya texnologiyasına tam yiyələnməyən, özü yeniliklər yaratmayan**

---

¹ Вах: Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: 1962, с.333.

firmalar beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsal prosesinə qoşula bilməzlər.

Yaponiyada dünya bazarlarında müvəffəqiyyətlə işləyən firmalar əsasən elektronika, gəmiqayırma və avtomobil sahələrinə aiddir. Həm də onların bu xarici ticarət əlaqələri dövlətin fəal himayəsilə baş verir. **Müasir bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycanda firmaların beynəlmiləlləşmiş təkrar istehsal prosesinə qoşulması mürəkkəb bir prosesdir. Bu iki halda baş verə bilər: 1) gizli iqtisadiyyat nümayəndələrinin köməyi ilə, 2) dövlətin və ya onun strukturlarının birbaşa himayəsi ilə.**

Beynəlxalq ticarətin təsiri altında dünya ticarət dövriyyəsində iştirak edən əmtəələrin nisbi qiymətləri tarazlaşma meylinə malikdir. Bu həmçinin müxtəlif ölkələrdə həmin əmtəələrin yaradılması zamanı istifadə olunan istehsal amillərinə olan qiymət münasibətlərinin tarazlaşmasına gətirib çıxarır. Bu qarşılıqlı fəaliyyətin xarakteri ilk dəfə olaraq ABŞ iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı P.Samuelson tərəfindən İsveç iqtisadçıları Hekşer və Olinin¹ nəzəriyyələrinin başlıca müddəalarına əsaslanaraq öyrənilmişdir.

XX əsrin 20-30-cu illərində İsveç iqtisadçısı Eli Hekşer və onun tələbəsi Bertil Olin beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsini inkişaf etdirdilər. S.Misek göstərir ki, bu və ya digər ölkənin beynəlxalq ticarətdə iştirakı nəticəsində əldə etdiyi fayda D.Rikardonun (1817-ci il), E.Hekşer və B.Olinin (1933-cü il) məşhur nəzəriyyələrinə, eləcə də digər alimlərin kifayət qədər yayılmış tədqiqatlarına əsaslanır.² Bu nəzəriyyə Hekşer-Olin adı ilə dünyada məşhurdur. Hekşer və Olin ölkənin kifayət qədər istehsal amillərinə malik olması

---

¹ İqtisadi ədəbiyyatda başqa Olin də hallandırılır.

² Вах: Мицек С. Следует ли России опасаться глобализации? «Вопросы экономики» журнал. 2002. № 8, с. 23.

məsələsinə diqqət yetirmişlər. Hekşer-Olinin nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkələr çoxsaylı amillərdən intensiv surətdə istifadə olunan məhsulları ixrac edir (onlar üçün defisit hesab olunan amillərdən intensiv surətdə istifadə olunan məhsulları idxal edir). Onların nəzəriyyəsinə görə dünya ticarətində istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsi prosesi gedir. Kapital, ixrac sahəsinə daha çox axır, istehsalda kapitalla tələb çoxalır, qiymət isə artır. Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə ixrac olunan məhsullar kapital tutumlu, idxal olunan əmtəələr isə əmək tutumludur.

Hekşer-Olin nəzəriyyəsi istehsalın müxtəlif amillərinin sahibləri üçün xarici ticarətin inkişaf nəticələrinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Belə ki, əmtəələrin nisbi qiymətlərinin dəyişməsi istehsalın digər amilləri hesabına bir və ya bir neçə amilin həvəsləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Hekşer-Olin-Samuelsən nəzəriyyəsinə uyğun olaraq istehsal amillərinin qiymətlərinin tarazlaşması mexanizmləri aşağıdakılardan ibarətdir: istehsal amillərinin qiymətləri (əmək haqqı və faiz dərəcələri) xarici ticarət nəzərə alınmadan hər iki ölkədə fərqləndirilir. Bu zaman əlavə amilin qiyməti nisbətən aşağı, defisit amilin qiyməti isə nisbətən yüksək olur.

Bu nəzəriyyə dünya iqtisadiyyatının uğurlarında, eləcə də əksər inkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə öz təsdiqini tapıb.

Bir sıra iqtisadçılar Hekşer-Olin nəzəriyyəsini öz əsərlərində daha geniş tədqiq etmiş və yeni nəticələrə nail olmuşlar. Tanınmış ABŞ iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı Vasili Leontyev (Vasili Leontyev 1973-cü ildə «Məsrəf-buraxılış» («Sahələrarası balans») metodunun işlənməsi və iqtisadi problemlərin təhlilində tətbiqinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür) XX əsrin 50-ci illərinin ortalarında Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin əsas

nəticələrinin empirik (təcrübədən kənar) cəhətdən yoxlamasına cəhd göstərmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Leontyev «Sahələrarası balans» metodunu sovet planlaşdırma sistemi əsasında hazırlamışdır. O, 1947-ci il üçün ABŞ iqtisadiyyatı üzrə göstəricilər əsasında qurulmuş «məsrəf-buraxılış» sahələrarası balans modelindən istifadə edərək göstərmişdir ki, bu ölkənin ixracında nisbətən daha əmək tutumlu əmtəələr, idxalında isə kapital tutumlu əmtəələr üstünlük təşkil etmişdir. Bu nəzəriyyə iqtisad elmində «Leontyev paradoksu»¹ kimi məşhurlaşmışdır.

Vasili Leontyevə görə isə burada heç bir paradoks yoxdur. ABŞ-ın ticarət tərəfdaşlarından fərqli olaraq burada ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illər ərzində kapitalın istehsalın nisbətən artıq amili olduğunu və əmək haqqı səviyyəsinin xeyli yüksək olduğunu nəzərə alaraq Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq ABŞ kapital tutumlu əmtəələri ixrac etməli, əmək tutumlu əmtəələri idxal etməli idi. Başqa sözlə empirik cəhətdən alınan nəticə açıq - aşkar Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə zidd gəlirdi və buna görə də «Leontyev paradoksu» adını almışdır. Sonrakı tədqiqatlar təkcə ABŞ üçün yox, həmçinin digər ölkələr, məsələn, Yaponiya, Hindistan və s. üçün də bu paradoksun mövcudluğunu təsdiq etdi.² Bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda

---

¹ Hekşer-Olin-Samuelson və «Leontyev paradoksu» haqqında Azərbaycan iqtisad ədəbiyyatında da müəyyən fikirlər söyləmiş, təhlil etmiş iqtisadçılar vardır. (Вах: Сəmədzadə З.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin «iqtisadi möcüzəsi». В.: Gənclik, 2001, s. 42-46. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: «Эксперс-Обьява», 2000, с. 156-166.)

² Вах: Экономика: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. (под ред. д-ра эк. наук, проф. А.С. Булатова). -М.: Юристъ, 2001. -с. 717; Теория переходной экономики. Т.1. Микроэкономика: Учебное пособие / под ред. д-ра эк. наук В.В. Герасименко. -М.: ТЕИС, 1997, с. 203; Линдерт П.Х. Экономика мировых хозяйственных связей. М.: 1992, с. 95; Леонтьев В. Экономическое эссе.

belə fikir söylənir ki, Leontyevin əldə etdiyi nəticələr hamı tərəfindən qəbul edilmiş nəzəri fikirləri inkar edir.

Bütün postsosialist ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanın da beynəlmilləşən təkrar istehsal prosesinə qoşulması son illərin hadisəsidir. Vahid beynəlmilləşən təkrar istehsal prosesində Azərbaycan iqtisadiyyatının geridə qalmasının səbəblərindən biri uzun illər istehsal olunan məhsulların dünya standartlarına uyğun gəlməməsi, digər səbəb isə, idxal-ixrac əməliyyatlarında asılılığın mövcud olması idi. Bu gün isə, bu bədbin əhval-ruhiyyə aradan qaldırılmış, xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləyən bütün normativ hüquqi baza xarici ticarətin nizamlanmasına yönəldilmişdir.

4.5. İqtisadi inkişaf və proteksionizm

Bir çox ölkələri əhatə edən proteksionizm milli firmaların rəqabət qabiliyyətinin müdafiə edilməsinə və yüksəldilməsinə istiqamətləndirilmiş dövlət tədbirləri formasında həyata keçirilir. Bəzən isə beynəlxalq təşkilatların diktəsi ilə guya dövlətin gəlirlərini artırmaq məqsədilə bazar himayəçiliyi zəiflədir. Dövlətin həyata keçirdiyi himayəçilik siyasəti praktiki olaraq həmişə qarşı tərəfin cavab reaksiyasına səbəb olur. Bu zaman ölkələr arasında iqtisadi ziddiyyətlər kəskinləşə və onların hər biri üçün mənfi nəticələrə, xüsusilə bu və ya digər ölkənin tədiyyə balansının pisləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Теории исследования, факты и политика: Пер.с англ.-М.:Политиздат, 1990,с.369-394; Курс экономической теории. Под общ.ред. проф. Чепурина М.Н., проф.Киселевой Е.А.-4-е доп. И пер. издание – Киров, «АСА», 2002,с.618-619,624.

Məlumdur ki, keçid dövrünün əvvəllərində respublikamızda istehsal zəif inkişaf edirdi. Və buna görə də Azərbaycan bütövlükdə idxal edən ölkəyə çevrilmişdi. Bu isə milli iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir. Buna görə də respublikamızda proteksionizm siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi bu prosesin qarşısının alınmasına səbəb olardı.

Bu cür tənzimləyici tədbirlər əvvəllər müəyyən sahələrdən sıxışdırılan firmaların öz fəaliyyətlərini fəallaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradır. Belə bir proses, ilk əvvəl milli çərçivədə baş verir və bu cür firmalar dünya bazarlarında milli mövqelərin möhkəmlənməsində maraqlı olan dövlətin köməyinə istinad edir və s.

Lakin, ayrı-ayrı məhsul növlərinin dünya bazarından sıxışdırılması eyni formada baş vermir və bir çox kiçik və orta firmaların dövlətlərarası mübadilədə fəal surətdə iştirak etmələri üçün müəyyən şərait yaradılır və onların beynəlxalq aləmlə müntəzəm əlaqələrə girmələri işi qaydaya salınır.

Bu, ictimai əmək bölgüsünün dövlətlərarası əlaqələrinin genişlənməsi və milli sərhədlərdən kənara çıxması prosesidir. Belə güclü firmalar transmilli korporasiyalar kimi çıxış etməyə başlayırlar. Nəticədə ictimai əmək bölgüsünün beynəlxalq və transmilli korporasiyalar kimi formaları arasındakı əlaqə genişlənir.

Əmək bölgüsünün müasir inkişafı geoiqtisadi vəziyyətin və transmilli strukturların yenidən qruplaşmasına gətirib çıxarır və bunun təsiri altında iqtisadi sərhədlər dəyişilir.

Beynəlxalq kredit və valyuta bazarının və habelə beynəlxalq işçi qüvvəsinin miqrasiyası sahəsində fəaliyyət göstərən bazarın bu proseslərdə əhəmiyyətli rolu vardır. Azərbaycanda da Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) təsiri altında liberallaşdırma prosesi həyata keçirilir və bu iş hələ də davam edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı proteksionizmin əleyhinədir. Əlbəttə, bütün ölkələrdə

proteksionizm siyasətini həyata keçirmək səmərə verməz. Bu o ölkələrə aiddir ki, orada iqtisadiyyat inkişaf edib, bazar strukturları idarəetmədə aparıcı rola malikdir. Proteksionizm prinsip etibarı ilə ələbaxımlılıq və rüşvətxorluq yaradır. Hələ vaxtı ilə A.Smit proteksionizmə və inhisarçılığa qarşı mübarizə aparmış, azad ticarətin və iqtisadi azadlığın tərəfdarı olmuşdur. O, obyektiv iqtisadi qüvvələri dövlət qanunlarından güclü hesab etmiş və iqtisadiyyatda hər şeyi bu, iqtisadi qüvvələrin azad oyununun sərəncamına verməyi tövsiyə etmişdir.

Kollektiv müəlliflər tərəfindən yazılmış «İqtisadi nəzəriyyə» kitabında H.U.Şpiqel «Milli siyasi iqtisad sistemi» adlı maraqlı məqalə çap etdirmişdir.

Müəllif bu məqalədə milli sistem və proteksionizm nəzəriyyəsinin yaranma tarixi və dünya iqtisad ədəbiyyatında məsələnin qoyuluşu ilə əlaqədar həm tarixi, həm də müasir baxışları təhlil edir.

«Milli siyasi iqtisad sistemi» termini amerika və alman ideyalarından bəhrələnərək meydana gəlmişdir. Klassik iqtisad elminə qarşı yönəlmiş bu ideyalar dövlət siyasətinin millətin iqtisadi inkişafına xidmət etməli olması fikrini təbliğ edirdi. Qeyd olunan ideya müəlliflərinin fikrincə, bu inkişaf kənd təsərrüfatı ilə sənayenin tarazlığını təmin etməli, ölkənin iqtisadi potensialından daha yaxşı istifadə olunmasına kömək etməli idi. «Amerika sistemi» termini ilk dəfə 1787-ci ildə peyda oldu. Onu Amerikanın prezidenti Vaşinqtonun dövründə maliyyə naziri işləyən Aleksandr Hamilton işlətməmişdir. O, qeyd edirdi ki, qoy Amerikanın on üç ştatı birlikdə vahid böyük amerika sistemi yaratsınlar. Və bu sistem Köhnə Dünya ilə Yeni Dünya arasında əlaqələrin necə qurulmasını diqtə etməyə qadir olsun. Hamilton manufakturalar, milli bank və dövlət borcu vasitəsilə kənd təsərrüfatı çərçivəsindən çıxmağı və sənayeni inkişaf

etdirməyi təklif edirdi. O, qeyd edirdi ki, sənayeni inkişaf etdirmək vasitələri arasında həvəsləndirici ixrac mükafatları, yaxud subsidiyalar xüsusilə seçilir. Sonralar iqtisadçılar həvəsləndirici mükafatlara nisbətən proteksionist (hımayəçilik) tariflərinə daha çox əhəmiyyət verirdilər.

Baltimor prokuroru Danies Reymond 1820-ci ildə çap etdirdiyi «Siyasi iqtisada dair mülahizələr» adlı əsərində milli sistem anlayışını təfərrüatı ilə inkişaf etdirməsə də, bu terminin aydınlaşdırılmasına xeyli kömək etdi. O, əmtələri istehsal edən «istehsal imkanları» konsepsiyasını dövrüyyəyə daxil etdi ki, bu imkanları o milli sərvətlə eyniləşdirdi. Reymond hökumətin hımayəçilik siyasətinin köməyi ilə bu imkanları genişləndirməyə və səmərəli istifadə etməyə borclu olduğunu göstərirdi. Onun hımayəçilik tariflərinə dair çağırışları yenicə yaranmaqda olan sahələrə kömək etməyin və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruriliyinə dair dəlillərə əsaslanırdı.

Milli sistem konsepsiyasının işlənilib hazırlanması sahəsində növbəti addımı alman iqtisadçısı və sahibkarı Fridrix List atmışdır. O, 1827-ci ildə ABŞ-a səfəri zamanı «Amerika siyasi iqtisad oçerkləri» adlı əsərini çap etdirmişdir. Hamilton kimi List də qeyd edirdi ki, «amerika sistemi» öz imkanlarını tarif hımayəçiliyinin köməyi ilə reallaşdırmalıdır.

1837-ci ildə List fransız dilində «Siyasi iqtisadın təbii sistemi» adlı bir esse yazdı. Lakin bu əsər 1927-ci ilə qədər çap olunmadı. Yalnız 1927-ci ildə fransız və alman dillərində nəşr olundu. Bu əsər bir çox cəhətlərinə görə Listin başlıca əsəri hesab olunan «Milli siyasi iqtisad sistemi» əsərindən üstün idi və burada milli sistem nəzəriyyəsi öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə qaldırılmışdı. Qeyd olunan əsər Almaniyada 1841-ci ildə çap olunmuşdur.

List «Milli siyasi iqtisad sistemi» əsərində klassik siyasi iqtisad nümayəndələrini bir neçə istiqamətdə tənqid edir. O, klassikləri əsasən onda günahlandırır ki, guya onlar milləti inkar edən, əsas diqqəti fərdiyyəçiliyə və kosmopolitizmə yönəldilmiş nəzəri sistem qurmuşlar. Klassiklər dünyanı eyni cür görürdülər və milli fərqləri təkzib edirdilər. Onların qənaətinə görə yüksək inkişaf etmiş Britaniyaya nisbətən Birləşmiş Ştatların və kontinental Avropanın geriliyi həmişəlik belə qalacaqdır.

List öz ürəyində bütün insanları ingilis etməklə «uzaqgörənliyini» təkmilləşdirmək niyyətində idi. Daha yüksək inkişaf mərhələlərinə qalxmaqdan ötrü zəif inkişaf etmiş ölkələr özlərinin istehsal imkanlarına diqqət yetirməlidirlər.

List «klassiklərin» fritrederizmə (azad ticarət) dair fikirlərini yalnız gələcək üçün, bütün millətlər öz potensiallarından istifadə edərək daha yüksək tərəqqi mərhələsinə çatdıqları zaman məqbul hesab edirdi.

Henri U.Şpiqel Listin bir sıra suallara cavab vermədiyini və bəzi etirazlara səbəb olduğunu da göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sənayenin yeni yaranmaqda olan sahələrini müəyyən etməyin meyarları hansılardır, bu sahələr nə vaxt yetkinlik səviyyəsinə çatacaq və proteksionizm ləğv olunacaq?

2. O, həmçinin tövsiyyə etdiyi bu cür iqtisadi müharibələrin başa çataraq, bəşəri sülh üçün necə zəmin hazırlanacağını də izah edə bilmədi.

3. O eləcə də bütün ölkələr, özünün dediyi kimi, normal vəziyyətə gəlib çatanda bir millətin deyək ki, texnoloji uğurları hesabına yenə də irəli çıxma biləcəyi ehtimalını nəzərdən qaçırmışdı.

Şpiqel digər maraqlı bir məsələyə də toxunur. 1870-ci ildə Harvardın ilk iqtisadiyyat müəllimlərindən biri olan Frensis

Bouen «Amerika siyasi iqtisadı» adlı kitabını çap etdirir. Burada tarif proteksionizmini müdafiə etdiyinə görə o, öz iş yerini itirmiş, universitet prezidenti tərəfindən nisbətən az mübahisəli elm sahəsi hesab olunan tarix müəllimi vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Almaniyanın bəzi iqtisadi təlim tarixçiləri Listi Marksla müqayisə edirdilər. Onların fikrincə:

1. Hər ikisinin gələcəyə dair utopik təsəvvürləri vardır.
2. Hər ikisi nəzəriyyə ilə praktikanı qarışdırırdılar.
3. Hər ikisi iqtisad elmi ilə iqtisadi siyasəti eyniləşdirirdilər.
4. Hər ikisi mövcud qaydalara qarşı çıxan üsyankar kimi ad çıxarmışdılar.

Həqiqət naminə deyək ki, Henri U.Şpiqelin məqaləsi və orada qoyulan məsələlər aktualdır və eyni zamanda mübahisəlidir. Bizim fikrimizcə K.Marksla F.Listi müqayisə etmək və onların hər ikisini eyniləşdirmək insafsızlıqdır. Birincisi, ona görə ki, Marks təlimi öz dövrü üçün, hətta sonrakı illər üçün də reallığı əks etdirirdi. İkincisi, Marks yaradıcılığı gələcəyin elmi konsepsiyası idi. Üçüncüsü, onun söylədiyi ideyalar daim kimlər tərəfindənsə təhrif olunmuş şəkildə çatdırılıb. Dördüncüsü, sosializmin «düşmənləri» eyni zamanda Marks ideyalarına qarşı da yerli-yersiz düşmən kəsilirdilər. Beşincisi, Marks heç bir zaman sosializmin praqmatik «reseptini» verməmişdir. Altıncısı, marksizmə ehkam kimi deyil, yaradıcı surətdə yanaşılmalıdır.

F.Listin ideyaları Almaniya da uzun müddət ərzində dərin təsir göstərmişdir və bəzi müddəaları öz konkret həllini tapmışdır. Birincisi, o, gömrük ittifaqını yaratmağa çağırırdı ki, 1844-cü ildə bu ittifaq artıq demək olar bütün Almaniyanı əhatə edirdi. İkincisi, List həmçinin dəmir yollarının çəkilməsini və tarif proteksionizmi təbliğ edirdi. Üçüncüsü, Almaniya da iqtisad elminin adının özü «milli

iqtisadiyyat» adı altında List ideyaları ilə həmahəng səs-lənirdi.

F.List hələ gənc yaşlarından vətəni Almaniyada protek-sionist mövqedə dururdu. Onun bu proteksionist müddəala-rı iqtisadi şəraitin tez-tez dəyişdiyi və iqtisadi inkişaf potensialının daha qüdrətli olduğu Birləşmiş Ştatlarda daha parlaq şəkildə üzə çıxırdı. Görünür F.Listin «milli iqtisadiyyat» ideyası və «Amerika siyasi iqtisad oçerkləri» əsəri onun proteksionist mövqeyində olmasından yaran-mışdır.

Biz F.Listin elmi fikirlərini müsbət qiymətləndirməklə bərabər, proteksionist, millətçi müddəaları ilə heç cürə razılaşa bilmərik.¹

Təcrübə göstərir ki, hələ dünyanın elə bir ölkəsi yoxdur ki, BVF-nin bütün tələblərini yerinə yetirməklə öz iqtisadiyyatlarını milli adət-ənənələrinə və iqtisadi potensiallarına uyğun inkişaf etdirə bilsin. Proteksionizm – xarici ticarətin tənzimlənməsinə və milli iqtisadiyyatın iqtisadi subyektlərinin müdafiəsinə yönəldilmiş nəzəriyyə və praktikadır.

Proteksionizm siyasətinin məqsədi isə ölkə iqtisadiyyatının təhlükəsizliyini təmin etməkdir, yəni yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən, neqativ iqtisadi təsirdən qorumaqdır. Bunun üçün bir sıra metodların tətbiqi zəruridir. İlk növbədə yüksək gömrük dərəcələri tətbiq edilməlidir. İkincisi, ixrac könüllü olaraq məhdudlaşdırılmalıdır. Üçüncüsü, idxal dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılmalıdır (yəni, əvəzsiz dövlət yardımı göstərilməlidir). İqtisadi ədəbiyyatlarda bəzən

---

¹ Qeyd: Təhlili verilən fikirlərlə daha ətraflı tanış olmaq üçün baxmalı: Генри У.Шпигель. «Национальная система политической экономии». Экономическая теория / Под ред.Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена: Пер.с англ. / Научн. ред. чл.-корр.РАН В.С.Автономов.- М.: ИНФРА-М. 2004. с.601-606.

proteksionizmi konkret olaraq iki metoda bölürlər: tarif (gömrük tarifləri) və qeyri-tarif (kvotalar, lisenziyalar, subsidiyalar, dempinq). Belə ki, beynəlxalq kredit ehtiyatlarının hərəkəti, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və elmi işçilərin axınının güclənməsi, dünyanın müxtəlif yerlərində mürəkkəb layihələr həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bütün bu dəyişikliklər təkrar istehsal prosesinin milli çərçivədən çıxıb beynəlmiləl xarakter kəsb etməsinə səbəb olur.

ETİ-nin müasir mərhələsində istehsalın bir çox əsas sahələrinin gələcək inkişaf istiqamətləri ETİ-nin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur və bu zaman iqtisadiyyatda struktur böhranının təsiri altında yaranan yeni şərait mühüm rol oynayır. Bu isə müasir dövrdə yeni sahələrin inkişafı üçün müəyyən maneələr yaradır. Struktur böhranları olduğu bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın enerji və materiala qənaət edilməsi əsasında yenidən qurulması zərurəti meydana çıxır.

İstehsal strukturunun dəyişməsi şəraitində, əsas sahələrdə yeni texnologiyadan istifadə edilməsinə keçilməsi nəticəsində, ictimai əmək bölgüsündə müəyyən dəyişikliklər baş verir.

Beləliklə, bu dəyişikliklər nəticəsində beynəlxalq əmək bölgüsü tədricən ictimai əmək bölgüsünün bütün struktur elementlərini əhatə edir. Beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən mübadilə ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinin nəticəsi kimi iqtisadiyyatın iki böyük sahəsi olan sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında mübadilənin genişlənməsinə həmçinin, predmet (əşya), texnoloji və detal hissələri üzrə ixtisaslaşmanın güclənməsinə səbəb olur.

Bir çox milli təsərrüfat subyektləri üçün bu dəyişikliklər korporasiya və firmaların yerinin dəyişməsinə və yeni şəraitə asanlıqla uyğunlaşa bilməyənlərin isə aradan çıxmasına səbəb olur.

Ayrı-ayrı milli dövlətlərin nəzarəti altında toplanan elmi-texniki potensial dünya təsərrüfat əlaqələrinin gələcək inkişafında mühüm baza rolu oynayır. O, həm dövlətlərarası səviyyədə, həm də korporasiyaların iştirakı vasitəsilə, beynəlxalq mübadilənin yeni dairələrinə daxil olmağa, yenicə əmələ gələn potensial bazarlar üçün nəzərdə tutulan keyfiyyətə yeni növ məhsullar və onların istehsalı üçün istehsal kompleksləri yaratmağa imkan verir. Bu aerokosmik texnika, bioinjiniinq və s. ilə əlaqəsi olan texniki bazarlara aiddir.

İctimai əmək bölgüsünün ölkələrarası və firmalararası inkişafında iqtisadi infrastrukturun inkişaf dərəcəsi, istehsalın təşkili və kadrların hazırlığı sistemi, iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi kimi amillər əhəmiyyətli rol oynayır.

Beynəlxalq texnoloji əmək bölgüsünü millətlərarası və firmalararası əmək bölgüsünün sintezi kimi səciyyələndirmək kifayət deyildir. Belə ki, beynəlxalq texnoloji əmək bölgüsü öz əsası etibarilə elmi-texniki inqilabla bağlıdır və onun məhsuludur.

Beynəlxalq texnoloji əmək bölgüsünün əsasını ayrı-ayrı firma və ölkələrin fasiləsiz olaraq yeni elmi, texniki və texnoloji üsulları, istehsal-kooperasiya əlamətləri üzrə birləşməsi və bu əlaqə formasının milli çərçivədən beynəlxalq səviyyəyə çıxması təşkil edir.

Yalnız istehsalı və elmi ən yüksək dərəcədə özündə inteqrasiya edən dünya təsərrüfatı yeni texnoloji ideyaları təcrübədə sınaqdan keçirə bilər. Bu zaman ümumdünya texnologiyası yalnız xalis ideyaları deyil, həmçinin əməyin təşkili və idarə edilməsi sahəsində əlaqələr kompleksini, tətbiqi-elmi istiqamətləri də müəyyən edir.

Hələ keçən əsrin 80-cı illərində dünya təsərrüfatı dairələrində beynəlxalq texnoloji əmək bölgüsünə daxil olmaq uğrunda

mübarizə başlanmışdır. Bu əslində əmək bölgüsü sahəsində liderlik etmək, müasir dünya təsərrüfatında strateji üstünlüyə və mövqeyə çıxmaq uğrunda mübarizə deməkdir.

Milli istehsalın müasir texnoloji əsaslarının formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək məqsədilə beynəlxalq texnoloji əmək bölgüsünə qoşulmaq zərurət kəsb edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulmaq isə o deməkdir ki, məhsul dünya texnologiyası ilə hazırlanır, dünya texnologiyasının səviyyəsinə uyğundur və deməli dünya qiymətlərinin formalaşmasının əsası olan dünya xərclərinin orta səviyyəsi ilə müqayisə oluna bilər.

Beynəlxalq texnoloji əmək bölgüsünə qoşulmaq üçün xalq təsərrüfatının bütün əsas sahələrində dünya standartları səviyyəsinə yüksəlmək lazımdır.

Elmin, istehsalın, texnologiyanın dünya standartlarına uyğun inkişafı hər bir ölkənin qarşısında duran birinci dərəcəli problemdir. Onun həlli beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində layiqli yer tutmağa imkan yaradır. İmkandan isə istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatlar bu və ya digər dərəcədə dünya iqtisadiyyatına transformasiya olunmuşdur. Onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələr beynəlmiləl təkrar istehsalı yaradır və onunla da tənzimlənməlidir. Ona görə ki, artıq dünya təsərrüfatında iqtisadi əlaqələrin real birləşməsi prosesi gedir və təkrar istehsal beynəlxalq xarakter alır.

Müasir dünya təsərrüfatının yeni texnoloji əsaslarla formalaşması beynəlxalq miqyasda təkrar istehsalı zəruri edir və milli təsərrüfatların bu prosesə qoşulmaları getdikcə sürətlənir. Artıq müasir dünyada kiçik biznesin dünya təsərrüfatına qoşulması prosesi gedir ki, buna fərdi və xüsusi əmək bölgüsünün milli sərhədləri aşması kimi baxmaq lazımdır. Dünya miqyasında fərdi əmək bölgüsü

kooperativləşdirilərək milli sərhədləri aşır və dünya texnoloji prosesinə birləşmək üçün yeni imkanlar açılır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı beynəlmiləl sahibkarlığın, beynəlxalq təkrar istehsal prosesinin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində dünya iqtisadiyyatında yaranmış gəlirlərin dünya bazarı subyektləri arasında bölüşdürülməsi mexanizminin formalaşdırılmasını tələb edir. Belə bir mexanizmin məzmununu nəzəri səpkidə açmaq elmin vəzifəsi olaraq qalır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünya təsərrüfat həyatının hərtərəfli beynəlmiləlləşməsi dünyanı daha sıx birləşdirmişdir. Qloballaşma ilə bu proses daha da güclənməkdədir. Bu prosesin xarakterik cəhəti və nəticəsi dünya texnologiya birliyinin formalaşmasıdır. Ancaq belə şəraitdə ümumdünya təkrar istehsal prosesi üçün zəmin yaranır, milli təkrar istehsal tədricən beynəlmiləl təkrar istehsal kimi formalaşır və fəaliyyət göstərir.

İkinci nəticə ondan ibarətdir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi inkişaf etdikcə beynəlxalq əmək bölgüsü meydana gəlib daha da inkişaf edir, onun yeni-yeni formaları və növləri meydana gəlir, yalnız ölkələr arasında deyil, beynəlxalq miqyasda ictimai əmək bölgüsü kimi fəaliyyət göstərir. Bu, bir tərəfdən ölkələrin ayrı-ayrı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını, digər tərəfdən isə, istehsalın transmilli strukturlar arasında bölünməsinə də ifadə edir.

V FƏSİL

DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİ VƏ İNVESTİSİYALAR

- 5.1. İnvestisiya anlayışının anatomiyası və nəzəri-
metodoloji xarakteristikası.....356-375**
- 5.2. Dünya təsərrüfat sistemi və
Azərbaycanda investisiya mühitinin
formalaşdırılması problemləri.....375-386**
- 5.3. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının
maliyyə təminatı.....386-412**

5.1. İnvestisiya anlayışının anatomiyası və nəzəri-metodoloji xarakteristikası

Məlumdur ki, real investisiya gəlir əldə etmək məqsədilə iqtisadiyyata uzunmüddətli kapital qoymaqdır. İstehsalın, satışın, əlavə dəyərin əmələ gəlməsi prosesinin beynəlmilləşməsi labüd olaraq beynəlxalq investisiyaların formalaşması və istifadə edilməsinə gətirib çıxarır.

İnvestisiya öz etimologiyasına və ya mənşəyinə görə latın sözü «investire» olub «geyindirmək» deməkdir. İqtisadi mənada investisiyalar mənfəət əldə edilməsi məqsədilə iqtisadiyyata uzunmüddətli kapital qoyulması deməkdir. Geniş mənada investisiya - mənfəət əldə etmək məqsədilə hər hansı bir müəssisəyə, müxtəlif təsərrüfat sahələrinə uzunmüddətli kapital (sərmayə, əsaslı vəsait) qoyuluşdur, başqa sözlə, gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaiti, maddi və intellektual sərvətlərdir.

İnvestisiya mühiti – bazar iqtisadiyyatı şəraitində maksimum fayda götürməyə çalışan sahibkarlar üçün səmərəli kapital qoyuluşu imkanındır. «İqlim» (mühit) termini onun obyektivliyini, ayrı-ayrı investorların iradəsindən asılı olmadığına xüsusi işarədir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya mühiti (iqlimi), hər hansı ölkədə mövcud olan vəziyyətin nə dərəcədə əlverişli olmasını xarakterizə edir.¹

İnvestisiya iqliminin cəlbediciliyi, müxtəlif amillər kompleksi ilə müəyyən olunur və həm investorların tərkibindən, həm də investisiya olunan istehsalın elmi-texniki xüsusiyyətlərindən, keçmişdə, hazırda və gələcəkdə onun iqtisadi inkişaf keyfiyyətindən asılıdır.

---

¹ Вах: Инвестиционный климат в России (доклад экспертного института). «Вопросы экономики». журнал. 1999. № 12, с.10-11.

İnvestisiyalar mənşəyinə, mənbəyinə, məqsədinə, yerləşdirmə müddətinə və istifadə xarakterinə görə fərqlənir.

İnvestisiya müəyyən müddət ərzində əmtəə və istehsal vasitələrinin istehsalına (evlər, zavodlar, texnika və s.) və ya ehtiyatlara (xammal və material, istehlak malları və s.) sərf olunan vəsaitdir.¹

İnvestisiya qoyuluşunun iki istiqamətini fərqləndirmək olar: əsas kapitalla qoyulan investisiyalar və maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalar. Bunlar adətən sadə mənada «investisiya» kimi başa düşülür. Milli gəlirin təhlili nöqtəyi-nəzərdən investisiya dedikdə, real kapital əmtəələrinin və ehtiyatların həcmnin yalnız xalis artması başa düşülür.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilən tərif «ümumi investisiyaları» əhatə edir, və mövcud kapital aktivlərinin amortizasiyasını nəzərə almır. Lakin qeyd edildiyi kimi, bəzi müəlliflər bu halda təhlili milli gəlir əsasında (yəni ümumi milli məhsulda yox, xalis milli məhsulda) aparır və buna görə modeldə yalnız xalis investisiyalarla, yəni ümumi investisiyalar minus amortizasiya ilə məhdudlaşırılır.²

Ancaq yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, iqtisadi artım modelərində investisiyaların şərh zamanı avadanlıqların sonrakı nəsillərinin səmərəliliyinin artımı da nəzərə alınır. Bu zaman fərz olunur ki, maddiləşən texniki tərəqqi əsas kapitalın orta ömrünü azaldır və yeni texnologiyanın maddiləşdiyi kapitalın payını artırır.

---

¹ Вах: Harvey J. Müasir ekonomiks. Bakı, 2001, s. 342.

² Вах: Harvey J. Müasir ekonomiks. Bakı, 2001, s. 342; Джек Харвей. Современная экономическая теория: Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003, с. 473.

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyanın bir sıra formaları göstərilir: istehsal sahələrinə, əmtəə-material ehtiyatlarına, mənzil tikintisinə və s. qoyulan investisiyalar.

Mülkiyyət formasına görə investisiyaların ən geniş yayılmış 2 forması fardır:

1. Xüsusi investisiyalar.
2. Dövlət investisiyaları.

Xüsusi investisiyalar mənfəət əldə etmək məqsədi güdürsə, dövlət investisiyaları iqtisadi inkişafın tənzimlənməsinə istiqamətlənir. Bununla yanaşı şirkətlərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, amortizasiya ayırmaları, kənardan alınmış vəsaitlər, istiqrazların, səhmlərin və digər qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər, uzunmüddətli kreditlər xüsusi investisiyaların başlıca mənbəyini təşkil edir.

Dövlət investisiyaları ümumdövlət səviyyəsində xüsusi aktualıq kəsb edir. Regional səviyyədə isə xüsusi investisiyaların cəlb edilməsi daha geniş yayılmışdır. Regionlarda investisiya proseslərinin idarə edilməsində üç ünsürü ayırmaq lazımdır:

1. Bilavasitə təsir ölçüləri (maliyyə, inzibati və s.).
2. İnvestisiya təminatları.
3. İnformasiya təminatı.¹

İnvestisiyaların qoyuluşu bir sıra istiqamətlərdə həyata keçirilir.

1. Ölkə daxilində investisiyalar.
2. Xarici ölkələrdə qoyulan investisiyalar.

4 dekabr 2001-ci ildə MDU-nun iqtisadiyyat fakültəsində «Qloballaşma şəraitində investisiya prosesi» mövzusunda

---

¹ Вах: Омарова Т.Д. Интеграция России и мировое хозяйство: проблемы привлечения в регион иностранных инвестиций. Экономическая теория на пороге XXI века-7: Глобальная экономика/Под ред. Ю.М.Осипова, С.Н.Бабурин, В.Г.Белопедцкого, Е.С.Зотовой. – М.: Юрист, 2003, с. 844.

keçirilən dəyirmi stolda professor V.P.Kolesov hazırda praktiki olaraq hər hansı bir ölkənin «investisiya piroqu»nun iki hissədən, iki təbəqədən – daxili investisiyalardan və xarici investisiyalardan ibarət olduğunu göstərmişdir. Onun fikrincə, bu xarici, transmilli, qlobal təbəqələrin dərk edilməsi, qiymətləndirilməsi vaxtı çatmışdır. **Şübhəsiz ki, ölkədə daxili investisiyalar üçün meyarlar, strateji cəhətdən hesablanmış istiqamətlər mövcud olmalıdır.** Belə ki, məsələn, onları biliklərə, yeni texnologiyalara əsaslanan sahələrə istiqamətləndirmək daha məqsədəuyğun olardı. Lakin bununla belə milli strategiyanın qlobal investisiya resursları formasında **ümumplanetar** sərvət adlandırılan sərvətə münasibətdə davranış xəttinin işlənilib hazırlanması çox vacibdir. Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, bunlara rəqabət yolu ilə nail olmaq mümkündür. Bu o deməkdir ki, onların formalaşmasında bütün ölkələr iştirak edirlər, bu ölkələrin heç də hamısı eyni dərəcədə uğur qazana bilmir.¹

Xarici investisiyalar dedikdə, adətən dövlət yardımından fərqli olaraq, xüsusi kompaniyalar, yaxud ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən başqa ölkəyə qoyulan hər cür investisiyalar başa düşülür. Zəif inkişaf etmiş ölkələrə xarici investisiyaların qoyulmasının tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında mübahisələr mövcuddur. Belə ki, əleyhdarların fikrincə, bu investisiyalar iqtisadi müstəmləkəçiliyin və keçmiş müstəmləkələr üzərində nəzarətin saxlanılması səylərinin təzahürüdür. Bundan başqa, ölkə xarici firmalardan asılı vəziyyətə düşür. Çünki bu firmalar xarici ölkələr tərəfindən əmək haqqları ödənilən xarici ölkə mütəxəssislərindən istifadə etməklə yerli sənayenin yaradılmasına, yaxud yerli

---

¹ Вах: Инвестиционные процессы в условиях глобализации. «Вестн. Моск. Ун-та». Сер. 6. Экономика. 2002. № 3, с. 115.

mütəxəssislərin hazırlanmasına maneçilik törədə bilərlər. Xarici investisiyalar çox vaxt tamamilə yararsız texnologiyaların idxalı ilə müşayiət olunur. Belə ki, xarici kompaniyalar ucuz iş qüvvəsindən və ucuz enerji mənbələrindən istifadə etməklə əlavə mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Xarici investisiyaların tərəfdarları iddia edirlər ki, bu növ investisiyalar Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində yaxşı nəticələr vermişdir. Xarici investisiyalar hər yerdə uğur təmin etdikləri üçün onları geniş yaymaq lazımdır. Bu zaman yerli əhali də xarici firmalarda özlərinin peşə hazırlıqlarını yüksəltmək imkanı əldə edəcəklər. Görünür, bu problemə dair fikirlər müxtəlif olduğuna görə, hər bir konkret vəziyyəti fərdi qaydada nəzərdən keçirmək vacibdir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar həm xarici, həm də daxili investisiya qoyuluşuna görə fərqlənir. Bunu cədvəl 15-dən aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 15

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar ¹

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1	2	3	4	5	6	7	8	9
İnvestisiya qoyuluşları bütün mənbələr üzrə (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla): mlrd.manat	2403,4	6755,6	7475,5	6469,2	6448,9	7272,5	13590,1	20462,0
mln. dollar	544,0	1694,5	1932,2	1571	1441,4	1561,8	2796,6	4166,7

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 372; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s.396.

Müasir iqtisadi sistem və globallaşma

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Xarici investisiya-lar:								
mlrd. manat	1657	5212	5695	4493	4147,5	5083,9	10859,9	16074,5
mln. dollar	375,1	1307,3	1472	1091,1	927	1091,8	2234,9	3273,3
Daxili investisiya-lar:								
mlrd. manat								
mln. dollar	746,4	1543,6	1780,5	1976,1	2301,4	2186,6	2730,2	4387,5
	168,9	387,2	460,2	479,9	514,4	470	561,7	893,4

Bir sıra müəlliflər, o cümlədən professor İ.P.Faminski aşağıdakı növləri ayırmaqla Rusiya iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların daha geniş təsnifatını verir:

1. Texnologiyanın verilməsi ilə, bəzən isə birgə mülkiyyətin yaradılması ilə müşayiət olunan istehsalın beynəlxalq kooperasiyası.

2. Xarici kreditlərin alınması.

3. Lizinq əsasında xarici avadanlığın alınması.

4. Kompensasiya əsasında kreditlərin alınması.

5. Xarici şirkətlərin müxtəlif iştirak payı olmaqla, o cümlədən xarici investitorlara səhmlərin satışı yolu ilə sahibkarlıq formasında xarici kapitalın cəlb edilməsi.

6. Xarici kapitalla tam məxsus olan müəssisələrin yaradılması.

7. Hüquqi şəxs yaradılmadan müqavilə əsasında istehsalın inkişafında xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq.

8. Konsessiya və ya məhsulun bölgüsü haqqında müqavilələr əsasında xarici kapitalın cəlb edilməsi.

9. Müəyyən ərazidə xarici kapitalların daha fəal cəlb edilməsinə istiqamətlənmiş azad iqtisadi zonaların yaradılması.¹

¹ Вах: Иностранный капитал в России: тенденции, проблемы, перспективы/ Под ред. И.П.Фаминского. М., 1995; Ю.М.Розанова. Формирование инвестиционного климата в экономике России. «Вестн. Моск. Ун-та». Сер. 6. Экономика. 2000, № 4, с. 35.

Bütün yuxarıda göstərilənlər Azərbaycan iqtisadiyyatına da aiddir.

Hər bir ölkədə avadanlığın və istifadə olunan texnologiyanın təzələnməsinə nə qədər çox investisiya qoyularsa, onun səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olar. İnvestisiya vəsaitinin gəlirli olması qoyulan vəsaitdən əldə olunan fayda ilə ölçülür. İnvestisiyadan əldə olunan gəliri dəqiqləşdirmək üçün faktiki olaraq əldə edilən nəticələrlə yanaşı yeni investisiya layihəsinin hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərdən kənara çıxmaların obyektiv və subyektiv səbəblərinin də aşkar edilməsi zəruridir.

Dünya təsərrüfatında əməkdaşlığın istehsal-investisiya formasında mövcudluğu yeni texnologiyaların milli çərçivədən kənara çıxmasına kömək edir. Hər bir investisiya qoyuluşunun arxasında elmi tədqiqatlar, müəyyən layihələr durur ki, bunlar da struktur dəyişikliklərinin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, dünya təsərrüfatı sistemi ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat özəklərindən formalaşır. Burada inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə iqtisadiyyatın yüksəlişinə nail olmaq mümkündür.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsində xarici investisiyalar üç qrupa bölünür:

1. Müstəqim (birbaşa) investisiyalar;
2. Portfel investisiyalar;
3. Sair investisiyalar;

Müstəqim (birbaşa) investisiyalar xarici investorların qoyduğu kapitaldır, yaxud sahibkarlıq investisiyalarıdır ki, bunların nəticəsində investor kapital qoyuluşunun obyektləri üzərində idarəetmə nəzarətinə yiyələnir. Bu kapitalı qoyan hüquqi və fiziki şəxslər müəssisəyə tam sahib olur, yaxud onun səhmlər paketinin və ya müəssisənin

səhmdar kapitalının 10%-dən az olmayan hissəsinə nəzarət edir ki, bu da ona müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ verir.

Birbaşa xarici investisiyalar hazırda bir çox milli iqtisadiyyatların birləşməsində və beynəlxalq istehsal sisteminin – qloballaşan dünya iqtisadiyyatının maddi özəyinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ticarət və inkişaf sahəsində keçirdiyi konfransın materiallarında qeyd edildiyi kimi ərazi-istehsal kompleksləri oxşar və eyni fəaliyyət növü ilə məşğul olan şirkətlərin qovuşması nəticəsində öz-özünə formalaşa bilər. Lakin hökumətin strateji müdaxiləsi onların daha tez-tez yaradılmasına səbəb ola bilər. Burada eyni zamanda göstərilir ki, birbaşa xarici investisiyaların gətirilməsi əsasında komplekslərin inkişafı üçün zəruri olan səylər çərçivəsində üç ünsür fərqləndirilməlidir. Birincisi, investisiyaların və işgüzar fəallığın həvəsləndirilməsi prosesinin ünvanlı xarakterdə olması. İkincisi, institut sional quruculuğun mürəkkəb prosesi. Üçüncüsü, kadrların hazırlanması və in san resurslarının ixtisasının yüksəldilməsi.¹

Alman ədəbiyyatında birbaşa investisiyaların təsnifatı meyarlarının müəyyən edilməsində iki əsas yanaşmanı ayırmaq olar. Kapital qoyuluşlarının «səbəbə görə» və «məqsədə görə» təsnifatı.

«İnvestisiyaların səbəbə görə» təsnifatının əsasında firmadaxili problemlər durur. Xaricə kapitalın fəal investisiya olunması onların ən səmərəli həll üsullarından biri ola bilər.

---

¹ Вах: Транснациональные копорации и конкурентноспособность экспорта. Обзор. Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. Доклад о мировых инвестициях. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева, 2002, с. 61-62.

«Məqsədə görə» təsnifat zamanı birbaşa investisiyaların reallaşması yolları əsas kimi götürülür.

Alman ədəbiyyatında TMK üzrə BMT-nin komissiyaları tərəfindən qəbul edilən təsnifatdan bir qədər fərqli olaraq, kapital qoyuluşunun səbəbə görə birbaşa investisiyalarının təsnifatına daha çox rast gəlinir. Alman iqtisadi ədəbiyyatında investisiyaların «səbəbə görə» təsnifatı aşağıdakılara bölünür:

- Xaricdə istehsalın bir neçə mərhələsinin təşkili üçün nəzərdə tutulan təchizata yönəldilən birbaşa investisiyalar. Bura məsələn aiddir: yataqların işlənməsi və faydalı qazıntıların çıxarılması üçün investisiyalar, müəssisələrin xammalla təchiz edilməsi üçün investisiyalar, kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar.

- Satışa yönəldilən birbaşa investisiyalar. Bu investisiyalar ya qəbul edilən ölkədə, ya da üçüncü ölkədə satılacaq, ya da satış (servis) şəbəkəsinin yaradılması üçün nəzərdə tutulan əmtələrin xaricdə istehsalının təşkili üçün nəzərdə tutulur. Bu qrupa Almaniyanın xaricə, o cümlədən Rusiyaya qoyulan investisiyaların ən çox hissəsi daxildir.

- Məsrəflərin azaldılmasına yönəldilən birbaşa investisiyalar əsasən daha ucuz iş qüvvəsindən istifadəyə istiqamətlənmişdir. Bu halda istehsalın xüsusi əmək tutumlu pillələri daha aşağı əmək haqqı mövcud olan ölkələrdə yerləşdirilir və burada məhsulun gələcək emalı və quraşdırılması həyata keçirilir. Sonra əmtələr geriye, Almaniyaya idxal olunur. Elmtutumlu sahələrin məhsuluna münasibətdə də oxşar vəziyyət mövcuddur. Tədqiqat və konstruktor işləri Almaniyada həyata keçirilir, istehsal isə xaricdə əmək haqqının və maddi məsrəflərin aşağı olduğu ölkələrdə yerləşdirilir.¹

---

¹ Вах: Лукашина О. О процессе принятия решений по вопросам иностранного инвестирования (Германская методика). «Общество и экономика» журнал. 2002. № 2, с. 151.

Birbaşa xarici investisiyalar sadəcə olaraq iqtisadiyyatın inkişafı və fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan və ölkədə çatışmayan kapitalı gətirmir, həm də menecment və əməyin təşkilinin elmi üsulları, mühasibat uçotu sahələrində yeni müasir texnologiyalara nou-hau-ya, şəxsi heyətin hazırlığı üzrə imkanlar əldə etmək kimi bir sıra əlavə üstünlüklər verir, eləcə də yeni xarici bazarlara ölkə istehsalçılarının əlyətərliliyini genişləndirir.

Birbaşa xarici investisiyalar strategiyası iqtisadiyyatın inkişafının yalnız qapalı makromodelinə yönəldilməlidir. Bu cür strategiya sonra mikrosəviyyəyə keçməlidir, çünki bu məhz o mühitdir ki, burada xarici kapital işləyəcək və öz konkret layihələrini reallaşdıracaqdır. Beləliklə, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi həm milli, həm də dünya iqtisadiyyatının inkişafında dinamik və sistemli yanaşmaya əsaslanan ölçülüb-biçilmiş uzunmüddətli strategiyadan istifadə olunmasına söykənməlidir. Lakin bu yolda uğurlu irəliləyişə nail olmaq üçün bizim fikrimizcə, birbaşa xarici investisiya prosesləri haqqında yayılmış mövcud səhv fikirlərdən və əfsanələrdən azad olmaq lazımdır.

Müstəqim xarici investisiyalar Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyularkən ayrı-ayrı sahələrin spesifikliyini nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, respublikamızda xarici investisiyaların diqqətini cəlb edən yanacaq-energetika kompleksi ilə sənayenin digər sahələrinə eyni cür yanaşmaq olmaz. Elə sahələr var ki, onlara güzəştli şərtlər tətbiq edilməlidir.

Müstəqim investisiyalar aşağıdakıları özündə birləşdirir:

1. Nizamnamə fonduna ödəmələr;
2. Müəssisənin xarici müştərilərinin sahiblərindən alınmış kreditlər.

Portfel investisiyaları–mənfəət alınması məqsədilə uzunmüddətli xarakterli səhmlərə, istiqrazlara və digər qiymətli kağızlara vəsait qoyulmasıdır, yaxud investisiyaların

sahibinə kapital qoyuluşları üzərində idarəetmə nəzarətini həyata keçirməyə imkan verməyən investisiyalardır.

Portfel investisiyalar xarici kapitalın səhmlərə qoyulan və müəssisənin bütün aktivlərinin 10%-dən azını təşkil edən hissəsinə bərabər borc qiymətli kağızlarından ibarətdir. Fond bazarının inkişaf etmədiyi ölkələrdə portfel investisiyalarının fəaliyyətindən söhbət gedə bilməz. Bu nöqtəyi-nəzərdən demək olar ki, Azərbaycanda portfel investisiyası fəaliyyət göstərmir. Lakin buna baxmayaraq respublikamızda qiymətli kağızlar bazarını inkişaf etdirmək və gələcəkdə onların likvidliyini artırmaq həyatın tələbidir.

Digər investisiyalara aşağıdakılar daxildir:

1. Ticarət kreditləri;
2. Xarici investisiyalı müəssisələrin xarici olmayan müştərək sahiblərindən alınan kredit. Bunlara beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlər, ticarət kreditləri, bank qoyuluşları daxildir.¹

Yerdəyişmə müddətinə görə investisiyalar qısa müddətli, orta müddətli və uzun müddətli olur. İstifadə xarakterinə görə isə investisiyalar borc və sahibkarlıq investisiyalarına bölünür.

İqtisadi ədəbiyyatlarda əks olunan nəticələri ümumiləşdirsək, təsnifat əlamətlərinin xüsusiyyətlərinə görə investisiyaları aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. Daxili investisiyalar – yəni ölkə ərazisinə qoyulan investisiyalar.
2. Xarici investisiyalar – xarici ölkələrə qoyulan investisiyalar.

---

¹ Вах: Курс экономической теории. Общие основы экономической теории, микроэкономика, макроэкономика, переходная экономика: Учебное пособие/Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф.А.В. Сидорович. М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, изд-во «ДИС», 1997, с.666.

3. Real və ya birbaşa investisiyalar – istehsala, milli təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin müəssisələrinə qoyulan investisiyalar.

4. Maliyyə investisiyaları – qiymətli kağızlara qoyulan investisiyalar.

5. İntellektual investisiyalar – kadrların hazırlanmasına, təcrübənin ödənilməsinə və s. qoyulan investisiyalar.

İnvestisiyaların dinamikası müəyyən konkret dövr ərzində qoyuluşların nə qədər dəyişməsinə (azalmasını və artırılmasını) göstərən müqayisəli kəmiyyətlərlə qiymətləndirilməlidir. Hamıya məlumdur ki, avadanlığın təzələnməsinə və istifadə olunan texnologiyaya nə qədər çox investisiya yönəldilərsə, onlar bir o qədər səmərəli olar. Qoyuluşların gəlirliliyinin təhlili əslində qoyulmuş vəsaitlərdən əldə olunan gəlirlərin təhlilidir. İkinci mərhələ investisiyalardan real alınan nəticələrin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır. Onun əsas təyinatı – yeni investisiya layihələrinin hazırlanması üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərdən faktiki əldə olunmuş nəticələrin kənarlaşmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini aşkar etməkdir.

İnvestisiyalar həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi problemdir. İnvestisiyaların mütləq artımı zəruri deyil. Hər hansı bir ölkəyə və ya konkret müəssisəyə təkcə investisiyaların həcmi yox, həm də keyfiyyətli gəlir gətirən, daxili və xarici bazarlarda tələb olan əmtəələrin və xidmətlərin istehsalını yaradacaq investisiyalar lazımdır. Bəzən konkret ölkələrin təmsalında investisiyaların «heç nə» vermədiyini sübut etməyə çalışanlar da olur. Bunu bu yaxınlarda dünyanın gözü önündə Yaponiyanın hökumət dairələri nümayiş etdirdilər. Onlar investisiyaları ümumiyyətlə artırdılar, lakin onillik iqtisadi durğunluq vəziyyətinə düşdülər. Amerikalılar başqa cür fəaliyyət göstərdilər və müvəffəqiyyət qazandılar.

ABŞ-ın rəsmi dairələri sahibkarlıq investisiyaları üçün Yaponiya bazarının açılması zərurətini dəfələrlə bəyan etmişlər. ABŞ dövlət katibinin iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı və sahibkarlıq məsələləri üzrə müavini A.Larsonun bildirdiyi kimi, ABŞ iki səbəbə görə Yaponiyaya investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün bu dövlətin hökuməti ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Birincisi, əgər ABŞ firmaları Yaponiyada öz fəaliyyətlərini genişləndirməyi və sərbəst investisiya qoymağı bacarırlarsa, onda bunun ardınca ABŞ-dan əmtəə və xidmətlərin ixracı həcmi artacaqdır. İkincisi, birbaşa xarici investisiyaların axını Yaponiya iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə səbəb olacaq və iqtisadi cəhətdən güclü və sabit Yaponiya ABŞ-ın milli maraqları dairəsində olacaqdır.

Artıq 90-cı illərin ortalarından başlayaraq iki ölkənin hökumətləri Yaponiya iqtisadiyyatına ABŞ-ın investisiyalarının qoyulması üzrə proqramın hazırlanması ilə məşğuldurlar.¹

Amerika iqtisadiyyatı investisiya siyasətində söz-söhbətə səbəb olmuş bir tarixi artıq arxada qoyub. Hadisə belə baş verib.

Böyük ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keyns 1934-cü ildə «Böyük depressiya»nın ən qızgın çağında ABŞ prezidentinə yardım göstərmək üçün Böyük Britaniyadan Vaşinqtona gəldi. O zamankı ABŞ prezidenti Ruzveltə Con Keynsin birinci və yeganə görüşü dünyada çox söz-söhbətə səbəb oldu. Bu söz-söhbətin mahiyyəti isə ondan ibarət idi ki, Ruzvelt Keynsin dəlillərini və hesablamalarını «başa düşmürdü», çünki iqtisadiyyatdan zəif başı çıxırdı.

Ruzveltə Keyns təkcə eyni dildə danışırdılar, həm də onların hər ikisinin yaxından tanış olduqları bir problemi müzakirə edirdilər. Ancaq Ruzvelt praktiki, Keyns isə nəzəri

---

¹ Вах: Кондратьева З.О. Инвестиционные позиции США в АТР. «США-Канада» экономика-политика-культура журнал. 2002. № 7, с. 89.

cəhətdən. Bu görüşü izləyən müşahidəçilərin fikrinə görə C.Keynsin dəlillər sistemi inandırıcı idi, lakin Ruzvelt onu başa düşməyib.

Keynsin «Ümumi nəzəriyyə» əsəri 1936-cı ildə çapdan çıxan zaman o, yeni və radikal fəaliyyət proqramı kimi yox, artıq yeridilən kursun müdafiəsi onun izahı kimi dərk edilirdi.¹

Keyns inqilabının başlanması ilə bütün dünya ölkələrinin hökumətləri iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsini başlıca vəzifə hesab etməyə başladılar. Bir sıra iqtisadçılar Keyns nəzəriyyəsinin iqtisadi proseslərə böyük təsir göstərdiyini qeyd edirlər. Birinci dünya müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrlə və ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdəki statistik məlumatların müqayisəsi əsasında onlar belə nəticəyə gəliblər ki, real ÜMM göstəriciləri və işsizliyin səviyyəsi xeyli sabitləşmişdir.

Keyns açıqcasına ABŞ-ın işgüzar adamlarının tərəfində dururdu. Keynsin fikrincə, iş adamı onun adət etdiyi mühitdə şəraitin dəyişməsinə çevik və sürətlə uyğunlaşan və adətən sosial və iqtisadi siyasətin daha geniş aspektləri ilə üz-üzə duran mühafizəkar və ənənəvi bir şəxsdir. Əvvəlcə o, bütün digər qruplar kimi Amerika cəmiyyətini bürüyən sərbəst entuziazma aludə olmuşdu, lakin ürəyində o özünə arxayın idi və özünün köhnə dəyərlər sisteminə tez qayıtdı.

C.Keyns öz əsərində belə bir sadə həqiqəti təsdiq etmişdir ki, Amerikamı və bütün Qərbi dünyamı bürüyən fəlakət

---

¹ Tarix göstərir ki, hətta ən güclü siyasətçilər belə iqtisadiyyatı dərinəndə dərk etməmişlər və siyasəti iqtisadiyyatdan üstün tutmuşlar. Məsələn, Fransua Bedarida Uinston Çerçillin həyatı haqqında yazdığı əsərdə, onu güclü şəxsiyyət və siyasətçi kimi xarakterizə edir. Lakin, eyni zamanda qeyd edir ki, o, nə Freydin, nə də Marksın əsərləri ilə tanış deyildi. Hətta o iqtisadi bazisə heç bir əhəmiyyət verməmişdir. (Вах: Бедариде Ф. Черчилль/ Пер. с фр. Е.Н.Юдинов (Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 847) – М.: Мол. Гвардия, 2003, с. 175.)

işgüzar dairələr tərəfindən investiyaların həcminin çatışmamasının nəticəsi idi. Buna görə də onun təklif etdiyi vasitə məntiqi cəhətdən təkmil idi: Əgər biznes genişlənmək qabiliyyətində deyilsə, onda yaranan boşluq dövlət tərəfindən doldurulmalıdır.

Məhz bu nisbətən sadə iqtisadi həqiqəti böyük siyasi xadim Ruzvelt o dövrdə dərk etməmişdir. Əslinə baxanda o zaman Ruzvelt özü Keynsin əsərini oxumamışdı. Onun administrasiyasının bir sıra üzvləri bu əsəri oxumuşdular. Keynsin «əgər xüsusi investisiyaların həcmi azalarsa, onda dövlət xərcləri artmalıdır» fikri o dövrdə geniş təsdiqini tapmadı. Burada söhbət dərin iqtisadi nəzəriyyədən getdiyinə görə nə Ruzvelt, nə də ki, onun ətrafı bu sadə həqiqəti anlaya bilməmişlər. Buna görə də əgər biz nəyisə artırırıqsa, onda ümumiyyətlə, investisiyaları yox, yalnız səmərəli, keyfiyyətli investisiyaları artırmalıyıq. Burada isə ilk və son söz konkret xüsusi istehsalçılara məxsusdur ki, onlar da hansı investisiya layihəsinin uğurlu və ya uğursuz olduğunu müəyyən etmək iqtidarındadırlar. Məlumdur ki, bütün investisiya layihələri uğurlu ola bilməz.

C.M.Keyns öz dövrünün iqtisadi inkişafını təhlil edərək qeyd edir ki, müasir investisiya bazarlarının tamaşası məndə bəzən belə qənaət yaradır ki, investisiya qoymağı nigah kimi uzunmüddətli (birdəfəlik) və qırılmaz etsək – ölüm və ya başqa ciddi səbəblər nəzərə alınmır – bu bizim müasir dərdlərimizin faydalı dərmanı ola bilərdi. Çünki belə halda, investor öz nəzərlərini uzunmüddətli perspektivlərə və yalnız onlara yönəltmək məcburiyyətində qalacaqdı. Lakin bu əlac vasitəsini bir qədər gözdən keçirəndə dilemma qarşısında qalırıq; belə görünür ki, investisiya bazarlarının likvidliyi yeni investisiyanın kursuna bəzən mane olsa da, çox vaxt kömək edir. Axı hər bir fərdi investorun biznes əməliyyatında «likvid» olduğunu özünə təmin etməsi faktı

(baxmayaraq ki, bu, bütün investitorlar üçün eyni zamanda doğru ola bilməz) onun əsəblərini sakitləşdirir və riskə getmək qəranını gücləndirir.¹

Göründüyü kimi, **Keynsin investisiya siyasətinə dair söylədiyi mülahizələr öz dövründə başa düşülməsə də, müasir şəraitdə onun nəzəriyyəsi praktikada özünü doğruldur. Bu, nəzəriyyənin gücünü bir daha təsdiq edən amildir.**

İnvestisiya qoyuluşunda sabitliyi və şəffaflığı qorumaqla yanaşı, həm də iqtisadi inkişaf meyllərinin müəyyən edilməsində iri biznesin və dövlətin sıx qarşılıqlı fəaliyyəti, eləcə də dövlət sektorunda investisiya proseslərinin dürüst idarə edilməsi lazımdır. Orta müddətli perspektivdə hökumətin bütün sosial-iqtisadi siyasətinin müvəffəqiyyəti bu vəzifənin nə qədər tezliklə həll edilməsindən xeyli asılıdır.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin iki aspekti - xammal ixracı və kapital idxalı bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır. Dünyanın kapital ixrac edən ən iri ölkələri eyni zamanda və xeyli dərəcədə onun idxalçılarıdır. Kapital ixracı və xüsusilə birbaşa investisiyalar sərt rəqabət şəraitində xarici bazarlarda əmtələrin reallaşmasını təşviq etmək iqtidarındadır. Buna görə də korporasiyalar öz ixrac mövqelərini möhkəmləndirmək üçün iri kapital qoyuluşlarını həyata keçirirlər.

Müasir dövrdə ABŞ beynəlxalq investisiya sahəsində lider kimi qalmaqda davam edir. XX əsrin son 25 ilində beynəlxalq investisiyalar dünya istehsalına və dünya ticarətinə nisbətən daha yüksək sürətlə artmışdır. Belə ki, bu dövrdə birbaşa xarici investisiyaların illik həcmi 70 dəfədən çox artaraq, 2000-ci ildə astronomik rəqəm – 1 trln. dollardan artıq təşkil etmişdir, halbuki bundan 2 dəfə çox dövr ərzində beynəlxalq ticarətin həcmi 25 dəfə, sənaye istehsalı isə təxminən 6 dəfə artmışdır.

---

¹ Bax: Con Meynard Keyns. Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Azərb. dilində. Bakı. «Qanun» nəşriyyatı. 2001, s.179.

Aparılan təhlil göstərir ki, ABŞ-da həm daxili istehlak tələbinin, həm də investisiyalar və sənaye istehsalının artım potensialı saxlanılır. Son illər ABŞ-da xarici investisiyaların həcmi hər il təxminən 400 milyard dollar təşkil edir. Hazırda bu kəmiyyət nisbətən azalmışdır, lakin hər halda kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Dünya miqyasında xarici kapital qoyuluşlarının dördü bir hissəsi onun payına düşür. Dünyada iri investor olan aparıcı ölkələrin payına isə birlikdə bu məbləğin 70 faizi düşür. 1995-ci ildə ABŞ-ın birbaşa xarici investisiyalarının balans dəyəri bazar qiymətləri üzrə 1300 milyard dollar təşkil edirdi. Son illərdə birbaşa investisiya xətti üzrə ABŞ-dan çıxan illik kapitalın məbləği 50 milyard dollar təşkil edir.

90-cı illərin ikinci yarısında ABŞ-ın xarici investisiyalarının coğrafi bölgüsü də dəyişikliyə məruz qalmışdır. Birinci növbədə bu ABŞ TMK-larının ənənəvi kapital qoyuluşu sferası olan inkişaf etmiş ölkələrə aiddir. Belə ki, 1983-cü ildə bu qrup dövlətlərin payına 159,4 mlrd. dollar düşürdü ki, bu da ABŞ-ın bütün xarici investisiyalarının 76%-dən çoxunu təşkil edirdi. Bu rəqəm 2000-ci ildə artıq 863 mlrd. dollardan çox olmuş, onların müvafiq payı 69,3%-ə enmişdir. Buna baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr əvvəlki kimi ABŞ-ın birbaşa xarici investisiyalaşmasının əsas sferası olaraq qalır. Hazırda ABŞ investisiyalarının ən böyük resipiyent ölkələri (mlrd. dollarla) – Böyük Britaniya (233,4), Kanada (126,4), Niderland (115,5), İsveçrə (54,8) və Yaponiyadır (55,6). Avropa İttifaqının 15 dövlətinin payına ABŞ-ın xaricdəki bütün birbaşa investisiyalarının 46%-i və ya 573,4 mlrd. dollar düşür.¹

---

¹ Вах: Зименков Р. Зарубежная деятельность Американских ТНК: стратегия, направления, формы. «Российский экономический журнал», « 10, 2001, с. 42.

Xarici investisiya fəaliyyətinin ən fəal iştirakçıları olan şirkətlər arasındakı siyahıya 1990-cı ildən 63,4 mlrd. ABŞ dolları həcmində (100 mlrd. ABŞ dollardan yuxarı ümumi aktivlərin cəmindən) xarici aktivləri olan ingilis – holland «Royal Datç Şell» konserni başçılıq edir.

Sonrakı yerləri 60,6 mlrd. ABŞ dolları ilə (219,4 mlrd. dollardan aktivlərin ümumi həcmindən) «Ford» və «Eksson» (müvafiq olaraq 56,2 mlrd. və 87,9 mlrd. ABŞ dollar) tutur.

Əgər yalnız xarici investisiya qoyuluşlarının ölçülərini yox, həm də xarici satışı və xarici iş qüvvəsindən istifadə edilməsini nəzərə alan inteqral «transmilli indeks»indən istifadə edilərsə, qüvvələrin düzülüşü dəyişir: «Royal-Datç Şell yalnız 27-ci mövqeyə enir, birinci yeri isə Kanadanın «Tomson korporeyşn» şirkəti tutur.¹

Ümumiyyətlə, 1989-90-cı illərdə dünyada investisiyaların həcmi 232 mlrd. dollardan ibarət rekord məbləğ təşkil etmişdir. 1992 və 1993-cü illərdə dünyada birbaşa xarici investisiyaların həcmi müvafiq olaraq 171 və 195 mlrd. dollar təşkil etmişdir.²

Kasıb ölkələr 1994-cü ildə cəmi 300 mln. dollar məbləğində investisiyaları cəlb edə bilmişdir. Dünya investisiyaları həcmində onların payı azalmaqda davam edir. Hələ 1990-cı ildə beynəlxalq kapital bazarları resurslarının üçdə iki hissəsindən çoxu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerləşdirilmişdi. Başlıca kapital idxalçıları isə

---

¹ Вах: Сергеев П.В. Мировая экономика: Вопросы и ответы. – М.: Юрис-пруденция, 1999, с. 76.

² Вах: Иностраный капитал не спешит в Россию. «Финансовые известия» журнал. 1994. № 9-15.

Latin Amerkası, Cənubi-Şərqi Asiya və neft istehsal edən ölkələr idi.¹

İnvestisiya siyasətində ölkə maraqları ilə xarici investorların mənafeləri bəzən üst-üstə düşmür. İnvestisiyanın qoyuluşu ölkə istehsalı potensialının bərpa və artırılmasında, istehlak bazarının yüksək keyfiyyətli və ucuz əmtəələrlə doldurulmasında, öz xarici potensialının inkişafında və onun struktur etibarı ilə yenidən qurulmasında məhdud idxal siyasətinin yürüdülməsində və qərb idarəetmə mədəniyyətinin aşılmasında maraqlıdır. Xarici investor isə həmin ölkənin bazarı, onun təbii resursları, ixtisaslı və ucuz iş qüvvəsi və nəticədə yüksək mənfəət əldə etmək marağındadır. Ona görə də hər bir dövlətin qarşısında mürəkkəb və kifayət qədər incə məsələ durur: xarici kapitalı elə cəlb etməli ki, gələcəkdə öz ölkəsinin maraqlarından məhrum olmasın və iqtisadi tənzimləmə tədbirləri ilə ictimai məqsədlərin reallaşdırılması həyata keçirilsin. **O ki qaldı Azərbaycana, burada investisiya «iqlimini» dəyişmək lazımdır. Bunun üçün qanunvericilikdə dəyişikliklər və ya əlavələr etmək tələb olunur. Kapitalın sahələrarası axın mexanizmlərini, fond bazarlarını inkişaf etdirmək, iqtisadi fəaliyyətdə transaksiya xərclərini aşağı salmaq, riskləri azaltmaq, daxili bazarda yüksək gəliri təmin etmək, vergiləri azaltmaq, bank və gömrük sistemində olan problemləri və nəhayət, rüşvətخورluğu, korrupsiyanı aradan qaldırmaq lazımdır.**

Gələcək perspektivi nəzərə alaraq investisiyanın birtərəfli tətbiqini aradan qaldırmaq zərurəti meydana çıxır. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri vəsait (istər bu pul, istərsə də əmlak olsun) investisiya şəklində Azərbaycana gətirilərsə, bunlara xarici

---

¹ Вах: Шмелев Н.П. Всемирное хозяйство: тенденции, сдвиги, противоречия. М.: 1987, с. 127.

investorlar üçün nəzərdə tutulmuş qaydalar və təminatlar tətbiq olunmalıdır. Əgər bu qanun lazımi səviyyədə tətbiq olunarsa, iqtisadiyyata cəlb olunan vəsaitlərin həcminin daha da artmasına müsbət təsir göstərər.

5.2. Dünya təsərrüfat sistemi və Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşdırılması problemləri

Azərbaycana xarici investisiyaların qoyulması istehsal olunan məhsulların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Dünya bazarı dünya iqtisadiyyatının təşkili və fəaliyyətinin formasıdır. Dünya bazarı beynəlxalq əmək bölgüsünə və mübadilənin qarşılıqlı faydalı olmasına əsaslanır. Dünya bazarı əmtəə mübadiləsinin inkişaf etmiş sferası olmaqla, xüsusi qiymətlər sisteminin, yəni dünya qiymətlərinin olmasını tələb edir. İqtisadi ədəbiyyatda dünya bazarının müxtəlif növləri göstərilir: əmtəə və xidmətlər bazarı, iş qüvvəsi bazarı, kapital bazarı, elmi-texniki işləmələr bazarı, informasiya bazarı. Regionlar üzrə isə Avropa bazarı, Asiya bazarı, Cənubi Amerika bazarı və Uzaq Şərq bazarı fəaliyyət göstərir. Xarici investisiyaların qoyuluşunda dünya bazarının bu xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda xarici kapital Azərbaycana elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini və qabaqcıl idarəetmə təcrübəsini gətirə bilər. Ona görə də Azərbaycanın dünya təsərrüfatına daxil olması və xarici kapitalın cəlb edilməsi ölkədə müasir iqtisadiyyatın yaradılmasının zəruri şərtidir. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda belə bir prosesin baş verməsini sərvətin talan edilməsinə, dövlət müstəqilliyinin itirilməsinə gətirib çıxaracağını qeyd edirlər. Xarici kapitaldan istifadənin ağıllı strategiyası və taktikası olduqda bu cür təhlükə yarana bilməz. Xarici

kapitalın maddi istehsala cəlb edilməsi lazımlı əmtəələrin satın alınması üçün kredit almaqdan daha əlverişlidir. Ona görə ki, alınan kreditlər hələ də systemsiz xərclənir və dövlət borclarını artırır. Ölkəyə xarici kapitalın axını orta müddətli məqsədlərə – ictimai iqtisadi böhrandan çıxmaq, istehsalın aşağı düşməsinin, əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün də həyati zərurətdir.

Digər tərəfdən, əhalinin yığımlarının və eləcə də investorların digər potensial qruplarının sərbəst maliyyə vəsaitlərinin iqtisadiyyata cəlb edilməsi mexanizmi kimi qiymətli kağızlar bazarını inkişaf etdirmək, həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək, ümumdaxili istifadə və idxalı əvəz edən obyektlərin inkişafına dövlət yardımı göstərilməsini sürətləndirmək, digər ölkələrin valyutalarına nisbətən milli valyutanın dəyərini düzgün qiymətləndirmək, bazar infrastrukturunun fəaliyyət dairəsini genişləndirmək və nəhayət investisiya qoyuluşunda iqtisadiyyata dövlət tənzimini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Xarici investisiyaların yalnız neft sektoruna deyil, həm də iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorlarına qoyuluşu genişlənməli və dövlət nəzarətinə götürülməlidir.

Hal-hazırda ölkə ərazisi üzrə xarici investisiyaların qeyri-bərabər yerləşdirilməsi davam edir. 2001-ci ilin nəticələrinə görə mövcud xarici investisiyalı şirkətlərin 93 faizi Bakı şəhərində yerləşir. Bu barədə düşünməyə dəyər. Ona görə də investisiya siyasətində dəyişikliklər etmək lazımdır. Başqa sözlə, investisiyaların istiqamətini regionlara tərəf yönəltmək lazımdır. Əlbəttə, 2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramında regionalara və qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi proqnozlaşdırılır və bu sahədə irəliləyiş nəzərdə tutulur. **Regionlarda ölkə əhalisinin yarısından çoxu yaşayır və onlar işlə təmin olunmalıdır. Regionlara gedən investorlara bir**

sıra güzəştlər edilməlidir. Məsələn, vergi, rüsum və s. məsələlərdə Azərbaycanda belə bir fikir formalaşmış ki, biz neft ölkəsiyik və bütün iqtisadiyyatımız neft amilindən asılıdır. Bu yanlış fikirdir. Respublikamızın ümumi daxili məhsulunda neft sektorunun payı 20 faizdir. Bu o deməkdir ki, ölkə iqtisadiyyatının 80 faizi qeyri-neft sektorunun payına düşür.

Digər tərəfdən, neft sektorunun inkişafı gələcəkdə bir sıra problemlər doğura bilər. **Dünya praktikası göstərir ki, adətən zəngin təbii ehtiyatlara malik olan ölkələr digər sahələri inkişaf etdirə bilmirlər. Bu iqtisad elmində yeni təzahürdür və «Holland xəstəliyi» adlanır.** Bu termin Hollandiya Şimal dənizində tapılmış təbii qaz yataqlarının istismarını genişləndirdikdən sonra meydana çıxmışdır. Belə şərait milli valyutanın xarici valyuta bazarlarında möhkəmləndiyi zaman baş verir. Ölkə öz təbii sərvətini ixrac edərək daha çox xarici valyuta qazanır. Ölkənin milli valyutasının dəyərinin yüksəlməsi beynəlxalq alıcılar üçün ölkədə istehsal olunan digər məhsulların və xidmətlərin alınmasını çətinləşdirir. Bundan sonra xaricdən gətirilən mallar ucuzlaşır.

Azərbaycanın neftdən əldə etdiyi gəlir bir neçə ildən sonra xeyli artacaqdır. Əgər bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələri də inkişaf etdirilərsə, onda respublikanın qazanacağı xarici valyutadan çox səmərəli istifadə etmək olar. Digər hallarda respublikamız inkişaf etmiş ölkələrin xammal bazasına çevrilmiş olacaqdır.

Vaxtı ilə Xəzər dənizində suyun çirklənməsi ilə əlaqədar olaraq mətbuatda həyəcanlı xəbərlər yayılırdı. Hətta belə bir fikir də səslənirdi ki, Xəzər dənizindən neft çıxarılmasının qarşısını alıb, balıq təsərrüfatını inkişaf etdirmək zəruridir. Bəzi mütəxəssislər balıqçılıqdan əldə edilən gəlirin neftdən əldə edilən gəlirdən artıq olacağını iddia edirdilər. Həm də

balıqçılıq ərzaq proqramının yerinə yetirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu həyəcan təbilini başa düşmək olar. Çünki o zamanlar (və indi də) Xəzər hövzəsinin bir sıra rayonları neftlə elə çirkləndirilmişdir ki, ayrı-ayrı yerlərdə canlıların yaşamadığı ölü zonalar əmələ gəlmişdir. Bakı şəhərində dənizə ildə 300 milyon kubmetr həcmində zərərsizləşdirilməmiş çirkab axıdılır. Digər tərəfdən, Abşeron akvatoriyasının bəzi yerlərində neft və neft məhsulları, herbisid, pestisid, fenol və digər turşular çoxdur və bunların yaranmasının səbəbi elə dənizin özüdür. Tarlaların gübrələnməsi, zərərvericilərə qarşı zəhərli maddələrin işlədilməsi yeraltı və yerüstü suların şorlanmasına və duzlaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da dənizdə canlıların ildən-ilə azalmasına səbəb olurdu. Bütövlükdə Xəzər dənizi su itinini, siyənək, suf, çapaq, çökə, uzunburun və nərə balığının vətəni hesab olunur. Nərə balığı ehtiyatının 90 faizi Xəzərin payına düşür. Xəzər balığının kürüsü dünya ölkələrində ən yüksək qiymələrlə satılır. Neft daşları ətrafında 15 min setner suf balığı ovlanır. Hal-hazırda isə bütün bu ehtiyatlar tükənmək üzrədir, xüsusən siyənək, ağgöz və ilan balığının növləri çoxdan yoxa çıxmışdır. Həmin balıqların əvəzinə indi Xəzərdən kilka ovlamaq məcburiyyətində qalıblar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda böyük əmək ehtiyatları mövcuddur. Bu da əməkətutumlu sahələri inkişaf etdirməyə əlverişli şərait yaradır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyaya ehtiyacı vardır və yaxın gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatı məhz bu istiqamətdə inkişaf etdirilməlidir.

Hazırda qeyri-neft sektoruna yönəlmiş birbaşa xarici investisiyaların xüsusi çəkisi çox aşağıdır. Qeyri-neft sektorundakı xarici sərmayəli şirkətlərin sahə strukturunda

müəyyən müsbət meyllərə baxmayaraq, fəaliyyət göstərən şirkətlərin 67,2 faizi qeyri-istehsal sahələrində cəmlənmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinə və təhsilə qoyulan vəsaitlər investisiyanın ən mühüm və səmərəli növlərindən birinə çevrilməlidir. Vaxtı ilə ABŞ Yaponiyanın iqtisadi möcüzəsinin sirrini öyrənmək üçün xüsusi institutlar yaratmış və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, inkişaf, yapon təhsil sisteminin gücündədir. Elə buna görə də ABŞ-in özündə elmi-tədqiqat işlərinə və təhsilə ciddi fikir verilir. Məsələn, ABŞ-in Kolorado ştatında 2001-ci ildə ali təhsilli (bakalvr səviyyəsindən aşağı olmayan) 25 yaşından yuxarı olan vətəndaşların xüsusi çəkisi 40%-dən artıq təşkil edirdi. Müasir metodların köməyi ilə **distant təhsil** onun dəyərini azaltmağa (hər şeydən əvvəl binaların saxlanması xərcləri xətti üzrə), onu daha məqsədyönlü istiqamətə çevirməyə (standart mühazirəçinin əvəzinə – fərdi müəllim), ən yaxşı müəllimləri seçməyə (onların yaşayış yerindən asılı olmayaraq), başlıcası isə – istehsalatdan ayrılmamaqla ən ucqar rayonlarda belə təhsilin təşkilinə imkan verir.

Respublikamıza gələn xarici şirkətlər bir çox hallarda kommersiya layihələrinə görə dövlət zəmanəti tələb edir və bu səbəbdən həmin layihələrin həyata keçirilməsi çətinləşir. Azərbaycanda 2001-ci ildə 187 xarici şirkət fəaliyyətə başlamış, 47 şirkət isə ölkəni tərk etmişdir. Bu da bazar iqtisadiyyatı qanunauyğunluqlarına xas olan təbii bir prosesdir. Lakin digər amillərin təsiri də mövcuddur. Belə ki, respublikamızın iqtisadiyyatına xarici sərmayə qoyuluşlarının genişlənməsi davam etsə də, xarici şəxslərin iştirakı ilə və onlar tərəfindən yaradılan şirkətlərin nizamnamə kapitalı məhdud olaraq qalır. Müştərək müəssisələrdə xarici ortaqların payı orta hesabla 50 min dollardan yüksək deyil. Bu isə maliyyə və texnoloji cəhətdən

məhdud imkanlı xarici şirkətlərin respublikanın daxili bazarına girmələrinə geniş imkanlar açır və bir çox hallarda azərbaycanlı sahibkarların tuta biləcəkləri bazar segmentlərini ələ keçirirlər. Buna görə də Azərbaycan iqtisadiyyatına daha səmərəli xarici kapital qoyuluşunu təmin etmək üçün xarici şəxslər tərəfindən və onların iştirakı ilə yaradılan şirkətlərin nizamnamə fondunun aşağı həddinin qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Hal-hazırda ölkə qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri də kapital axınının qarşısını almaqdır. Bu neqativ hadisənin kökləri hər şeydən əvvəl iqtisadi sahə ilə bağlıdır və bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Kapital axınını yaradan birinci qrup obyektiv iqtisadi səbəblərin ləğv edilməsi nisbətən çətin və uzun vaxt tələb edən bir prosesdirsə, bunun subyektiv səbəblərini mövcud qanunvericilikdən istifadə edərək xeyli sürətləndirmək olar. Digər tərəfdən isə, bir sıra bazar infrastrukturalarında iqtisadi və hüquqi savadsızlığın yüksək səviyyədə olması, vergi sisteminin bəzi hallarda təkmil olmaması, investisiya qoyuluşlarının imkanları haqqında xarici investorların az məlumatlandırılması, torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun, partnyorların fondlarının, özəlləşdirilmiş müəssisələrin əmlakı haqqında kifayət qədər dolğun məlumatların olmaması investisiyanın məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda xarici investisiyaların stimullaşdırılması zərurətinin bir sıra amillərdən asılı olduğu göstərilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatın uzunmüddətli böhrana düşməsinin qarşısını almaq üçün investorları stimullaşdırmaq sistemi vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinin investisiya aktivliyini və kapital qoyuluşlarının səmərəliliyini artırmaq.

2. Yüksək faizlər nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri üçün bank kreditləri kifayət qədər cəlbədicə deyil. Bundan başqa, banklar kapital dövriyyəsi zəif olan istehsal sahələrinə kredit verməyə o qədər də həvəs göstərmirlər, daha çox kapital dövriyyəsi sürətli olan sahələrə qısamüddətli borclar verilir.

3. Dünya kapital bazarları tələbin təklifi üstələməsi ilə xarakterizə olunur.¹

Yaxın gələcəkdə iqtisadi böhrandan çıxdıqdan sonra sahələrin inkişaf sürəti artdıqca əsas kapitalın yeniləşdirilməsi zərurətindən əlavə yığım mənbələrinə olan ehtiyac kəskinləşə bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, **respublikamıza ixrac olunan məhsulun strukturu təkmilləşdirilməli, valyuta nəzarəti qoyulmalı, idxal və ixrac olunan məhsullara nəzarət etməklə daxili bazarın formalaşması təmin edilməlidir.**

Son zamanlar Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiyalaşma üçün mühit xeyli yaxşılaşmışdır ki, bu da hər şeydən əvvəl bütövlükdə artıq beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı normalarına uyğun gələn qanunverici bazanın yaradılması ilə əlaqədardır. Lakin bu son hədd və kifayətedici deyil. Investisiya mühitinin köklü surətdə dəyişməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsinə istiqamətlənən investisiya cəhətdən fəal strategiyaya keçid, yalnız geniş struktur islahatlarının aparılması və dövlətin baza qurumlarının möhkəmlənməsi əsasında mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Azərbaycana xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün ona yüksək gəlirliliyin (yəni az da olsa, digər ölkələrdəkindən üstün gəlirliliyin) təmin edilməsi zəruridir. Digər tərəfdən,

---

¹ Вах: Курс переходной экономики: Учебник для вузов/Под ред. Акад. Л.И.Абалкина. М.: ЗАО «Финстатинформ», 1997, с. 574.

investisiya olunan mənfəət üçün, o cümlədən sahibkarlar üçün daha çevik vergi qoyma sistemi tətbiq etmək və investisiya riskini azaltmaq lazımdır.

Bütün bunlarla yanaşı, mülkiyyət hüququnun qorunması, dövlət mülkiyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, korporativ idarəetmənin yaxşılaşdırılması, müflisləşmə institutunun inkişafı, kreditorların hüquqlarının qorunması, təsirli antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə infrastrukturunun inkişafı, iqtisadiyyatın bürokratiyadan xilas edilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi və nəhayət idarəetmə sistemində rüşvətxorluq və korrupsiyanın qarşısının alınması bu mühiti daha da yaxşılaşdırmağa bilər.

Burada eyni zamanda regional investisiya mühitinin əlverişlilik dərəcəsini qiymətləndirmək lazımdır. Xüsusilə aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

- regionun geosiyasi vəziyyəti və onun təbii-resurs potensialı;
- regionun istehsal, maliyyə və kadr potensialı;
- regional əmtəə bazarlarının vəziyyəti;
- bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi;
- hakimiyyət orqanlarının müəyyən etdiyi investisiyalaşma rejiminin xüsusiyyətləri;
- xarici iqtisadi amillər (millətlərarası tənzimlənmə dərəcəsi, ekoloji vəziyyət və s.).

Bu amillər regionun investisiya potensialını və investorun fəaliyyət şəraitini və risk dərəcəsini xarakterizə edir. İntestisiya potensialı öz əsasına görə kəmiyyət xarakteristikasıdır. İntestisiya potensialı eyni zamanda ərazinin əsas makroiqtisadi xarakteristikasını, o cümlədən onun istehsal amilləri ilə zənginliyini və əhalinin istehlak tələbini nəzərə alır.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayələrin axını ildən-ilə artmış və 2003-cü ildə iqtisadiyyata 3856,3 mln. ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur.

1994-2003-cü illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatına 12,5 mlrd. ABŞ dolları miqdarında olan investisiyanın 84,2 faizini (10549,7 mln. ABŞ dolları) birbaşa investisiyalar, 15,8 faizini (1980,6 mln. ABŞ dolları) isə maliyyə kreditləri təşkil etmişdir. Birbaşa investisiyaların 69,1 faizi (8664,2 mln. ABŞ dolları) neft sənayesinin inkişafına yönəldilmişdir.

Bu illər ərzində ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən müştərək və tam xarici investisiyalı müəssisələr tərəfindən Azərbaycanın iqtisadiyyatına 1885,5 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait qoyulmuşdur. Həmin vəsaitlərin 471,4 mln. ABŞ dolları (25,0 faizi) sənayenin (neft sənayesi istisna olmaqla), 364,7 mln. ABŞ dolları (19,3 faiz) tikintinin, 301,5 mln. ABŞ dolları (16,0 faizi) ticarət və xidmətin, 642,9 mln. ABŞ dolları (34,1 faizi) isə nəqliyyat və rabitənin inkişafına sərf edilmişdir.¹

Azərbaycana qoyulan xarici investisiyaların coğrafiyası da genişlənməmişdir. Bunu aşağıdakı 16 sayılı cədvəl məlumatlarından görmək olar.

---

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004, s. 391.

Xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)¹

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Cəmi xarici investisiya	375,1	1307,3	1472,0	1091,1	927	1091,8	2234,9	3273,3
Ondan: Maliyyə kreditləri	220,4	196,3	120	336,2	262,9	192	223,0	213,0
Neft sənayesinə	139,8	780,1	891,8	544,5	546,1	820,5	1693,0	2810,2
Birgə müəssisələr və xarici firmalar	14,9	330,9	460,2	210,4	118	79,3	318,9	250,1
Ondan: Türkiyə	6,8	129,6	160,3	67,8	31,6	11,8	55,6	30,4
ABŞ	2,1	97,5	56,7	29,8	11,2	16,9	41,4	42,8
İran	0,9	2,6	40,7	9,2	2,9	-	2,7	0,1
Almaniya	1,2	16	2,1	6,2	1,7	1,2	1,7	0,5
Rusiya	0,7	5,5	10,3	-	-	1,4	0,7	1,6
Böyük Britaniya	0,7	47,2	47,4	45,8	6,8	15,1	108,1	97,5
Bolqarıstan	0,1	-	-	-	-	-	-	-
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	0,7	8,0	16,6	7,6	2,8	0,7	0,2	1,0
İsveçrə	1,2	9,5	-	-	-	8,3	-	-
Macarıstan	-	-	-	-	-	-	-	-
İtaliya	0,1	1,5	-	-	-	-	-	14,7
İrlandiya	-	2,3	-	-	-	-	-	-

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 372; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2004. s.396.

Müasir iqtisadi sistem və globallaşma

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Hindistan	-	-	-	-	-	-	-	-
Fransa	-	-	-	25,4	39,3	7,6	25,7	14,7
Sinqapur	-	3,4	7,6	-	-	-	-	-
Norveç	-	-	-	-	-	-	31,6	25,6
Yaponiya	-	-	-	-	16,4	4	23,7	17,4
Sair ölkələr	0,4	7,8	118,5	18,6	5,3	12,3	27,5	3,8

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatına və sosial sahələrə yönəldilən bütün investisiyaların 70 faizini xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Almaniyanın «Hermes» Sığorta Şirkətinin hesabatında Azərbaycana 6-cı risklilik dərəcəsi verilmişdir. Halbuki, MDB dövlətləri arasında yalnız Rusiya və Qazaxıstan, qonşu ölkələrdən isə Türkiyə eyni risklilik dərəcəsinə malikdir.

Bu müsbət yoxsa mənfi prosesdir? Respublikamızda investisiyanın artım sürəti təsərrüfatın bütün sahələrinin canlanma dinamikasını demək olar ki, üstələyir. Müasir dövr üçün bu heç də mənfi hal deyil. Investisiyalar artımı təsərrüfatın bütün sahələrində «baza»nın olmamasından irəli gəlir. Bəzən isə investisiya qoyuluşu gah zəifləyir, gah da canlanır. Bu onun qeyri-sabitliyini göstərir. Belə qeyri-sabitliyin səbəbi isə dünyada enerji daşıyıcıları bazarlarının əlverişli konyunkturasına əsaslanır. Azərbaycan manatı möhkəmləndikcə, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə xarici investisiya bazası da tədricən zəifləyəcəkdir. Hal-hazırda isə real sektorda istehsal aparatının aşınması və dünya standartlarına uyğun gəlməməsi, milli təsərrüfatın strukturca deformasiyaya uğraması, zərərli və dağınıq sahələrin mövcudluğu buna imkan vermir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ildə investisiya xərcləri 2,7 dəfə artaraq 435 mlrd. manat təşkil etmişdir. Həmin vəsaitlər əsasən infrastruktur obyektlərinin, kommunika-siyaların və sosial sahənin inkişafına yönəldilmişdir.

5.3. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının maliyyə təminatı

Transmilli korporasiyalar xarici bazarlarda, dünya təsərrüfatında Amerika iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini yüksəldən, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirən bir amil kimi çıxış edir.

Transmilli korporasiyalar çərçivəsində investisiyalara sərf olunan xərclərin müəyyən hissəsi səmərəli surətdə istifadə etdiyi xarici filialların üzərinə düşür. Dünya təcrübəsində transmilli kompaniyaların öz fəaliyyət üsulları mövcuddur. Onlar əvvəl elmi yenilikləri, o cümlədən nou-haunu öz ölkələrində satmaqla, sonra isə ixrac etməklə maksimum gəlir götürməyə səy göstərirlər, sonra isə bu yeniliklərdən istifadə etmək üçün lisenziyaları satırlar.

Transmilli korporasiyaların fəaliyyətində əsas gəlir mənbəyi xarici müəssisələrdə məşğul olan işçi qüvvəsinin nisbətən ucuz olması və əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsidir. Əlbəttə, burada digər amillər də nəzərə alınmalıdır. Qlobal investorlar kimi TMK-lar müvafiq təcrübənin adaptasiyasının mühüm ilkin şərtidir.

Beynəlxalq miqyasda istehsalın yeni keyfiyyətdə təşəkkül tapması və inkişafı xarici ticarətin transformasiyasına səbəb olur. Beynəlxalq kooperasiya əlaqələrinin inkişafı sayəsində, xarici ticarətin daha çox hissəsini firmanın daxili ticarət forması təşkil edir. Məhsul və xidmətlərin ixracı müxtəlif ölkələrdə yerləşən müxtəlif şirkətlərin bölmələri vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu prosesdə iştirak edən dairələrin genişlənməsi və onların mövqelərinin güclənməsi nəticəsində birbaşa xarici investisiya qoyuluşları prosesi qlobal miqyas almışdır. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi öz ifadəsini məhz bunda tapır. Beləliklə, korporasiyaların beynəlxalq biznesinin qlobal miq-

yasda yenidən qurulması onların strategiya və taktikasında bir sıra istiqamətlərin dəyişməsinə, beynəlxalq investisiya fəaliyyəti mexanizmində bəzi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bununla yanaşı, qanunauyğun surətdə məhsuldar kapitalın ixracında yeni meyllər meydana gəldi.

İnvestisiya siyasətində bir sıra problemlərin həll olunması zərurətə çevrilir. Bəzi iqtisadçıların fikrincə bu problemlər çoxşaxəlidir. Məsələn, A.A.Vodyanov, A.V.Smirnov və b. görə həmin problemlər aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatın kapital artıqlığı mövcud olan sektorundan kapitalla ehtiyacı olan sektoruna kapitalların sahələrarası yenidən axınının səmərəli bazar mexanizmlərinin olmaması.

2. İnvestisiya formasında milli iqtisadiyyatın yığımlarının istehsala səmərəli transformasiyasını təmin edən investisiyalar bazarının infrastrukturunun olmaması.

3. «Uzun» passivlərin (investisiyalaşma üçün maliyyə resurslarının) cəmləşməsinə təmin edən institusional bazar infrastrukturunun üsürlərinin inkişaf etməsi.

4. Bank sisteminin kapitallaşmasının çox aşağı səviyyəsi və onun zəif olması.

5. Rəqabət qabiliyyətli istehsal güclərinin çatışmazlığı ilə əlaqədar perspektiv inkişaf üçün tələb olunan investisiyaların azlığı (məlumatlara görə belə vəziyyət bir sıra sənaye sektorlarında, o cümlədən kimya və neft-kimya komplekslərində, əlvan metallurgiyada, yeyinti sənayesində yaranmağa başlamışdır).¹ Düzdür, müəlliflər bu problemlərin mövcudluğunu göstərirlər, lakin onların həlli yollarını və istiqamətlərini göstərə bilmirlər, ona görə də bunlar nəzəri problemlər olaraq qalır.

---

¹ Вах: Водянов А.А., Смирнов А.В. Инвестиционная политика: каким методом госрегулирования отдать предпочтение? «Российский экономический журнал». 2001. № 11-12, с. 10.

Qarşılıqlı surətdə investisiya qoymaq prosesinin intensivləşməsi o deməkdir ki, ölkələrin ticarət əlaqələrinə nisbətən daha möhkəm və yüksək səviyyədə formalaşan ümumdünya təsərrüfatını birləşdirən beynəlxalq istehsal yaranır və genişlənir. ABŞ bu sahədə mütləq üstünlüyə və güclü tərəfdaşlar arasında lider mövqelərinə malikdir. O, özünün xarici iqtisadi fəaliyyətinin göstərilən istiqamətinə dünya təsərrüfatında ölkənin mövqeyini möhkəmləndirməyin ən mühüm istiqaməti kimi baxır və xarici investisiya üzrə dünya lideri rolunu möhkəmləndirməyə çalışır.

Dünya kapital bazarında ABŞ-ın mövqeyi dünyanın maliyyə bazarlarında bank kapitalının və digər növ maliyyə vəsaitlərinin sabitliyini təmin edir. Bu kapital daha yüksək gəlirli sahələrdə yerləşdirilməklə bazar mexanizmləri vasitəsilə ABŞ bazarlarına sirayət edir.

ABŞ maliyyə ehtiyatlarının həcminə görə dünyada baş verən rəqabət mübarizəsində yeni texnologiya tətbiq etməklə yüksəlişə nail olur və qalib gəlir. Təşkilati planda isə ABŞ buna hər il xaricdə 100-150 milyard dollar sərf etmək imkanına malik olan daxili maliyyə bazarının həcmi və yüksək dərəcədə mükəmməl olması nəticəsində nail olur.

Daxili kredit bazarının tutumlu və geniş olması ABŞ-ın dünya pul ehtiyatlarının hərəkətinə təsir göstərməsi üçün güclü amil hesab olunur. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində bu bazar tərəfindən bölüşdürülən kredit vəsaitlərinin həcmi ildə bir trilyon dollardan artıq olmuşdur ki, bu da inkişaf etmiş istənilən ölkənin kredit bazarının həcmindən xeyli dərəcədə artıqdır.

Pul bazarlarının sıx qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində onların dünya kredit ehtiyatları bazarı ilə faktiki olaraq birləşməsi, ABŞ-ın pul bazarında xüsusi bir hadisədir. Ölkənin pul-kredit siyasətində baş verən dəyişikliklər dünya iqtisadiy-

yatında işlərin ümumi vəziyyətinə və onun valyuta-maliyyə sferasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

ABŞ-ın pul siyasətinin beynəlmilləşməsinin əsasını dolların beynəlxalq aləmdəki rolu təşkil edir. Dollar beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində əsas ehtiyat və haqq-hesab vasitəsi rolunu oynayır. Qərbi ölkələrinin mərkəzi banklarının xarici valyuta ehtiyatlarının dördü üç hissəsini ABŞ dolları təşkil edir.

Dünya ticarətində hesablaşmaların yarısından çoxu ABŞ dolları ilə həyata keçirilir. Dünya bazarında bir çox zəruri strateji məhsulların (xüsusilə neftin) qiymət meyarı kimi ABŞ dollarından istifadə olunur. Praktiki olaraq bütün beynəlxalq iqtisadi müqayisələr ABŞ dolları ilə aparılır. Hal-hazırda ABŞ dolları inkişaf etmiş ölkələrin bütün valyutalarının bərabərləşdirildiyi vahid etalon rolunu oynayır. Dünya təcrübəsində beynəlxalq hesablaşma iştirakçıları bütövlükdə dollara istiqamətlənməklə öz işlərini davam etdirirlər. Buna səbəb dünya təsərrüfatında məhsul istehsalının beynəlmilləşməsinin artması və beynəlxalq mübadilədə vahid universal hesablaşma vasitəsinə olan tələbdir. Mövcud şəraitdə bu tələbi yalnız dünya təsərrüfatında lider rolunu oynayan ölkənin milli valyutası ödəyə bilər. ABŞ dolları bu tələblərə cavab verir.

Dolların məzənnəsinin dəyişməsi həm ABŞ, həm də digər ölkələr üçün ciddi nəticələrə səbəb olur. Onun məzənnəsinin yüksəlməsi ixracdan əldə olunan dolların həcmi nisbətən azaldır. Çox vaxt valyuta məzənnəsinin dəyişməsi daha ciddi nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, bu dünya qiymətlərinin, xüsusilə də xammalın qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Əksinə, dolların məzənnəsinin aşağı düşməsi Amerika ixracının artmasına və xarici bazarlarda ABŞ-ın rəqiblərinin sıxışdırılmasına imkan verir. Eyni zamanda dünya qiymətlərinin artması nəticəsində ABŞ-a idxalın qarşısı alınır.

Beləliklə, dolların məzənnəsinin dəyişməsi ABŞ-a digər tərəfdaşların hesabına gəlir və üstünlük gətirə bilər. Bu isə onun valyutası ilə əlaqədardır.

İntegrasiya proseslərinin dərinləşməsi iqtisadi artımın stimullaşdırılmasını, əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və Vahid bazardan daha səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. Baxmayaraq ki, Vahid bazar 1 yanvar 1993-cü il tarixdən mövcuddur, onun təkmilləşdirilməsi prosesi hələ də davam edir. Buna görə də 1 yanvar 1999-cu il tarixdən vahid Avropa valyutası avronun təsis edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son illər hətta bəzi iqtisadçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, dünyada vahid valyuta sistemi tətbiq etmək lazımdır. Bu çox çətin və mürəkkəb prosesdir.

Qərbi Avropada Vahid valyuta kimi avronun tətbiqi Vahid bazarın təşəkkül tapmasının zirvəsidir. O, Avropa Birliyi ölkələrinə rəqabət və səmərəli beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan üstünlüklərdən tam mənada faydalanmağa imkan verir.

Avronun meydana gəlməsi bəzi iqtisadçılarda belə bir fikir yaratmışdır ki, bu, dünyada dolların sıxışdırılmasına səbəb olacaqdır. Avronun məzənnəsinin dollara yaxınlaşması və hətta son illər onu ötməsi bu ideyanın yaxın gələcəkdə gerçəkləşməsinə gətirib çıxara bilər. Ancaq, unutmayaq lazımdır ki, ABŞ tarixi ənənələrə söykənən və güclü iqtisadiyyata malik olan ölkədir. Hər halda ABŞ dollarının dünya bazarındakı dəyərini qoruyub saxlamaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməli olacaqdır. Bu gələcəyin işidir və iqtisadiyyatda qabaqcadan proqnozlar vermək və «uzaqgörənlik» etmək bəzən yanlışlıqlara gətirib çıxarda bilər.

Təhlil olunan münasibətlər baxımından investisiya qoyuluşunda Azərbaycanın dünya ölkələri ilə maliyyə münasibətləri necə tənzim olunur?

Müstəqil Azərbaycanın həm xarici maliyyə münasibətlərinə, həm də xarici borcuna fərqli yanaşılmalıdır. Azərbaycanda bu prosesə başlamaq üçün şərait XX əsrin 90-cı illərində yaranmışdır. **Müxtəlif növ xarici kapitalın respublikamıza investisiya kimi cəlb edilməsi ilə xarici ölkələrə Azərbaycan kapitalının ixracı arasında fərq vardır. Azərbaycan demək olar ki, xarici ölkə iqtisadiyyatına real investisiya qoymamışdır. Hərçənd ki, Azərbaycanın istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxslərinin xarici ölkələrin banklarında külli miqdarda maliyyə vəsaitlərinin olması haqqında informasiyalar mövcuddur. Əksinə xarici kapital ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmişdir və respublikamız xarici borclardan istifadə edir.**

Xarici investorlar əldə etdikləri gəlirləri yenidən investisiya şəklində ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə tətbiq etmirlər. Onları buna məcbur etmək olmaz. Qanun buna yol vermir. Ancaq elə iqtisadi metodlar, mexanizmlər işləyib hazırlamaq lazımdır ki, xarici investorlar özləri buna maraqlı olsunlar.

Son hesablamalara görə Azərbaycanın xarici borcu normal həcmdədir və bu Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun yenidən qurulmasına, sosial-iqtisadi çətinliklərin yüngülləşdirilməsinə imkan verir.

Cədvəl 17

1993-2002-ci illər üçün Azərbaycanın xarici borcunun dəyişmə dinamikası

İlin axırına	Xarici borcun ümumi həcmi, mln. USD	Adambaşına xarici borc, mln. USD	Xarici borc ÜDM-yə nisbətən, %	Xarici borc ixracına nisbətən, %
1	2	3	4	5
1993	59,4	8,0	4,5	8,2
1994	71,6	9,5	4,4	11,0

Müasir iqtisadi sistem və globallaşma

1	2	3	4	5
1995	325,0	46,0	14,6	55,2
1996	416,0	53,9	13,1	65,9
1997	549,7	70,5	13,9	70,4
1998	693,4	91,2	16,9	114,4
1999	998,3	125,0	23,1	107,5
2000	1162	143,8	23,8	61,2
2001	1280	157,2	23,1	55,3
2002	1350	164,6	22,1	62,2
1993- 2002-ci illər üzrə artım	22,7 dəfə	20,6 dəfə	4,9 dəfə	7,6 dəfə

Azərbaycanın xarici borcunun dinamikasının təhlili göstərir ki, ölkənin müstəqilliyinin bütün tarixi ərzində o təxminən 22,7 dəfə artmış və 2002-ci ilin axırında təxminən 1,4 mlrd. dollar təşkil etmişdir. 1995-ci ildən sonra xarici borc daha intensiv artımla səciyyələnirdi ki, bu da ölkədə islahatlar prosesinin aparılması üçün beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığın möhkəmlənməsi ilə bağlıdır.

Respublikanın xarici borcunun əsil vəziyyətini yalnız həcmə görə qiymətləndirmək qeyri-obyektiv olardı. Adambaşına xarici borc göstəricisinin təhlili daha aydın mənzərə yaradır. Bu göstərici 1993-2002-ci illərdə 20,6 dəfə artaraq 2002-ci ilin sonuna 164,6 dollar təşkil etmiş və artmaqda davam etmişdir (2005-ci ilin ilk aylarının məlumatlarına görə isə adambaşına xarici borcun həcmi 191 dollardır). Ölkənin ÜDM-na nisbətə xarici borc göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, 1993-2002-ci illər ərzində bu, təxminən 5 dəfə artmışdır. Bunun müqabilində borcların dinamikasında əlverişsiz meyl borcun artım sürətinin ÜDM artım sürətindən üstün olmasıdır. (Cədvəl 18).

**2002-ci ildə iqtisadiyyatı keçid dövründə olan ölkələrin
xarici borcunun göstəriciləri ¹**

Ölkə	Xarici borc				Adambaşına xarici borc
	Mİrd. USD	ÜDM-dən faizlə	İxracdan faizlə	Büdcə gəlirlərindən faizlə	
MDB ölkələri					
Azərbaycan	1350	22,1	62,2	145,5	164,6
Gürcüstan	1,7	51,1	330,1	340,7	346,9
Ermənistan	0,9	38	171,4	223,9	270,2
Moldova	1,3	80,2	220,3	242,5	242,8
Ukrayna	14,2	34,3	78,5	139,2	295,2
Rusiya	153,5	44,3	146,7	219,3	1062,3
Belarus	0,851	6,0	11,1	21,3	82,6
Qazaxıstan	6,6	27,3	64,1	157,1	392,5
Özbəkistan	4,6	47,4	164,3	115,0	176,9
Qırğızıstan	1,5	91,9	307,4	732,2	306,7
Türkmənistan	2,3-5,0	30,0-65,2	77,4-168,1	390,8-849,5	479,2- 1041,7
Tacikistan	1,0	82,8	140,8	199,2	144,9
Baltika ölkələri					
Estoniya	3,3	51,5	97,1	174,6	2340,4
Latviya	3,4	40,4	147,8	141,7	1446,8
Litva	5,8	42,0	107,4	374,8	1611,1
Mərkəzi Avropa ölkələri					
Bolqarıstan	10,3	66,0	194,3	184,9	1373,3
Macarıstan	31,5	47,8	100,3	242,3	3150
Polşa	64,0	34,1	197,5	129,0	1658,0
Rumıniya	13,7	30,8	100	117,1	614,4
Slovakiya	9,6	40,5	74,4	184,6	1767,9
Çexiya	23,8	34,2	58,3	142,5	2321,9

¹ Cədvəl və rəqəmlər İctimai Vəsaitin Monitorinqi Mərkəzinin «Açıq Cəmiyyət İnstitutunun Yardım Fondu»nun – İctimai vəsait (şəffaflıq və səmərəlilik) jurnalından götürülmüşdür. Bakı, 2003. № 1, s. 60.

Praktika sübut edir ki, Azərbaycanın xarici borcunun müqayisəli göstəriciləri keçmiş sosialist düşərgəsinin digər ölkələrinin məlumatları ilə müqayisədə nəinki daha təsəllivericidir, həm də ən yaxşılardan biridir.

Belə ki, 2002-ci ildə 22,1% təşkil edən xarici borcun ÜDM ilə müqayisəsi göstərir ki, MDB hüdudlarında o yalnız Belarusiyadan geri qalır. Belarusiya isə siyasi səbəblərə görə beynəlxalq maliyyə qurumlarından (BMT) demək olar ki, kreditlər almır. Büdcə kəsirinin və tədiyyə balansının mənfi saldusunun ödənilməsinin əsas mənbəyi kimi Belarusiya Milli bankının vəsaitindən istifadə edilsə də, əslində bu proses Rusiyanın iştirakı olmadan keçinmir (hər halda son vaxtlara qədər bu belə olmuşdur). O ki qaldı xarici borcun müqayisəli göstəriciləri üzrə Belarusiyanın tutduğu mövqeyi - bu real vəziyyətə heç cür uyğun gəlmir.

Azərbaycanın xarici borc yükünün ağır olmamasını onun əmsallarının Baltıqyanı və Şərqi Avropa ölkələrinin əmsalları ilə müqayisə etsək aydın görünür. Xatırladaq ki, bu ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsi və iqtisadiyyatın artım sürəti MDB ölkələrinin müvafiq göstəricilərindən xeyli fərqlidir.

2002-ci ildə xarici borc mal və xidmətlər ixracı ilə müqayisədə Azərbaycanda 62,2% təşkil etmişdir. Bu MDB ölkələri arasında ən yaxşı göstəricidir, Qazaxıstanın göstəricisi ilə eyni səviyyədədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün müsbət nəticələri müqabilində bu göstərici neftin dünya qiymətlərindən birbaşa asılıdır.¹

2004-cü ilin aprelin 1-nə Azərbaycanın faktiki xarici borcu 1,555 mlrd. dollar və ya ÜDM-in 21 faizi həddində olmuşdur. 2005-ci ilin ilk aylarının məlumatlarına görə isə 2004-cü ildə 1 mlrd. 588 mln. dollardır ki, bu da YDM-in 18,6 faizini təşkil

---

¹ Cədvəl və rəqəmlər İctimai Vəsaitin Monitorinqi Mərkəzinin «Açıq Cəmiyyət İnstitutunun Yardım Fondu»nun – İctimai vəsait (şəffaflıq və səmərəlilik) jurnalından götürülmüşdür. Bakı, 2003. № 1, s. 61-62.

edir. Bu MDB ölkələri arasında ən aşağı göstəricilərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, neft fondunun vəsaitləri nəzərə alınmaqla, bütövlükdə ölkənin valyuta ehtiyatları 1,572 mlrd. dollar və ya xarici borcun səviyyəsindədir ki, bu da ölkəmizin maliyyə etibarlılığını sübut edir.¹

Bəzən hər hansı bir ölkənin xarici borcunun olması şişirdilir və az qala faciə kimi qiymətləndirilir. Lakin realılıqla hesablaşmaq lazımdır. Dünyanın super dövləti sayılan ABŞ-ın da xarici borcu vardır. ABŞ-da xarici borc ümumi daxili məhsulun 9%-ni təşkil edir. Dünyada ən çox xarici borcu olan ölkələr Almaniya, Çin, Braziliya, Meksika, İsveçrə və Rusiyadır. Azərbaycanın xarici dövlət borclarının əksəriyyəti uzunmüddətli borclar hesab olunur. Azərbaycana kreditin verilməsi əsasən Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), İslam İnkişaf Bankı (İİB), habelə digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu təşkilatların hər biri özünəməxsus vəzifələri yerinə yetirir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu qısamüddətli kredit, Dünya Bankı isə uzunmüddətli kreditlər verir. Bəzən Dünya Bankı ilə Beynəlxalq Valyuta Fondunu fərqləndirməyi bacarmırlar. XX əsrin ən güclü iqtisadçılarından biri sayılan, 1944-cü ildə Bretton-Vudsdakı valyuta konfransında Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması planının hazırlanması işində öz ölkəsinin baş nümayəndəsi olan C.M.Keyns də inaqurasiya toplantısında adları səhv saldığını vaxtilə etiraf edib. Bütün bunların nəticəsidir ki, Dünya Bankı və BVF-in fəaliyyətləri və yerinə yetirdikləri vəzifələr bəzən üst-üstə düşür. Ona görə də son illərdə bu ziddiyyətli fikirlərin nəticəsidir ki, dünyanın bir çox

---

¹ Bax: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikası Milli məclisi qarşısında hesabatı. «Xalq qəeti», 18 mart 2004-cü il.

ölkələrində bunların fəaliyyətinin əleyhinə etiraz nümayişləri keçirilir.

Dünya Bankı dünyanın kasıb ölkələrinin iqtisadi inkişafına kömək göstərmək məqsədi güdür. Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrə inkişaf layihələri və proqramlarının uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi yolu ilə yardım edir.

Əgər adambaşına düşən ÜMM 865 ABŞ dollarından azdırsa, onda üçüncü dünya ölkələrinə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası vasitəsilə xüsusi maliyyə yardımı göstərilir.

Dünya Bankı eyni zamanda Maliyyə Korporasiyası vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusi sektorun inkişafına yardım edir, stimullaşdırır.

Dünya Bankı özünün maliyyə resurslarının əksər hissəsini beynəlxalq borc kapitalı bazarından əldə edir və onun 184 mlrd. ABŞ dollarından çox nizamnamə kapitalı olmaqla 180 üzv ölkədə 7000 nəfərdən çox işçisi var.

Beynəlxalq Valyuta Fondu dünya valyuta sistemini tənzimləyən ən böyük mərkəzi orqan olaraq valyuta sahəsində ölkələrarası münasibətlərin ümumi qaydalarını müəyyənləşdirir. Beynəlxalq Valyuta Fondu 1946-cı ildə yaradılmışdır və bu zaman vur-tut 44 dövlət onun üzvü idi. Müasir dövrdə isə onların sayı artıq 180-i ötmüşdür. Əvvəlcə hər bir iştirakçı ölkə öz valyutasının qızıl məzən-nəsini müəyyən etməyə, bu əsasda digər valyutalara dəyişmə kursunu təsbit etməyə və sabit saxlamağa (milli hökumətlər tərəfindən kursun korrektirovkası valyutanın dəyərinin 10%-i çərçivəsində yuxarı-aşağı dəyişməyə icazə verilmirdi) borclu idi. Tədiyyə balansları ilə əlaqədar yaranan və daxili mənbələr hesabına aradan qaldırmaq mümkün olmayan çətinliklər zamanı BVF öz üzvlərinə qısamüddətli kreditlər verir (ölkənin fondun ehtiyatlarındakı payına (kvotasına)

uyğun olaraq). Qızıl ilə yanaşı ABŞ dolları da beynəlxalq ehtiyat vəsaitlərinə çevrildi.

Fondun kapitalı üzv ölkələrin kvotaları (payları) hesabına əmələ gəlir. BVF kapitalı aşağıdakı hallarda artırıla bilər: yeni ölkələr üzvlüyə qəbul olunanda; üzv ölkələrin kvotalarının ilkin həcmələri artırılanda; fondun fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən yığımlarla. BVF-in – kredit resursları əsas etibarilə onun üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatının sabitləşməsinə, bazar münasibətlərinin inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman elə proqramlar maliyyələşdirilir ki, onlar məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, əhalinin real gəlirlərinin artmasına, xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, milli valyutanın sabitləşməsinə və qiymətdən düşməsinin qarşısının alınmasına, tədiyyə balansı gəlirinin tənzimlənməsinə yönəldilir. Başqa sözlə, müvəqqəti olaraq tədiyyə balansı kəsiri ilə üzleşmiş ölkələrə uzunmüddətli kreditlər vasitəsilə yardım göstərilir. Bir sözlə Beynəlxalq Valyuta Fondu bütövlükdə dünya monetar sistemini nəzarətdə saxlayır, üzv ölkələrin valyuta məzənnələrinin sabitliyinə yardımçı olur, bütün üzv ölkələrinə – həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə kreditlər verir, SDR-in (Special drawing rights) vasitəsilə üzv ölkələrin valyuta ehtiyatlarını tamamlayır. Bununla əlaqədar belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, üzv ölkələrin kvotalarına proporsional qaydada 21,4 milyard SDR yaradılıb və təşkilat özünün maliyyə ehtiyatlarını, əsas etibarilə üzv ölkələrin kvota haqqları vasitəsilə əldə edir. BVF-in ixtiyarında 145 milyard SDR var, bu da təxminən 215 milyard dollar deməkdir. Burada 182 üzv ölkədən qəbul edilmiş 2300 nəfər çalışır.

BVF bir qayda olaraq üzv ölkələrlə illik məsləhətləşmələr, çoxtərəfli diskussiyalar «Dünya iqtisadiyyatının perspektiv-

ləri» mövzusunda ildə iki dəfə müzakirələr keçirmək yolu ilə nəzarət funksiyasını həyata keçirir. Bu mövzunun xüsusi fəslə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə həsr olunur.

Belə ki, 1998-ci ilin fevral ayında BVF-in Avropa ölkələri üzrə ikinci departamentinin direktorunun Azərbaycan Respublikasının prezidenti ilə görüşü olmuşdur. Bu görüşdə BVF-nun nümayəndəsi Azərbaycan hökuməti qarşısında beş şərt qoymuşdur:

1. İri müəssisələrin özəlləşdirilməsinin miqyasının genişləndirilməsi.

2. Bank sisteminin özəlləşdirilməsi və beynəlxalq uçot-hesabat standartlarının tətbiqi.

3. Mülki xidmətlər sahəsində islahatların aparılması.

4. Təhsil və səhiyyə islahatlarına başlanılması.

5. Kənd təsərrüfatında islahatların həyata keçirilməsi.

BVF-dən idarə olunan Azərbaycan iqtisadiyyatının kreditlərlə maliyyələşdirilməsi gələcəkdə təhlükəsizlik baxımından problemlər yarada bilər.

Əslində müstəqil respublikanın qarşısında heç kəs şərt qoya bilməz. Onlar ancaq təklif və yaxud tövsiyə edə bilərlər. ABŞ BVF-ə daim təsir göstərmək istəyir, lakin çox vaxt onun siyasətini istiqamətləndirə bilmir. Çünki direktorlar şurasında səslərin cəmi 17%-i onlara məxsusdur. ABŞ BVF-a dolayı yolla digər inkişaf etmiş ölkələr vasitəsilə təzyiq edir. ABŞ digər beynəlxalq qurumlarda da oxşar vəziyyət yaradır. Onlar açıq bazar iqtisadiyyatı uğrunda hər yerdə mübarizə aparır, lakin bununla yanaşı burada öz inhisarçı mövqeyini saxlayır və zorla qəbul etdirir.

BVF-in bütün şərtlərini yerinə yetirən ölkələrin işə taleyi həmişə acınacaqlı olur. Məsələn, 1997-ci ildə «Rossiyskaya qazeta»nın səhifələrində qalmaqallı bir məhkəmə prosesindən maraqlı bir yazı verilmişdi. **Qəzetin yazdığına görə Qərbi Avropa ilk dəfədir ki, belə hadisə ilə qarşılaşır. Keçmiş**

postsosialist dövləti olan Macarıstanda ölkənin Konstitusiyaya Məhkəməsi tanınmış vəkil, beynəlxalq dərəcəli hüquqşünas Antal Endreinin iddiası ilə qeyri-adi məhkəmə prosesinə başlamaq niyyətində olduğunu bildirir. İttiham olunan tərəf isə Beynəlxalq Valyuta Fondu və onun icraçı direktoru Mişel Kamdesyü idi.

«İngiltərə kraliçasının vəkili» fəxri titulunun sahibi A.Endrei bu beynəlxalq maliyyə təşkilatını Macarıstanı ağır sosial-iqtisadi böhrana salmaqda suçlandırırdı. 40 il mühacirətdə yaşamış A.Endrei 1996-cı ildə Macarıstana dönərkən gözlərinə inana bilməyib. 10-15 il əvvəl buraya səyahət edərkən gördüyü şən və firavan ölkədən, A.Endreinin gəldiyi il əsərəlamət qalmamışdı.

Əhalinin həyat səviyyəsi, rəsmi statistik hesablamalara görə, son iki ildə 20 faiz, son 5 ildə isə 40 faiz aşağı düşmüşdü.

Sosializm dövründə əhalinin yaşayış səviyyəsinə görə ilk yerlərdən birini tutan macarlar yeni bazar əsrinə keçərkən ağıllarına belə gətirməzdilər ki, bazar iqtisadiyyatının «zərbə»ləri bu dərəcədə ağır olar. O zaman aparılmış sosioloji sorğular göstərib ki, macarların 75 faizi indi «sosializm»in həsrətini çəkirlər. **A.Endrei belə hesab edirdi ki, ölkənin bu vəziyyətə düşməsinin günahkarı BVF-dir. Onun fikrincə, məhz bu beynəlxalq maliyyə təşkilatı ona üzv olduğu 14 il ərzində Macarıstanı təcridlə, bilərəkdən borc tələsinə salmış, onun iqtisadiyyatına ciddi zərər vurmuşdur. A.Endreinin sözlərinə görə, BVF-nin «gərgin xidmət»nin nəticəsidir ki, ölkənin xarici borcları 90-cı illərin ortalarında 25 mlrd. dollara çatıb. Bu isə o deməkdir ki, ölkənin hər bir vətəndaşı yenidən doğulmuş körpədən tutmuş pensiyaçıya qədər hər kəs – xaricə 2000 dollar borcludur. Son iki ildə Macarıstan özəlləşdirmə prosesindən əldə etdiyi vəsaitin böyük bir hissəsini, təxminən 2 mlrd. dollarını xarici borcun qaytarılmasına sərf edib.**

O zaman vəkil A.Endreinin cəsarətli cəhdi isə Konstitusiya Məhkəməsinə gəlib çatana qədər 3 dəfə müxtəlif instansiyalarda uğursuzluğa düşər oldu. Hər 3 halda yerli məhkəmələr vəkilə rədd cavabı vermişlər. Məsələ burasındadır ki, BVF ilə rəsmi Budapeşt arasında 1982-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən bu beynəlxalq təşkilat öz hərəkətlərinə görə heç bir məsuliyyət daşımır və məhkəməyə cəlb edilə bilməz. Ancaq ruhdan düşməyən vəkil axtarışlarını davam etdirərək BVF ilə bağlanmış müqavilədə zəif nöqtələr tapa bilib və Konstitusiya Məhkəməsində iddia qaldırmağa müvəffəq olub. O dövrlərdə Macarıstanı inflyasiya dalğası bürümüşdü. Ərzaq məhsullarının, benzinin, elektrik enerjisinin, istilik, qaz və nəqliyyat qiymətləri 20 faizdən çox artmışdı ki, bu da A.Endreinin arqumentlərinin və tərəfdarlarının sayının çoxalmasına səbəb olmuşdur.

BVF iqtisadi inkişafdan geridə qalan inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əməkdaşlığının müsbət cəhətləri ilə yanaşı, müəyyən problemləri də vardır. Bu ölkələrin əksəriyyəti kapital ixrac etmək imkanından məhrumdurlar və onların külli miqdarda borcları var. Yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrin də borcu ola bilər. Ancaq onlar borcları müəyyən qlobal və yaxud gələcəkdə yüksək gəlir gətirən sahələrə kapital qoyuluşu ilə əlaqədar ola bilər.

Rusiya müstəqillik əldə etdikdən sonra B.Yeltsin keçmiş SSRİ-nin bütün borclarının onlar tərəfindən ödəniləcəyini vəd etmişdi. O zaman B.Yeltsinin məqsədi aydın idi, Qərbin dəstəyini qazanmaq və beynəlxalq təşkilatlardan mümkün qədər daha çox kredit almaq. Hər hansı təşkilatdan və yaxud ölkədən borc almaq siyasi cəhətdən asılı vəziyyətə düşmək deməkdir. Bunun nəticəsidir ki, Rusiya hər il 10 milyard dollarlarla borc ödəməli olur.

Əgər, Malaziyanın baş naziri Mahathir Mohamed BVF-in bütün tapşırıqlarını yerinə yetirmiş olsaydı, onda öz

ölkəsini nə 1997-1999-cu illərdəki Asiya böhranından çıxara bilirdi, nə də müasir inkişaf səviyyəsinə yüksəldə bilirdi. Mahathir Mohamed Malaziyanı Tailandın və İndoneziyanın vəziyyətinə düşməkdən xilas etdi. O, 1981-ci ildə hakimiyyətə gəlib. Mohamedin (bəzi yerlərdə onu Məhəmməd yazırlar) hakimiyyəti dövründə Malaziyada yüksək iqtisadi inkişaf müşahidə edilib. Eyni zamanda o, siyasi opponentlərinə qarşı kəskin mövqə tutmaqda və repressiyalar etməkdə ittiham olunub. **Malaziyanın baş naziri ikili siyasət yeritməklə ölkə tarixinə düşüb.** Belə ki, dəfələrlə onun qalmaqallı bəyanatlarından sonra Qərb dövlətlərində Malaziyaya qarşı mənfi münasibət meyilləri meydana gəlib. Hal-hazırda İndoneziyanın xarici borcu 200 milyard dollardan çoxdur. Bu isə o ölkə üçün bir sıra problemlər yaratmışdır. Düzdür, BVF-in şərtlərini yerinə yetirməmək və müəyyən ciddi təzyiqlərə dözmək asan məsələ deyil. Ancaq o, mübahisələrin nəticəsində öz ölkəsini xilas edə bildi.

2002-ci ildə BVF-in nümayəndələri Azərbaycana gələrək enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin qaldırılmasını tələb etmişlər. Onların fikrincə, respublikada enerji daşıyıcılarının həm tondansatış, həm də pərakəndə satış qiymətləri dünya qiymətləri ilə müqayisədə çox aşağıdır. BVF-in nümayəndələrinin bu təklifi və tələbi heç bir məntiqə söykənmir. Əvvəla, enerji daşıyıcılarının qiymətinin inkişaf etmiş ölkələrdəki qiymət səviyyəsi ilə müqayisə etmək düzgün deyildir. İkincisi, Azərbaycanda orta aylıq əmək haqqı hələlik inkişaf etmiş ölkələrin orta aylıq əmək haqqından qat-qat aşağıdır. Üçüncüsü, enerji daşıyıcılarının pərakəndə satış qiymətlərinin qaldırılması ilk növbədə əhəlinin aztəminatlı hissəsinin maddi durumunu daha da aşağı sala bilər. Dördüncüsü, bütövlükdə bu təklifin yerinə yetirilməsi ölkədə sabitliyi poza bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti konkret olaraq 2005-ci ilə qədər qiymətin qaldırılmayacağını qəti surətdə bəyan etdi. Hərçənd ki, BVF-in təkidi ilə hökumət 2004-cü ildə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini vəd edib. 1 noyabr 2004-cü ildən benzin, qaz və bir sıra neft məhsullarının qiyməti qaldırılmışdır.

Lakin Azərbaycan hökumətinin BVF ilə razılaşmadığı məsələ təkcə bununla bitmir. BVF eyni zamanda vergi dərəcələrinin 2003-ci ildən aşağı salınmasında ısrarlı idilər. Onlar bu təkliflərini onunla sübut etməyə çalışırdılar ki, regionlar üzrə vergi dərəcələrinin differensiyası bir qrup dövlət məmuru üçün varlanmaq mənbəyidir. 2004-cü ildə vergi dərəcələrindəki differensiasiya aradan götürüldü. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın hər bir ştatında da fərqli vergi dərəcələri mövcuddur. Təbii olaraq, onda belə bir sual meydana gəlir: BVF nə üçün ABŞ-a irad tutmur?

BVF-in son iradlarından biri də Neft Fondunda¹ olan pul vəsaitlərinin müəyyən qanunla, əsasnamə ilə tənzimlənməsinin təmin edilməsidir. Prinsip etibarilə burada məntiq var. Çünki onların da qeyd etdiyi kimi nə üçün dövlət

---

¹ Qeyd: Bəzən belə bir fikir söylənilir ki, Neft Fondu ancaq bizim ölkəmizdədir. Bu tam yanlış fikirdir. 1974-1979-cu illərdə neft hasilatı sahələrində baş verən dünya böhranları nəticəsində neftin qiymətləri kəskin şəkildə artdı ki, bu da bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarət balanslarında kəsinin əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Bu böhranın aradan qaldırılmasına kömək məqsədilə 1974-cü ilin ortalarında BVF tərəfindən «neft fondu» yaradılmışdır. Onun başlıca vəzifəsi OPEK üzvü olan ölkələrin ehtiyat vəsaitlərini xarici yardıma ehtiyacı olan ölkələrə göndərilməkdən ibarət idi. (Bax: Бобков Ф.Д., Иванов Е.Ф., Свечников А.Л., Чаплинский С.П. Современный глобальный капитализм. –М.: ОЛМА – ПРЕСС. 2003. с.70.).

Digər bir mənbədə «Bəzi ümumi qayğılar» kitabında göstərilir ki, iqtisadiyyatı təbii sərvətlərdən asılı olan bir çox ölkələr bərpa olunmayan resursların gəlirlərinin gələcək nəsillərə investisiya kimi qoymaq və ya iqtisadiyyatı istehlak mallarının qiymətlərinin dəyişməsindən qoruyub sabit saxlamaq üçün fondlar yaratmışlar. Belə fondlardan Norveç və ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələr də Venesuela (neft) və Çili (mis) kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr də istifadə edir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı da gəlirlərin idarə edilməsində, xüsusilə neftlə zəngin olan inkişaf edən ölkələrdə, belə fondları irəli çəkirlər. (Bax: Bəzi ümumi qaydalar (ingilis dilindən tərcümə). Bakı. 2003, s.104).

büdcəsi Milli Məclisdə müzakirə edilir, ancaq Neft Fondundan istifadə ilə əlaqədar qərarları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti verir.

Neft Fondu 1999-cu ilin 29 dekabrında Azərbaycan Respublikasının prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Dövlət neft fondunun yaradılması haqqında” fərmanı ilə yaradılmışdır. Bunda məqsəd həmin fonda Azərbaycanın neft müqavilələrinin həyata keçirilməsindən əldə etdiyi bütün gəlirlərin yığılması və sonradan həmin gəlirlərdən indiki və gələcək nəsillərin rifahı naminə ədalətlə istifadə edilməsidir. Hazırda Neft Fondunda yığılmış vəsaitin həcmi həm Milli Bankın qızıl valyuta ehtiyatlarının, həm də ölkənin illik büdcəsinin həcmi ilə müqayisə ediləndir.

Neft Fondunun icraçı direktoru 31 yanvar 2005-ci il tarixində keçirdiyi mətbuat konfransında 2004-cü il dekabr ayının 31-ə ARDNF-nin vəsaitlərinin 4 trln. 758 mlrd. manat və ya 970,5 mln. dollar olduğunu göstərmişdir. Başqa sözlə, il ərzində vəsaitlər 154,9 mln. dollar artıb.

2004-cü ildə Neft Fondunun gəlirləri 1614,3 milyard manat və ya 329,6 mln. dollar təşkil edib. Neft sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı gəlirlər 1 506,8 mlrd. manat və ya 306,9 mln. dollar olub. Xərcləri isə 166,9 mln. dollar olmuşdur.

Göründüyü kimi, bu heç də kiçik rəqəm deyil. Ona görə də nəinki Beynəlxalq Valyuta Fondu, eyni zamanda Azərbaycan xalqı bu rəqəmlə çox maraqlanır. Neft Fondu vasitəsilə neftdən gələn gəlirin hansı sahələrə sərf olunduğunu bilməyə səy edirlər. Ümumiyyətlə, ölkə o zaman varlı ola bilər ki, neftdən gələn gəlir sadə, zəhmətkeş insanlara çatsın. Daha doğrusu, onların da bu gəlirdə payı olmalıdır.

Fondun fəaliyyətini reqlamentləşdirən əsas sənəd Neft Fondu haqqında Əsasnamədir. Bu sənədə əsasən, fondun dövlət büdcəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Fondun vəsaitinin

xərclənməsi Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanlarına müvafiq həyata keçirilir.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən 2 mühüm normativ hüquqi sənəd təsdiq olunmuşdur:

- 2001-ci il 19 iyun tarixli 511 sayılı “AR Dövlət neft fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması və yerləşdirilməsi qaydaları haqqında” fərmanı;

- 2001-ci il 12 sentyabr tarixli 579 sayılı “AR dövlət neft fondunun illik gəlirlərinin və xərclərinin işlənməsi qaydaları haqqında fərmanı.

BVF ölkələri kredit verməməklə qorxudur. Dünyanın bir çox ölkələri, o cümlədən Rusiya Federasiyası da bu cür kreditlərin alınmasını dövlətə təsir vasitəsi hesab edərək onlardan imtina etmək qərarına gəlirlər.

Dünya Bankının və BVF-in irəli sürdüyü sərt və ağırlı tədbirlər güclü təzyiqlərə rast gəlir və çox böyük gərginlik yaradır. Son nəticədə isə uduzan əhali olur. **Hər zaman bir məsələni yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, hər ölkənin öz adət-ənənələri, xüsusiyyətləri var. Xarici ekspertlər xalqın, millətin xarakterik xüsusiyyətlərini, yerli mütəxəssislər kimi dərindən görə bilməzlər. Ona görə də beynəlxalq təşkilatlar bu realıqla hesablaşmalıdırlar.**

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) əsas vəzifəsi əhalinin tələbatını ödəməyə yönəldilmiş müəssisələrin yenidən qurulmasına, bədbəxt hadisələr və müharibə nəticəsində dağıdılmış ərazilərin və tikililərin bərpaasına vəsait qoyuluşundan ibarətdir. Bu məqsədlə AYİB xarici investorların həmin ölkəyə cəlb olunmasına təminat yaradır, xarici fərdi kapitalın çatışmadığı hallarda öz fondları hesabına onlara müvafiq köməklik göstərir, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafına yardım edir və ölkənin istehsal imkanlarını artırmaq məqsədilə ora beynəlxalq investisiya-

ların cəlb olunmasını stimullaşdırmaq yolu ilə tədiyyə balansının tarazlığını saxlamaq üçün tədbirlər həyata keçirir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçidini sürətləndirmək məqsədilə üzvü olan ölkələrə yardım göstərir. Lakin bu yardım hər hansı bir ölkəyə ümumi maliyyə yardımı xarakteri daşmır. AYİB iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində konkret texniki layihələrin tətbiq olunması üçün kredit təminatı verir. AYİB tərəfindən bəyənیلən layihələr dövlət və ya özəl bölməyə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kreditlə təmin olunurlar.

İslam İnkişaf Bankı (İİB) iqtisadi islahatlar proqramlarını, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan tədbirləri və s. maliyyələşdirir. İslam konfransı ölkələri arasında səmərəli ticarət, mədəniyyət, dini və s. əlaqələrin inkişafına yardım edir. İİB-in digər beynəlxalq banklardan fərqi ondan ibarətdir ki, o verdiyi kreditlər üçün faiz almır.

Bu təşkilatlar tərəfindən respublikamıza bu günə qədər bir milyard yarımından çox ABŞ dolları həcmində kredit verilmişdir.

Bu kreditlər müxtəlif layihələrə, o cümlədən neft sektoruna texniki yardıma, Bakının su təchizatına, qaz sisteminin reabilitasiyasına, kənd təsərrüfatına texniki yardıma, ərazilərin bərpa edilməsi üzrə pilot layihələrinə, Mil-Muğan kollektorunun tikintisinə, Ələt-Qazıməmməd yolunun tikintisinə, Xanarx kanalının tikintisinə, Bakı hava limanının inşasına, AZAL təcili TY-1 və TY-2-yə, elektrik sisteminin yenidən qurulmasına, kiçik və orta sahibkarlığa yardıma, «Şimal» DRES-in tikintisinə, Yenikənd SES-in tikintisinə, Mingəçevir SES-in tikintisinə, Transqafqaz dəmir yolunun bərpası layihəsinə, kommertiya kreditinə, investisiya kreditinə, EP-300 zavodun tikintisinə, 1 №-li Bakı İEM-in tikintisinə, 1 №-li Bakı klinik xəstəxanasının

tikintisinə, texniki kreditə, Aeronaviasiya sisteminin yenidən qurulmasına və s. sərf edilmişdir və edilir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, heç bir təşkilat, heç bir ölkə təmənnəsiz kredit vermir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi uzunmüddətli kreditlərin alınması üçün ölkə əhalisinin hər nəfərinə ÜDM-in həcmi 865 dollardan az olmamalıdır.

Azərbaycanda isə adam başına düşən ÜDM-in həcmi normada nəzərdə tutulduğundan aşağıdır. Onda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır: bəs kredit verən təşkilatlar hansı məqsədləri güdür? Əlbəttə, burada iqtisadi və siyasi məqsədlər mövcuddur. Məsələnin siyasi tərəfinə toxunmadan onun iqtisadi cəhətinə yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Məlumdur ki, iqtisadiyyat siyasəti müəyyən edir və o ölkənin siyasəti güclüdür ki, onun iqtisadi potensialı zəngindir və iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmişdir.

ABŞ-ın C.Vaşinqton universitetinin professoru, politoloq Piter Reddavey etiraf edir ki, Qərbin kreditləri və siyasi tövsiyələri Rusiyada əksər neqativ hadisələrin inkişafını nəinki ləngitdi, əksinə, istehsalın həcmnin azalmasına, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin kriminallaşmasına, xaricə kapital axınına, işsizliyin artmasına və s. kömək etdi.¹

Bu fikir nəinki Rusiya şəraiti üçün bütün postsosialist ölkələri üçün məqbuldur.

Bunları nəzərə alaraq **Azərbaycan hökuməti dövlət səviyəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirməlidir. Birincisi**, ölkədə gedən iqtisadi islahatlar birtərəfli deyil, kompleks şəkildə, bütün iqtisadi sistemi əhatə edən çərçivədə həyata keçirilməlidir. **İkincisi**, investisiyaların maliyyələşdirmə sistemi qurulmalı və bu məqsədlə investisiya kreditləri, onların tənzimlənməsi mexanizmi yaradılmalıdır. **Üçüncüsü**, maliyyə bazarı formalaşdırılmalı, onun beynəlmilləşməsi təmin

---

¹ Вах: Проблемы теории и практики упр. журнал. 1999. № 2, с. 26.

edilməlidir. **Dördüncü**, Çin Xalq Respublikasının bazar iqtisadiyyatındakı ciddi islahatları nəzərə alaraq respublikamızın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bəzi cəhətlərindən istifadə edilməli - islahatlar ən ucqar kəndlərdən başlamalı və bütün respublikanı əhatə etməlidir. Hazırda regionların kompleks inkişaf proqramları işlənib hazırlanmışdır. Bunu həyata keçirmək lazımdır. **Beşinci**, iqtisadiyyatın inkişafı milli adət-ənənələrə söykənməlidir. **Altıncı**, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması bir qrupun mənafeyinə deyil, ümumxalq mənafeyinə xidmət etməklə həyata keçirilməlidir. İslahatlar və mövcud inkişaf əhalinin təbəqələşməsinə, yəni bir qrup şəxsin həddən çox varlanmasına, digər qrupun isə yoxsullaşmasına deyil, ümumi sosial-iqtisadi rifah halının yüksəlməsinə xidmət etməlidir. Burada dünya təcrübəsinə istinad etmək lazımdır. Düzdür, **hələ dünyada əhalinin yoxsul təbəqəsinə kredit verilməsi mexanizmi işlənməmiş və dərk edilməmişdir. Lakin, əhalinin yoxsul təbəqəsi üçün belə bir imkan yaradılmasa, özəlləşdirmə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında kəskin uçurum yaradacaq və gələcəkdə bunun qarşısını almaq olduqca çətinlik törədəcəkdir.** Boliviyanın təcrübəsi göstərir ki, kasıblara kreditin verilməsi heç də yüksək risk tələb etmir. Orada xırda və nisbətən kasıb müştərilərə xidmət göstərən «banko sol» hal-hazırda kifayət qədər iri maliyyə təşkilatına çevrilmişdir. **Türkiyədə evdar qadınlara kredit verilməsi mexanizmi çoxdan tətbiq olunur. Bazar iqtisadiyyatı insanların bütün qabiliyyətindən istifadə etmək üçün şərait yaratmalıdır. Ola bilər ki, cəmiyyətdə kimsə şikəstdir, xəstədir, lakin onun müəyyən qabiliyyəti var, ancaq evdən çıxmaq imkanı yoxdur. Belə insanlardan istifadə etmək üçün dövlət müxtəlif qanunlar qəbul etməli və həmin qanunların həyata keçməsi üçün nəzarəti sistemli həyata keçirməlidir. Yeddinci**, iqtisadiyyatın hərtərəfli dinamik inkişafı təmin

edilməlidir. **Səkkizinci**, artıq ölkəmizdə Neft Fondu kifayət qədər formalaşdığından və digər valyuta ehtiyatları yarandığından, bu ehtiyatlardan istifadə etməklə kredit alınmasının qarşısını kəsmək məqsədilə bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. **Doqquzuncu**, aparılan iqtisadi islahatlar, hər şeydən əvvəl, işsizliyin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. **Onuncu**, yığımların investisiyalara çevrilməsi ciddi problemdir və bu mexanizm işlənilib hazırlanmalıdır. **On birinci**, xarici iqtisadi amillər investisiya prosesində nəzərə alınmalıdır. **On ikinci**, xarici investisiyaların dövlət sığortalıması mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan eyni zamanda bir sıra beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Bu təşkilatlara üzv olmağın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, respublikamız onlara üzvlük haqqı verməlidir. 2004-cü ilin dövlət büdcəsində beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı xərcləri 48139,9 mln. manatdır.¹ 2005-ci ilin dövlət büdcəsində isə beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqə xərcləri 39929,2 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur.²

Azərbaycanın üzv olduğu Beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakılardır:

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı;
- BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət təşkilatı;
- Ümumdünya səhiyyə təşkilatı;
- İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı;
- Qara dəniz parlamentlərarası iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatına;

---

¹ Bax: «Xalq qəzeti». 28 dekabr 2003-cü il.

² Bax: «Xalq qəzeti». 31 dekabr 2004-cü il.

- ATƏT-in Parlament Assambleyası;
- MDB-nin İcra Katibliyi;
- MDB-nin Müdafiə Nazirliyi Şurası;
- MDB-nin Parlamentlərarası Assambleyası;
- Beynəlxalq Valyuta Fondu;
- Dünya Bankı;
- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı;
- Asiya İnkişaf Bankı;
- İslam İnkişaf Bankı

Maliyyələşdirmədə xarici mənbələrdən istifadə etməklə yanaşı Azərbaycan xalqı öz hesabına əldə olunmuş vəsaitlə də qismən islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatda müəyyən dəyişikliklər əldə etməyə, az da olsa nail ola bilmişdir. Bununla belə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf sürəti Qərbi Avropa ölkələrinin inkişaf sürətindən xeyli geri qalır. Ancaq Respublikamız öz ehtiyatları ilə dünya iqtisadiyyatı prosesinə inteqrasiya olunmuş, və öz problemlərini həll etmək imkanı əldə etmişdir.

Azərbaycanın xarici borcunun meydana gəlməsi təbiidir və xarici kapitalın bazar maraqları respublikamıza sərbəst surətdə daxil olmaqdadır. Ona görə də Azərbaycanın xarici investorlar qarşısında götürdüyü öhdəliklər borc kimi, bankın əmanətçilər qarşısındakı və yaxud da korporasiyaların səhmdarları qarşısındakı öhdəlikləri kimi görünür.

Məlumdur ki, Azərbaycan xarici investorların diqqət mərkəzindədir. Bu investorlar içərisində öz ölkələrində gizli iqtisadiyyatın nümayəndələri də az deyil. Onların külli miqdarda «çirkli» pulları var. Bu pullar respublikamıza axır və yaxud axa bilər. Təbiidir ki, bu sahibkarlar haqqında bizdə heç bir təsəvvür olmadığı halda, həmin “çirkli” pullar “təmizlənilir” və ölkədən çıxarılır. Bunun qarşısını qətiyyətlə almaq lazımdır. Ona görə də investisiya qoymaq istəyən hər

bir xarici vətəndaşın kimliyi haqqında informasiya əldə edilməsi respublikamız üçün ən vacib məsələlərdən biridir.

Vaxtaşırı Azərbaycanda belə bir fikir səslənir ki, əgər bütün xarici investorlar respublikamızdan öz pul vəsaitlərini götürsələr Azərbaycan iqtisadiyyatı hansı vəziyyətə düşə bilər? Belə bir təhlükə qorxusu bu gün o qədər də real deyildir. Azərbaycandan iri maliyyə vəsaitlərini kənara çıxarmazdan əvvəl, onların investisiya edilməsi üçün alternativ imkanların olduğunu aydınlaşdırmaq zəruridir. Hazırda dünya təsərrüfatında müqayisə edilə bilən potensiala malik, artım dinamikasını ifadə edən və bu vəsaitləri qəbul etmək qabiliyyəti olan ölkənin və ölkələr qrupunun olduğunu müəyyən etmək vacib məsələlərdəndir.

Belə ki, dünya bir neçə ölkədən ibarət deyil. Dünya ölkələrinin iqtisadi maraqları müxtəlifdir və onlar bir neçə cəbhəyə bölünürlər. Bəzi ölkələrin kapitalları Azərbaycanı tərk edirsə, digər ölkələrin şirkətlərinin diqqəti respublikamıza cəlb edilir. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, dünyada enerji problemi var. Nə qədər ki, Azərbaycanda neft resursları mövcuddur ölkəmiz xarici investorların diqqət mərkəzində olacaqdır.

1997-ci il mart ayının 6-7 Bakıda «MDB ölkələrində xarici investisiya: imkanlar, perspektivlər və əməkdaşlıq problemləri» mövzusunda keçirilən **konfrasda Böyük Britaniya səfiri Tomas Yanq cənablarının çıxışı oldu. O qeyd etdi ki, Xəzər dənizinin neft sənayesi Azərbaycan xalqı üçün qibtə ediləcək, yaxşı bir qismətdir. Burada təbii ehtiyatlar var və bu da öz növbəsində potensial sərmayəçilərin Bakıya axışmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan hökuməti sadəcə olaraq oturub xarici neft şirkətləri ilə görüşməli, tədqiqatın və istehsalatın şərtləri ilə razılaşmalıdır. Çox milyardlıq dollar investisiyası özü gələcəkdir.**

Əgər mən Cənubi Qafqazda, Qərbin MDB ölkələrində və ya Qərbi Avropada maşınqayırma zavodu qurmaq istəyən Yaponiya maşın istehsalçısının məsləhətçisiyəmsə, onda mən bu zavodun harada yerləşdirilməsinə çox ciddi baxmalıyam. Mən həmçinin investisiya cəlb etmək istəyən ölkələri də nəzərdən keçirir və onların bütün həyat yollarına baxıram. Mən hər bir ölkə haqqında aşağıdakı sıra ilə sual edirəm:

- Ölkədə siyasi və iqtisadi sabitlik varmı?
- Xarici investisiya barədə aydın və cəlbedici milli qanun qüvvədədirmi?
- Xarici investisiyanı qoruyan sistem qüvvədədirmi?
- Ədliyyə Nazirliyində şirkətin qeydiyyatdan keçirilməsi nə dərəcədə asandır?
- Əgər hökumət dəyişərsə, qanunda əlverişli olmayan dəyişikliklər riski mümkündürmü?
- Şirkətin vergiləri çox qısa bir xəbərdarlıqdan sonra artırıla bilərmi?
- Aiddiyyəti olan ölkədən maşının ixrac edilməsi nə dərəcədə asandır?
- Gəlirlərin ölkədən çıxarılması nə dərəcədə asan olacaq?
- Mənim pul verməli olduğum elə bir gizli ödənişlər varmı? Məsələn, fabrikin tamamlanmamışdan əvvəl kimsə məndən rüşvət verməyi xahiş edəcəkmi?

Tomas Yanq göstərir ki, bu suallar açıq-aşkar kommersiya xarakterli suallardan – daxili maşın bazarının böyüklüyü, yaxınlıqdakı ixracat bazarının həcmi; yerli işçi qüvvəsinə veriləcək əmək haqqı və sairədən tamamilə asılı deyil. Hətta xarici sərmayəçilərin burada üzləşə biləcəyi sürprizləri minimuma qədər azaltmaq lazımdır. Bu sürprizlərə verginin gözləmədən artırılması və ixrac üçün

şərait daxil edilə bilər. Sərmayəçilərin istədiyi işə aydınlıq və qabaqcadan xəbərdarlığın olmasıdır.¹

Göründüyü kimi, **öz tamahkar məqsədlərini güdən bəzi qrupların və ayrı-ayrı şəxslərin konqlomeratına çevrilən bir sıra sahələrdə dövlət mexanizminin qeyri-mütəşəkkilliyi və korrupsiyaya qurşanması hazırda xarici investitorları qorxudur. Bundan əlavə vergiqoymada yerli özbaşnalıq, iqtisadiyyatın müəyyən sahələrində məmurların bürokratik hökmü, hər hansı bir kommertiya layihələrinin reallaşması və mühüm qərarların qəbul edilməsi zamanı razılaşıma qaydalarının çətinliyi və uzun müddət davam etməsi halları da mövcuddur.** Qeyri-sabitlik ölkədə investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarda və digər normativ-hüquqi aktlarında tez-tez edilən dəyişikliklərdə öz əksini tapır. Müqavilə qaydasında işlənmiş dürüst və unifikasiya olunmuş normativ baza zəifdir.

Xarici investisiyaların ölkəyə axınına kifayət qədər mənfi təsir göstərən mühüm problemlərdən biri – cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bəzi sahələrinin kriminallaşmasıdır. Bu hər şeydən əvvəl, maliyyə-kredit sferasında, iri dövlət proqramlarının və investisiya layihələrinin reallaşmasında, yanacaq-energetika kompleksi kimi iqtisadiyyatın başlıca sahələrinə kriminal strukturların kök salmasında təzahür olunur.

---

¹ Bax: «525-ci qəzet». 12 mart 1997.

VI FƏSİL

TRANSMİLLİ KORPORASIYALAR VƏ QLOBALLAŞMA

- 6.1. Transmilli korporasiyaların mahiyyəti, genezisi və təkamülü 414-427**
- 6.2. Transmilli korporasiyaların səciyyəvi xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikası..... 427-461**
- 6.3. Beynəlxalq əmək bölgüsü və TMK 461-473**
- 6.4. Qloballaşmanın anatomiyası və sosial-iqtisadi nəticələri 473-509**
- 6.5. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neft strategiyası 509-539**

6.1. Transmilli korporasiyaların mahiyyəti, genezisi və təkamülü

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatı strukturunda çox mühüm dəyişikliklər baş verir. Transmilli korporasiyaların (TMK) meydana gəlməsi kapitalın beynəlmilləşməsinin təzahürlərindən biridir. Müxtəlif ölkələrin şirkətlərinin əlaqələrinin qovuşması və beynəlxalq (ölkələrarası) sənaye, bank və digər birliklərin əmələ gəlməsi kapitalın beynəlmilləşməsinin mühüm istiqamətidir. Bu şirkətlər onlara qoyulan kapitalların milli mənsubiyyətinə görə beynəlxalq şirkətlərdir. Bu şirkətlərdə müxtəlif ölkələrin inhisarçı qruplarının mənfələri təmsil olunmuşdur. Hal-hazırda dünyanın ən əsas məhsuldar qüvvələri iri istehsalçı şirkətlərə, bütün planetimizin fəaliyyət sahəsi olan TMK-lara məxsusdur. Onun ənənəvi subyektləri olan milli dövlətlərlə və firmalarla yanaşı qlobal iqtisadiyyat çərçivəsində TMK-lar, çoxsaylı beynəlxalq təşkilatlar və regionlar aktiv fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar meqoiqtisadiyyat meydanında fəaliyyət göstərən iştirakçılardır. Özü də, söhbət sadəcə olaraq yeni iştirakçıların əmələ gəlməsindən yox, həm də onların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi iştirakçıların funksiyalarında ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunmasından gedir.

Bu gün, globallaşma dövründə bəşər sivilizasiyasının inteqrasiya proseslərini, iqtisadi, siyasi, mədəni, milli inkişafı transmilli korporasiyaların fəaliyyətini nəzərə almadan təsvür etmək qeyri-mümkündür. Transmilli (transnasional) korporasiyalar (latınca «transe» -«içərisindən», «arasından» «üzərindən», «ortasından» + «nationale» - «xalq», «millət» + «korporatio» - «birlik», «birləşmə» deməkdir) - beynəlxalq konsernlərdir; istehsalda, əmtəələrin satışında aparıcı mövqelərinə görə dünya miqyasında fəaliyyət göstərən ən iri

şirkətlərdir, başqa sözlə öz əməliyyatlarının əsas hissəsini ölkənin sərhədlərindən kənarında həyata keçirən şirkət, yaxud firmalardır. Korporasiya fiziki və hüquqi şəxslərin vahid hüquqi subyektdə birləşməsidir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda, «Transmilli korporasiya» kateqoriyası müəyyən edilərkən müəlliflər TMK-nın formalaşmasının əsas əlaməti kimi məhz beynəlxalq əməliyyatları qeyd edirlər. Onlar TMK-ya bu cür tərif verirlər: «Transmilli korporasiya - birbaşa xarici investisiyalaşmanı həyata keçirən firmadır». Digər bir oxşar tərifə görə: «TMK - iki və ya daha çox ölkədə istehsal aktivlərinə malik olan və ya nəzarət edən firmadır». Müasir iqtisadi mühitdə TMK-nın mahiyyəti səciyyələndirilərkən onun xarici fəaliyyəti əsas əlamət kimi göstərilir: «Transmilli şirkət- öz əməliyyatlarının əsas hissəsini ölkənin sərhədlərindən kənarında həyata keçirən firma, korporasiyadır ki, o bir ölkədə, çox zaman isə bir neçə ölkədə qeydiyyatdan keçir və bu ölkələrdə şöbələr, filiallar, müəssisələr şəbəkəsinə malikdir».¹

Transmilli şirkətlər dedikdə, aktiv vəsaiti olan milli inhisarlar nəzərdə tutulur. Transmilli şirkət – bir dövlətin hüdudlarından kənara çıxan xarici aktivlərlə və satış-ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan milli şirkətdir. Bu zaman şirkətin nəzarət səhm paketi təsisçi ölkənin nümayəndəsinə məxsus olur, filiallar və qız şirkətləri isə – qarışıq müəssisələr də ola bilərlər.

Çoxmilli şirkətlər – əsasən bir sıra ölkələrin milli şirkətlərinin istehsal, elmi-texniki, ticarət əsaslarında birləşməsi formasıdır. Başqa sözlə, çoxmilli şirkətlər – çoxmilli səhmdar kapitalının və mərkəzin, çox milli idarəetmənin mövcudluğu ilə xarakterizə olunan istehsal və elmi-texniki əsasda

---

¹ Вах: Пашин С.Т. Функционирование транснациональных компаний: организационно- экономическое обеспечение. М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2002, с.8.

bir sıra dövlətlərin milli şirkətlərini birləşdirən beynəlxalq şirkətlərdir.

Müasir TMK-lar bugünkü inkişaf səviyyəsinə, güclü potensialına, dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyə nail olana qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişlər. Ancaq bu inkişaf yolu hər ölkədə, həmin ölkənin xüsusiyyətlərindən, təbii şəraitindən, adət-ənənələrindən, dünya ölkələrində tutduqları mövqelərindən asılı olaraq müxtəlif formalarda fəaliyyətə başlamış və inkişaf etmişdir. Transmilliləşmə dünya təkrar istehsal proseslərinin səmərəliliyinə və müxtəlif ölkələrdə iqtisadi şərtlərin tarazlaşmasına səbəb olur. TMK-lar yarandığı dövrdən əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya məruz qalmışlar. **TMK-ların inkişaf səviyyəsi xeyli dərəcədə ölkə iqtisadiyyatının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi səviyyəsindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, həmin ölkədə milli inhisarlar mövcuddur. Milli inhisarlar TMK-ların yaradılmasının əsasını təşkil edir.** Belə ki, hələ XVIII əsrdə klassik kapitalizmin inkişafı İngiltərədən başlamışdı. Heç də təsadüfi deyil ki, K.Marks kapitalist istehsal münasibətlərinin təhlilini İngiltərə iqtisadiyyatının timsalında şərh etmişdir. Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq İngiltərədə ilk liberallaşma prosesi həyata keçirilmişdir. İngiltərədə baş vermiş sənaye inqilabı, texnika və texnologiyanın inkişafı TMK-ların yaranması üçün demək olar ki, əsaslı rol oynamışdır. Digər tərəfdən, İngiltərə Avropa ölkələri arasında müstəmləkə siyasətini yeridən və müstəmləkələrə malik olan inkişaf etmiş bir ölkə idi. İngiltərədə yaradılmış «Ost-Hindis-tan» şirkəti TMK-ların yaranmasının əsasını qoymuş oldu. O, 1602-ci ildə yaranıb.

Dünyada məşhur olan ABŞ korporasiyası «Prokter end Gembl» sabun və şam istehsalı üçün 1837-ci ilin 31 mart tarixində Uilyam Prokter və Ceyms Gemblin tərəfdaşlığı nəticəsində yaranmışdır. Xüsusilə U.Prokterin və C.Gemblin

Oliviya və Elizabet Norris bacıları ilə evlənməsi firmanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Şirkət sürətlə inkişaf etmiş, və yalnız 1890-cı ildə korporasiya-səhmdar cəmiyyəti kimi qeydiyyatdan keçmişdir.

Müasir dünyanın ən iri neft korporasiyası hesab olunan «Eksson-Mobil» 1882-ci ildə özünün «Standart oyl of Nyu-Cersi» şirkətini qeydiyyatdan keçirən Con D.Rokfellerə borcludur. 24 ölkədə emal müəssisələrinə və 100-dən artıq ölkədə neft məhsullarının təchizat sisteminə malik olan bu neft-kimya nəhəngi «Eksson-Mobil» korporasiyası vahid korporasiya kimi 1999-cu ilin 30 noyabr tarixindən fəaliyyətə başlamışdır və həmin il onun satış üzrə dövriyyəsi 164 mlrd. dollara çatmışdır. 2000-ci ildə isə 286 mlrd. dollardan çox təşkil etdi və bu göstəriciyə görə korporasiya dünyada üçüncü yeri tutur. Birinci yeri isə 1892-ci ildə yaranan 2000-ci ildə 477 mlrd. dollar, 2001-ci ildə isə 482 mlrd. dollar təşkil edən ABŞ-ın «Ceneral Elektrik» konserni tutur.

1903-cü ildə Henri Ford tərəfindən 12 tərəfdaşla birgə yaradılan müəssisə tədricən dünyada avtomobil istehsalına görə ən böyük şirkətə - «Ford motor kompani» korporasiyasına çevrildi.¹ TMK-lar yarandıqları ilk dövrlərdə ticarətlə məşğul olmağa başlamışlar. Məlumdur ki, ki, ticarətə qoyulan kapital tez bir zamanda mənfəət əldə etməyə imkan verir. Bu şirkətin özünəməxsus gəmiləri, nəqliyyat vasitələri var idi. Onlar müstəmləkə ölkələrindən bu nəqliyyat vasitəsilə ucuz qul, xammal, ədviyyat, ətriyyat malları gətirirdilər. TMK-ların yarandıqları gündən başlıca məqsədləri dünyanın müxtəlif ölkələrindən ucuz xammal alıb, bu xammaldan müxtəlif məhsullar istehsal edərək onları dünya bazarlarına çıxarmaqdan ibarət idi. Respublikamızın müasir vəziyyətini TMK-ların yarandığı dövrlərlə müqayisə etsək,

---

¹ Вах: Пороховский А.А. Акционерный капитал в экономике США. «США·Канада» экономика-политика-культура журнал . 2001. № 9, с. 4-5.

sanki bir neçə əsr yenidən yaşayırıq, çünki böyük şirkətlərin Azərbaycanadakı yeganə maraqları xammaldır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar TMK-ların fəaliyyətində əsaslı dönüş yarandı. Bu proses XX əsrin ikinci yarısından başladı. Belə ki, tarixi nöqtəyi-nəzərdən bu dövr texnologiyanın istehsal prosesinə tətbiq edilməsi ilə bağlı idi. Texniki tərəqqi əsasən elmi kəşflər sayəsində irəliləyirdi. Bu dövrdə istehsal getdikcə ölkə sərhədlərindən kənara çıxmağa başlayır və bunun nəticəsində TMK-lar getdikcə xarici valyutaya daha çox ehtiyac duyurlar. Bu proseslərdə ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya TMK-ları əsas aparıcı yerləri tuturlar və daha aktiv iş aparırlar.

XIX əsrin sonuna yaxın yüksək texnologiyaları istehsala tətbiq edən TMK-lar öz mənfəətlərini tədricən artırır və bunun nəticəsində onların əlində artıq kapital cəmləşməyə başlayır. Bu artıq kapitaldan sərfəli istifadə edən şirkətlər müflisləşmiş şirkətlərin əmlakını satın alır, onların idarə edilməsi sistemini ələ keçirirdilər. Bu proses həm şaquli, həm də üfiqi istiqamətdə baş verirdi. Başqa sözlə, TMK-lar həm istehsal proseslərinin müxtəlif mərhələlərində iştirak edir, həm də istehsal etdikləri məhsulları eyni bazara çıxarırdılar.

XIX əsrin ikinci yarısında dünya ölkələri arasında müəssisələrin sayına görə İngiltərə birinci yeri tuturdu. **TMK-lar yarandığı gündən təkamül prosesi ilə, tərəddüdlərlə inkişaf etmişdir.** Belə ki, XX əsrin ilk illəri TMK-lar üçün uğurlu olmamışdır. Müxtəlif ölkələrdə baş verən iqtisadi böhranlar, inqilablar və nəhayət Birinci dünya müharibəsi TMK-lar üçün təhlükə yaradırdı. Bu istehsal müəssisələrinin dağılması, dövlətlər arasında olan düşmənçilik münasibətləri üzündən onların filiallarının bağlanması prosesi baş verir və nəticədə çoxları müflisləşib sıradan çıxırdı.

Lakin məqsədi mənfəət əldə etmək olan sahibkarlıq dünyası TMK-ların məhv olmasına imkan vermədi. Daha çevik, daha riskli sahibkarlar yeni dövrün tələblərinə cavab verən TMK-lar yaratdılar. Yeni yaranan və yaxud çevikliklə istiqamətini dəyişən TMK-lar təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə nüfuz edib, elmtutumlu məhsul istehsalına başladılar. Bu, elmi-texniki tərəqqinin daha da sürətlənməsinə, elm və texnikada yeni-yeni irəliləyişlərə gətirib çıxartdı.

İkinci dünya müharibəsi də sahibkarlıq dünyasında yenedən çətin vəziyyət yaratdı. Müharibə bütün Avropa ölkələri ilə bərabər dünya ölkələrinə də sirayət etdi. Lakin müharibədən sonra Avropa İttifaqı üzvü olan ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. XX əsrin sonlarında Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatında sürətli yüksəliş baş vermişdir, ABŞ və Yaponiyada yüksək həyat səviyyəsinə və sürətli iqtisadi artıma nail olunmuşdur. Macarıstan, Malayziya, Çin, Çili, Koreya Respublikası kimi müxtəlif ölkələr orta əmək haqqının xeyli yüksəldilməsində və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasında uğurlar qazanmışdır. Belə bir şərait TMK-ların inkişafına öz təsirini göstərdi. Tarixdən məlumdur ki, müharibədə bir sıra ölkələr həddindən artıq varlanır, bəziləri isə müflisləşir.

Müharibədən, ziyandan və dağıntılardan müəyyən qədər kənarda qalan ABŞ sahibkarları TMK-ları ağıla sığmaz dərəcədə inkişaf etdirərək yüksək mənfəət əldə etdilər. Beləliklə, maraqlı dövlətlərin başı müharibəyə qarışdığı halda, böyük məbləğdə kapital ABŞ TMK-larının əlində cəmləşdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə ABŞ TMK-larının hegemonluğu dövlət tərəfindən güclü müdafiə olundu və onlar öz siyasətlərini dünya ölkələrinə yeritməyə başladılar. TMK-ların əldə etdikləri kapital nəticəsində ABŞ iqtisadiyyatı daha da inkişaf etməyə başladı və eyni zamanda bu kapitalı dünyanın müxtəlif ölkələrində maraq dairə-

sində olan sahələrə qoyaraq onları inkişaf etdirdilər. Müharibədən sonrakı illərdə bütün çətinliklərə baxmayaraq, Yaponiya, Kanada və Qərbi Avropanın bir neçə inkişaf etmiş ölkələrində TMK-lar öz inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur.

Məlumdur ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya sosialist və kapitalist sistemlərinə bölündü. Bu istər-istəməz TMK-ların inkişafında müəyyən çətinliklər yaratdı, lakin onların inkişafına tam mane ola bilmədi. Digər tərəfdən, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində milli-azadlıq hərəkatlarının başlanması, müstəmləkə sisteminin dağılması TMK-ların fəaliyyətində dönüş yaratdı. TMK-lar kapitalla ehtiyacı olan bu ölkələrlə bərabər tərəflər kimi müqavilələr bağlayaraq, onların ucuz xammal və işçi qüvvəsindən istifadə etməyə başladılar. Onlar bu ölkələrdə öz müəssisələrini açır, yeni texnologiyalarını tətbiq edir, yerli kadrların ixtisaslaşmasına vəsait ayırır (bu həm də siyasətdir) və həmin ölkələrin bütün qanun və qaydalarına rəyəət edirdilər. Bəs keçmiş SSRİ-də vəziyyət necə idi? SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə satılmaq və satılmış texnikaya xidmət göstərmək üçün sovet təşkilatlarının yaratdığı 300-ə yaxın şirkət xaricdə işləyirdi. Daha sonra xarici kapitalla birgə müəssisələr yaranmışdı. Xüsusilə də balıqçı gəmlərinə və s. xidmət göstərmək üçün. Əsasən nəzarət səhm paketi sovet təşkilatlarına məxsus olan şirkətlər xarici ticarət birliklərinə tabe idi. Məsələn, avtomobillərin satışı və texniki xidmətlə məşğul olan şirkətlər müvafiq avtomobil zavodlarının strukturuna daxil deyildi, yəni ən iri sovet müəssisələrinin transmilliləşməsi baş vermədi.

Beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdikcə iqtisadiyyatın yeni-yeni sahələri yaranır. Buna uyğun olaraq TMK-ların fəaliyyət dairəsi genişlənir. TMK-lar getdikcə əmək tutumlu sahələrə daha çox kapital qoyurlar. Bu da onların elmi-tədqiqat işlərinə daha çox kapital sərf etmələrinə gətirib çı-

xarır. Xüsusilə XX əsrin 50-ci illərindən sonra elmi-texniki inqilabın baş verməsi nəticəsində TMK-lar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif fundamental elm sahələrinə dair elmi-tədqiqat institutlarının, laboratoriyaların, təcrübə mərkəzlərinin yaradılmasına daha çox kapital ayırmağa başladılar.

60-cı illərdə TMK-lar daha nəzərə çarpacaq dərəcədə fəallaşmışdılar. Onlar ETİ-nin nailiyyətlərindən geniş istifadə edirdilər. TMK-lar bu dövrdə konsernlər və konqlomeratların təşkilati-iqtisadi formasında çıxış edirdilər.

80-cı illərin əvvəllərində tədricən TMK-ların qlobal formaları yaranmağa başladı. Bu cür qlobal TMK-lar dünya bazarlarının bölüşdürülməsi, dünya miqyasında rəqabətin həyata keçirilməsi, yeni informasiya texnologiyaları əsasında öz filiallarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, bu filialların, zavodların və birgə müəssisələrin vahid beynəlxalq idarəetmə şəbəkəsinə birləşməsi və s. xüsusiyyətlərinə görə seçilirdi. 90-cı illərin sonlarında ABŞ-ın bütün ixracının 30%-dən çoxu və idxalının 20%-i ABŞ-ın ana şirkətləri və onların xarici filiallarının payına düşürdü.¹

Məlumdur ki, istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi nəticə etibarilə inhisarların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu proses beynəlxalq miqyasda da baş vermiş və beynəlxalq inhisar birlikləri yaranmışdır. Belə inhisarlaşma ilk növbədə böyük həcmli şirkətlər tərəfindən xaricdə filialların, istehsal müəssisələrinin təsis olunması ilə baş vermişdir ki, bunun da nəticəsində milli şirkətlər beynəlxalq şirkətlər formasını almışdır. TMK-ların yaranması və inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin ilk forması kimi beynəlxalq ticarətin xüsusi rolu olmuşdur. Ticarət sferasında yaranmış ilk şirkətlər öz dövlət sərhədlərindən kənara çıxmış

---

¹ Вах: Зименков Р.И. Международная инвестиционная деятельность США. «США·Канада» - экономика-политика-культура журнал.2002. № 2, с.16.

ölkələr arasında ticarət əlaqələrini genişləndirmiş və bununla da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bünövrəsini qoymuşdur.

TMK-ların yaranmasının əsas məqsədi ilk növbədə yüksək mənfəət əldə etmək marağıdır. Bu maraq kapitalın daha çox gəlir əldə etməyə imkan verən xarici ölkələrdə yerləşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Kəskin rəqabət şəraitində yüksək inhisar mənfəətini əldə etmək marağı beynəlxalq miqyasda istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsinə və mərkəzləşməsinə, onun intensiv miqrasiyasına, ticarətin genişlənməsinə və bu əməliyyatların beynəlxalq miqyasda həyata keçirilməsinə xidmət etməklə, beynəlxalq inhisar birliklərinin əsasında TMK-ların yaranmasına səbəb olmuşdur.

TMK-ların meydana gəlməsində tarixi şəraitin, siyasi amillərin rolu danılmazdır. Bunlarla yanaşı, dünya dövlətlərinin sosial-iqtisadi inkişafındakı qeyri-bərabərlik iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrin xarici kapitalla və böyük dövlətlərin siyasi dəstəyinə ehtiyaclarının olması kimi amillər də TMK-ların yaranmasına öz təsirini göstərmişdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra iqtisadi ədəbiyyatlarda plana uyğunluğun inkişafından, ölkə iqtisadiyyatında onun oynadığı roldan demək olar ki, danışılır. Ancaq, İ.A.Kazakov TMK-ların inkişafını və yaranmasını plana uyğunluqla əlaqələndirir. O yazır ki, plana uyğunluğun inkişafı üçün maliyyə əsasının yaradılmasının obyektiv zəruri nəticəsi kimi TMK-lar yaranır. Onlar dünya iqtisadiyyatının plana uyğunluğunun «kərpicikləridir» və iqiqat diversifikasiya, yəni məhsul və coğrafi diversifikasiya yolu ilə konsernlərdən törənmişlər. TMK-ın xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar həm daxili (firmadaxili), həm də xarici plana uyğunluğu yaradır. Öz-özlüyündə firmadaxili planlaşdırma xüsusi bir şey deyil (hər hansı bir firma, hətta ən kiçik firma belə planlaşdırmaya malikdir), lakin o,

TMK çərçivəsində xüsusi keyfiyyət kəsb edir. Xarici plana uyğunluq ən iri TMK-lar arasında qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində mühüm rol oynayır.

Müəllif sonra qeyd edir ki, dünya iqtisadiyyatında plana uyğunluq ünsürlərinin inkişafına TMK-nın firmadaxili planlaşdırılmasının təsir dərəcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TMK çərçivəsində firmadaxili planlaşdırılmasının yeni keyfiyyəti onda təzahür olunur ki, planlaşdırma münasibətlərinin subyektləri üçün onların subordinasiya prioritetləri dəyişir: birincisi, onların məqsəd və vəzifələri kosmopolitik xarakter daşıyır, onların ərazicə yerləşdiyi ölkənin mənafeyi isə ikinci plana çəkilir; ikincisi, TMK filialları ilə mənzil qərarı arasında firmadaxili münasibətlər xarici iqtisadi fəaliyyət formasında təcəssüm olunur.¹

Göründüyü kimi, İ.A.Kazakov TMK-ların yaranmasını plana uyğunluqla əlaqələndirir. Bu fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Əvvəla, ona görə ki, plana uyğunluq deyəndə biz sosializm cəmiyyətini nəzərdə tutmuşuq. Yəni, sosializmdə aşağıdan yuxarı bütün iqtisadi inkişaf plana uyğun gedir. Deməli, plana uyğunluq ölkə daxilində baş verir. İkincisi, hətta sosializm cəmiyyətində də kapitalist müəssisəsi daxilində plana uyğunluğun baş verdiyini inkar etməmişik. Hər bir müəssisənin daxilində plana uyğun inkişaf baş verir. Lakin, cəmiyyəti miqyasında bu proses baş vermədiyinə görə kapitalizm cəmiyyətində plana uyğun inkişafı bütövlükdə inkar etmişik.

Görünür, İ.A.Kazakov TMK-ların tam plan əsasında fəaliyyət göstərdiyini nəzərdə tutur. Halbuki dünyanın bir sıra ölkələrində dövlət səviyyəsində plan orqanları fəaliyyət gö-

---

¹ Вах: Казаков И.А. Транснациональные корпорации и элементы регулирования в мировом экономическом пространстве. «Вестн. Моск. Ун-та.» Экономика. 2000. № 2, с.19.

stərir və planlaşdırma tətbiq edilir (məsələn, Fransa, Yaponiya və s.).¹

TMK-ların yaranması dövlətin ərazisində fəaliyyət göstərən firma və şirkətlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. TMK-lar çərçivəsində dövr edən firmadaxili və firmalararası əmtəə, xidmət, kapital və texnologiya axınları ayrı-ayrı ölkələrin ixracına müxtəlif cür təsir göstərərək (onu ya stimullaşdırır, ya da məhdudlaşdırır) və daha çox dərəcədə bu ölkələrin beynəlxalq ixtisaslaşmasını müəyyən edərək sahələrarası və ölkələrarası axınların ənənəvi təşkilinə sanki bağlanırlar. Belə ki, bu firmaların əsas fəaliyyəti iqtisadi cəhətdən üstün mövqeyə malik olmaqla yüksək mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş və bu məqsədlə onların fəaliyyəti ölkə sərhədlərini aşaraq yeni-yeni bazarların və istehlakçı ordusunun mənimlənməsinə istiqamətlənmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, milli firmanın fəaliyyət göstərdiyi ölkə xaricində daha imkanlı bazarlar və onların əmtələrinə daha yüksək tələbat mövcuddur. Bununla yanaşı milli sərhədlərdən kənar yərləşən şirkətlər üçün ucuz torpaq, xammal, işçi qüvvəsi əldə etmək imkanı vardır və onlar bu imkandan istifadə etmək üçün xaricdə öz ticarət nümayəndəliklərini, filiallarını, «qız» şirkətlərini, istehsal müəssisələrini, fabriklər və zavodlarını açırlar. Bununla da milli şirkətlər də geniş şəbəkələri özünə qoşaraq milli çərçivəni aşır, istehsal potensiallarını gücləndirir, öz təsir dairələrini genişləndirməklə müasir TMK-lar formasını alır. Bu cür TMK-ların ilk və tarixi formaları kartellər, sindikatlar, trestlər və konsernlər olmuşdur.

---

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-də (və digər sosialist ölkələrində də) iqtisadiyyatın inkişaf formasına planlaşdırma deyildir. Bir sıra bazar iqtisadiyyatı ölkələrində isə buna proqramlaşdırma, yaxud proqnozlaşdırma deyilir. Mahiyyətə hər ikisi planlaşdırma deyildir.

Beynəlxalq aləmdə fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyaların yaranması, tarixi inkişaf yolu və gələcək perspektivləri haqqında fikirlər müxtəlifdir. Bununla belə iqtisadçı alimlərin əksəriyyəti TMK-ların yaranma səbəblərini eyni cür izah edirlər və bunun əsas və başlıca səbəbini milli dövlət sərhədlərini aşaraq, istehsal güclərinin artırılması əsasında istehsalın və ticarətin beynəlmilləşməsində görürlər.

TMK-ların əmələ gəlməsi və inkişafının aşağıdakı əsas səbəblərini göstərmək olar:

- fəaliyyət göstərdikləri xarici ölkələrdə istehsal amillərinin ucuz olması (ucuz iş qüvvəsi, ucuz xammal, torpağın qiymətinin aşağı olması);

- əlverişli xarici bazarların olması (əlverişli əmtəə bazarının, kapital bazarının, maliyyə bazarının olması);

- ölkələrin iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabər inkişaf etməsi (elmi-texniki inkişaf səviyyələrində, maliyyə imkanlarında, ixtisaslı iş qüvvəsi ilə təchiz olunmalarında qeyri-bərabərlik);

- infrastruktur sahələrinin eyni səviyyədə inkişaf etməməsi;

- ölkələr arasındakı münasibətləri tənzimləyən təşkilatların, maliyyə qurmularının, normativ aktların və qanunların olması;

- TMK-ların yaranması və fəaliyyət göstərmələrinin dövlətlər tərəfindən himayə edilməsi (böyük dövlətlərin TMK-ların formalaşması və fəaliyyət göstərmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılmasındakı rolu danılmazdır).

TMK-ların müasir dövrdə sürətlə inkişaf etmələrinin səbəbləri isə aşağıdakılardır:

- elmi-texniki və iqtisadi inhisarçılığın təmin edilməsi;

- rəqabət qabiliyyətinin və sabitliyin yüksəldilməsi;

- xərclərin və vergilərin azaldılması;

- ucuz resursların və yeni bazarların əldə edilməsi;

- istehsal həcmlərinin artması;
- istehsalın diversifikasiyası;
- kapitalın dövriyyəsinin daha da sürətlənməsi və s.

TMK-ların meydana gəlməsi inhisarlaşmanın beynəlxalq xarakter alması ilə bağlıdır və onlar müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərirlər. Bir çox iqtisadçıların əsərlərində transmilli korporasiya termini inhisar anlayışı ilə sinonim kimi nəzərdən keçirilir. XX əsrin əvvəllərində TMK-lar fəaliyyətdə olan kapitalların həcmələri və əməliyyatların müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Əgər əsrin əvvəlində milyardçı şirkətləri (hətta dövriyyəsinə görə) barmaqla saymaq olsaydısa, əsrin sonunda 2-3 milyard (ABŞ dolları) dövriyyəsi olan 4-5 milyard dollarlıq aktivləri olan şirkətlər TMK-lar hesab olunurdu.

BMT uzun müddət TMK-lara illik dövriyyəsi 100 mln. dollardan artıq olan və ən azı 6 ölkədə filialları olan firmaları aid edirdi. Son illər isə bu sahədə dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklər ondan ibarətdir ki, rezident ölkənin hüdudlarından kənarada reallaşdırılan satış payı kimi göstərici firmanın beynəlxalq struktura malik olmasını sübut edir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda «Qlobal şirkətlər», «Çoxmilli şirkətlər», «Beynəlxalq şirkətlər» kimi adlara rast gəlirik. Adlar müxtəlif olsalar da onların hamısı mahiyyət etibarı ilə TMK-dır.

TMK-lar kapitalla görə həm milli, həm də onlara məxsus olan müəssisələrin yerləşməsinə görə beynəlmiləl olurlar. Bundan əlavə şirkətlərə qoyulan kapitalla görə beynəlmiləl olan millətlərarası korporasiyalar da mövcuddur. Bu cür korporativ strukturlar o qədər də çox deyildir və ingilis-holland «Royal Damç Şell» və «Yunilever» kimi korporasiyaların qədim tarixə malik olmalarına baxmayaraq, son onilliklər ərzində müxtəlif ölkələrin firmalarının birləşməsi yolu ilə millətlərarası şirkətlərin yaradılması cəhdləri əksər

hallarda uğursuzluğa düşər olmuşdur. Belə şirkətlərin ki-fayət qədər tez-tez dağılmalarına baxmayaraq, müxtəlif ölkələrin şirkətlərinin yaxınlaşması və birləşməsi prosesi davam edir. Buna misal olaraq avtomobil sənayesində məşhur alman şirkəti «Daymler-Bens» ilə ABŞ-ın «Kraysler» şirkətinin birləşməsini göstərmək olar.

6.2. Transmilli korporasiyaların səciyyəvi xüsusiyyətləri və inkişaf dinamikası

Beynəlxalq səviyyədə qüdrətli olan transmilli korporasiyaların yaradılması prosesləri yalnız istehsal sferasında yox, həm də ticarətdə, bank işində və s. sahələrdə baş verir. TMK-lar istehsalın, ticarət və bank fəaliyyətinin xeyli hissəsinə nəzarət edirlər. Dünya ticarətinin 2/3 hissəsi bu korporasiyaların payına düşür. Bank kapitalının transmilliləşməsi sənaye kapitalına nisbətən sürətlə baş verir. Bu səbəbdən transmilli banklar (TMB) transmilliləşmə dərəcəsi və ölçülərinə görə TMK-ları qabaqlayır. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə 500-ə yaxın iri bank (sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin 50.000-dən çox bankından) mühüm rol oynayır ki, bunların da təqribən üçdə bir hissəsinin 2 mlrd. dollara yaxın aktivləri, xarici nümayəndəliklər şəbəkəsi, ən azı beş ölkədə filialları və qız kampaniyaları vardır. Beynəlxalq əməliyyatların və xarici kreditlərin çox hissəsi əsas maliyyə resurslarına real şəkildə nəzarət edən TMB-lər vasitəsilə həyata keçirilir. Dünyanın aparıcı TMB-ləri «Day-İçi Kanqye benk» (Tokio) və «Benk of Amerika» hesab olunur.¹ Beynəlxalq bank qrupları ayrıca bir kreditorun verdiyindən xeyli miqdarda orta müddətli kreditlər verirlər. Çünki, birləşmiş banklardan ibarət kreditorların riskləri onların bu kredit-

---

¹ Вах: Зименков Р.И.Конкистадоры XX века. М.: 1990, с. 25.

lərdə iştirak payları ilə məhdudlaşmışdır. Beynəlxalq qanunvericilikdə çoxmilli şirkətlərin aşağıdakı cəhətləri göstərilir:

1. Çoxmilli şirkətlər kapitalı.
2. Çoxmilli rəhbərlik orqanı.
3. Xarici filialların idarə orqanlarının yerli şəraitə yaxşı bələd olan kadrlarla təmin edilməsi.

Qlobal şirkətlər (cəmiyyətlər) beynəlxalq cəmiyyətlərdən yaranır.

TMK-lar bəzi xüsusiyyətlərinə görə digər birliklərdən fərqlənirlər. Belə ki, TMK-lara daxil olan sahibkarların riski, sahibkarların şəxsi əmlakına deyil, korporasiyanın kapitalına əsaslanır; sahibkarların şəxsi vəsaitləri korporasiyaların vəsaitlərindən ayrılır; korporasiyaların mülkiyyəti səhmlər və paylar şəklində onun sahibləri arasında hissələrə bölünmüşdür; korporasiyaların kapitalı sahibkarların əmlakından ayrılır və qiymətli kağızların spesifik formasına malikdir; korporasiyaların sahibləri korporasiyanın fəaliyyətindən əldə ediləcək gəlirə dair öhdəçiliklərə görə məsuliyyət daşıyırlar; öz öhdəçiliklərindən hüquqi olaraq ayrı mövcud olurlar və məhdud məsuliyyətə əsaslanırlar.

TMK-ların inkişafı nəticəsində qlobal iqtisadiyyat vahid, özünü təkrar istehsal edən sistemə çevrilir. İqtisadiyyatda ali hakimiyyət milli səviyyədən qlobal səviyyəyə keçir və yalnız dünya bazarı sahələrarası və regionlararası təkrar istehsal proporsiyalarının tənzimlənməsinin kifayət qədər səmərəli informasiya mexanizminə malikdir.

TMK statusuna malik olmaq üçün başqa ölkələrdə satılan əmtəələrin yüksək faiz göstəricisinə malik olmaq tələb olunur. Məsələn, İsveçrənin «Nestle» firması məhsulunun 98%-ni xarici ölkələrə satır və öz sahəsində dünyada lider hesab olunur.

Hər bir iri şirkət özünəməxsus cəhətlərinə görə digər şirkətlərdən fərqlənir. Serqeev P.V. TMK-ların birinci yüzlüyünü təşkil edən ən iri şirkətlərin xarakterik cəhətlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

1. Mənsubiyyət baxımından ABŞ şirkətləri ən böyük qrup (100-dən 32-si) təşkil edir. Onların payına xarici qoyuluşların əsas hissəsi düşür.

2. Ən sürətlə inkişaf edən qrup – Yaponiya TMK-larıdır (1990-cı ildə birinci yüzlüyə 11 firma, 1994-cü ildə isə artıq 19 firma daxil idi), Yaponiyanın elektron şirkətləri dünyanın aparıcı TMK-ları qrupunun ən mühüm yeni iştirakçıları sırasına daxildir.

3. Avropa TMK-ları kapital tutumlu və elm tutumlu sahələrdə, xüsusilə kimya və əczaçılıq sənayesində üstün mövqelər tuturlar;

4. Sahə baxımından ən yüksək transmilli indekslə, kimya və əczaçılıq TMK-ları fərqlənir, onların ardınca yeyinti və elektron sənayesi gəlir, siyahını isə xalis ticarət şirkətləri təməmlayir.

Buna baxmayaraq iri TMK-lar arasında hazırda Asiyanın və Latin Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələrinin TMK-ları da var. Bu cür TMK-lar siyahısına «Dey» (Koreya Respublikası), «Hatçison Uampu» (Honkonq) və «Semeks» (Meksika) başçılıq edir.¹

Fridrix Fon Hayek korporasiyaların, iri müəssisələrin inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif fikirləri təhlil edərək göstərir ki, inhisarlar haqqındakı müzakirələrdə tez-tez nəzərə çatdırılan və xatırlatmalı olduğumuz əsas cəhət budur ki, özlüyündə inhisarlaşma deyil, inhisarlar tərəfindən rəqabətin qarşısının alınması zərərliyədir. Bu heç də eyni şey deyildir. Özlüyündə üstün bir idarəetmə prinsipinə əsaslanan inhisar-

---

¹ Вах: Сергеев П.В.Мировая экономика: Вопросы и ответы.- М.: Юриспруденция. 1999, с.76.

laşma bütövlükdə tərifiyyəkdir. Hətta belə bir inhisarçının qiymətləri ona böyük gəlirlər təmin etsə və başqalarının özləri ilə uğurlu şəkildə rəqabət aparmasını qeyri-mümkün etsələr də belə – bu mütərəqqi qurum hesab olunmalıdır. Çünki o eyni miqdarda məhsul istehsal etməkdən ötrü başqalarının istifadə etdiyindən daha az miqdarda resurslardan istifadə edir.¹

Dünya bazarının subyektləri olan inhisarlar qarşılıqlı rəqabətin zəiflədilməsi, satışın və istehsalın əsas funksiyalarının birləşdirilməsi, təsir dairələrinin bölüşdürülməsi yolu ilə öz aralarında güzəştə gedirlər və razılığa gəlirlər. Məsələn, kartel razılaşması çərçivəsində təsərrüfat fəaliyyəti cəhətdən müstəqil olan iştirakçılar rəqabətin ən çox mövcud olan sahələr üzrə satış və alış funksiyalarını, onların məqsəd və şərtlərini (müddət, qiymət, bazarlar, əmtələrin keyfiyyəti) razılaşdıraraq birləşirlər.

Kartel dedikdə, eyni sahədə fəaliyyət göstərən müstəqil müəssisələr (sahibkarlar) arasında əldə edilən qiymətlər, istehsal payları (kvotaları) və satış bazarları haqqında razılaşma nəzərdə tutulur. Kartel – eyni istehsal sahəsinin müəssisələrinin birliyi. Burada birləşən müəssisələr istehsal və kommersiya sahəsində öz müstəqilliklərini saxlayırlar, ancaq qiymət, satış bazarları, eyni texnologiyanın patentlərinin mübadiləsi və s. haqqında razılaşdırıcı sazişlər bağlayırlar. Deməli, kartel - istehsal və satış müstəqilliyini saxlayaraq istehsal kvotası, qiymətlər, bazarların bölüşdürülməsi, patentlərin mübadiləsi, satış bazarları, satış şərtləri, tədiyyə vaxtı və sairədə hər bir iştirakçının payı haqqında sazişə gələn sahibkarlar birliyi. Kartel sazişi - rəqabət mübarizəsini zəiflətmək və məhsulun istehsalında və satış bazarlarında inhisar mövqelərinə yiyələnmək üçün razılaşmış söylər

---

¹ Bax: Fridrix Fon Hayek. Hüquq, qanunvericilik və azadlıq. Cild 3, Azad insanların siyasi qaydaları. Bakı, «Qanun». 2002, s.135.

əsasında daha yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə eyni adlı məhsulların istehsalçıları arasında sazişdir. Kartel qiyməti - rəqibləri aradan götürmək və inhisar mənfəəti əldə etmək məqsədilə kartel iştirakçıları tərəfindən razılaşdırılmış inhisar qiymətləridir.

İxrac və idxal kartelləri xarici bazarlarda əmtələrin satışı və alışının təşkil edilməsi məqsədilə yaradılır. Müxtəlif ölkələrdən olan şirkətlər arasında razılaşma üzrə yaradılan beynəlxalq kartellər xarici ticarət əməliyyatları üzrə böyük miqyaslı əməkdaşlıq haqqında razılığa gəlirlər. Kartel birləşmələri iştirakçıları orta və xırda firmalarla yanaşı xarici bazarlara nəzarəti gücləndirmək məqsədi ilə də yaradıla bilər.

Bir qayda olaraq dövlət «sağlam» rəqabətin inkişafına əngəl törədən inhisar birliklərinin fəaliyyət sferasını və miqyaslarını məhdudlaşdırmaq imkanına malikdir. Bəzən inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət qanunvericilik qaydası ilə ya kartellərin yaradılmasını ümumiyyətlə qadağan edir, ya da onların fəaliyyətini ciddi nəzarət altına alır. Lakin, bir çox hallarda ixracla məşğul olan kartellər, müəyyən mənada, bu məhdudluqlardan azaddır və hətta əlavə güzəştlər də ala bilərlər. Kartellərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ABŞ, AFR, İngiltərə və Yaponiya qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Bu ölkələrdə kartellərin yaranmasına, onların fəaliyyət şərtlərinin dəyişdirilməsinə də yol verilir. Yeni yaradılan kartellər qeydiyyatdan keçməli və onların fəaliyyətində aşkarlıq olmalıdır.

Başqa bazarlarla müqayisədə Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə görə onların bazarları açıqdır və buna görə də Avropa Birliyi bazarı çərçivəsində kartel razılaşdırmaları qadağan olunmuşdur.

Kartellər çərçivəsində xarici ticarət və istehsal əməliyyatlarının təşkil müxtəlif formalarda aparılır. Xaricə əmtəə

satışı razılaşdırılmış şərtlərlə, həm kartel üzvləri vasitəsi ilə birbaşa, həm də ticarət assosiasiyaları, ticarət şuraları vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Habelə ixrac kompaniyaları və mərkəzləşdirilmiş agentlər vasitəsilə də satıla bilər. Bu onu göstərir ki, kartellər sıx tellərlə bağlı olan bir təşkilat deyildir. Buna görə də kartellər uzun müddətli rəqabətə tab gətirə bilmirlər.

Beynəlxalq inhisar birliyi formalarından biri də sindikattır. «Sindikata» anlayışı öz mənşəyinə görə yunan sözü «sundikos» olub - «birgə fəaliyyət göstərən» deməkdir. Sindikat - yekcins əmtəələr istehsal edən müəssisələrin elə birliyidir ki, istehsal vasitələri iştirakçıların öz mülkiyyətində qalır, istehsal olunan məhsul sindikatın mülkiyyəti olur və yaradılmış xüsusi idarə heyəti tərəfindən reallaşdırılır. Sindikata daxil olan müəssisələr istehsal və hüquqi müstəqilliyini saxlayır, satış müstəqilliyini isə itirirlər. Sindikat, səhmdar cəmiyyətin daha möhkəm hüquqi formasıdır. O, xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağlı bütün səylərini birləşdirir. Sindikat öz funksiyalarını müştərilərin tapılması, qiymətin müəyyən edilməsi, kreditləşməsi, ödənişlərin alınması və s. formasında həyata keçirir. Sindikat iştirakçıları onun idarə edilməsini öz üzərinə götürərək istehsal, planlaşdırma, kvotalaşdırma ilə məşğul olurlar. Bir qayda olaraq sindikatın iştirakçıları daha çox paya sahib olmaq uğrunda öz aralarında rəqabət aparırlar ki, bu da bəzən sindikatın parçalanmasına, ya da trestə çevrilməsinə səbəb olur.

«Trest» anlayışı öz mənşəyinə görə ingilis sözü «trust» olub «etibar», «inam» deməkdir. Trest inhisarın elə formasıdır ki, burada istehsal vasitələri üzərində mövcud sahibkarlar qrupunun birgə mülkiyyəti yaranır. Trestə daxil olan müəssisələr özlərinin istehsal - kommersiya və hüquqi müstəqilliyini itirirlər. Trest sahibkarlar birliyi kimi payçıların birliyinə çevrilir və vahid idarəetməyə tabe olur. Trestə daxil olan müəssisələr həm istehsalı, həm satışı, həm də ma-

liyyəni birləşdirir. Trest mövcud sahədə hökmranlıq edən vahid nəhəng səhmdar cəmiyyəti hesab olunur. Beləliklə, trest istehsal gücünün artırılması, rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi və bazarın dağıdıcı təsirinin aradan qaldırılması məqsədilə yaradılan və ayrı-ayrı üzvlərin əmək birliyinə, kapital, kredit, istehsal və satışda birgə səylərə əsaslanan inhisar birliyi.

İnhisarın mühüm bir forması konserndir. Konsern – formal olaraq müstəqil, lakin üzərində maliyyə nəzarəti qoyulması yolu ilə bir sıra müəssisələri birləşdirən inhisar birliyi. Konsern – formal olaraq müstəqilliyini saxlayan, lakin maliyyə cəhətdən ən iri sahibkarlar qrupu birliyinin rəhbərliyinə tabe olan bir çox sənaye, maliyyə, ticarət, bank, nəqliyyat, rabitə, sığorta və s. şirkətləri özündə birləşdirən birlik, yaxud inhisardır. Konsern – çoxsahəli səhmdar cəmiyyəti, elmi-texniki tərəqqini və istehsalı inkişaf etdirmək, investisiya və maliyyə fəaliyyətini birgə həyata keçirmək məqsədilə sənaye, ticarət, nəqliyyat, xidmət dairəsi, maliyyə müəssisələrinin könüllü birləşməsi formasıdır. Deməli, bir sahənin korporasiyasının kapitalı bəzən onun əsas fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olmayan sahəyə, yaxud sahələrə daxil olur və əvvəlcə qarışıq, yaxud texnoloji cəhətdən ona yaxın sahələri, sonra isə digər sahələri əhatə etməyə başlayır. Beləliklə, çoxsahəli nəhəng korporasiyalar yaranır ki, bunlara da konsern deyilir.

Konsern və trest birlikləri öz fəaliyyətinə kartellər kimi sahədaxili formada başlayırlar. Ancaq, tezliklə onlar müəssisənin texniki imkanlarını və onları maliyyələşdirən bankları bir orbitdə cəmləşdirərək şaquli integrasiyaya keçir. Trestlərin inhisarçılığı milli dövlət çərçivəsi ilə məhdudlaşmır və onlar beynəlxalq təşkilatlanma formasını alır. Tarixən sindikatlar Fransada və Rusiyada, kartellər Almaniyada, trest-

lər ABŞ-da, konsernlər Almaniyada və ABŞ-da daha geniş yayılmışdır.

Bir çox hallarda müxtəlif şirkətlər konsorsium halında müvəqqəti birləşirlər. «Konsorsium» termini öz mənşəyinə görə latın sözü «consortium» olub «birgə iştirak etmə», «əlbir olma» deməkdir. Konsorsium müəyyən maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün bir neçə iri bank, şirkət və s. formaların müvəqqəti birləşməsidir. Konsorsium – iri sənaye tikintisinin həyata keçirilməsi, iri miqyasda maliyyə və kommersiya əməliyyatlarının aparılması və s. məqsədlər üçün bir çox bank və sənaye müəssisələri arasında bağlanan müvəqqəti sazişdir. Qarşıya qoyulan vəzifələr yerinə yetirildikdən sonra konsorsium öz fəaliyyətini dayandırır. Konsorsium konkret məqsədləri – böyük həcmli investisiya proqram və layihələrinin (elmi-texniki, tikinti, ətraf mühitin müdafiəsi) həyata keçirilməsi üçün şirkətlərin müəyyən müddətdə könüllü birləşməsidir. Şirkətlərin konsorsium daxilində birləşməsinin əsas səbəbi – yalnız vəsaitlərin birləşdirilməsi deyil, həm də tərəfdaşlarla maliyyə risklərinin və bəzən də siyasi risklərin bölüşdürülməsidir. Konsorsiumların bir qayda olaraq məqsədləri bahalı sifarişləri və sənaye obyektlərinin tikintisini həyata keçirmək üçün keçirilən hərəraclarda iştirak etmək və bu sahədə imkanlarını səfərbər etməkdir. Birləşdirilmiş iqtisadi güclər bir qayda olaraq tenderlərdə qalib gəlir.

60-cı illərdə Amerikada geniş yayılmış inhisar formalarından biri konqlomeratlardır. «Konqlomerat» termini öz etimologiyasına görə latın sözü «conqzomeratus» olub «yığılmış», «toplanmış» deməkdir. Konqlomerat - texnoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan müxtəlif sahələrin müəssisələrinin xüsusi konsern tipidir. Konqlomeratlar bir-biri ilə funksional əlaqəsi olmayan müəssisələrin iri şirkətlər tərəfindən udulması yolu ilə yaranmışdır. Ancaq hazırda onla-

rın həlqələri arasında istehsal vəhdətlərinin olmaması üzündən çoxu iflasa uğrayır. Konqlomerat – müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinə məxsus olan və bir-biri ilə birbaşa istehsal kooperasiyası əlaqəsi olmayan müəssisələri birləşdirir. Başqa sözlə o, müəssisələr arasında istehsal əlaqələri mövcud olan çoxsahəli konsernlərdən fərqli olaraq bir-biri ilə heç bir istehsal və ya funksional əlaqəsi olmayan müəssisələrin şirkətlər tərəfindən udulması yolu ilə yaradılan birlikdir. Konqlomeratlar XX əsrin 50-ci illərində yaranmış və 60-cı illərdə inkişaf etməyə başlamışdır. Konqlomerasiya isə bir-biri ilə istehsal əlaqələri olmayan nəinki müxtəlif növ istehsalçıların, həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə mənsub firmaların vahid maliyyə rəhbərliyi altında birləşməsi deməkdir.

Milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına, beynəlxalq əmək bölgüsünə və qloballaşmaya qoşulması prosesi TMK-ların fəaliyyətindən çox asılıdır. İstehsalın transmilliləşməsi beynəlxalq əmək bölgüsünün iyerarxiya strukturunda milli iqtisadiyyatların yerini müəyyən edərək onların inkişafına daha böyük təsir göstərir. Müasir dövrdə TMK-lar bir çox ölkələrin iqtisadiyyatlarına dərindən nüfuz etmişdir. Başqa sözlə, bəzi ölkələrin gələcək inkişafı TMK-lardan asılı vəziyyətə düşmüşdür. Bundan əlavə ayrı-ayrı TMK-lar öz iqtisadi gücünə görə hətta bir çox dövlətləri üstələyir.

TMK-lar iki və ya daha çox ölkələrdə təsərrüfat bölmələrinə malik olan, bir və ya bir neçə mərkəzdən bu bölmələri idarə edən beynəlxalq firmalardır. Onlar ən yüksək nəticəyə nail olmaq üçün resursları, texnologiyanı və məsuliyyəti öz aralarında bölüşdürərək razılaşdırılmış siyasəti və ümumi strategiyanı həyata keçirirlər.

TMK-ların dünya iqtisadiyyatında bir növ hökmranlığı respublika iqtisadçılarının da maraq dairəsinə səbəb olmuşdur. «İqtisadiyyat» qəzetində akademik Z.Səmədzadənin

rəhbərliyi ilə qloballaşmaya dair keçirilən dəyirmi masada iqtisadçılar TMK-ların genişlənməsinə müxtəlif aspektdən yanaşmışlar. Məsələn, i.e.d.Ə.Bayramovun fikrincə, TMK-lar dövlət daxilində dövlət olmaq istəyindədir. Dövlət bu aspektdən «gecə gözetçisi» rolunu yerinə yetirməkdədir.

Transmilliləşmə dünya iqtisadiyyatının başlıca səciyyəvi cəhətidir. Hazırda sayı 65 mini ötmüş TMK-ları məcmu şəklində götürsək, onlar dünya iqtisadiyyatının 75%-nə nəzarət edirlər. Bu gün innovasiya sahibkarlığı demək olar ki, bütövlükdə (90 %) onların əlindədir. 500 ən iri TMK-nın ümumi məhsulu dünyanın ümumi məhsulunun 60%-dən çoxunu təşkil edir. Bu TMK-larda demək olar ki, 85 mln. nəfər çalışır. Onların 93%-nin mənzil qərargahı ABŞ-da, Qərbi Avropada və Yaponiyada yerləşir. 50 ən iri TMK arasında 27-si ABŞ-a məxsusdur.¹

Professor M.Meybullayev göstərir ki, müasir şəraitdə TMK-lar öz iqtisadi gücü ilə dünyanın bir çox ölkələrinin iqtisadi gücünü xeyli üstələyir.

Dünyanın ən iri 100 TMK-nın 40-a qədərinin aktivləri «ana» şirkətinin yerləşmiş olduğu ölkələrə məxsusdur. TMK dünya ticarətinin 40 %-ni öz əlində cəmləşdirərək, dünyada istehsal olunan ÜDM-in 1/4-ni istehsal edirlər. TMK-ların daxili dövriyyəsi 8 trilyon dollar həcmindədir. Əgər TMK-lar bir tərəfdən yüksək texnologiyaya əsaslanan sahələri inkişaf etdirməklə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olurlarsa, digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatların qeyri-bərabər inkişafına, ölkələrin siyasi, iqtisadi mənafelərinin dəyişməsinə səbəb olur. TMK-lar həm də bazar iqtisadiyyatının özünü tənzimləməsi ideyasını aradan qaldırır və bazar sisteminə keçid ərəfəsində dünya bazarının

---

¹ Вах: Щербаков В. Глобализация экономики, региональная интеграция, влияние этих процессов на положение трудящихся государственных участников СНГ. «Общество и экономика» журнал. 2002. № 2, с.12.

qloballaşması prosesi ilə həmin bazara daxil olan ölkələrin milli mənafehləri arasında olan ziddiyyətləri dərinləşdirir, eyni zamanda dünyanın aparıcı ölkələri ilə yeni iqtisadi inkişaf yolu seçmiş ölkələr arasında fərqlərin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, TMK-lar dünya iqtisadiyyatının qeyri-bərabər inkişafını sürətləndirərək müntəzəm olaraq maliyyə valyuta böhranlarının baş verməsinə səbəb olur. Ona görə də qloballaşma şəraitində TMK-ların fəaliyyətinə yeni iqtisadi təfəkkürlə yanaşılmalıdır.

Professor A.Şəkəraliyev hesab edir ki, müasir TMK-ların əsas məqsədi yüksək mənfəətin əldə edilməsi ilə yanaşı, bazarı da mümkün qədər genişləndirməkdir. Nəticədə, milli iqtisadiyyatların transmilliləşmə səviyyəsi artır. Bir sıra hesablamalara görə, hazırda TMK-lar dünyada istehsal olunan ÜDM-in 20%-dən 25%-ə qədərini verir. Dünya ticarətinin 1/3 hissəsini TMK-ların mərkəzi və törəmə müəssisələri arasında ticarəti təşkil edir.

TMK tipli iqtisadiyyatlar beynəlxalq ixtisaslaşmanı və rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amildir. Beynəlxalq əmək bölgüsü TMK daxilində və arasında əmək bölgüsü kimi nəzərə çarpır. TMK-lar və transmilli banklar dünya təsərrüfat əlaqələrinin təşkilində aparıcı yer tutur. TMK-ların fəaliyyəti dünya iqtisadiyyatının, dünya bazarının vahid, tam olmasına gətirib çıxarır, iqtisadi sahələri isə daha da şəffəfləşdirir.

İ.e.n. F.Qarayev qeyd edir ki, hazırda dünya iqtisadiyyatında məhsul istehsalının 20%-ə qədəri TMK-ların filialları tərəfindən yaradılır. Dünya ticarətinin 1/3 hissəsi baza şirkətləri ilə onların xarici filialları arasında bağlanan sövdələrin payına, daha 1/3 hissəsi isə transmilli strateji ittifaqlara daxil olan şirkətlər arasında ticarətin payına düşür.

«Financial Times» qəzeti dünyanın ən böyük korporasiyalarının növbəti reytingini dərc etmişdir. Burada sensasiyalı

heç nə yoxdur, belə ki, 20 ən varlı iri şirkətdən 12-si mənşəyinə görə ABŞ-a məxsusdur, bunların əksəriyyəti yüksək texnologiyanı, informasiya biznesini, telekommunikasiya və maliyyə sektorunu təmsil edir. Dünyanın ən iri şirkətləri arasında yalnız 6 şirkət - General Motors, Royal Dutch Shell, Exxon Mobil və BP Amoko ənənəvi iqtisadiyyatın nümayəndələridir.¹

Dünya taxıl, kofe, qarğıdalı, meşə materialları, tütün, cut (hind kəndiri) və dəmir filizi bazarının 90%-i, mis və boksit bazarının 85%-i, çay və qalayın 80%-i, banan, natural kauçuk və xam neftin 75%-i TMK-ların nəzarəti altındadır.

«Eksson-Mobil», «Ceneral motors», «Ford motors» kimi nəhəng korporasiyalar Avstriya, Yunanıstan, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, Finlandiya, İsveçrə, İsveç kimi inkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin ÜDM-in dəyərindən çox, yaxud o qədər məhsul istehsal edir və xidmətlər göstərirlər.

Bütün müstəqil xarici investisiyaların 90 faizi, dünya ticarətinin əsas hissəsi, dünyanın bütün dövlət banklarına nisbətən daha çox nağd valyuta vəsaitləri TMK-ların payına düşür. Lakin iş təkcə kəmiyyət göstəricilərində yox, dünya təsərrüfatının və bazarın yeni keyfiyyətə keçmə-sindədir. TMK-ların əmələ gəlməsi ilə sadəcə kapitallar yox, istehsal da xaricə ixrac olunur, korporasiyalar demək olar ki, beynəlxalq sahə kompleksləri kimi çıxış edirlər. Bilavasitə beynəlxalq istehsalın yaradılması sahəsində dünya bazarı sanki ölkənin daxilinə nüfuz etmişdir. Bütün nəzəri elmi tədqiqatlar, texnoloji işləmələr, istehsal proseslərinin özü və yığımlar, satış və komplektləşdirmə prosesləri, satışdan sonrakı xidmətlər və s. birləşərək, dövlət sərhədləri ilə məhdudlaşmayan və rəqabət metodlarından geniş istifadə edilən bütöv bir tama çevrilir. TMK-lar hüquqa, mədəniyyə-

---

¹ Bax: «İqtisadiyyat» qəzeti. Qloballaşma. Dəyirmi masanın materialları. 19-26 iyul 2002-ci il.

tə, ekologiyaya, əmək münasibətlərinə, istehsal demokratiyasına və ictimai siyasi aspektlərə həlledici dərəcədə təsir göstərən təkçə iqtisadi yox, həm də ciddi siyasi qüvvədir.¹

XX əsrin ortalarında TMK-lara xalis siyasi baxımdan yanaşılırdı və bu müəyyən mənada ədalətli idi. Lakin onların müasir fəaliyyət istiqamətləri başqa cür yanaşmanı və qiymətləndirilməsini tələb edir. TMK-nın beynəlxalq fəaliyyətində üç istiqaməti - siyasi, hüquqi və iqtisadi istiqamətləri ayırmaq olar, özü də bunlar bir-birindən qarşılıqlı asılıdırlar və bunu görməmək metodoloji və praktiki cəhətdən səhv olardı.

TMK-ların yerli müəssisə və idarələrlə birgə fəaliyyəti ümid verir ki, bir neçə ildən sonra xaricdə fəaliyyət göstərən TMK-lar respublikamızın maraqlarından çıxış edəcək, milli iqtisadiyyatın inkişafı nəzərə alınmaqla dünya ölkələri ilə onun əməkdaşlığı qarşılıqlı fayda əsasında genişlənəcəkdir. Bunun üçün, əvvəla, iqtisadi baza yaranmalıdır. İkincisi, qanunvericilik aktları qəbul edilməlidir. Üçüncüsü, respublikanın qurmaq istədiyi bazar iqtisadiyyatı modelinin bütün atributları hərtərəfli işlənməlidir. Çünki, TMK-lar fəaliyyət göstərdikləri hər hansı bir ölkənin qanunvericiliyinə hörmət etdikdə və qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərdikləri zaman müsbət rol oynayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmişə olmasa da, çox vaxt TMK-ların fəaliyyəti inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün sərfəli olur.

Məsələn, TMK-lar heç də həmişə digər ölkələrdə öz müəssisələrində çalışan işçilərin əməyini adekvat ödəmirlər, öz ölkələrində olduğu kimi onların hüquqlarına hörmət etmirlər. Bura xarici kapitallı müəssisələrdə işləyən öz vətəndaşlarının hüquqlarının qorunmasını, təhsil müəssisələrinə

---

¹ Вах: Лубнев Ю.П., Кравцова Н.И., Лозовой А.М. Краткий энциклопедический словарь по экономической теории и практике. Рост. Гос.Эконом.акад.-Ростов Н/Д. 1997, с. 286-287.

bir çox ölkələrin hökumətlərinin diqqət yetirməsinin vacibliyini də əlavə etmək olar. İqtisadiyyatın açıqlığı yerli ekoloji və sosial sistemlərin və ənənələrin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bəzən neft şirkətləri yeni kəşf edilmiş yataqların ərazisindən yerli əhalini göçürməyə cəhd göstərirlər.

Postsovet respublikaları TMK-ların leqal fəaliyyəti üçün yeni-yeni imkanlar açmışdır və bu ölkələr onlardan öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Keçid iqtisadiyyatı dövründə yaşayan bu ölkələr maliyyə vəsaitlərinə və yeni istehsal texnologiyalarına möhtacdırlar.

TMK-ların hansı ölkədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, məqsədləri öz ölkəsinin mənafeyini müdafiə etməkdir. Ümumiyyətlə, TMK-lar mənsub olduqları ölkələrin siyasi-iqtisadi mənafeələrinin daşıyıcılarıdır. Ancaq bununla belə, TMK-ların respublikamızda fəaliyyəti idxal və ixracın həcmnin artmasına, ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsinə, nəqliyyat xərclərinin azaldılmasına, yüksək səviyyədə kadrların mübadiləsinə, ölkəyə yeni texnologiyanın gətirilməsinə və son nəticədə iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin yaranmasında və inkişafında TMK-ların oynadıqları rol çox böyükdür. TMK-lar dünya iqtisadiyyatının ən fəal və aparıcı təsərrüfatçılıq subyektlərinə çevrilmişdir.

Respublikamızın gələcəkdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələri və beynəlmilləşmiş təkrar istehsal prosesinə qoşulması TMK-larla bağlı olacaqdır. Ona görə də tədricən aşağıdakı istiqamətləri inkişaf etdirmək lazımdır. **Əvvəla**, əmtəə istehsalının böyük həcmdə və keyfiyyətdə istehsalı təmin edilməlidir. **İkincisi**, iqtisadiyyatın strukturunda əsaslı dəyişikliklər edilməlidir. **Üçüncüsü**, dünya elminin yeni sahələrinin mənimlənməsini bacaran kadr yetişdirmək siyasəti yeridilməlidir. **Dördüncüsü**, dünyada ən iri TMK-ların fəaliyyət dai-

rəsi dərinədən öyrənilməlidir. **Beşincisi**, elmi-texniki inqilabın yaratdığı dünya texnologiyalarının respublikaya gətirilməsi təmin edilməlidir.

TMK-ların Azərbaycanda fəaliyyətinin genişləndirilməsi müasir dövrün tələblərindən irəli gəlir. Bu, iqtisadiyyatın dirçəlməsi üçün çox vacibdir və respublikamızın gələcəkdə öz TMK-larının yaradılmasını zərurətə çevirə bilər.

Bunu nəzərdə tutaraq professor Ş.H.Hacıyev doğru olaraq göstərir ki, TMK-lar xüsusilə bazar münasibətləri yolu ilə gədən və inteqrasiya əlaqələri genişlənen ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının talelərinin həll edilməsi üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində artan dərəcədə müəyyənedici amilə çevrilir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan üçün son illər müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən ölkənin xarici iqtisadi mövqelərinin güclənməsi və iqtisadi sistemin möhkəmlənməsinə yönələn neft hasilatı sferasında beynəlxalq korporasiyaların yaradılması üzrə fəaliyyəti daha əhəmiyyətlidir.¹

Dünya istehsal proseslərinin transmilliləşməsində mühüm dəyişikliklər baş verməkdədir və bu proses getdikcə dərinləşir. Belə ki, TMK-ların strategiyası və təşkili xeyli dəyişir. Transmilli kapitalla milli dövlətlər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə davam edir. Bununla belə, istehlakçı kimi əhali TMK-ları dəstəkləməkdə meyllidir. Çünki, onlar daha aşağı qiymətləri təmin edirlər. Dünya iqtisadiyyatının gələcəyi transmilli kapitalla milli dövlətlər arasında mübarizənin gedişindən asılı olacaqdır. Obyektiv olaraq dünya iqtisadiyyatının bu əsas iki tərəfi qlobal tənzimləmədə maraqlıdırlar. Lakin **TMK-lar milli dövlətlərin himayəçi tədbirlərinin əksinə olaraq, dünya bazarlarında liberal**

---

¹Вах: Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев.: «Экспресс-объява». 2000, с.70.

davranış qaydaları sistemini yaratmaq istəyirlər, ayrı-ayrı dövlətlər isə əksinə, transmilli kapitalın hərəkətini tənzimləməyə cəhd göstərirlər.

Ümumiyyətlə, TMK-ların yaranması, fəaliyyəti, genişlənməsi və perspektivləri haqqında iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlər mövcuddur. TMK-ların fəaliyyətində bir sıra mənfəət nəticələri qabartmasaq, onda demək olar ki, onların Azərbaycanda hazırkı və gələcək fəaliyyəti respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına yaxınlaşması və ona səmərəli inteqrasiya olunması üçün şərait yaradacaqdır.

Bir qrup iqtisadçıların fikrincə, TMK-lar ölkələrə kapitalı, texnologiyaları, istehsalın idarə edilməsi və təşkili üzrə mütərəqqi təcrübələri yaymaqla inkişafın yeni yüksəlişinə nail olurlar. Bu cür iqtisadi inkişafın yüksək sürətini Cənubi Koreya və Tayvanın timsalında görmək olar. Müasir dövrdə TMK-lar Cənub-Şərqi Asiyadan öz müəssisələrinin Çinə köçürülməsi planını işləyib hazırlayırlar. Bu, Çinin dünya bazarına inteqrasiya olunması, rəqabət mübarizəsinin daha da kəskinləşməsindən xəbər verir. Göründüyü kimi belə ölkələrin inkişafı tam sürətdə TMK-ların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi iqtisadçılar TMK-ların fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatına nüfuz etdikdə bu ölkələrdə siyasi-iqtisadi müstəqilliyin məhdudlaşdırılması, sosial problemlərin kəskinləşməsi ilə bağlı nəticələri nəzərə almırlar. Bu proses Avropa Şurasının və Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyətinə də aiddir. Onlar da müəyyən bir tələb irəli sürdükdə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə sanki hesablaşmaq istəmirlər. Ancaq bununla yanaşı bir çox istehsal-iqtisadi və idarəetmə məsələlərinin həlli, səmərəliliyin və mənfəətliyin yüksəldilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində sərt tədbirlərin həyata keçirilməsindən çəkinmirlər. Bunlara baxmayaraq, TMK-lar öz fəaliyyətlərinin

də hər şeydən əvvəl səmərəliliyin yüksəldilməsinə, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin aşağı salınmasına köməklik edirlər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda TMK-ların yaranması və genişlənməsi ilə əlaqədar digər fikirlər də mövcuddur. Məsələn, İ.A.Spiridonov qeyd edir ki, son illərdə müxtəlif ölkələrin firmaları arasında kooperativləşmənin intensiv inkişafı ən iri beynəlxalq istehsal investisiya komplekslərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda onların yaranmasında təşəbbüskarçı kimi transmilli korporasiyaların da rolu vardır. Onların fəaliyyətində firmadaxili əmək bölgüsü milli sərhədləri aşaraq beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərməyə başladı. Bunun da nəticəsində milli iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi artmış olur. Ancaq iqtisadiyyat ölkənin daha çox dünya təsərrüfat əlaqələrinə tam surətdə cəlb olunması əsasında formalaşır.¹

TMK-ların fəaliyyətini təhlil edərkən həm müsbət və həm də mənfi cəhətlərini nəzərə almaq lazımdır. Onlar bütün dünyada milli əlaqələrdə və beynəlxalq miqyasda vahid istehsal və satış bazarlarının yüksək səmərəliliyini, kapital qoyuluşları və elmi-tədqiqat işlərində dinamik inkişafı təmin edən istehsal-ticarət siyasətini həyata keçirirlər. TMK-lar mənfəətlərini vergidən gizlətmək üçün pul vəsaitlərini, məhsullarını və əmlaklarını bir ölkədən digərinə və başqa sahələrə köçürməklə qanunvericilikdən bacarıqla yan keçə bilirlər. Onlar hətta transfert qiymət siyasətindən məharətlə istifadə edirlər.

TMK-lar həm yeni sənaye dövlətlərinin yaranmasına, milli bazarların liberallaşmasına, inhisar qovuşmalarına və çulğalaşmasına, həm də açıq rəqabətin inkişafına təsir gös-

---

¹ Вах: Спиридонов И.А. Мировая экономика. Учеб.пособ.- М.: ИНФРА-М, 1998, с.69.

tərmişdir. Onlar həm milli, həm də dünya iqtisadiyyatının inkişaf parametrlərini dəyişdirmişdir.

BMT-nin ekspertlərinin fikrincə, TMK-lar dünyada iqtisadi inteqrasiya proseslərinə böyük köməklik göstərir və inteqrasiya prosesi əsasən onların başçılığı ilə həyata keçirilir. Əslində TMK-ların fəaliyyəti yüksək mənfəətin təmin edildiyi şəraitdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inteqrasiyasına və globallaşmasına səbəb olur. Ancaq bütün bunlar o demək deyildir ki, TMK-lar yalnız müsbət rola malikdir. Onların müsbət tərəfləri ilə yanaşı mənfi cəhətlərini də qeyd etmək lazımdır. Ona görə də bəzi müəlliflərin söylədiyi kimi dünyada «transmilli kapitala qarşı durmaq iqtidarında olan real qüvvənin» olmaması haqqında bəzi ekspertlərin fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz. Hətta razılaşdırılmış iqtisadi siyasət zamanı möhtəkirlik kapitalına qarşı durmaq çətindir. Lakin maliyyə bazarlarında ümumi davranış qaydalarının tətbiqi vasitəsi ilə müvafiq nəzarət orqanlarının yaradılması mümkündür. Müxtəlif bankların inteqrasiyası və davranış qaydalarının uyğunlaşdırılması meylləri möhtəkirliklərin qarşısının alınmasına doğru yönəldilmişdir.¹ Bir çox hallarda TMK-ların iqtisadi maraqları ilə fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadi maraqları arasında ziddiyyətlər yaranır, dövlət qanunlarının pozulması halları baş verir. Bəzən də TMK-lar inhisar qiymətlərini və dövlətlərin milli mənafeələrinə zidd olan şərtləri diktə edir. Bütün bunlar milli maraqlara uyğun olmayan hallardır. TMK-ların məqsədləri mənfəət normasını azaltmağa doğru olan meyli neytrallaşdırmaqdan, istifadəyə yönəldilən kapitaldan daha çox gəlir əldə etməkdən ibarətdir.

TMK-ların fəaliyyətini şərh edərkən, dünya ticarətinin müasir mərhələdə xüsusiyyətlərini nəzərə almamaq mümkün

---

¹ Вах: Сильвестров С. Мировое хозяйство: новые тенденции развития. «Российский экономический журнал». 2000. № 8, с. 65-66.

deyildir. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı dünya ticarətinin xüsusiyyətləri TMK-ların dünya səviyyəsində inkişafını sürətləndirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dünyada sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı ticarətinin payı dünya ticarətinin 70%-dən çoxunu təşkil edir. Bu ölkələr arasındakı ticarət dövriyyəsinin strukturu dəyişmiş, emal sahələrinin məhsulunun payı artmış, xammal və xammal məmulatlarının payı isə əksinə, azalmışdır. Hər il emal sahələrinin, xüsusilə elektronika sahələrinin məhsullarının 1/3 hissəsi yeniləşir, maşın və avadanlıqlarla ticarətin sahədaxili əlaqələrinin sayı artır, elmi məhsullar, patentlər, lisenziyalar, nou-hau bazarları genişlənir. Beləliklə, bütövlükdə ÜDM-nin artım sürəti dünya ticarətinin artım sürətindən geri qalır.

XX əsrin 80-cı illərindən etibarən dünya ölkələrində bazar iqtisadiyyatı daha da dərinləşmiş və bu səbəbdən TMK-ların idarəetmə və marketing xidmətləri sahəsində fəaliyyətləri genişlənməyə başlamışdır. Bu fəaliyyətin əsasını müəyyən ödənc vasitəsi ilə müəssisənin işinin ayrı-ayrı mərhələlərinə nəzarət etmək təşkil edir. Müqavilə üzrə müəssisənin yerinə yetirdiyi funksiyalara istehsalın idarə edilməsi, onun texniki və mühəndis aspektlərinə görə cavabdehliyi, əcnəbi kadrların işlə təmin olunması, yerli kadrların öyrədilməsi, marketing və maliyyə sistemlərinin idarə edilməsi aiddir. TMK-lar müqaviləyə və firmaların fəaliyyət xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq texniki xidmət işlərini də görürlər. Buraya əsasən avadanlıqların profilaktikası, keyfiyyətə nəzarət və müəssisənin icarəyə verilməsi daxildir. Ümumiyyətlə, TMK-lar müəssisələrin tikintisi və planlaşdırma ilə bağlı bütün işləri öz üzərinə götürürlər.

TMK-ların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formalarından istifadəsi kapitalın və istehsalın beynəlmilləşməsi proseslərinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir və bu proses-

lərin daha da sürətlənməsinə gətirib çıxarır. TMK-ların fəaliyyətinin müasir formalarından biri də onlar tərəfindən xarıcdə xüsusi investisiya şirkətlərinin yaradılmasıdır.

TMK-ların xarici investisiyaları ticarətlə müqayisədə yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Müasir dövrdə TMK-lar dünya üzrə istehsala qoyulan kapitalın 1/3-nə və xarici investisiyaların 90%-dən çoxuna nəzarət edirlər.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə dünyada birbaşa xarici investisiyalar üç qlobal strukturda cəmləşib: ABŞ - Avropa İttifaqı – Yaponiya. Dünya ticarətində idxal və ixrac investisiyalarının həcmnin 4/5 hissəsi bu ölkələrin payına düşür. 90-cı illərin ortalarında ABŞ birbaşa investisiyaya başçılıq edirdi (706 mlrd. ABŞ dolları). Sonrakı yerləri Böyük Britaniya (319 mlrd. ABŞ dolları), Yaponiya (306 mlrd. ABŞ dolları), Almaniya (235 mlrd. ABŞ dolları) və Fransa (201 mlrd. ABŞ dolları) tuturdular.

Xarici investisiya sahəsində üstünlük TMK-lara məxsusdur. Investisiyaların 65%-i Asiya, 27%-i Latin Amerikası, qalanları isə Afrika ölkələrinə yönəldilmişdir.¹

90-cı illərin məlumatlarına görə bütövlükdə dünyada 39 000 transmilli korporasiya və onun 2,7 trilyon dollar məbləğində ümumi aktivi, 270 min filialları fəaliyyət göstərir. (Sonrakı təhlilimizdə yeni rəqəmləri şərh edəcəyik. Bunlar müəyyən müəlliflərin fikirlərini ifadə etmək üçündür). Transmilli korporasiyaların filiallarının illik satışının həcmi 6 trilyon dollar təşkil edir. Dünyanın 100 ən iri transmilli korporasiyasının 1/3 hissəsi ABŞ-ın payına düşür.²

Bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, hazırda dünyanın 150 ölkəsində 40 mindən çox maliyyə – sənaye

---

¹ Вах: Сергеев П.В. Мировая экономика. Вопросы и ответы. – М.: Юриспруденция, 1999, с.72-73.

² Вах: Спиридонов И.А. Мировая экономика : Учеб.пособ.- М.: ИНФРА – М.: 1998, с.68.

qrupu və TMK, 200 mindən artıq filiallar fəaliyyət göstərir ki, onlar da sənaye istehsalının üçdə birindən çoxuna, xarici ticarətin yarısından artığına nəzarət edir, yeni texnologiyalara və «nou-hau»lara verilən patent və lisenziyaların beşdə dörd hissəsi onlara məxsusdur. Son dövrlərdə TMK-lar milli hökumətlərlə əməkdaşlıq müqavilələri bağlamağa başlayıblar ki, bu da bazar iqtisadiyyatının qərarlaşdırıldığı və daha çox xarici vəsait əldə etməyə çalışan ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. TMK tərəfindən birbaşa xarici investisiyaların verilməsi baş kampaniya, yaxud bank tərəfindən nəzarət edilən səpələnmiş firmalar şəbəkəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur.¹

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında TMK-ların rolu artıqca beynəlxalq istehsalın miqyası genişlənməkdə davam edir. Son qiymətləndirməyə müvafiq olaraq, hazırda dünyada 65.000 TMK mövcuddur ki, onların da xaricdə 850.000-ə yaxın filialı fəaliyyət göstərir. TMK-ların iqtisadiyyata təsiri müxtəlif üsullarla qiymətləndirilə bilər. 2001-ci ildə TMK-ların xarici filiallarında 1990-cı ildəki 24 mln. nəfərə qarşı 54 mln. nəfər çalışırdı. Onların satış həcmi demək olar ki, 19 trln. dollar təşkil etmişdi. 2001-ci ildə dünya ixracının həcmi 2 dəfədən çox artmışdı, halbuki 1990-cı ildə bu iki göstərici təxminən eyni idi. Bu dövrdə ixrac edilmiş birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) ümumi həcmi 1,7 trln. dollardan 6,6 trln. dollara çatmışdır. (Cədvəl 19)

---

¹ Вах: Хмыз Ольга Васильевна. Международный рынок капиталов (монография). М.: «Издательство ПРИОР», 2002, с. 213.

**1982-2001-ci illərdə birbaşa xarici investisiyaların (BXİ)
və beynəlxalq istehsalın ayrı-ayrı göstəriciləri
(mlrd. dollar və faizlə)**

Göstəricilər	Cari qiymətlərlə dəyər (mlrd. dollar)			İllik artım sürəti (faizlə)					
	1982	1990	2001	1986- 1990	1991- 1995	1996- 2000	1999	2000	2001
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
BXİ-nin axıb gəlməsi	59	203	735	23,6	20,0	40,1	56,3	37,1	-50,7
BXİ-nin axıb getməsi	28	233	621	24,3	15,8	36,7	52,3	32,4	-55,0
Daxil olan BXİ-nin ümumi həcmi	734	1874	6846	15,6	9,1	17,9	20,0	22,2	9,4
Aparılan BXİ-nin ümumi həcmi	552	1721	6582	19,8	10,4	17,8	17,4	25,1	7,6
Transsərhəd qovuşması və əldə olunması	...	151	601	26,4	23,3	49,8	44,1	49,3	-47,5
Xarici filialların satışının həcmi	2541	5479	18517	16,9	10,5	14,5	34,1	15,1	9,2
Xarici filialların əsas məhsulu	594	1423	3495	18,8	6,7	12,9	15,2	32,9	8,3
Xarici filialların məcmu aktivləri	1959	5739	24952	19,8	13,4	19,0	21,4	24,7	9,9
Xarici filialların ixracı	670	1169	2600	14,9	7,4	9,7	1,9	11,7	0,3

Müasir iqtisadi sistem və globallaşma

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Xarici filialların işçilərinin sayı (min nəfər)	17987	23858	53581	6,8	5,1	11,7	20,6	10,2	7,1
ÜDM (cari qiymətlərlə)	10805	21672	31900	11,5	6,5	1,2	3,5	2,5	2,0
Əsas kapitalla ümumi qoyuluşlar	2285	4841	6680	13,9	5,0	1,3	4,0	3,3	..
Royalti və lisenziya tədiyyələri hesabına daxilolmalar	9	27	73	22,1	14,3	5,3	5,4	5,5	..
Əmtələrin və qeyri-amil xidmətlərin ixracı	2081	4375	7430	15,8	8,7	4,2	3,4	11,7	-5,4

Son məlumatlara görə, yəni 2001-ci ildə dünyanın 10 ən varlı ölkəsi sırasına ümumi milli məhsulun mütləq həcminə görə (mlrd. ABŞ dolları) ABŞ-7051, Yaponiya-4683, Almaniya-2176, Fransa-1414, İtaliya-1144, Böyük Britaniya-1106, Çin (Honkonqla birlikdə) – 881, Kanada-590, Braziliya-560, İspaniya-557 daxildir. Eyni zamanda adambaşına düşən ümumi milli məhsul (ABŞ dolları ilə) istehsalına görə dünyanın 10 ən zəngin dövləti Lüksemburq-40280, İsveçrə-38520, Yaponiya-36920, Lixtenşteyn-33550, Danimarka-28510, Norveç-27040, Almaniya-26580, ABŞ-26560, Avstriya-25760, Sinqapur-25220 hesab olunur.

Dünyada istehsal olunan ÜDM-in onda bir hissəsi və dünya ixracının üçdə biri hazırda TMK-ların xarici filiallarının payına düşür. Bundan əlavə, əgər kapital səviyyəsində qarşılıqlı münasibətlərlə əlaqəsi olmayan TMK-ların fəa-

liyyətinin ümumdünyəvi dəyər həcmələri nəzərə alınsa (məsələn, beynəlxalq subpodratlar, lisenziyalaşma, podrat sənaye istehsalı), onda bu global aqrəqat göstəricilərində TMK-ların payı daha yüksək olacaqdır.¹

Ümumiyyətlə, TMK-ların fəaliyyət dairəsi çoxcəhətlidir. TMK-ların 60%-i sənaye istehsalı sferasında, 37%-i xidmət dairəsində, 3%-i isə kənd təsərrüfatında və hasilat sənayesində fəaliyyət göstərir. Dünyada neftayırma, elektronika, avtomobil kimi ən iri aparıcı sənaye sahələrinin 20-si TMK-ların tərkibindədir. Bunlardan 6-sı ABŞ-ın, 3-ü Böyük Britaniyanın, 3-ü Yaponiyanın, 3-ü Almaniyannın, digərləri isə Fransanın, İsveçrənin, Niderlandın payına düşür.²

ABŞ-ın TMK-ları müasir iqtisadiyyat dünyasında aparıcı rola malikdir. ABŞ-ın ixracının təqribən yarısı bu ölkənin və xarici TMK-lar tərəfindən həyata keçirilir. ABŞ-da texnologiyaların transfertlərində TMK-ların payı 80%-dir. ABŞ-ın «Ceneral elektrik» korporasiyası xarici aktivlərin həcminə görə birinci yeri tutur (97,4 mlrd.dollar).

Xarici aktivlərinə görə dünyada yüz ən aparıcı TMK vardır. Bu yüz TMK- dan ilk sıradakı beşi ABŞ-a məxsusdur. Bunlar aşağıdakılardır: «Ceneral elektrik», «Ford motors kompani», «Ceneral motors», «Eksson korporeyşn», «İBM».

Bu beş korporasiyanın məcmu xarici aktivləri 264,4 mlrd. dollar, onların xarici satışının həcmi 277,2 mlrd. dollar təşkil edir. Bunların xarici filialları 400 mindən artıq işçini işlə təmin edir.

---

¹ Вах: Транснациональные корпорации и конкуренто-способность экспорта. Обзор. Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. Доклад о мировых инвестициях. Организация Объединенных Наций Нью-Йорк и Женева. 2002 год с.1.

² Вах: Сергеев П.В. Мировая экономика: Вопросы и ответы. М.: Юриспруденция. 1999, с. 20.

Bütövlükdə dünyanın yüz ən iri TMK-sından 27-si ABŞ-da yerləşir. Yüz TMK-da çalışan işçilərin 25,6%-i, xarici satışın 26%-i və məcmu xarici aktivlərin 32,4%-i bu 27 şirkətin payına düşür.

Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ TMK-larının ən yaxın rəqibləri olan Yaponiyanın ən iri TMK-larının məcmu xarici aktivləri 15,7%, xarici satışın həcmi üzrə 22,8%, xarici filiallarda çalışanların sayı 10,7% təşkil edir.

ABŞ-ın rəqibləri sayılan Avropa İttifaqının yeddi ölkəsi siyahıda 45 TMK ilə təmsil olunmuşdur. Bu rəqəmlər, bəzən say etibarını ilə artıb azala bilər. Məsələn, 1998-2000-ci illər ərzində bu korporasiyaların sayı dördə qədər artmışdır.

Avropa TMK-larının ən böyük hissəsi Fransada yerləşir və onların sayı 13-ə bərabərdir. Yüz ən iri TMK-da onların xarici aktivləri 9,8%, xarici satışın həcmi 8,3%, xarici filiallarında çalışan işçilərinin sayı 10,1% təşkil edir.

Yüz ən iri TMK siyahısında təmsil olunan Böyük Britaniya Almaniya ilə birlikdə TMK-ların sayına görə ikinci yeri bölüşdürür və müqayisə olunan göstəricilərə görə Fransadan üstündür. On bir ingilis şirkətinin payına yüz ən iri TMK-nın xarici aktivlərinin 11,2%-i, xarici satışın 12,1%-i və xarici filiallarda işləyənlərin 13,8%-i düşür. Almaniyanın on bir TMK-ları üçün müvafiq göstəricilər uyğun olaraq 12,7%, 13,8% və 15% təşkil edir.

Yüz ən iri TMK siyahısında yer tutan 27 ABŞ TMK-sından olan şirkətlərdən ən çoxu neft hasilatı və neft emalı sahələri ilə məşğuldurlar. Bunlara «Eksson korporeyşn», «Mobil korporeyşn», «Şevron korporeyşn», «TEKSAKO inkorporeyted», «AMOKO korporeyşn», «Atlantik riç-fild» şirkətləri daxildir. Bu yeddi ən iri ABŞ TMK-sının xarici satışının ümumi həcmi 189,2 mlrd. dollar təşkil edir və reytingdə təmsil olunan bütün 13 neft şirkəti 388,7 mlrd.

dollar məcmu satış həcminə malikdir. Eyni zamanda yeddi ən iri ABŞ neft şirkətinin ümumi satış həcmi 320,9 mlrd. dollar məbləğində qiymətləndirilir, bütün 13 şirkət üçün oxşar göstərici isə 628,7 mlrd dollara bərabərdir.

Elektron və elektrik avadanlıqları ilə məşğul olan şirkətlər say etibarilə ikinci qrupu təşkil edir. Bu qrupa «Ceneral korporeyşn», İBM, «Nyulett-Pakkard», «Kseroks korporeyşn», «Motorola inkorporeyted», AT-&-T kimi şirkətlər daxildir. Altı ən iri ABŞ elektron və elektronika TMK-sının xarici satışının həcmi 123,6 mlrd. dollar təşkil edir.

Siyahıda kimya-əczaçılıq şirkətlərinin sayı da altıdır. Bunlar «Düpoon (E.İ.)», «Doy kemikl», «Prokter end Kembl», «Conson end Conson», «Ameriken houm prodakts» və «Formasia end Ancon ink» kimi tanınmış nəhəng şirkətlərdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən iri ABŞ TMK-ları 71,2 mlrd. dollar məcmu xarici satış həcminə və 140,3 mlrd. dollar ümumi satış həcminə malikdir ki, bu da yüz ən aparıcı şirkətin təmsil olunduğu siyahıda sahənin 21 şirkətinin göstəricilərinin müvafiq olaraq 27,6%-ni və 35%-ni təşkil edir.¹

ABŞ-in avtomobil sənayesi yüz ən iri TMK siyahısında iki şirkətlə: «Ford motor kompani» və «Ceneral motors» kimi iri nəhənglərlə təmsil olunmuşdur. (Burada bir daha xatırlatmaq lazımdır ki, 2000-ci ildə ABŞ-in üçüncü iri nəhəng avtomobil şirkəti olan «Kraysler korporeyşn» Almaniyanın «Daymler Bens» şirkəti ilə qovuşmuşdur. Nəzərə alınsa ki, «Daymler Bens» ən iri TMK reytingində onuncu yerdə durur, güman etmək olar ki, növbəti reytingdə yeni birləşmiş şirkət onluqda öz yerini saxlayacaqdır və beləliklə, bütün üç ABŞ avtonəhəngi dünyanın ən iri TMK-ları arasında yer tutacaqdır.) İki ABŞ avtonəhəngin məcmu xarici satışı 99 mlrd. dollar, ümumi satışı isə 331,8 mlrd. dollar

---

¹ Вах: «США· Канада» экономика-политика-культура журнал . 2000. № 12, с. 106-110.

təşkil edir ki, bu da sahənin 14 aparıcı şirkətinin həcminin müvafiq olaraq 23%-ni və 38%-ni təşkil edir.

Hazırda TMK-lar tərəfindən istehsala investisiya qoyuluşlarının artması meyli güclənməkdədir. Eyni zamanda onların hasilat sənayesinə, kənd təsərrüfatı və xammal tutumlu istehsal sahələrinə investisiya qoyuluşlarının xüsusi çəkisi azalmıqdadır. Ancaq, TMK-ların xidmət sahəsində fəaliyyətlərinin genişlənməsi müşahidə olunur. İnkişaf etmiş ölkələr arasında isə investisiya axını prosesində dəyişikliklər baş verməkdədir. Məsələn, XX əsrin səksəninci illərində İngiltərədən kapital axınının səviyyəsi ABŞ-dan yüksək olmuşdur. Müasir dövrdə TMK-lara daxil olan firmalararası kooperasiya əlaqələri genişlənir. TMK-lar buna birgə müəssisələr təşkil etməklə, yeni məhsul və texnologiyalarla lisenziyalar mübadiləsini həyata keçirməklə nail olmağa səy göstərirlər. Bu cür kooperasiya əlaqələri bir qayda olaraq müxtəlif ölkələrdən olan firmaları əhatə edir. Kooperasiya razılaşmaları qeyri-istehsal itkilərini azaltmaqla, hər şeydən əvvəl, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin aşağı salınmasına təsir edir. Belə inkişaf orta səviyyəli TMK-ların formalaşmasının nəticələri kimi qiymətləndirilir.

TMK-ların strategiyasının təhlili göstərir ki, resipiyent ölkə orta və kiçik TMK-larla daha geniş əməkdaşlığa istiqamətlənməlidir. Onlar milli bazarda çatışmayan dəlikləri sürətlə doldurmaq qabiliyyətindədir və onların hərəkətləri daha az inhisarçı xarakterə malikdir. Kiçik TMK-ların siyasəti adətən sıfırdan başlanan obyektlərin investisiyalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir və yerli istehsalçılarla kooperasiyasını tələb edir. TMK-lar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə əvəz olunmaz və hegemon rolu ilə müasir dünya təsərrüfatında fəal və aparıcı mövqeyə çıxıb bilmişlər.

Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının mikro və makrosəviyyədə qarşılıqlı təsiri TMK-ların biznesin hökmran təşkilatı

forma olduğu sahələrdə bir neçə dəfə artır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, makroiqtisadi səviyyədə iqtisadiyyatın bir çox ənənəvi idarəetmə sferaları - vergi qoyma, faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri - ən iri TMK-lar tərəfindən idarə edilir. TMK-lar makroiqtisadiyyata iki formada təsir edə bilər: birbaşa və dolayı yolla. Birbaşa təsir TMK-ların marağ göstərdiyi ölkələrdə proseslərin inkişafında onların fəal iştirakından ibarətdir. **TMK-ların ayrı-ayrı ölkələrin hökumətlərində öz maraqlarına uyğun fəal lobbiləşməsi ilə bağlı xeyli misal gətirmək olar. Belə ki, liderlərin dəyişməsi hadisələrində və dövlət çevrişlərində onların açıq iştirakı halları məlumdur.**

Hər hansı bir TMK-nın xarici ölkə iqtisadiyyatında yüksək səmərəliliyə malik olması çox vacibdir. Ancaq bu hələlik onların gələcək inkişafı üçün yeganə şərt deyildir. Bununla yanaşı TMK-ların fəaliyyəti elə qurulmalıdır ki, hər bir məhsul vahidinin istehsalına və realizə olunmasına çəkilən xərclər minimuma endirilməklə satış həcmi maksimum səviyyəyə çatdırmaq mümkün olsun. Məhz bu səbəbdən TMK-lar üçün optimal iqtisadi fəaliyyət strukturunun təşkil edilməsi vacib strateji məqsəd hesab olunur.

Şirkətin idarəetmə aparatının optimal təşkilati strukturunun seçilməsi ən başlıca problemlərdəndir. Optimal strukturun tapılması üçün zəruri meyarlar olmalıdır. Bu cür meyarlar kimi şirkətin həcmi, onun satış üzrə ixtisaslaşmasının xarakteri, təşkilati struktur və qəbul olunmuş idarəçilik formasının prinsiplial sxemi, xarici fəaliyyət şəraitinin məcmusu, ixrac potensialının prinsiplial sxemi və inkişaf səviyyəsi kimi göstəricilərdən istifadə oluna bilər.

Ixrac potensialının əldə olunmuş inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq şirkət öz xarici ticarətinin təşkili strukturunun məqsəd və vəzifələrini formalaşdırır.

Birbaşa ixrac əməliyyatları ilə məşğul olan şirkətlər bir qayda olaraq istehsalçılarla əlaqələr qurmaqla məhsulları-

nın böyük partiyalarla sabit satışına malik olurlar. Şirkətlər müxtəlif vasitələrlə çəkilən xərclərin azaldılmasına və bazarlarda gücləndirilmiş reklam, etibarlı servis xidmətlərinin təşkili vasitəsi ilə öz mövqelərini yaxşılaşdırmağa çalışırlar. Adətən belə şirkətlər texnoloji cəhətdən mürəkkəb və elm tutumlu məhsul bazarlarında cəmləşirlər. Bu növ malların istehlakçılar tərəfindən mənimsənilməsi zamanı yüksək ixtisaslaşmış servis xidmətinə ehtiyac yaranır ki, bunu həmin şirkətlərin servis xidməti müəssisələri yerinə yetirir. Hər bir ticarət şirkətinin idxal və ixrac əməliyyatlarını müstəqil şəkildə aparmaq üçün ona xüsusi növ əmtələrin istehsalı və xarici bazarlarda reallaşma prosesinin birgə idarəetmə təşkilatı və xidmət sistemi, yəni xarici ticarət aparatı lazımdır.

Bu cür idarəçilik aparatı şirkət daxili struktur kimi və ya nisbətən azad qurum kimi öz ölkəsində, yaxud da xaricdə yerləşdirməklə təşkil oluna bilər.

Şirkətin idarəetmə aparatının təşkilat strukturu üçün prinsipial fərq və onun bölmələri arasında vəzifələrin bölüşdürülməsi ticarət şirkətlərinin yerləşdiyi ölkədə əmtə istehsalının və xarici bazarlarda onun satışının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bəzi hallarda ölkələr bu işlə özləri məşğul olurlar, lazım gəldikdə isə bunu öz nəzarətləri altında olan xarici şirkətlərə həvalə edirlər.

Bir çox hallarda TMK-lar bu və ya digər ölkənin iqtisadi əlaqələrinin beynəlxalq iqtisadi sistemdə yerini müəyyən edən amilə çevrilir. TMK-ların istehsal, investisiya və ticarət sahələrindəki fəaliyyəti dünya istehsalında, əmtələrin bölüşdürülməsində və yayılmasında onların yaxından iştirak etməsinə imkan verir.

Bütövlükdə, TMK-lar dünya inteqrasiya proseslərinə böyük köməklik göstərir. Onların fəaliyyəti yüksək mənfəətin təmin olunduğu şəraitdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inteqrasiyasına və qloballaşmasına səbəb olur.

TMK-ların fəaliyyəti nəticəsində dünya iqtisadi proseslərində baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirilməsi bir çox ölkələr üçün, eləcə də Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda inteqrasiya proseslərini daha da dərinləşdirmək üçün transmilli korporasiyaların ölkəmizdə fəaliyyətinin inkişafına əlverişli zəmin yaradılmalıdır. Belə ki, inteqrasiya proseslərinin həyata keçirilməsi mexanizmlərini, xüsusilə investisiyaların cəlb edilməsini, milli sahədə dağınıq və səpələnmiş bir çox qabaqcıl təsərrüfat özəklərinin aşkar edilməsini və dirçəldilməsini, ölkələrin beynəlmilləşmiş təkrar istehsal prosesində iştirak etməsini, ixtisaslaşmış beynəlxalq kooperasiya təşkilatlarının yaradılmasını və bunların əsasında qiymətlərin müəyyən edilməsini təmin etmək lazımdır. Bütün bunlar, bir o qədər də xərc çəkmədən istehsalın canlanmasına, müəssisələrdə valyuta vəsaiti fondunun təşkil edilməsinə və ondan xarici investisiyanın zəmanəti altında istehsalın genişlənməsi üçün istifadə edilməsinə real imkan yaradır.

Məlumdur ki, TMK-lar qlobal miqyasda fəaliyyət göstərir və buna görə də beynəlxalq səviyyədə rəqabətin dəyişməsinə tez reaksiya vermək qabiliyyətinə malikdirlər. TMK-lar bir çox sahələrdə öz filiallarını artırmaqla yanaşı həm də müxtəlif ölkələrdə olan firmalarla müqavilələr bağlamaqla texnologiyaların inkişaf etmiş ölkələrdən zəif inkişaf etmiş ölkələrə ixrac edilməsində bilavasitə vasitəçi rolunda çıxış edir.

TMK-lar birgə müəssisələri təşkil etməklə, tədqiqatlar sahəsində əməkdaşlığı, yeni əmtəə və texnologiyalar üzrə lisenziyalar mübadiləsini həyata keçirərək müxtəlif firmalarla kooperasiya əlaqələrini aparmaq imkanlarına malikdirlər və bu yolla bu firmaların TMK-lar səviyyəsinə qalxmalarına imkan yaranır. Kooperasiya üçün belə razılaşmalar transmilliləşmə proseslərinə xasdır və əlverişli iqtisadi şərait ya-

radaraq müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən nəhəng korporasiyalar üçün daha yüksək istehsal həcminə və mənfəətə malik olmaq imkanlarını genişləndirir. Bu, transmilliləşdirmənin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, bəzi müəlliflərin qeyd etdiyi kimi transmilliləşdirmə xüsusi firmalar səviyyəsində reallaşdırmanın dövlətlərarası inteqrasiyasıdır. Transmilli strukturların birləşməsi milli iqtisadiyyatın coğrafi əlamətlərinə (sərhədlərinə) görə deyil, dərin təkrar istehsal əlaqələrinə əsaslanır.¹

TMK-lar nəhəng xüsusi müəssisənin fəaliyyətinin təşkilati forması olmaqla bir tərəfdən yüksək iqtisadi səmərəliliyi, digər tərəfdən isə yeniliklərin tələblərinə və şərtlərinə uyğunluğu həmişə yüksək dərəcədə təmin etməyə qadirdirlər və onların fəaliyyəti müasir qloballaşmaya çox uyğundur. Bununla yanaşı iki tərəfli ticarət vasitəsilə daha çox əmtəə və xidmətlərin ölkələrdən ölkələrə daşınması da TMK-lara məxsusdur. Digər tərəfdən, TMK-lar beynəlxalq kapitalın miqrasiyasına təsir etməklə bir ölkədən digər ölkəyə kapital ixracatçısı kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, TMK-lar öz maliyyə fəaliyyətləri vasitəsilə dünya valyuta-kredit sistemində proporsiyaların təmin edilməsinə və saxlanmasına birbaşa təsir göstərmək imkanlarına malikdirlər.

XX əsrin sonlarında və hiss olunur ki, XXI əsrin ilk illərində də TMK-lar öz fəaliyyətlərini daxili bazardan daha çox dünya bazarlarına yönəlmişdir. Xüsusilə postsosialist ölkələrində iqtisadi problemlərin çoxluğu və kapital çatışmazlığı TMK-ların marağına səbəb olmuşdur. Bu ölkələrdə hasilat, neft-kimya və neft-qaz sənayesi, elektrotexnika, maşınqayırma sənayesinin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirmək üçün fəaliyyət göstərən nəhəng TMK-lara böyük ehtiyacları

---

¹ Вах: Современная экономика. Общедоступный учебный курс. Ростов Н/Д.: Изд-во «Феникс». 1999, с.440.

var. Onlar bu ölkələrin istehsal və istehlak proseslərini bütün yer kürəsinə səpələnmiş müəssisələrlə əlaqələndirmək, beynəlxalq kooperasiyaya qoşmaq və global miqyasda ixtisaslaşmanı təmin etmək imkanına malikdirlər.

TMK-larla qarşılıqlı fəaliyyətdə özünün ixrac rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini istəyən ölkələr üçün ən mühüm vəzifə əvvəlcə bu firmaların beynəlxalq istehsal sistemlərinə qoşulmasından, sonra özü üçün onlardan səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Məhz burada milli siyasətdə manevr etmək üçün imkan yaradılması zəruriliyi və strategiyası məsələsi qarşıya çıxır.

Beləliklə, TMK-ların müxtəlif ölkələrdə istehsal etdikləri böyük həcmdə əmtəə və xidmətlər beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olur. Hər bir TMK daxilində müasir texnologiyaya əsaslanan istehsal prosesi müxtəlif ölkələrlə əlaqədə ayrı-ayrı əməliyyatlara parçalanır. Beynəlxalq əmək bölgüsü əməkdən beynəlxalq miqyasda istifadə edilməsi, ən iri TMK-ların daha geniş dairədə istehsala qoşulması imkanlarını artırır. Ümumiyyətlə, vahid istehsal prosesi müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən əməliyyatlara parçalanmaqla beynəlxalq əmək bölgüsündə sanki birləşirlər. Belə ki, bir ölkədə istehsal olunmuş xüsusi məhsul beynəlmiləl baxımdan təşkil olunmuş istehsal prosesi üçün istehlak dəyərinə malik olmur.

Həm beynəlxalq əmək bölgüsü, həm də TMK-ların fəaliyyəti müxtəlif ölkələrin təsərrüfat əlaqələrini bir-biri ilə əlaqələndirir ki, onlar bir-birindən asılı vəziyyətə düşmüşdür. Ona görə də TMK-ların fəaliyyətləri təhlil olunarkən onlara milli iqtisadiyyatlara dağıdıcı təsir edən bir amil kimi yanaşmaq lazım deyildir. Hal-hazırda TMK-lara postsosialist və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən çıxan transmilli xarakterdə olan firmalar daha çox miqyasda cəlb olunmaqdadır. Bütün bu yeniliklər TMK-lara yeniləşmə

prosesinin bilavasitə gücləndirmə mərkəzləri rolunda çıxış etdikləri fikrini söyləməyə imkan verir.

TMK-ların mütərəqqi, elmi-texniki inqilabın ən yeni nailiyyətləri nəticəsində meydana gələn yeni formaları yüksək gəliri, iqtisadi səmərəliliyi təmin etməklə, ölkələr arasındakı əlaqələrin xarakterinə daha çox uyğunlaşırlar. Bazar iqtisadiyyatı bu prosesi daha da dərinləşdirir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə dünyada qloballaşma prosesi gedir. Bu da imkan verir ki, ölkənin daxili problemləri inkişaf etmiş ölkələrin köməyi ilə həll edilsin. XX əsrdə iqtisadi proseslərdə ən inkişaf etmiş sahə TMK-ların inkişafıdır. TMK-lar dövlətlərarası əlaqələrin yaradılmasında, saxlanmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, TMK-lar yerləşdiyi ölkənin düçar olduğu bir sıra problemlərin həllində, o cümlədən, işsizliyin aradan qaldırılmasında həlledici nəticələr əldə etmişdir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi zəruri olaraq təsərrüfat strukturlarının birləşməsinə gətirib çıxarır. Bu proseslərin əsasında da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daşyıcısı kimi TMK-lar çıxış edir.

TMK-ların fəaliyyət sahələri əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə müəyyən dərəcədə dəyişilmişdir. Onlar nəinki mübadilə sferasında fəaliyyət göstərir, təsir dairələrini və bazarların formal bölüşdürülməsini qarşılarına məqsəd qoyur, həmçinin əsas fikri istehsala, xarici fəaliyyətlərin yaradılmasına, istehlak strukturunun təkmiləşdirilməsinə yönəldirlər. Xarici fəaliyyətlərin və ticarət əlaqələrinin yaradılması həmin ölkələrdə işsizliyin müəyyən dərəcədə aradan qaldırılmasına yardım edir.

İstehsalın beynəlmilləşməsi prosesinin güclənməsi beynəlxalq korporasiyalar vasitəsilə baş verir. Onlar elmi-texniki inqilab şəraitində istehsal güclərinin inkişafı ilə əlaqədar yaranan istehsal əlaqələrinin beynəlxalq səviyyəyə uyğunlaşmasını əks etdirirlər. İstehsal əlaqələrinin beynəl-

xalq səviyyəyə uyğunlaşdırılması ayrı-ayrı milli kapitallara əsaslanan inhisar formasının milli sərhədlər daxilində adekvat inkişaf edə bilməyən istehsal güclərinin inkişafına geniş imkanlar açır.

Beynəlxalq miqyasda xalis inhisarlaşma ilə yanaşı həm də dövlətin müdaxilə etdiyi şirkətlərin inhisarlaşması prosesləri də gedir.

TMK-ların yaranması istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsinin nəticəsidir və onlar beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv inkişaf meyindən fəal surətdə istifadə edən, istehsal, ticarət, istehlak fəaliyyətləri milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxan korporasiyalardır. Bu korporasiyaların iqtisadi əlaqələri genişləndikcə, həmin ölkələrdə olan bir sıra problemlər də tədricən həll olunur. Əlaqələrin bu cür inkişaf xarakteri ilk növbədə işsizliyin qismən, tədricən aradan qaldırılmasına ümid yaradır.¹

TMK-lar dünya bazarını ələ keçirmək üçün bu xüsusiyyətləri nəzərə alırlar və öz fəaliyyətlərini genişləndirərək müxtəlif forma və vasitələrdən istifadə edirlər. Bu fəaliyyət ayrı-ayrı firmaların səhmdar kapitalında iştirakı ilə yanaşı əsasən konkret münasibətlərlə bağlıdır. TMK-ların bu cür fəaliyyət formalarına lisenziyalaşdırmanı, idarəetmə müqavilələrini, texniki və marketinq xidmətlərinin göstərilməsini, müəssisələrin icarəyə verilməsini, birgə müəssisələrin yaradılmasını və ya müqavilələr üzrə müxtəlif əməliyyatların aparılmasını göstərmək olar. Bu cür fəaliyyət formaları ayrı-ayrılıqda deyil, əsasən əlaqəli şəkildə həyata keçirilir və mərkəzdənqaçma meyillərini, TMK-lar arasında əlaqələri gücləndirir.

---

¹ Вах: Вафина Н.Х. Транснациональная производства и глобальная экономика. Экономическая теория на пороге XXI века.- 7. Глобальная экономика/Под ред. Ю.М.Осипова, С.Н.Бабурина, В.Г.Белолипецкого, Е.С.Зотовой. – М.:Юристь. 2003.с.480-490.

6.3. Beynəlxalq əmək bölgüsü və TMK

Bazar iqtisadiyyatı özünün dərin iqtisadi təbiətinə görə əslində «əmək bölgüsü iqtisadiyyatıdır». Makro və mikro səviyyələrdə əmək bölgüsü son nəticədə milli bazarın formalaşmasında ifadə olunur. Görünür elə buna görə də görkəmli avstriya mənşəli amerikan iqtisadçısı Y.A.Şumpeter bazar iqtisadiyyatına verdiyi qısa, məzmunlu və lakonik tərifdə bu iqtisadiyyatı «xüsusi mülkiyyət, əmək bölgüsü və azad rəqabətin hökm sürdüyü» bir iqtisadiyyat kimi səciyyələndirmişdir.¹

İqtisadi ədəbiyyatda bəzi müəlliflər istehsalın yüksəldilməsinin əsas səbəbini əmək bölgüsü və texniki tərəqqidə görürlər və onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, iqtisadi sistemdən asılı olmayaraq təsərrüfatın başlıca ünsürləri aşağıdakılardır:

1. Tələbatlar
2. İstehsal
3. Məhdudluq
4. Əmək bölgüsü və texniki tərəqqi.²

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı qurmaq, onun vasitəsi ilə iqtisadiyyatı effektiv bir mühərrikə çevirmək, əslində əmək bölgüsünü qurmaq, onu işlək, çevik bir mexanizmə çevirmək deməkdir. Bu mənada mütərəqqi təsərrüfatçılıq forması kimi bazar iqtisadiyyatı qurmaq üçün Azərbaycan Respublikasında əmək bölgüsü problemini tədqiq etmək böyük aktuallıq kəsb edir.

---

¹ Вах: Шумпетер Й. Теория экономического развития. М., Прогресс, 1982, с.59-60.

² Вах: Базелер У., Сабов З., Хайнрих Й., Кох В. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и российский путь.- СПб: Издательство «Питер», 2000, с. 36.

Hər bir milli iqtisadiyyatda olduğu kimi dünya təsərrüfatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını əmək bölgüsü və mübadilə təşkil edir. Lakin milli iqtisadiyyat daxilindəki əmək bölgüsü deyil, ayrı-ayrı ölkələrin istehsal, yaxud istehlakının öz aralarında bu və ya digər dərəcədə bir-birilə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutan beynəlxalq əmək bölgüsü təşkil edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən ölkələr iqtisadi cəhətdən əlahiddələşmişdir, xüsusilə milli təsərrüfatlar formasında ayrılmışdır ki, bu da obyektiv surətdə həmin əlaqələrin əmtəə-pul xarakteri ilə şərtlənmişdir.

Əmtəə istehsalı əmək bölgüsünə əsaslanır. Bu, mübadilənin meydana gəlməsi üçün əsas şərtədir. K.Marksın yazdığına görə ictimai əmək bölgüsü əmtəə istehsalının əsasını təşkil edir. Elə bir əsas ki, onsuz əmtəə istehsalı meydana gələ bilməz. Lakin ictimai əmək bölgüsü əmtəə istehsalı olmadan da mövcud ola bilər. Bazar iqtisadi sistemi bir-birindən asılı formada fəaliyyət göstərən əmək bölgüsünə əsaslanır. Əmtəə özündə beynəlxalq əmək bölgüsünün müəyyən formasını daşıyır və buna əsasən bu və ya digər əmtəənin hansı ölkədə istehsal olunduğunu bilmək mümkün olur. Bununla belə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında əmtəə çeşidlərinin çoxalması, onların istehlak xüsusiyyətlərinin mürəkkəbləşməsi prosesi gedir, eyniadlı məhsulların çeşidləri genişlənir, bir və ya bir neçə mühüm xarakteristikası ilə fərqlənən bir sıra oxşar məhsullar meydana gəlir. Bununla belə beynəlxalq aləmdə ictimai əmək bölgüsü ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. XX əsrin 70-80-cı illərində iri miqyaslı investisiya və istehsal korporasiyalarının dünya səhnəsinə çıxması ilə beynəlxalq ictimai əmək bölgüsü sferasında ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir və bu məsələyə yeni prizmadan baxmaq tələb olunur. Y.V.Şişkovun göstərdiyi kimi, ölkə texniki və

iqtisadi cəhətdən nə qədər çox inkişaf etmişdirsə, beynəlxalq əmək bölgüsünə fəal daxil olmaq üçün istehsal, maliyyə və digər imkanlar da daha böyükdür və orada iştirakın zəruriliyi daha təkidlidir.¹

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, əmək bölgüsü nəzəriyyəsinin inkişafı çox-çox qədimlərə aiddir. Ksenofontdan, Aristoteldən başlamış bu günə qədər əmək bölgüsünün yeni-yeni təzahür formalarının inkişafını və tədqiqatını görürük.

Tarixi ardıcılıqla şərh etməli olsaq ictimai əmək bölgüsünün aşağıdakı konkret forma və növlərini göstərmək olar:

1. Təbii əmək bölgüsü (yaş və cinsə görə əmək bölgüsü).
2. Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü (maldarlığın əkinçilikdən ayrılması).
3. İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü (sənətkarlığın maldarlıqdan və əkinçilikdən ayrılması).
4. Üçüncü böyük ictimai əmək bölgüsü (ticarətin, yəni təcir tayfalarının sonra isə dövlətin meydana gəlməsi).
5. Fərdi əmək bölgüsü.
6. Xüsusi əmək bölgüsü.
7. Ümumi əmək bölgüsü.
8. Peşə əmək bölgüsü (sahə, istehsal, ixtisas və peşə).
9. Ərazi əmək bölgüsü.
10. Sahələrarası əmək bölgüsü.
11. Region əmək bölgüsü.
12. Texnoloji əmək bölgüsü.
13. Firmadaxili əmək bölgüsü.
14. Beynəlxalq əmək bölgüsü və s.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda ictimai əmək bölgüsünə yanaşma əvvəlki illərdən fərqlənir. Məsələn, Bazeler U.,

---

¹ Вах: Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ, Москва, ИП « III тысячелетие». 2001, с.39.

Sabov Z., Xaynrrix Y., Kox V. və b. gös-tərirələr ki, əgər ixtisaslaşma bir müəssisə daxilində mövcuddursa, söhbət müəssisə daxilində əmək bölgüsündən gedir, əgər ixtisaslaşma müəssisələr arasında baş verirsə, onda söhbət müəssisələr arasında əmək bölgüsündən gedir. Əgər müəssisə öz filialları vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə yerləşirsə, onda beynəlxalq əmək bölgüsü nəzərdə tutulur. Onlar daha sonra əmək bölgüsünün üstünlüklərindən və mənfi cəhətlərindən bəhs edirlər. Əmək bölgüsünün üstünlükləri dedikdə, ayrı-ayrı əməliyyatlarda ixtisaslaşma bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi sürəti artırır, ixtisaslaşmış maşınların tətbiqini mümkün edir ki, bu da aşağı qiymətlər üzrə kütləvi əmtəə istehsalını həyata keçirməyə imkan verir. Qeyd olunur ki, əmək bölgüsü nəticəsində müxtəlif fikirli və vərdişli insanları istehsal prosesində elə yerləşdirmək olar ki, onların bacarıq və vərdişlərindən ən səmərəli istifadə olunsun.

Bütün bunlarla yanaşı əmək bölgüsünün mənfi məqamları da göstərilir. Belə ki, cəmiyyətdə bəzi istehlak olunmayan məhsullar istehsal olunur və bəzən isə istehsal olunan məhsullar istehlak olunmur. Əmək bölgüsü insanların, müəssisələrin və s. bir-birindən asılılığını yaradır ki, bu da böhran meylini dərinləşdirir. Müəssisələrin konkret əmtəələrə tələbinin düzgün qiymətləndirilmədiyi hallarda, natamam istehsal və ya ifrat istehsal yarana bilər. İstehsalçılar buraxılan nemətin yalnız bir hissəsini istehlak edir, deməli o bütövlükdə pis əmək məhsuludur.¹

Müsbət və mənfi cəhətdən xarakterizə edilən bu proseslər əslində əmək bölgüsünün tarixi inkişafının müxtəlif pillələrinə xasdır. Bu xüsusiyyətlər əmək bölgüsünün

---

¹ Вах: Базелер У., Сабов З., Хайнрих Й., Кох В. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и российский путь. Издательство «Питер». 2000, с. 45- 46.

dərinləşməsinin və onun formalarının modifikasiyaya uğramasının nəticəsidir.

XX əsrdə artıq tədqiqatçıların əməyinin ayrılması prosesi baş verir. Bunun nəticəsində elmi - texniki tərəqqi inkişaf edir, əməyin ayrılması və eyni zamanda birləşməsi prosesi yaranır. Əməyin ayrılması prosesi əsasən ixtisaslaşmada özünü göstərir.

Əməyin birləşməsi isə kooperativləşməyə, kombinələşdirməyə və nəhayət inteqrasiyanın yaranmasına gətirib çıxarır.

Əvvəlki formalardan fərqli olaraq inteqrasiya bazar qanunları nəticəsində yaranmışdır.

İnhisarların ən sadə formalarının meydana gəlməsi və inkişafı inhisar birliklərinin: klassik formaları olan kartel, sindikat, trest, konsern, ən iri formaları olan konqlomeratlar, konsorsiumlar və nəhayət transmilli korporasiyaların (TMK) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

İctimai əmək bölgüsünün tarixi inkişaf mərhələləri nəticəsində əmələ gələn formaları və növlərinin mahiyyəti kifayət qədər ətraflı tədqiq edilmişdir. Hazırda bir sıra problemlər dünya təsərrüfatı ilə bağlı olduğundan istər-istəməz TMK-ların şərhinə geniş ehtiyac duyulur.

Artıq beynəlxalq əmtəə mübadiləsində ictimai əmək bölgüsünün yeni, istehsal-satış xarakteri özünü göstərməyə başlayır. Məhsulun vahid istehsalı prosesi özünün bütün mərhələlərində, milli çərçivədən kənara çıxır, məhsulun beynəlmiləl miqyasda hazırlanması prosesi həyata keçirilir. İri miqyaslı elmi-texniki və istehsal - investisiya əlaqələrinin səmərəli inkişafı məhsul və xidmət mübadiləsinin hüdudlarını dəyişir və bu da komplekslərarası, firmalararası,

korporasiyalararası mübadiləyə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə korporasiyalaraarsı əmək bölgüsü təşəkkül tapmışdır.

Korporasiyalararası əmək bölgüsü - transmilli əsasda təşkil edilən və təşkilati – idarəetmə baxımından milli təkrar istehsalın əsası kimi çıxış edən təsərrüfat subyektlərinin ixtisaslaşdırılmasıdır.

Bununla beynəlxəlx əmək bölgüsü anlayışının daha mürəkkəb məzmun kəsb etdiyi üzə çıxır. O, bir tərəfdən, ənənəvi olaraq millətlər arasında istehsal vahidi kimi, istehsal vəzifələrinin təbii bölgüsü prosesini ifadə edir, digər tərəfdən isə, istehsal vəzifələri plana uyğun şəkildə şirkət daxilində, onun çərçivəsindən kənara çıxmadan, dövlət sərhədlərindən kənara çıxmadan bölüşdürülür. Əmək bölgüsü yeni istiqamətdə dərinləşir və genişlənir. Dünya xəritəsində milli sərhədlərlə üst-üstə düşməyən, iqtisadi sərhədlər cızılır. Bu müxtəlif ölkələrin sərhədləri-ni birləşdirən firmalararası, korporasiyalararası ictimai əmək bölgüsü prosesidir.

İstehsalın transmilliləşməsi beynəlxəlx əmək bölgüsünün iyerarxiya strukturunda milli iqtisadiyyatların yerini müəyyən edərək onların inkişafına daha böyük təsir göstərir. TMK-lar çərçivəsində dövr edən firmadaxili və firmalararası əmtəə, xidmət, kapital və texnologiyalar axınları ayrı-ayrı ölkələrin ixracına mürəkkəb təsir göstərərək (onu stimullaşdıraraq, məhdudlaşdıraraq və ya əvəz edərək) və daha çox dərəcədə bu ölkələrin beynəlxəlx ixtisaslaşmasını müəyyən edərək sahələrarası və ölkələrarası axınların ənənəvi təşkilinə sanki «bağlanır». Məlum olur ki, milli iqtisadiyyat bir neçə transmilli firmalar tərəfindən bölüşdürülüb. Beləliklə, beynəlxəlx əmək bölgüsünün yeni formasının inkişafının ilkin şərtləri aşağıdakılardır:

1. Hadisələrin əlaqə subyektinin yaranması.
2. Uyğun şəraitin yaranması.

3. Beynəlxalq kredit bazar mühitinin qərarlaşması.

4. Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və elmi kadrların beynəlxalq hərəkətinin güclənməsi.

5. Münasib mübadilənin yaradılması.

Müasir dünya təsərrüfatına sosial, siyasi, iqtisadi amillərlə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ümumi «humanistləşməsi» meyli də ciddi təsir göstərir. Müqayisəli xərclər nəzəriyyəsi bu gün də beynəlxalq əməkdaşlıqda bu və ya digər ölkənin iştirak variantlarının qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Söhbət burada hər şeydən əvvəl geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsində elmi-texniki tərəqqi şəraitində həlledici rol oynayan beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakdan gedir. Beynəlxalq əmək bölgüsü dünya bazarının və bütövlükdə ümumdünya təsərrüfatının formalaşmasında və inkişafında müəyyənədiçilə amilə çevrilir. Öz mahiyyətinə görə beynəlxalq əmək bölgüsü ictimai əmək bölgüsünə oxşayır, lakin bu bölgünün real təcəssüm olunduğu ixtisaslaşma və kooperativləşdirmə prosesləri bu halda milli təsərrüfatlar çərçivəsindən kənara çıxır. Ölkələr arasında əmək bölgüsü milli xalq təsərrüfatı komplekslərinin daxilində əmək bölgüsünə münasibətdə məntiqi və tarixi cəhətdən törəmədir. Bu onda təzahür olunur ki, müəssisələrin ixtisaslaşması və kooperativləşməsi milli çərçivədə beynəlxalq miqyasla nisbətən daha dərin inkişaf etmişdir, hərçənd ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin bəzən fəal iştirak etməsi ölkənin daxilində ixtisaslaşmanın və kooperativləşmənin dərinləşməsinə stimullaşdırır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun sosial-iqtisadi təbiəti ayrı-ayrı milli təsərrüfatların daxilində yaranan ictimai münasibətlərlə müəyyən olunur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bu törəmə amili təsərrüfatdaxili münasibətlərlə müqayisədə onların nisbətən aşağı yetkinlik səviyyəsini şərtləndirir.

Məlumdur ki, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsi imkanları məhduddur. (Hərçənd ki, bəzi super dövlətlər heç bir beynəlxalq normalara əhəmiyyət vermədən zəif ölkələrin işlərinə kobud surətdə müdaxilə edir, hətta sərhədləri belə pozub keçir.) Hər hansı bir dövlət onun ərazisi ilə məhdudlaşan yalnız öz hüquqi səlahiyyəti çərçivəsində, hökumətlərarası sazişlər əsasında təsərrüfat həyatına təsir göstərə bilər.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün səviyyəsi ayrı-ayrı ölkələrin daxilindəki əmək bölgüsünün səviyyəsindən aşağıdır.

Keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində transmilli korporasiyaları təşkil edən əsas komponentlər artıq əmələ gəlmişdi. 70-ci illərdə yaxın ərazi - elmi komplekslər çərçivəsində istehsal-satış strukturlarının formalaşması başa çatmışdı. Bununla da, komplekslərin elm – istehsal bazası, beynəlxalq mübadilənin istehsal – investisiya və satış üzrə əməkdaşlığa tərəf yerdəyişməsi işlənilib hazırlanmış və onu sürətləndirmişdir.

Transmilli korporasiyalar beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında yeni hadisədir və özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dünyada TMK-lar bazar istehsalının və beynəlxalq əmək bölgüsünün başlıca hərəkətverici qüvvəsinə, dünya ticarətinin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin üstün amilinə çevrilmişdir. Məhsuldar kapitalın hər şeydən əvvəl birbaşa investisiyalar formasında ixrac kanalı TMK-ların payına düşür.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensiv inkişafı bu münasibətlərin iştirakçılarının tərkibinin genişlənməsi, yeni təşkilatı formaların yaranması, bu əlaqələrin texniki-kommersiya təminatının eyniləşdirilməsi yeni-yeni beynəlxalq iqtisadi birliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Prosesin bu cür inkişafı dünyada baş verən globallaşma

prosesinin tələblərinə uyğun gəlir. XXI əsrin əvvəllərində dünya ölkələri arasında əlaqələrin yaranmasında transmilli korporasiyaların rolu artmaqdadır. Artıq transmilli korporasiyalar dünya təsərrüfat sisteminin ən fəal aparıcı elementinə çevrilmişdir. Bu cür əlaqələrin yaranması qloballaşma ilə bağlı transmilli korporasiyaların özlərinin gələcək mövqelərinin möhkəmlənməsinə imkan verir ki, bu da beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin perspektiv inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

Müasir transmilli korporasiyalar hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün uzun bir yol keçmişdir. Sürətlənən transmilliləşmə prosesləri milli iqtisadiyyatları məhv etmir, hərçənd ki, onların transformasiyasına və yenidən qurulmasına təsir göstərir. İstehsalın, qiymətlərin, istehlakın, texnikanın, informasiyanın, mədəniyyətin, həyat tərzinin və ideyaların «planetar» sisteminin formalaşması meylləri güclənir. Transmilli korporasiyalar əldə etdikləri nailiyyətlər və qazandıqları təcrübələr vasitəsi ilə müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə aparıcı mövqeyə çıxıb bilməmişlər. Onların müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rolu və təsiri artmaqdadır. Bu, onların beynəlxalq miqyaslı iqtisadi imkanlara malik olmaları ilə bağlıdır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün yeni müxtəlif növlərinin yaranması və inkişafı, dünya təsərrüfatında ciddi struktur dəyişikliklərinin baş verdiyini və milli iqtisadiyyatların bu prosesə qoşulmalarının zəruri olduğunu göstərir. Transmilli korporasiyalar məhz bu funksiyaları yerinə yetirir. İqtisadi şəraiti çətin olan rayonlarda, dəniz şəlfində neft və qaz yataqlarının mənimsənilməsi, dərin sulara mineralların çıxarılması və emal edilməsi üçün texniki vəsaitlərin yaradılması, atom energetikasının inkişafı və istifadəsinin genişlənməsi, kosmik rabitə sisteminin işlənilib hazırlanması və istifadə olunması, yeni informasiya sisteminin yaradıl-

ması və s. problemlərin həlli küllü miqdarda maddi və maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsini, toplanmış elmi – texniki potensialdan istifadə olunmasını tələb edir. Bu isə milli miqyaslarda mövcud iqtisadi gücləri birləşdirməyi tələb edir ki, bu da transmilli korporasiyaların formalaşmasına güclü təkan vermişdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün bu forması beynəlxalq aləmdə iri obyektlərin tikilməsinə imkan vermişdir. Belə tikililərə energetika magistralları, qaz xətləri, metallurqiya, maşınqayırma, neft-kimya kompleksləri, turistlərə xidmət edən mehmanxana, mebel və ticarət kompleksləri, hərbi bazalar, təyyarə limanları, dəniz liman tikililəri və s. misal ola bilər.

Bir sıra ölkələr iri korporasiyalar yaratmaq sahəsində fəal iş görməkdədir. Lakin onların bir çoxu amerikalıların nəzarəti altında həyata keçirilir. Bununla belə Avropa dövlətləri və onlara məxsus şirkətlər, həmçinin Yaponiya, amerikalılarla müqayisə edilə bilən, öz potensiallarını yaratmaq naminə fəal surətdə səylərini birləşdirmişlər. Bu proseslər super dövlətlər üçün xarakterikdir.

Bəzən bu cür **transmilli korporasiyalar öz güclərinə, imkanlarına və təsir dairəsinə görə fəaliyyət göstərdikləri milli dövlətin imkanlarını da üstələyirlər.** Aydın ki, TMK-lar fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərmək imkanlarına malikdirlər. Mahiyyətə onlar beynəlxalq münasibətlərin yeni, müstəqil subyektlərinə çevrilirlər və həmin münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir. Transmilli korporasiyaların iştirakı ilə elə yeni beynəlxalq təşkilatlar formalaşır ki, onların rolu və nüfuzu artmaqda davam edir, milli dövlətlərin rolu isə əksinə zəifləyir.

Düzdür, **bəzən elə olur ki, TMK-lar fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir.** Bunun

qarşısını almaq üçün, dünya bazarını TMK-ların inhisarından qorumaq sahəsində iqtisadi tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Bunlar adətən özəl transmilli korporasiyaların fəaliyyəti nəticəsində baş verir. **Transmilli korporasiyalar əsasən sırf kommersiya motivləri ilə çıxış edir və praktika göstərir ki, heç bir sosial məsuliyyət daşımır. Belə şəraitdə onların, fəaliyyəti bir çox təhlükəli iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələrə gətirib çıxarır.**

Bəzi iqtisadçıların fikrincə, transmilli korporasiyaların global miqyasda fəaliyyəti müasir, nisbətən kiçik milli dövlətlərin mövcudluğu üçün böyük təhlükə yaradır. Belə dövlətlər özünün iqtisadi suverenliyindən, öz problemlərini müstəqil həll etmək imkanlarından məhrum olurlar. Buna görə də müasir transmilli korporasiyaların fəaliyyəti gətdikcə milli dövlətlərin mənafehi ilə daha ciddi ziddiyyət təşkil edir və milli iqtisadiyyatların inkişafına mane olur.

Əksinə, transmilli strukturların və milli dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti dialektik xarakter daşıyır və müxtəlif formalar alır: birbaşa qarşıdurmadan konstruktiv və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa qədər.

Bir çox hallarda iri korporasiyaların yaradılması hərbi təyinatlı məhsullar buraxılmasının intensivləşdirilməsinə, dövlətin hərbi-sənaye kompleksinin beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə imkan vermişdir. İstehsal – kommersiya çərçivəsində bir sıra istehsal sahələrinin hərbi istiqamətə yönəldilməsi, onların hərbi - sənaye kompleksi ilə birləşməsinə gətirib çıxarır. Bu işə özlüyündə ölkənin gələcək inkişafını nəinki iqtisadi, hətta siyasi və hərbi - strateji amillərdən də asılı edir.

Beynəlxalq aləmdə əmək bölgüsünün rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artacağı bir şəraitdə onun millətlərarası, beynəlxalq münasibətlərin ənənəvi formaları ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsinin güclənəcəyini gözləmək olmaz. Bu əlaqədə və qarşılıqlı təsirin

geoiqtisadi məkanda artması bir sıra amillərlə bağlıdır. Məsələn, sürətlə silahlanmanın genişləndiyi bir şəraitdə hər bir dövlət özünü qorumaq sahəsində lazımi tədbirlərə əl atır. Bu cür tədbirlərin görülməsi korporasiyaların strukturunda dağıdıcı ziddiyyətlərə səbəb olur və bir sıra hallarda onu dəyişir. Belə ki, milli çərçivədə bir çox ərazi - elmi komplekslərin və firmaların fəaliyyətində dəyişikliklər baş verir.

Nəticədə onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə elmi dövriyyəyə, əmək bölgüsü problemi ilə əlaqədar yeni kateqoriyalar və anlayışlar daxil olur. Məsələn, anklavarası əmək bölgüsü tədricən beynəlxalq əmək bölgüsünü aradan çıxardır, ənənəvi ictimai əmək bölgüsünün (beynəlxalq əmək bölgüsü də daxil olmaqla) əvəzinə ümumdünya öhdəliklər sistemi gəlir (ÜÖS). ÜÖS daha tez-tez əmək «bölgüsünə» vadar etmək formasında çıxış edir. Bununla da bazar münasibətlərinin sərbəst prinsipləri aradan qaldırılır.

Hərəkət edən iqtisadi sərhədlər, gəzən beynəlmilləşdirilmiş təkrar istehsal olunan nüvə «ölkə-sistem», dünya gəliri, geomaliyyə, dünyanın geoiqtisadi atlası (DGA), dünyanın geosiyasi atlasının «səhifələri», (qlobal dünyanın ətraflı izahı), yüksək geoiqtisadi və geomaliyyə texnologiyaları, geoiqtisadi region (bölgə), geoiqtisadi yaddaş, geoiqtisadi kontrabusiya və geoiqtisadi tribunal, etnoiqtisadi transmilli və etnoiqtisadi sistemlər, qeyri-iqtisadiyyat və s. – bütün bunlar müasir qloballaşdırılan dünyanın arxitekturasını müəyyən edən və hələ tam olmayan yeni kateqoriya və anlayışların siyahısıdır.¹

---

¹ Вах: Кочетов Э.Г. Как нам «ухватить» «гео»? (Современное звено в истории методологической мысли: глобалистика как мироздание Нового Ренессанса). Глобальная история мировых цивилизаций.-М.: Новый век, 2003. с.95-96. / «Глобальный мир» клуб ученых: Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара клуба ученых «Глобальный мир» / Ин-т мировой экономики и междунар.отношений; Ин-т экономики. Вып.5 (28).

Bütün bu kateqoriya və anlayışların atributlarını ayrı-ayrı ölkələr qəbul etmir. Ona görə də «dünya iqtisadiyyatı»nın gələcək inkişafı adı altında gələcəkdə bu məsələləri elmi tədqiqata cəlb etmək olar. Diskussiyalar nəticəsində və dünyada gedən siyasi və iqtisadi hadisələrin gedişatından asılı olaraq bu yeni kateqoriya və anlayışlar iqtisadi inkişafa vəsiqə ala bilər. Bunu gələcək göstərəcəkdir.

6.4. Qloballaşmanın anatomiyası və sosial-iqtisadi nəticələri

Son illər qloballaşma siyasi diskussiyaların, işgüzar danışıqların elmi tədqiqatların ən geniş yayılmış mövzularından biridir. Dünya sosialist sistemi dağıldıqdan sonra bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat həyatının təşkilinin alternativsiz forması oldu və qloballaşma prosesi təbiidir ki, bu iqtisadi sistemə adekvat olan formalarda baş verir.

Bəzi iqtisadçıların qeyd etdiyi kimi, məhz bazar iqtisadiyyatının inkişafı qloballaşmanın əsasıdır. Məsələn, F.D.Bobkov, E.F.İvanov, A.L.Sveçnikov və S.P.Çaplinki «Müasir qlobal kapitalizm» əsərində göstərirlər ki, məhz qlobal kapitalizm qloballaşmanın başlıca daşıyıcısı olduğuna görə yalnız o qloballaşmanı həyata keçirmək üçün bazara, bazar iqtisadiyyatına xas olan alət və vasitələrdən istifadə edə bilər. Qlobal kapitalizm bazar münasibətlərini şüurlu fəaliyyətin bütün sferalarına yayır. Bunu da başa düşmək çətin deyildir. Qlobal kapitalizm özünün qəbul etdiyi qanunlardan başqa bir şeyi təklif edə bilməz.¹

---

¹ Вах: Бобков Ф.Д., Иванов Е.Ф., Свечников А.Л., Чаплинский С.П. Современный глобальный капитализм. –М.: ОЛМА-ПРЕСС.2003.с.135.

Qloballaşma dalğası tezliklə təsərrüfat fəaliyyətinin yeni sahələrini, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin bir çox sahələrini əhatə edir.

Qloballaşma müasir dünya təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətidir. O, bir sıra təzahür formaları ilə diqqəti cəlb edir. Əgər bu gün beynəlxalq miqyasda kollektiv valyuta sistemi, böyük dünya birlikləri kimi supergüclər, geniş fəaliyyət şəbəkəsinə malik, öz fəaliyyəti ilə milli dövlət çərçivələrini aşan transmilli korporasiyalar mövcuddursa, deməli, qloballaşma ümumdünya təsərrüfatının bir əlaməti kimi davam etməkdə və genişlənməkdədir.

Artıq neçə illərdir ki, qlobal problemlər «Böyük səkkizlər»in sammitlərində vaxtaşırı müzakirə olunur. Məsələn, 1997-ci ildə Denverdə istilik effektinin təhlükəsi barədə məsələdən bəhs olunub. Sonra iki il (1996 və 1997-ci illərdə) Lion və Denverdə ABŞ prezidenti B.Klinton dünya iqtisadiyyatı və maliyyəsinin qloballaşmasından danışib. Belə bir fikir kifayət qədər əsaslandırılır ki, «Mercedes» və «Kraysler» avtonəhənglərinin birləşməsindən sonra qloballaşma prosesi demək olar ki, başa çatıb və dünya iqtisadi qlobalizm əsrinə daxil olub. Dünyada qlobalizmi göstərən faktlar getdikcə artmaqdadır; Avronun tətbiqi, cənubi-şərqi Asiya ölkələrinin dərin böhrana düşməsi, Hindistanın özünü nüvə ölkəsi kimi bəyan etməsi və bölgədə sabitliyin pozulması, Pakistanda nüvə sınaqlarının keçirilməsi, «üçüncü dövlətlərin» borcları məsələsi, beynəlxalq terrorizm və ona qarşı mübarizə, xüsusən mafianın dünyəviləşməsi, çoxlu regional problemlərin mövcudluğu qlobalizmə misaldır. Dünya sosializm sisteminin dağılması və tədricən dünyada vahid iqtisadi sistemin formalaşmasını da qlobalizmin müasir təzahürü hesab etmək olar.

Dünya iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinə qoşulan hər bir dövlətin iqtisadi uğurları qlobal strategiyani rəhbər tutmasından çox asılıdır. Qlobal strategiya dünyanın əsas bazarlarında təmsil olunmalı, vahid ticarət, sənaye və maliyyə fəaliyyəti ilə idarəçiliyə söykənməni nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə dünya iqtisadi ədəbiyyatında qloballaşma problemi geniş və ziddiyyətli şəkildə şərh olunur. 2000-ci ildə dünyada qloballaşmaya dair 200-dən artıq monoqrafiya çap olunmuşdur.¹

«Qlobal» termini öz etimologiyasına və mənşəyinə görə fransızca «qlobal» olub «ümumi» və latınca «qlobus» olub «kürə» deməkdir və mahiyyətə iki mənəni ifadə edir: birincisi, bütün Yer kürəsini əhatə edən, ikincisi, hərtərəfli, tam, bütöv, ümumi, universal.

Qloballaşma hələ qədim dövrlərdə yaranan, XV-XVII əsrlərin böyük coğrafi kəşfləri dövründə və əlbəttə bütün XX əsrdə geniş davam edən dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin yeni keyfiyyətidir. Müasir dünyada ayrıca ölkələr artıq müstəqil surətdə iqtisadi problemləri həll etmək iqtidarında deyillər. İqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi keyfiyyətə yeni məzmun kəsb etmiş və elə miqyaslara çatmışdır ki, bu, qlobal şəkildə inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyat haqqında danışmağa əsas verir.² Bu gün qloballaşma bütün dünya iqtisadiyyatının inkişafının başlıca və aparıcı meylidir və o, həm istehsal, investisiya, maliyyə və ticarət sferalarında, həm də kommunikasiya, elmi-texniki tərəqqi, elm və təhsil sferalarında beynəlxalq qarşılıqlı asılılığın genişlənməsində və dərinləşməsində ifadə olunur.

---

¹ Вах: Бляхман Л., Кротов М. Глобализационное измерение реформы и задачи промышленной политики. «Российский экономический журнал». 2001. № 3, с. 12.

² Вах: Бычков А. Глобализация экономики и мировой фондовый рынок «Вопросы экономики» журнал. 1997. № 12 с. 82.

V.İ.Peftiyev, V.V.Çernovskaya da qloballaşmanı - indiki məqamda iqtisadiyyatın və siyasətin, həm də rüşeym halında mədəniyyətin beynəlmilləşməsinin (inteqrasiyasının) ali fazası kimi şərh edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, tarixi proses kimi qloballaşmanın hədləri və yekunları haqqında mübahisə etmək olar və lazımdır. Qloballaşmanın bizim dövrdə mərhələlərə bölünməsi Böyük coğrafi kəşflərlə və şərti olaraq Xristofor Kolumbun Yeni dünyanın (Amerikanın – kursiv Ş.Q.) sahillərinə ekspedisiya çıxarılması günü kimi 12 oktyabr 1492-ci ildə ticarətin (əlbəttə, qeyri-ekvivalent ticarətin) coğrafi cəhətdən genişlənməsinin yaranması ilə başlanır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli (Belle Epoque) – müstəmləkə imperiyalarının təşəkkül tapması və onların metropoliyaların iqtisadi-siyasi-resurs məkanına cəlb edilməsi dövrüdür.¹

Qloballaşma özünü hər şeydən əvvəl dünya regionlarının və bütün ölkələrin qarşılıqlı asılılıqların güclənməsi, habelə, milli iqtisadiyyatın hədudlarından kənara çıxan, genişlənən ETT-i və bununla bağlı məhsuldar qüvvələrin transformasiyası ilə şərtlənir.²

Bəzi müəlliflər isə qlobal proseslərə daha radikal mövqedən yanaşır. Məsələn, Qi Karron de la Karrer qeyd edir ki, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması «daxili və xarici iqtisadiyyat arasında hər cür məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, aradan çıxmasıdır».³

---

¹ Вах: Пейфтиев В., Черновская В. Развивающийся мир: глобализация или регионализация? «Мировая экономика и международные отношения» журнал. 2000. № 7, с. 39.

² Вах: Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı. 2003, səh. 479.

³ Вах: Каррон де ла Каррьер Г. Экономическая дипломатия. Дипломат и рынок / Пер.с фр. –М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 2003, с.133.

Eyni zamanda müəllif mübadilə azadlığı və rəqabət rejiminin düzgün seçilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir. Bu isə, öz növbəsində müəyyən məhdudluğun qoyulmasını nəzərdə tutur.

Bəzi dövlətlər məhz qloballaşma şəraitində böyük rol oynamaq iqtidarındadır. Ancaq ayrı-ayrı dövlətlərdə inkişaf qeyri-bərabər gedir. Hər bir dövlət öz ölkəsinin maraqlarını qorumaq və qloballaşmanın əksinə yox, bu qlobal proseslərə həmin dövlətin daha yumşaq, daha münaqişəsiz inteqrasiya olunması üçün vəziyyəti tənzimləməlidir. Məhz buna görə də öz birliyini dünya birliyinə rəvan inteqrasiya etməkdən ötrü bəzi dövlətlərin rolu hətta artır.

Qloballaşmış dünya qloballaşmaya qədər olan dünyadan, sivil dünyanın ibtidai dünyadan, sənaye dünyasının aqrar dünyadan, şəhər dünyasının kənd dünyasından, vətəndaş dünyasının həbsxana dünyasından fərqləndiyi qədər fərqlənir.

Artıq Azərbaycanda yetkin bazar tipli dünya iqtisadiyyatı ilə planlı sosialist iqtisadiyyatının qeyri-bazar tipli inzibati-amirlik modelinin prinsiplial uyumsuzluğu dərk edilmişdir. Bu gün Azərbaycan qarşısında iqtisadiyyatı qlobal dünya iqtisadiyyatı sisteminə vahid milli kompleks kimi səmərəli daxil olmaq və fəaliyyət göstərmək vəzifəsi durur. Əslində Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq qloballaşma prosesinə daxil olmuşdur və bütöv sistemin bir hissəsidir. Lakin bu daxilolma hər şeydən əvvəl xammal sahələrinə aiddir ki, bu da kiməsə Azərbaycanın Qərbi ölkələrinin xammal əlavəsi kimi çıxış etməsini həmişə təkrar etmək imkanı verir. Ona görə də elə bir iqtisadiyyat qurmaq lazımdır ki, respublikamız perspektivdə industrial və postindustrial inkişafa nail ola bilsin.

Azərbaycanın qloballaşmaya daxil olması, onun iqtisadi və ictimai inkişafında yeni, əlavə resursların əmələ gəlməsi

deməkdir. Geoiqtisadi cəhətdən Azərbaycan həm ənənəvi, həm də yeni, müasir tipdə bir sıra mühüm rəqabət üstünlüklərinə malikdir.

Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artması enerji biznesinin qloballaşması ilə əlaqədardır. Yəni enerji biznes qlobal enerji şirkətlərinin inteqrasiyası, ölkələr arasında yanacaq uğrunda rəqabətin üstünlük təşkil etməsi şəraitində mümkündür.

Şübhəsiz, qloballaşmanın başqa daha konkret təzahürlərini və nəticələrini də göstərmək olar: inkişaf etmiş ölkələrin zəif inkişaf etmiş ölkələri hər cəhətdən özlərinin istehlakçısı hesab etməsi, bu ölkələrin getdikcə xarici kapitalın təsirinə daha çox məruz qalması, qlobal iqtisadi, sosial problemlərin həlli üçün birgə səylərin tələb olunması və s.

Qloballaşmanı birmənalı qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Onun konkret halda, konkret ölkə və xalqlar üçün müsbət və mənfi nəticələrini nəzərə almaq düzgün olardı. İnkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün, o cümlədən respublikamız üçün qloballaşma probleminin bəzi təsirlərinə diqqət yetirək:

1. Qloballaşma Azərbaycanın öz milli bazarını qorumaq, iqtisadi resurs potensialından səmərəli istifadə etmək zərurətini doğurur.

2. Respublika açıq, liberal iqtisadiyyat prinsiplərini məhdudlaşdırmamaq şərti ilə, yəni iqtisadi demokratizmə sadıq qalaraq «iqtisadiyyatın dollarlaşması» meylini zəiflətmək təşəbbüsündə olmalıdır.

3. Xarici kapitaldan istifadəni genişləndirmək prosesi ilə paralel bu kapitalın təsiri altına düşməmək üçün mükəmməl iqtisadi təhlükəsizlik mexanizminin hazırlanması və hərəkətə gətirilməsi tələb olunur.

4. Qloballaşma hər cürə xarici təsir ehtimalını artıran amildir. Ona görə də mənfi təsirləri zərərsizləşdirmək üçün qabaqcadan müəyyən tədbirlərin görülməsi zərurəti yaranır. Məsələn, Rusiyada maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri inkaredilməzdir. Lakin müəyyən qarşılıqlı tədbirlər bu təsirin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına imkan verdi.

E.Primakov xatırladır ki, «birinci», «ikinci» və «üçüncü dünya» terminləri başlıca olaraq iki əks sistemin yaranması ilə əlaqədardır. Üçüncü dünya dedikdə, bloklara qoşulmamaq kimi dərk olunurdu. Beləliklə, üç dünyaya bölünmə iki ideoloji sistemin qarşিদurması ilə əlaqədar idi. Hazırda mövcud olan çoxqütblü sistem bu proseslərin çətinliklərinə baxmayaraq xeyli sabit prosesdir. Qloballaşma prosesi belə bir şəraitdə təkcə hər hansı bir «mərkəzdən» yayıla bilməz. Çox güman ki, bu proses dünya məhsuldar qüvvələrinin transmilli xarakterinin öz məkanına malik olacaqdır. O, ABŞ-ın keçmiş prezidenti Ronald Reyqandan bir misal da çəkir ki: tanqonu iki nəfər rəqs edir.¹

Qərb akademik dairələrdə bu məsələyə dair oxşar və əks fikirlər mövcuddur. Harvard universitetinin professoru Devid Korten «Dünyanı korporasiyalar idarə edən zaman» adlı kitabında qeyd edir ki, TMK-ların fəaliyyətinin güclənməsi onların beynəlxalq arenaya çıxması və bütöv dövlətlərin siyasəti ilə manipulyasiya etməsi qloballaşma prosesinin mahiyyətini ifadə edir.

Digər tərəfdən, məşhur britaniya iqtisadçısı, Oksford universitetinin professoru Elan Raqmanın fikrincə, həqiqətən «qloballaşma heç də qlobal deyil» və son onilliklər ərzində qloballaşma prosesləri xeyli dərəcədə «üçlük» adlanan ölkələrin, yəni ABŞ, Avropa İttifaqı və Yaponiyanın hədləri ilə məhdudlaşır.

---

¹ Вах: Постиндустриальная эпоха: вызов Российским политикам. «Мировая экономика и международные отношения» журнал. 2001. № 3, с. 45.

Gətirilən misallardan görüldüyü kimi, müasir qərb iqtisadiyyatında qloballaşma hər şeydən əvvəl dünya iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsi şərtlərinin prinsiplial dəyişməsinə aparan TMK-ların gücünün artması prosesi kimi dərk edilir.

Buna bənzər fikirlər Azərbaycan alimlərinin əsərlərində də öz yerini tapıb. Fəlsəfə elmi sahəsində tanınmış professor S.S.Xəlilov «Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru» əsərində qloballaşmanı geniş mənada şərh edir. İlk anda fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən aydınlaşdırmağa çalışır ki, ümumbəşəriləşmə, ictimai qloballaşma olan real tarixi inkişaf prosesi, fərddən bəşəriyyətə gedən yol öz əksini sivilizasiya terminində tapır. Müəllifin göstərdiyi kimi, məhz sivilizasiya insanların birləşməsindən, birgə əməli fəaliyyətindən doğan yeni enerji potensialının daşıyıcısı olur. Ümumbəşərilik sivilizasiyanın mahiyyətidir.

S.S.Xəlilov bütövlükdə qloballaşmanın əleyhinə deyil. Onun dediyi kimi sadəcə olaraq, adın düzgün seçilməməsi, mahiyyətin təhrif olunması ucbatından həqiqi böyük qloballaşma prosesinin, yeni, ümumbəşəri sivilizasiyanın arxa plana keçməsinin və nəzərdən qaçırılmasının əleyhinədir. Çağdaş mənada qloballaşma da, şübhəsiz, qlobal sivilizasiyanın əhatə etdiyi müxtəlif yönümlü, müxtəlif çeşidli, müxtəlif ömürlü proseslərdən biridir. Qlobal sivilizasiya qloballaşmadan fərqli olaraq həmçinin qlobal problemləri də əhatə edir.

Müəllifin, iqtisadi qloballaşma haqqındakı fikirləri də maraq doğurur. S.S.Xəlilova görə iqtisadiyyat, ticarət dünyanı birliyə, vəhdətə, siyasət isə parçalanmağa və hərənin öz ağılıq zonasını yaratmağa sürükləyib. İqtisadi qloballaşmanın əsasını transmilli şirkətlər təşkil edir.

Professor S.Xəlilov Corc Sorosun¹ qlobal iqtisadiyyatın üstünlükləri və mənfilikləri barədə fikirlərini təhlil edərək göstərir ki, milli dövlətlərin özlərinin ərazisinə, varına, gücünə və s. görə fərqləndikləri halda, iqtisadi qloballaşmanın hər yərə bərabər yayılan bir proses kimi qiymətləndirilməsi düzgün deyil. Buna görə də qloballaşma haqqında hər bir milli – dövlətə və iqtisadiyyatın bütün sektorlarına eyni təsirə malik bir proses kimi danışmaq olmaz.²

Hazırda dünya əhalisinin 3/4 hissəsinin ümumiyyətlə dünyada qloballaşmanın mövcud olması haqqında təsəvvürləri belə yoxdur. **Qloballaşma heç də milli sərhədlərin, milli çərçivələrin uçurulması, yuyulması demək deyildir. Hələlik olsa-olsa bu ancaq regional səviyyədə baş verə bilər. Bəzən Avropanı misal çəkir, orada sərhədlərin olmadığını qeyd edirlər. Avropada bu proses on illiklərlə baş vermişdir.**

Qloballaşma yalnız əmtəələrin, kapitalların və xidmətlərin sərhəddən keçməsinə müxtəlif məhdudiyyətlərin yumşalması ilə yox, eləcə də daxili bazarların liberallaşması ilə, xarici kapital bazarının inkişafı ilə, valyutalararası sövdələrin həyata keçirilməsi vaxtını azaldan və dünya iqtisadiyyatında bazarların payı uğrunda onlar arasında

---

¹ Corc Soros göstərir ki, biz artıq qlobal iqtisadiyyat sistemində yaşayırıq. Lakin burada bu termin altında nəyi nəzərdə tutduğumuzu dəqiq müəyyən etməliyik. Qlobal iqtisadiyyat yalnız məhsul və xidmətlərin deyil, həmçinin və daha vacib ideyaların və kapitalın sərbəst hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Məhiyyətə qlobal iqtisadiyyatı qlobal kapitalist sistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. (Вах: Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма.-Минск: Университетское, 2001, с.321.).

² Вах: Xəlilov S.S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər. Bakı. «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı. 2004. s.197, 199, 200, 202, 255, 258-259.

rəqabətin güclənməsinə təsir göstərən törəmə maliyyə-iqtisadi alətlərin sıçrayışlı artımı ilə sürətlənir.

Qloballaşmanın bilavasitə əsası—dünya əmtəələr, xidmətlər, texnologiyalar, kapitallar və iş qüvvəsi bazarlarının formalaşmasıdır ki, bu da hər bir firmaya Yer kürəsinin hər hansı bir nöqtəsində ən əlverişli malgöndərənlərin və alıcıların tanınmasına, planetin bütün regionlarının rəqabətli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi bazasında kooperasiyalaşmanın təşkil edilməsinə imkan verir. 2000-ci ildə dünyada istehsal olunan ÜDM təxminən 30 trln. dollar təşkil edirdi. Bunun 10 trln. dollarlıq məhsulu Yaponiyada istehsal olunurdu, sonrakı yerləri AFR, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Çin tuturdu. ABŞ hər ay ixrac etdiyindən 30 mlrd. dollar çox əmtəələr (neft və digər xammal, istehlak malları, dəst məmulatlar və detallar daxil olmaqla) idxal etmişdi. Buna görə də Birləşmiş Ştatlara qlobal kapitalist sistemində Yaxın və Orta Şərqdə, Avropada və digər regionlarda yaranan çətinlikləri dəf etməyə qadir olan hegemon rolu ayrılmışdır.¹ **ABŞ-in dövlət katibi Kollin Pauellin ifadəsi ilə desək, Birləşmiş Ştatlər «dünyada hökmranlıq edən» dövlətdir.**

Qloballaşma hamı tərəfindən eyni cür qəbul olunmur. Qloballaşma həm obyektiv, həm də pozitiv prosesdir. Qloballaşma ölkələrə inkişaf üçün geniş imkan verir, amma o, paralel gedən ciddi təhlükə və risklərlə müşayiət olunur. Fransanın keçmiş baş naziri Remon Bar Avropa qitəsinə gözləyən təhlükədən (yəni qloballaşmadan) ayıq olmağa çağırmış və bunu «tale» adlandırmışdır. Professor Fransua Biru «Avropanı xilas etmək və onu himayə etmək» məqsədilə amerikalı mütəfəkkir Paul Consonun məşhur

---

¹ Вах: Бляхман Л., Кротов М. Глобализационное измерение реформы и задачи промышленной политики. «Российский экономический журнал». 2001. № 3, с. 13.

kəlamını xatırlayaraq, onun təbirincə «əgər bunu etməsək onu başqaları edəcək» (yəni amerikalılar) deyir.

Qloballaşmaya müxtəlif təriflər verilir. Məsələn, V.Şerbakovun fikrincə, sadələşmiş şəkildə demək olar ki, qloballaşma – dünya iqtisadiyyatının elə halıdır ki, bu zaman planetin əksər ölkələrinin və regionlarının təsərrüfatca inkişafı bir-biri ilə sıx əlaqədardır, istehsal kooperasiyası və ixtisaslaşması ümumdünya miqyasına nail olur, TMK-lar mülkiyyətin üstün formasına çevrilirlər. Qloballaşma – elektron kommunikasiyalarla və nəqliyyat sahəsində yeni texnologiyalarla hərəkət edən prosesdir ki, bu da informasiyalara, insanlara, kapitallara və əmtəələrə sərhədləri aşmağa və görünməmiş sürətlə planetin ən ucqar guşələrinə çatmağa imkan verir.¹

Qloballaşma – milli dövlətlərin transmilli qarşılıqlı fəaliyyət sisteminə daxil olması proseslərinin məcmusudur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun verdiyi tərifə görə qloballaşma – həm əmtəə və xidmətlərin, həm də kapital bazarlarının artan dərəcədə intensiv inteqrasiyasıdır.²

Bəzi iqtisadçılar qloballaşmanı ayrı-ayrı ölkələrin vahid dünya təsərrüfat kompleksinə iqtisadi cəhətdən yaxınlaşmasına doğru hərəkətdən ibarət olan dünya təsərrüfatının başlıca meyli kimi xarakterizə edirlər.³

A.K.Anaşkin dünya təsərrüfatı əlaqələrinin qloballaşmasının bir neçə tərkib ünsürdən: transmilliləşmə, mondalizasiya və regional inteqrasiyadan ibarət sistem kimi mürəkkəb bir

---

¹ Вах: Щербakov В. Глобализация экономики, региональная интеграция, влияние этих процессов на положение трудящихся государственных участников СНГ. «Общество и экономика» журнал. 2002. № 2, с. 7.

² Вах: Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. М.: 2001, с. 9.

³ Вах: Партной М.А. Тенденции развития мирового рынка капиталов и адаптационные возможности России//Экономическое развитие России и мировые тенденции на рубеже веков / Под ред. С.М.Рогова, А.А.Пороховского. М.6 1996, с. 159.

fenomen olduğunu göstərir. Bu hadisələrin inkişaf mexanizmləri beynəlxalq əmək bölgüsünün müxtəlif formalarının (transmilliləşmənin əsası kimi tək (vahid) qloballaşmanın digər formaları üçün bir əsas kimi xüsusi və ümumi) dərinləşməsi proseslərinin dialektik vəhdəti və beynəlxalq kooperasiya formalarının genişləndirilməsi əsasında qurulur.¹

M.V.İlin qloballaşmanı həm özünün ümumi cizgilərinə görə, həm də qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz edən komponentlərin daxili qarşılıqlı əlaqəsinə görə bütöv, vahid dünyanın qərarlaşması kimi müəyyən edir.²

İ.İ.Lukaşukun fikrincə isə qloballaşma qarşılıqlı surətdə bir-birilə əlaqədə olan milli sosial-iqtisadi qurumları vahid dünya və ictimai sistem halında birləşdirən ümumdünya prosesidir. Sosial, iqtisadi və siyasi fəaliyyət elə miqyaslar almışdır ki, dünyanın hər hansı bir hissəsində baş verən hadisə qlobal sistemin ən ucqar nöqtələrində belə ayrı-ayrı şəxslərə və onların birliklərinə dərhal öz təsirini göstərir.³

Azərbaycan iqtisadçılarından Ş.M.Muradov və S.A.İbadov yazırlar ki:

«Bizcə qloballaşma prosesdir və iqtisadi sahədə bu proses «qlobal iqtisadiyyat»ın yaranması və inkişafı ilə nəticələnmişdir. Qlobal iqtisadiyyat isə dünya iqtisadiyyatının yeni keyfiyyət halıdır və onun yaranması və inkişafı ilə yanaşı özünə xas olan fəaliyyət mexanizmi və idarəetmə sistemləri də yaranıb fəaliyyət göstərir».⁴

---

¹ Вах: Анашкин А.К. Механизм стабилизации национальных финансов/А.К.Анашкин. – М.: ЗАО Издательство «Экономика». 2002, с. 47.

² Вах: Ильин М.В. Политические аспекты глобализации // Труды Фонда Горбачева. Т.7.-М.:2001. с.140.

³ Вах: Лукашук И.И. Глобализация, государство, право XXI век. – М.: СПАРК. 2000. с.1.

⁴ Muradov Ş.M., İbadov S.A. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). «Elm» nəşriyyatı, Bakı. 2003. № 1, s. 21.

Son vaxtlar bəzi iqtisadçı-alimlər qlobal, dünya iqtisadiyyatından bəhs edərkən burada «özünütəşkiletmə» nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edirlər. Burada özünütəşkiletmə konsepsiyası, modeli bizcə sırf mücərrəd, verval səciyyə Başıyır, iqtisadi tarazlıq, iqtisadi sistem, transformasiya, iqtisadi artım, struktur, inteqrasiya məsələləri bir-birilə əlaqəsiz halda tədqiq edilir. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının özünütəşkili məsələləri də xeyli dərəcədə mücərrəd halda nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, müəllif «dünya iqtisadiyyatı» modelini aşağıdakı üç hissədən ibarət olduğunu göstərir: dünya iqtisadiyyatı ictimai sistem kimi, «dünya iqtisadiyyatının» fəaliyyət göstərməsi sistemi, «dünya iqtisadiyyatının» inkişafı və özünütəşkili sistemi.¹

Qloballaşma – azad bazar iqtisadiyyatının dünyanın bütün regionlarına və suveren dövlətlərin müstəqilliyinin genişlənməsi ilə müşayiət olunan bu dövlətlərin qaydalarına onun tabe olması deməkdir Digər tərəfdən qloballaşma çox ehtimal ki, ölkələrin inteqrasiyası və ya birləşməsi yox, dünya hökmranlığı uğrunda mübarizədə güclülər tərəfindən daha zəiflərin udulmasıdır.

Qloballaşma qloballığa nailolmadır. Qlobalizm isə qloballaşmanın şüurlu surətdə həyata keçirilməsidir. Qlobal iqtisadiyyat iqtisadiyyatın özünün başlanğıc potensialıdır. **Qlobal iqtisadiyyat – dünyasız dünyadır.** Çünki dünya – dünyaların etnik, milli, fərdiyyəçiliksiz (müstəqil qərarlar mərkəzi kimi), kollektivlərsiz və birliklərsiz, ölkələrsiz və dövlətlərsiz, yəni ümumiyyətlə, cəmiyyətsiz dünyadır, çünki

---

¹ Вах: Чистилин Д.К. Самоорганизация мировой экономики: Евразийский аспект / Д.К.Чистилин.-М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2004. с.117.

cəmiyyət özü də münasibətlər dünyası kimi müxtəlifdir ki, bunlar da qlobalizmdə əlaqəyə çevrilir.

İqtisadi sivilizasiyadan irəli gələn iqtisadi inqilab qlobal iqtisadiyyatla başa çata bilməz, bu da artıq bizim günlərdə baş verən inqilabdır. Qlobal iqtisadiyyat dünya iqtisadiyyatına qovuşur, çevrilir, dəyişir. İqtisadi qloballaşma – bəşəriyyətin taleyi üçün anlaşılmaz nəticələrlə dolu olan çoxaspektli mürəkkəb və buna görə də özünə elmin ən çox diqqətinin cəlb edilməsini tələb edən problemdir.

İqtisadiyyatın qloballaşması iqtisadi sivilizasiya çərçivəsində baş verir.

Hərçənd ki, qlobal iqtisadiyyat hələ sona qədər yaranmamışdır, o, artıq faktiki olaraq mövcuddur və bu fenomenədən yan keçmək artıq mümkün deyildir.¹ Professor R.İ.Xasbulatovun tərifinə görə iqtisadi qloballaşma - müasir informasiya texnologiyaları bazasında dünya maliyyə-təsərrüfat həyatının müasir beynəlmilləşmə mərhələsini xarakterizə edən hadisədir.²

Qlobal iqtisadiyyat faktını bu gün nəzərə almamaq bağışlanmaz səhvdir. Qlobal iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərini görməmək daha pisdır.

İqtisadi aspektdə qloballaşma nəticəsində ölkələr arasında əmtəə, kapital, əmək bazarları qarşılıqlı surətdə əlaqəli fəaliyyət göstərirlər. Dünya ticarətinin miqyaslarının, valyuta axınlarının, kapitalın hərəkətinin, texnologiya, informasiya mübadiləsinin xeyli artması baş verir.

Qloballaşma müasir elmi-texniki inqilabın, informatikanın inkişafının nəticəsidir. İnformatika iqtisadiyyatı gündəndən inkişaf edir. Bu da istər-istəməz dünya bazarında

---

¹ Вах: Экономическая теория на пороге XXI века – 7: Глобальная экономика/Под ред. Ю.М.Осипова, С.Н.Бабурина, В.Г.Беломтецкого, Е.С.Зотовой. – М.: Юристъ. 2003, с.5-11, 162.

² Вах: Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. Т.1, М.: 2001.

informatika vasitələrinin, hər şeydən əvvəl, kompüterlərin ucuzlaşmasına və informasiyanın ötürülməsi üzrə xidmətlərin dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Hər iki amil kompüterlərin sürətlə artmasına, kompüter şəbəkəsinin inanılmaz dərəcədə sürətlə böyüməsinə və nəhayət ondan istifadənin ucuzlaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, məlum bir texnoloji qanunauyğunluq – Mur («Intel» şirkətinin banisi) fenomenini mövcuddur. Bu texnoloji qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, kompüterin gücü hər 10 aydan bir iki dəfə artır. Digər tərəfdən, informasiya şəbəkələri özünün fundamental qanunauyğunluğuna Metkalar («Internet» - şəbəkə standartının ixtiraçısı) qanununa malikdir. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyət üçün şəbəkənin faydalılığı istifadəçilərin sayının kvadratına mütənəsbidir. İnternet şəbəkəsinin fəvqəladə dərəcədə yüksək inkişaf sürəti onunla izah olunur ki, bu şəbəkə bir-birini tamamlayan hər iki hərəkətverici qüvvəyə əsaslanır.

Beləliklə, təsərrüfat proseslərinin internetləşməsi yeni iqtisadiyyat¹ deyilən iqtisadiyyat əsasında qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafı müasir dövrdə qloballaşmanın dərinləşməsi prosesində yeni hadisədir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə yaranan bu obyektiv prosesin önündə inkişaf etmiş ölkələr, ilk növbədə ABŞ kimi yetkin bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələr durur. Bazar mexanizmi bütün təzahürlərində bu prosesin də başlıca inkişaf amili oldu. XX əsrdə iqtisadiyyatın inzibati-amirlik modelinin və mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma nəzəriyyəsinin və praktikasının tam iflasa uğraması bu fonda insanı heyətləndirir.

---

¹ «Yeni iqtisadiyyat» termini iqtisadi ədəbiyyatlarda iki formada izah edilir. Birincisi, o, bütün sistemə prinsipə yeni keyfiyyət verərək, yeni ünsürlərlə iqtisadiyyatın ənənəvi sektorunun bir-birinə qovuşduğu postindustrial, postiqtisadi inkişaf pilləsinin sinonimi kimi ifadə olunur. İkincisi, dar mənada müasir iqtisadiyyatda yaranan yeni dəyişikliklərin xarakteristikasıdır.

XXI əsrin əvvəllərində texniki inkişafın yeni paradiqması meydana gəlir. Onun tərkib hissələri kapital bazarları ilə yeni texnologiyalar arasında güclənən qarşılıqlı asılılıq, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat və yaxud yeni iqtisadiyyat, yeni texnologiyaların sosial meylinin güclənməsi və s. Bütün bunlar qlobal xarakter alır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda göstəriləndiyi kimi, qloballaşmaya daha yaxın anlayış «təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsidir». Lakin qloballaşma – beynəlmiləlləşmənin ali mərhələsidir ki, bu zaman inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan, varlı və kasıb dövlətlərin mənafeələrinin ahəngdar surətdə əlaqələndirilməsi, bütün qlobal sistemin kifayət qədər sabit inkişafı təmin ediləcək və cəmiyyətlə təbiət (təbii mühit) arasında tarazlıq bərpa olunacaqdır. Lakin bu cür yanaşmaqla məsələni ideallaşdırmış olardıq. Bir qrup iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, dünya iqtisadiyyatının real meyli hər şeydən əvvəl, təkcə mücərrəd «qloballaşan» cəmiyyət mənafeyinə yox, öz tamahkar məqsədlərinə nəzarət edən oliqarxlar, transmilli korporasiyalar və beynəlxalq konqlomeratlar tərəfindən dünya təsərrüfatının «yaradılması» ilə bağlıdır.

Qloballaşma konsepsiyasının özünəməxsus forması «proletar beynəlmiləlləşməsidir» ki, bu da kapitalın beynəlmiləlləşməsi ideyasının əksinə olaraq əməyin beynəlmiləlləşməsi ideyasını təbliğ edirdi. Beynəlxalq fəhlə təşkilatının gizli tapşırığı ilə 1847-ci ildə «Kommunist Partiyasının Manifesti»ni yazan K.Marks və F.Engels burjua cəmiyyətinin, onun siniflərinin və sinfi ziddiyyətlərin ləğv edilməsinin zəruriliyi ilə əlaqədar belə qənaətə gəlmişlər ki, «hər bir şəxsin azad inkişafı hamının azad inkişafı üçün şərtidir». Lakin bu məqsədə yalnız mövcud ictimai quruluşu zorla devirmək yolu ilə nail olmaq olar. K.Marksın və F.Engelsin sözlərinə görə proletariatin kommunist inqilabında öz zəncirlərindən başqa itərəcəkləri

bir şey yoxdur, qazandıqları isə bütün dünyadır. Bu ideyadan da proletar beynəlmiləçiliyinin şüarı əmələ gəlmişdir: «Bütün ölkələrin proletarları birləşin».

Bəzi müəlliflər dünya təsərrüfatının qloballaşmasını qanunauyğun tarixi proses, beynəlmiləlləşmənin ən yüksək mərhələsi hesab edirlər. Bununla belə qloballaşmada dünyanın inkişaf meyllərini görürlər ki, bu da ümumdünya milli hökumətin yaradılması ilə bütün dünya təsərrüfatının bütöv tam halında birləşməsi istiqamətində gedir. Bir qayda olaraq bu meyl qlobal problemlərin həll edilməsi, inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan yoxsul və varlı ölkələrin maraqlarının ahəngdar surətdə əlaqələndirilməsi və cəmiyyətlə təbii mühit arasında tarazlığın bərpa edilməsi imkanları ilə əlaqədardır. Lakin bu cür yanaşma bir qədər ideal görünür və yuxarıda nəzərdən keçirilən marksist beynəlmiləçi konsepsiyayı və utopik sosialistlərin ideal cəmiyyət modeli haqqında ideyaları xatırladır. Əlbəttə, işıqlı gələcək və ideala doğru can atmaq heç də pis hal deyil, lakin insan cəmiyyətinin minilliklər tarixi göstərir ki, real həyatda ideallığı əldə etmək demək olar ki, mümkün deyildir.¹

Bir qrup iqtisadçılar, məsələn, professor A.A.Poroxovski postindustrializm problemini qloballaşma (beynəlmiləlləşmə) problemi ilə əlaqələndirir. Bunu postindustrializmin mahiyyəti ilə izah edərək göstəririlər ki, postindustrializm ölkənin informasiya texnologiyaları hökmranlığı dövrünə qədəm qoyaraq inkişafın industrial mərhələsinə keçməsi deməkdir.²

---

¹ Вах: Россия и международные экономические организации. М., 1999, с. 15, 24; Клавдиенко В.П. Глобализация мирового хозяйства и трансформация экономических систем в странах восточной Европы и России. «Вестн.Моск. Ун-та.» Сер.6. Экономика. 2000. № 5 с. 78, 80.

² Вах: Социально-экономические трансформации на рубеже веков. «Вест. Моск.Ун-та». Сер. 6. Экономика. 2001. № 1, с. 110.

Əlbəttə, müəllifin fikri ilə tam razılaşmaq olar. Elə bazar iqtisadiyyatına keçid də rəqabətin dərinləşməsi deməkdir ki, bu da yüksək texnologiyaları inkişaf etdirmədən mümkün deyildir.

Professor V.Kudrov müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının əsasının yeni elektron texnologiyalar, böyük informasiya və kommunikasiya axınlarının təşkil etdiyini göstərir. O qeyd edir ki, fərdi kompüterlər və internet biznesi, iqtisadiyyat və hətta həyat tərzi haqqında yeni təsəvvürlər formalaşdırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, «E-commerce» elektron şirkəti, «E-commerce» elektron ticarəti kimi adlara hazırda Qərbdə tez-tez rast gəlmək mümkündür, işgüzar əlaqələr isə «B2B» - Business-to-Business, «B2C»- Business-to-Consumer, «P2P»-Profit-to-Profit və s. şəklinə ifadə olunur.

V.Kudrov, müasir dövrün digər mühüm xüsusiyyətini dünya iqtisadiyyatında inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolunun artmasında, üçüncü ən mühüm xüsusiyyətini isə dünya makroiqtisadi göstəricilərində qərbin rolunun aşağı düşməsinə baxmayaraq, onun aparıcı öncül mövqelərinin möhkəmlənməsində görür. Bu da hər şeydən əvvəl, bazarın inkişafının dərinləşməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin daha çox mənimsədiyi bazar mexanizmləri və təsisatları ilə əlaqədardır.¹

Son illər qloballaşma ilə əlaqədar bəzi iqtisadçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, dünyada vahid valyuta sistemini tətbiq etmək lazımdır. Hətta iqtisadi nəzəriyyə üzrə 1999-cu ildə açıq bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə pul və maliyyə siyasəti sahəsində tədqiqatlarına görə Nobel mükafatı laureatı, kanadalı professor R.Mendelin rəhbərlik etdiyi güclü bir cərəyan var ki, o da məhz həmin fikri müdafiə edir.

---

¹ Вах: В. Кудров. Современная мировая экономика и Россия. «Вопросы экономики» журнал. 2003. № 3, с. 46.

Əlbəttə, əgər bütün dünyada vahid valyuta olarsa, onda pul-kredit sistemlərinin təşkilinin milli dövlət forması ilə kapitalın azad transsərhəd axınları arasında ziddiyyət aradan qaldırılacaqdır. Müvafiq olaraq heç bir valyuta böhranı olmayacaqdır, çünki sadəcə bir vahid valyuta fəaliyyət göstərəcəkdir. Eyni zamanda tamamilə aydındır ki, bu cür mülahizələr qeyri-realdır, çünki o, mövcud mənafehlərin konfigurasiyasına uyğun gəlmir. Çoxsaylı dövlətlər, ilk növbədə ABŞ bunun əksinə çıxış edir. ABŞ-ın bu prosedə məğlubluğu onun üçün çox ağırlı ola bilərdi, çünki hazırda dolların xüsusi statusuna görə o, bütün dünyada böyük miqdarda faizsiz kreditdən faydalanır.¹

Dünyada vahid valyuta sistemi fikri diqqəti cəlb etsə də belə bir sistemin yaradılması bir o qədər də asan və daha dəqiq desək, mümkün olan məsələ deyildir.

Vahid valyuta yaratmaq fikri ilə əlaqədar bir sıra müəlliflərlə yanaşı professor S.N.Silvestrov da yaxın gələcəkdə qloballaşmanın səbəb olacağı əlamətlər kimi aşağıdakıları göstərir: bazarlar üzərində nəzarət və onların unifikasiyası; hər hansı bir bazara bütün iştirakçıların əlyətərliliyinin yaxşılaşması; investisiya proseslərinə və dünya tədiyyə-hesablaşma sistemində göstərilən tələblərin standartlaşması; regional inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsi; qapalı bank sistemlərinin açılması. Bir sıra mütəxəssislər ümumiyyətlə hesab edirlər ki, dünya iqtisadiyyatı valyutanın universallaşması və vahid kapital bazarının yaranması yoluna doğru hərəkət edir.²

---

¹ Вах: Некипелов А. Процесс глобализации и выбор странами СНГ сценариев социально-экономического развития. «Общество и экономика» журнал. 2002. № 2, с. 24-25.

² Вах: Сильвестров С. Мировое хозяйство: новые тенденции развития. «Российский экономический журнал». 2000. № 8, с. 64.

Bu sahədə tanınmış iqtisadçılardan S.İ.Dolqov dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinin səviyyəsini və dərəcəsinə aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən edir:

1. əmtəə və xidmətlər istehsalının beynəlmilləşməsinin həcmi və onun artım sürətinin dünyada istehsal olunan bütün ümumi məhsulun artım sürəti və həcmi ilə müqayisə olunması;

2. bütün investisiyaların (daxili və xarici) dinamikası və həcmi ilə birbaşa xarici investisiyaların həcmi və dinamikasının müqayisəsi;

3. ümumi kapitalın mərkəzləşməsi ilə müqayisədə kapitalın beynəlxalq səviyyədə mərkəzləşməsinin həcmi və dinamikası;

4. iri, mürəkkəb və kompleks beynəlxalq investisiya layihələrlə oxşar milli layihələrin həcmi və dinamikasının müqayisəsi;

5. əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq ticarətinin artım sürəti və ümumi məhsullarla müqayisədə onun həcmnin dinamikası;

6. patentlər, lisenziyalar və nou-hau beynəlxalq əməliyyatlar ilə bağlı məlumatlar;

7. beynəlxalq bankların və digər kredit idarələrinin onların apardıqları digər əməliyyatlarla müqayisədə həcmi və dinamikası;

8. beynəlxalq fond bazarlarının, digər bazarların həcmi və onların artım sürəti ilə müqayisədə həcmi və dinamikası;

9. valyuta bazarlarının ümumi miqyaslı pul bazarları ilə müqayisədə həcmi və dinamikası.¹

Qloballaşmada vahidlik, vəhdətlik prinsipi universal koordinat sisteminin, əlaqəliliyin mövcudluğunu tələb edir.

Hər halda qloballaşma bir çox problemlər doğurur.

---

¹ Вах: Долгов С.И. Глобализация экономики: новое слово и новое явление? – М.: ОАО Изд-во «Экономика». 1998, с. 30-31.

Müasir qlobal problemlər çoxcəhətlidir. Onlar müsbət və mənfi meyllərlə müşayiət olunur. Fikrimizcə, belə meyllərin üçünə diqqət yetirilməsi daha əhəmiyyətlidir.

Birincisi, «soyuq müharibə»nin davam etməsi son nəticədə bütün qlobal sistemin müəyyən sabit vəziyyətinə gətirib çıxarmalıdır. Artıq sosializm düşərgəsinin və SSRİ-nin dağılması ilə iki qütblə qlobal sistem siyasi, hərbi, strateji və iqtisadi mərkəz ABŞ olmaqla dünyanın aparıcı ölkələrinin bir qütblü sosial-iqtisadi sisteminə çevrilməkdədir. Faktiki olaraq bu blokun mövqeyi dünyada bütün məsələlərin həllində mühüm sayılır. Onların hərbi-strateji mənafeyinin real təmsilçisi NATO dünyanın uzun illər formalaşmış güc mərkəzlərini, geosiyasi məkanları dəyişmək iqtidarındadır və NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi məsələsi də artıq həll olunmuş məsələdir. Bu qlobal dəyişikliklər iqtisadi sferada da, ilk növbədə blok iştirakçılarının hərbi-sənaye komplekslərinin inkişafında da əks olunmaqdadır. Onlar tamamilə başqa standartlara əsaslanır və bəzi ölkələrdən asılı olmayan yeni hərbi-texnoloji sxemlərə səmtlənməyə meyllidirlər. Bu isə bir sıra ölkələrin silah bazarında rolunun kəskin azalmasına, təbii dünyanın yeni geosiyasi və geoiqtisadi mənzərəsinin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

Müasir dünyanın inkişafının digər bir xüsusiyyəti, iqtisadiyyatın yeni texnoloji bazada daha da qloballaşmasıdır. Daha dərin beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əsasında istehsalın beynəlmilləşdirilməsi və istehsal xərclərinin azaldılması bütövlükdə müsbət bir proses olsa da, bəzi iqtisadçılar tərəfindən mənfi qarşılır. Çünki, qloballaşma regionlar və ölkələr arasında investisiyalar uğrunda mübarizənin güclənməsi nəticəsində proporsiyalarda əsaslı qeyri-bərabərliyin yaranmasına, əmək haqqının azalmasına, ətraf mühitin korlanmasına, insan hüquqları sahəsində standartların pozulmasına gətirib çıxarır.

Bu neqativ hallar ilk növbədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən daha uğurla istifadə edən və öz əlində nəhəng istehsal gücləri və böyük məbləğdə maliyyə vəsaitləri cəmləyən özəl transmilli korporasiyaların (TMK) fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Əsrin əvvəllərindəki böyük inhisar birliklərindən başlamış yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qlobal infrastruktura malik transmilli korporasiyalara qədər uzun bir yol keçən bu nəhənglər öz güclərinə, imkanlarına və təsir dairələrinə görə hətta fəaliyyət göstərdikləri milli hökumətin imkanlarını da üstələyirlər. Onlar mahiyyətə beynəlxalq münasibətlərin yeni, müstəqil subyektlərinə çevrilirlər və həmin münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərirlər. Transmilli korporasiyaların iştirakı ilə yeni-yeni beynəlxalq təşkilatlar formalaşır, onların rolu və nüfuzu artır, milli hökumətlərin rolu isə əksinə azalır. TMK-lar sırf kommersiya motivləri ilə çıxış edir, hipermerkantilizm nümayiş etdirirlər. Təcrübə göstərir ki, onlar heç bir sosial məsuliyyət daşmırlar. Belə şəraitdə TMK-ların fəaliyyəti bir çox təhlükəli iqtisadi, sosial və ekoloji nəticələrə gətirib çıxarır.

Xarici və respublika iqtisadçılarının bir qrupu müasir TMK-ların bu günkü geniş fəaliyyətini milli dövlətlərin mövcudluğu üçün böyük təhlükə hesab edir. TMK-ların fəaliyyətinin milli dövlət çərçivələrini aşması dövlətin öz iqtisadi problemlərini müstəqil həll etmək imkanlarını zəiflətməklə iqtisadi suverenliyinə mənfi təsir göstərir. Dövlət daxilində dövlət təsəvvürünü yaradan müasir iri TMK-ların fəaliyyəti milli dövlətlərin mənafeleləri ilə müəyyən məqamlarda ziddiyyət təşkil edir. Ona görə də TMK ilə bağlı göstərilən problemlər hətta ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək səviyyədə müzakirə mövzusunə çevrilir.

Müasir dünyanın qlobal təkamülünün üçüncü mühüm meyli – beynəlxalq kriminal strukturların təcavüzü ilə əlaqədar maliyyə-ehtikar fəaliyyətinin daha da genişlənməsidir. Maliyyə axınları qlobal miqyasda sərbəstlik əldə

etməklə, ehtikar əməliyyatlar aparmaq üçün əsas yaradır. Çox hallarda belə ehtikar əməliyyatlarda narkotika və digər kriminal biznes növlərindən əldə edilən pullar «təmizə çıxarılır» və ondan təkrar istifadə edilir. Bu da tüfeyli iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə, onun təsir dairəsinin daha da genişlənməsinə böyük imkanlar yaradır. Keçmiş SSRİ respublikaları dünya iqtisadiyyatının bu neqativ təsirini daha çox hiss etməkdədir.

Şübhəsiz belə vəziyyət müasir qlobal iqtisadi məkanda artan maliyyə qeyri-stabilliyinin real əsasını təşkil edir. Hazırda ən təxmini hesablamalara görə dünyada sərbəst tədavül edən pul kütləsi, yəni fiktiv kapitalın kütləsi beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin dəyərini ən azı 100 dəfə üstələyir. Pul kütləsi ilə əmtəə dövriyyəsi arasında belə kəskin fərq qlobal miqyasda maliyyə böhranının baş verməsi və təbii olaraq bütün dünyanın iqtisadi böhrana məruz qalması kimi ciddi təhlükə yaradır. Dünya iqtisadi integrasiyasına yenicə qoşulmuş müstəqil dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan üçün də bu proseslərin nəzərə alınması çox vacibdir.

Qloballaşma dövründə cəmiyyətin varlılara və yoxsullara bölünməsi problemi də mövcuddur. Hindistanda, Çində, Afrika ölkələrində yüz milyonlarla əhalinin yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşadığı hamıya məlumdur. Planetin üç ən varlı adamının aktivləri məcmu halda əhalisi 600 mln. nəfər olan 48 ən az inkişaf etmiş ölkənin ümumi milli məhsulundan çoxdur. 447 milyardərin sərvəti bəşəriyyətin ən kasıb yarısının məcmu gəlirinə bərabərdir. Qloballaşmanın bəhrələrindən tam mənasında dünya əhalisinin 30%-i istifadə edir, yarısı isə adi sanitariya, kanalizasiya şəraitinə malik deyildir. ABŞ korporasiyalarının və vətəndaşlarının dünyadakı səhmlərin 55%-nə sahib olduğu bir zaman, inkişaf etmiş ölkələrin orta səviyyəli nümayəndəsi keçmiş «üçüncü dünya»nın 30 vətəndaşından çox resurslar istehlak edir və tullantıları təkrar istehsal edir.

Məşhur ABŞ maliyyəçisi və xeyriyyəçisi C.Soros 25 oktyabr 2001-ci il tarixdə Vaşinqtonda Beynəlxalq iqtisadi tədqiqatlar institutunda çıxış edərək qlobal əmtəə və kapital bazarlarına qiymət vermişdir. C.Soros eyni zamanda belə bir vəziyyətə diqqət yetirir ki, qlobal bazarların miqyasları sadəcə milli bazarların riyazi cəmi deyil, buna görə də qlobal səviyyədə öz qanunauyğunluqlarına malikdir ki, bunlar da daxili milli bazarların qanunauyğunluqlarının sadə davamı və ya ifadəsi deyil. Buna görə də dünya bazarının normal fəaliyyəti üçün ona uyğun nəzəriyyə və praktika lazımdır. Ənənəvi makroiqtisadi konsepsiya burada işləmir. Təsadüfi deyildir ki, buna görə də Soros dünya təsərrüfatında «yeni iqtisadi qanunlar»a görə yaşamağın zəruriliyindən danışarkən nəzərdə tuturdu ki, bu – «ABŞ-ın» iqtisadi qanunları deyil, beynəlxalq qanunlardır. Öz gücünə baxmayaraq ABŞ dünya bazarını «amerikalaşdırmaq», qloballaşmanı «amerikalaşdırmaq» iqtidarında deyil.¹

Bütün bunlara baxmayaraq ABŞ iqtisadiyyatı üçün qloballaşmanın bir sıra üstünlükləri mövcuddur. Belə ki, ABŞ artıq qloballaşmış ölkədir və özünün beynəlxalq nüfuzu, iqtisadi və hərbi qüdrəti ilə dünya ölkələrinə güclü təsir dairəsinə malikdir. Qloballaşma ABŞ-a imkan verir ki, ölkəyə xaricdən ucuz iş qüvvəsi və mütəxəssislər gətirsin, yeni texnologiyaları, elmi-texniki resursları cəlb etsin və bunun sayəsində istehsal xərclərini azaltsın, iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə etsin. Bu isə kapital axınının və borc faizinin aşağı salınmasına şərait yaradır, investisiyaların artımına müsbət təsir edir, əmtəə ixracını artırır və bunun da nəticəsində yeni əlavə iş yerləri açılır, kapitalın, xüsusilə birbaşa investisiyaların xaricə ixrac edilməsi dünya təsərrüfatında onun şirkətlərinin fəaliyyət göstərməsi üçün daha əlverişli şərtlər yaradır,

---

¹ Вах: Похоровский А.А. Рыночная основа глобализации. «США-Канада» экономика-политика-культура журнал. 2002. № 8, с. 10-11.

şirkətlərin mənfəət normasını artırır, rəqabət mövqeyini gücləndirir, üçüncü dünya ölkələrindən idxal olunan ucuz məhsullar ABŞ-da inflyasiyanın qarşısını alır və beləliklə gəlirlərin artmasına və istehlak tələbinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Göstərilənlərin nəticəsidir ki, ABŞ-da iqtisadi inkişaf sürətlənir, əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlir və nəhayət iqtisadiyyatın bütövlükdə artımına səbəb olur.

Göründüyü kimi hətta inkişaf etmiş ABŞ-ın özündə hər şey öz qaydasında deyil. Belə ki, son 20 il ərzində ABŞ-da gəlirlərin qeyri-bərabərliyi 1/42-dən 1/326-ə qədər yüksəlmiş, burada sənaye fəhləsinin orta əmək haqqı ən iri korporasiyaların baş menecerlərinin gəlirlərindən 300 dəfə aşağıdır. Dünyanın ən varlı adamı Bill Geytsin şəxsi sərvəti ölkə əhalisinin kasıb hissəsinin 40%-nin gəlirindən çoxdur.

Varlılıq və yoxsulluq problemi təkcə ayrı-ayrı adamlara aid deyil, ölkələr də bu istiqamətdə bir-birindən fərqlənir. (Cədvəl 20).

Dünyanın ən varlı 25 ölkəsi (2000-ci il) ¹

Sıra №-si	Ölkələr	Adambaşına düşən ÜDM cari mübadilə kursuna uyğun olaraq, dollarla
1.	Lüksemburq	43093
2.	Yaponiya	38162
3.	Norveç	36021
4.	ABŞ	34940
5.	İsveçrə	33393
6.	Danimarka	30424
7.	İsveç	25631
8.	İrlandiya	24740
9.	Böyük Britaniya	23679
10.	Finlandiya	23463
11.	Avstriya	23307
12.	Niderland	22914
13.	Almaniya	22800
14.	Kanada	22370
15.	Belçika	22108
16.	Fransa	21977
17.	Avstraliya	20337
18.	İtaliya	18616
19.	İsrail	17709
20.	İspaniya	14153
21.	Tayvan	13380
22.	Yeni Zelandiya	13072
23.	Kipr	11490
24.	Cənubi Koreya	9671
25.	Sloveniya	9119

---

¹ Вах:Маршан П., Самсон И. Метрополисы и экономическое развитие России. «Вопросы экономики» журнал. 2004. № 1.

Müasir dövrdə bəşəriyyət qarşısında duran mühüm və kəskin problemlərdən biri ərzaq problemidir. Bu problem milyonlarla adamın bilavasitə fiziki cəhətdən mövcud olmasına aiddir. Son zamanlar bu problem kifayət qədər dramatik xarakter daşıyır.

BMT-nin Ərzaq və Kənd təsərrüfatı təşkilatının (ƏKT) apardığı göstəricilər əsasında ərzaq probleminin əsl miqyası və kəskinliyi haqqında mühakimə yürütmək olar. ƏKT-nin statistikasına görə planetdə aclıq çəkən əhəlinin sayı 500 mln. nəfərə çatır, bunun da 240 mln. nəfəri aclıq nəticəsində xəstəliyə və ölümə məhkumdur. Buna baxmayaraq, birbaşa aclıq bütün mənzərəni əks etdirmir. Hazırda dünyada aclıqdan 1 mlrd. nəfər əziyyət çəkir. Bununla belə doyunca yeməmək bəzən xarici görünüşcə nəzərəçarpan deyil. Mövcud qiymətləndirməyə uyğun olaraq hazırda «görünməz aclıq» inkişaf etməkdə olan dünyanın uşaq əhəlisinin 1/4-ni əhatə edir. Yarıaclığın müxtəlif formaları bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş əhəli kütləsini əhatə edir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra bəşəriyyətin müasir tarixi ərzində silahlanmaya külli miqdarda vəsaitlər sərf olunmuşdur. Bununla belə ÜDM-də hərbi xərclərin xüsusi çəkisi ABŞ-da 6%-dək, AFR-də 3%-ə yaxın, Yaponiyada – 1% təşkil edir. Hərbi sənayedə çalışanların sayı ABŞ-da 3,35 mln. nəfərə, AFR-də 290 min nəfərə, İsveçdə isə 28 min nəfərə çatır.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə dünya hərbi xərclərinin yalnız 10%-dən qlobal problemlərin həlli üçün istifadə edilməsi kütləvi achiğa, savadsızlığa, xəstəliklərə son qoyardı, yüz milyonlarla adamın yoxsulluğunun və geriliyinin aradan qaldırılmasına, planetdə ekoloji fəlakətin qarşısının alınmasına imkan verərdi.

Dünya Bankının qiymətləndirməsinə görə iqtisadiyyatı ən azı 25% xammal ixracından asılı olan ölkələrin 23%-i hərbi münafaqlara cəlb olunmuşdur.¹

«İqtisadiyyat» qəzetinin redaksiyasında keçirilən dəyirmi masada Azərbaycan iqtisadçılarından bir qrupu qloballaşmaya dair öz fikirlərini söyləmişlər. Professor M.Meybullayev qeyd edir ki, qloballaşma, bir tərəfdən, əgər ümumi inteqrasiya prosesinin dərinləşməsinə səbəb olursa, digər tərəfdən ölkələrin qeyri-bərabər inkişafına səbəb olur. Bu fikri professor A.Şəkəraliyev də təsdiq edərək qeyd edir ki, qeyri-bərabərliyin də bir növ qloballaşması baş verir.

İ.e.d. Ə.Bayramov göstərir ki, qloballaşma prosesinin bəşəriyyətə ən azı üç «hədiyyəsi» daha çox nığarançılıq doğurur: sosial təbəqələşmənin güclənməsi, inhisarçılıq və insanın təbii haqlarının zərbə altında qalması (yoxsulluq). Qloballaşma inkişafın qeyri-bərabərliyini daha da dərinləşdirir. Belə ki, hazırda Qlobal Məcmu Məhsulun 80%-i, ümumi ixracatın 82%-i, birbaşa xarici investisiyaların 68%-i, dünya telefon xətlərinin 74%-i «qızıl milyard»ın payına düşür. Həmçinin, qlobal istehlak xərclərinin 86%-i inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür.

Hazırda dünya əhalisinin yarısı – 3 milyard nəfər insan kimi yaşamaq imkanından məhrumdur. Bu gün 1 mlrd. nəfər adam savadsızdır, 1,5 mlrd. insan acdır, 2 mlrd. insan elektrik enerjisinin nə demək olduğunu bilmir, 2,5 mlrd. insanın normal mənzili yoxdur, bir o qədər də insan elementar sanitariya-gigiyena xidmətlərindən istifadə edə bilmir. Müqayisə üçün deyək ki, Avropa İttifaqı hər il spirtli içkilərə 100 mlrd. dollar, tütün məmulatlarına 50 mlrd. dollar, ətriyyat-kosmetika məmulatlarına 32 mlrd. dollar, ABŞ ilə birlikdə ev heyvanlarının (itlərin, pişiklərin)

---

¹ Вах: Мицек С. Следует ли России опасаться глобализации? «Вопросы экономики». 2002. № 8, с. 27.

yemlənməsinə 17 mlrd. dollar vəsait sərf edir. Amma bəşəriyyətin tən yarısının yuxarıda sadalanan problemlərinin həlli, onlar üçün minimum səviyyədə insani yaşayışın təmini yönündə vəsait tapılmır. Qeyd edək ki, bunun üçün il ərzində cəmi 40 mlrd. dollar vəsait lazımdır ki, bu da «qızıl milyard»ın illik gəlirinin 0,1%-i deməkdir. Budur müasir dünyanın real mənzərəsi.

İ.e.n. F.Qarayev qeyd edir ki, Dünya Bankı tərəfindən hazırlanmış «2000-2001-ci illərdə dünyanın inkişafı haqqında» məruzənin göstəricilərinə uyğun olaraq, planetin 6 mlrd. əhalisinin 2,8 mlrd. nəfəri gündə 2 dollara, 1,2 mlrd. nəfəri isə gündə 1,2 dollara dolanır, özü də bunların 44%-i Cənubi Afrikada yaşayırlar. 20 ən varlı ölkədə orta gəlir 20 ən kasıb ölkədə orta gəlirdən 37 dəfə yüksəkdir və son 40 il ərzində bu fərq 2 dəfə artmışdır.

BMT-nin məlumatlarına görə dünyada qütbləşmə daha da kəskinləşmiş və təzad halını almış, yoxsullar daha kasıb, varlılar daha da zənginləşirlər. Hazırda dünyada 1,5 mlrd. nəfər 10 il bundan əvvəlki dövrdən pis yaşayırlar. Eyni zamanda ABŞ-da 500 ən varlı vətəndaşın əmlakı 1 mlrd. dollardan artıq olmuşdur. Hətta Avropanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində diffrensiallaşma güclənir. Burada 50 mln. adam yoxsul yaşayır, 10 mln. nəfərin mənzili yoxdur, 35 mln. nəfər uzun müddət işsizdir. Beləliklə, yoxsulluq daha geniş miqyas xarakteri alır və globallaşma prosesini əks etdirir.¹

Bu dəyirmi masaya yekun vuran akademik Z.Səmədzadə xüsusilə vurğuladı ki, dünyanı narahat edən yoxsulluq problemi qloballaşma şəraitində heç də yumşalmamış, kasıb və varlı ölkələr arasında təbəqələşmə səviyyəsi daha da kəskinləşmişdir. Belə ki, dünya üzrə birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmində inkişaf etməkdə olan ölkələrin

---

¹ Qeyd: Bəzən rəqəmlər üst-üstə düşür, ziddiyyət təşkil edir. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etdiyimə görə müəlliflərin fikirlərinə toxunmamışam.

xüsusi çəkisi cəmi 18-19% təşkil edir. Elə ölkələr var ki, onlarda adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi inkişaf etmiş ölkələr üzrə olan göstəricidən 30-40 dəfə azdır və bu fərqi azalması meylə müşayiət olunur. Sonra o, dünyada qloballaşmaya əks olan qüvvələrin bir hissəsinin antiqlobalçılar adı ilə birləşdiyini, onların yeni sosial fenomen olduğunu bəzən «antiqlobalçı» terminin müəyyən dolaşıqlar yaratdığını xüsusi ilə qeyd etmişdir.¹

Bəzi iqtisadçılar qloballaşmanın eyni zamanda xeyirli və zərərli olduğunu qeyd edirlər.²

Hətta dünyanın bir sıra ölkələri xüsusən də Qərbi Avropa ölkələri və bəzi iqtisadçılar qloballaşmanın əleyhinədir. Qloballaşmanın tərəfdarları ilə antiqlobalçıların qarşı-qarşıya durması tarixi XX əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Onlar qloballaşmada kommunikasiya və informasiya sistemlərinin yaradılmasının əleyhinə deyil, əmtəə və xidmətlərin, bazar rəqabətinin əleyhinədirlər. Antiqlobalçılar həm inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu prosesin əleyhinə çıxış edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmaya qoşulan ölkələrdə sosial-iqtisadi böhranlar baş verir və bu labüdüldür.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, antiqlobalçıların bir çox dəlilləri ya uydurmadır, ya da ölkə üçün bir o qədər təhlükəli deyil. (Bunu qloballaşma prosesini müdafiə edən bəzi müəlliflərin fikirləri haqqında da söyləmək olar) Bu gün global proseslərin ən fəal tənqidçiləri dərk edirlər ki, hələlik geriyyə yol yoxdur. İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə səhvlərin təkrar edilməsini heç kim istəmir.

Qloballaşmadan yaxa qurtarmaq qeyri-mümkündür. Antiqlobalizm - köhnə dünya uğrunda, sanki qloballaşmış

---

¹ Бах: «İqtisadiyyat» qəzeti. Qloballaşma. Dəyirmi masanın materialları. 19-26 iyul, 2002.

² Бах: Койчуев Т. Глобализация – противоречивая черта современного мирового развития. «Общество и экономика» журнал. 2000. № 3-4, с. 189.

dünya uğrunda mübarizə deyil, xüsusi qloballıq uğrunda mübarizədir ki, bu da insanı insana qarşı qoymur.

Bizcə «antiqlobalçılıq» bir cərəyandır və onların fikirlərində müsbət cəhətlər çoxdur. Lakin, qlobalçılıqda da ifrata varmaq olmaz.

Göründüyü kimi, qloballaşmanın baş verdiyi dünyada bu insanların həyatı praktiki olaraq dəyişməmişdir. Yəni qloballaşma bu cür insanlara praktiki olaraq toxunmur. Dünya statistikasına sübut edir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə çoxsaylı insanlar adi telefondan həyatda heç vaxt istifadə etməmişlər. Hələ müasir kütləvi informasiya vasitələrini demirik. Deməli, inkişafın qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Bir sözlə dünyada böyük yoxsulluq problemi mövcuddur ki, bundan da dünya öz yaxasını qurtara bilməz.

Beləliklə, qloballaşma son nəticədə kimə əlverişlidir? Kim onun tamhüquqlu subyektidir? Təsdiqləmək olar ki, bu – dünya maliyyə strukturları və onunla əlaqədar olan maliyyə oliqarxiyasıdır.

Göründüyü kimi, qloballaşma vahid ümumdünya cəmiyyətinə doğru qanunauyğun təkamül prosesidir. Tədqiqat göstərir ki, bu anlayış elmi bilik kateqoriyası kimi heç də az problem xarakteri daşımır. Əgər onun bəzi rəqibləri qloballaşma fenomeninin əsaslarında yalnız ideoloji uydurmanı görərək, bu əsasların reallığını inkar edərlərsə, onların digər rəqibləri sadəcə olaraq qloballaşmada yeni bir şey tapmırlar. Qloballaşmanı bəzən vahid cəmiyyət kimi şərh edirlər. Vahid cəmiyyət isə tarixən münaqişələr doğurur, vahid iqtisadiyyat isə inhisarçı qrupların amansız rəqabətinin meydanıdır.

BMT-nin statistik göstəriciləri kortəbii qloballaşmanın səmərəli nəticələri haqqında xülyanı dağdır. Yalnız yeni texnoloji ukladı və yeni menecmenti fəal inkişaf etdirən ölkələr kortəbii qloballaşmadan fayda götürürlər. Son illər onların sırasına iri dövlətlərlə yanaşı İrlandiya (Avropa

ÜDM-in ən yüksək artım sürəti olan ölkə), Kosta-Rika, İsrail (2000-ci ildə bu ölkədən kompüter ixracı 18 mlrd. dollar təşkil edib) və s. dövlətlər daxil olmuşdur. Daha çox ölkələrdə, xüsusilə onların kənd regionlarında qloballaşmanın nəticələri mənfidir: texnoloji innovasiyaların, qlobal kommunikasiyaların və azad ticarətin vəd edildiyi «zeytun budağı» dövlət tənzimləməsiz qurulur, «cənnət» isə hətta Avstraliya kimi ölkələrdə yeni çağırışlar üzündən bölünür.

Əgər ayrı-ayrı ölkələrin, hər şeydən əvvəl ABŞ-ın dünya birliyində iqtisadi hökmranlığı təkcə dünyanın deyil, bu ölkələrin xeyrinə reallaşacaqsa, onda BMT-nin söyləri heçə enəcəkdir.

Antiqlobalizm açıq rəqabətli, əsaslı bazar münasibətlərinin beynəlxalq səviyyəsində tətbiq edilməsinə yardım göstərir ki, burada heç bir biznes, heç bir ölkə bütün digərlərinə öz şərtlərini inhisarcasına dikmə edə bilməzlər. Faktiki olaraq dünya klassik rəqabət bazarına malik olan qloballaşmanı istəyir ki, burada hər bir kəsin gələcəkdə cəmiyyətin xeyri üçün lazım olan rəqabət qabiliyyəti uğrunda mübarizə dərslərinə müvəffəq olmaq və mənimsəmək şansı qalır.

Beləliklə, bu gün də, gələcəkdə də insanlara deformasiya olunmuş qloballaşma deyil, sağlam planetar tərəkürə malik qloballaşma lazımdır.

Qloballaşma çoxcəhətli, lakin birmənalı olmayan iqtisadi və sosial nəticələr doğurur. Bu dəyişikliklərin müsbət və mənfə cəhətləri milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, dünya təsərrüfatında ölkənin mövqeyindən çox asılıdır. Bir tərəfdən qloballaşma şəraitində iqtisadiyyat, ticarət, texnologiyalar və mədəniyyət sahəsində ölkələr arasında ünsiyyət və əlaqələr artır, möhkəmlənir və genişlənir; digər tərəfdən dünya təsərrüfat əlaqələrinin institusional əsası olan beynəlxalq münasibətlər və təşkilatlar sistemi bir sıra bütöv iqtisadi göstəricilər (doğum, ölüm, məşğulluq, işsizlik

səviyyəsi, gəlirlərin dinamikası, ərzaq təminatı, iqtisadi təhlükəsizlik, sosial müdafiə sistemi və s.) üzrə «mərkəzlə» «əyalət» arasında uyğunsuzluğu gücləndirərək müxtəlif ölkələrdə iqtisadi vəziyyətə eyni cür təsir göstərmir. Bir qayda olaraq bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatı nə qədər güclüdürsə, iqtisadi qloballaşma prosesindən bir o qədər müsbət nəticələr əldə edir. Lakin hətta bu halda belə qloballaşma xeyli mənfəi problem və nəticələr də doğura bilər.

Qloballaşma şəraitində kapital milli sərhədlərdən çıxır və bir ölkədən digərinə maneəsiz keçir. Milli dövlətlərdə müvafiq məhdudiyyətlər götürülür və onlara təsir gücləndirilir. Milli dövlətlərin bəzi məmurları iri kapitala güzəştə gedərək, ictimai proseslərə ənənəvi təsir vasitələrindən məhrum olurlar və tədricən öz ölkələrində sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət üzərində nəzarəti itirirlər. Milli hökumətlərin nəzarətindən çıxan və onlar tərəfindən lazımi müqavimətlə rastlaşmayan beynəlxalq kapital beynəlxalq iqtisadi və maliyyə qurumlarının simasında «öz hökumətlərini» formalaşdırır. TMK-ların və beynəlxalq maliyyə kapitalının iqtisadi gücünə söykənərək, bu təşkilatlar ayrı-ayrı dövlətlərə öz şərtlərini və tələblərini diktə etməyə başlayırlar. Nəticədə milli hökumətlərin real hakimiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşır, beynəlxalq maliyyə qurumlarının real hakimiyyəti isə artır. Ölkə daxilində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi zəifləyir, iri kapitalın maraqları naminə dünya təsərrüfatı səviyyəsində tənzimlənmə isə genişləyir və bu funksiyaları beynəlxalq maliyyə qurumları yerinə yetirir.

Bütün səviyyələrin və siyasi platformaların antiqlobalçıları inkişaf etmiş ölkələri hücumla «almağa» hazırlayırlar və yeni dünya inqilabı ideyasını yayırlar. «Dünyanın qloballaşması» ideyasının müxtəlif variantları xalqların milli sərhədlərinin mənafeələrinin və fərqlərinin silinməsinə tələb edir. Buna görə də «qloballaşan dünya» ideyası əlavə

beynəlxalq münaqişələrin yaranması üçün şərait yaradır. Sosial sahədə dəyişiklikləri, dövlət bölməsində islahatları, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, maliyyə və kooperativlərdə sərt hökumət tədbirlərinin həyata keçirilməsini, bu ölkələrə maliyyə və digər yardımların verilməsini və s. buna misal göstərmək olar. Milli qlobalçılar «yoxsul dünya» qarşısında dəmir pərdə asmağı və nəzarətsiz şəraitdə pul ianəsi qoparmağı təklif edirlər. Bəşəriyyətin sağlam düşüncəli hissəsi dünya iqtisadi qaydasının dəyişilməsinə, yəni ən kasıb ölkələrin inkişaf şəraitinin təmin edilməsinə və onlara qlobal investisiyaların yenidən istiqamətlənməsinə cəhd göstərirlər. Keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrdə bu variant əvvəllər soyğunçuluqla əldə edilmiş resursların leqallaşması və onların milli iqtisadiyyata investisiya kimi qoyulması modelini zərurətə çevirir. Investisiya yüksəlişinin müşahidə olunduğu praktiki olaraq bütün ölkələrdə kapitalın mənşə mənbələrinin açılmasını tələb edən potensial investorlar üçün maksimum əlverişli şərtlər yaradılır. Bu yanaşma ilkin kapital yığımı mərhələsini bitirən keçid iqtisadiyyatında ən səmərəli üsuldur.

Azərbaycan Respublikasında artıq on ildən çoxdur ki, daxili problemlərimizi həll etməklə (düzdür bir sıra xarici məsələlərdə xeyli irəliləyişlər əldə etmişik), daha doğrusu, «ilkin kapital yığımı» prosesi ilə, onun soyğunçu metodlarla əldə edilməsi ilə məşğuluq. Əlbəttə, aydındır ki, ümumiyyətlə «ilkin kapital yığımı» olmadan keçinmək mümkün deyil. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində «ilkin kapital yığımı» prosesi müxtəlif metodlarla həyata keçirilmişdir. Məsələn, Cənubi Koreyada bu proses zamanı hökumət kənd təsərrüfatı resurslarını cəmləmiş və onları sənayeyə qoymuşdu. Bu Pak Çjon Hi tərəfindən əsas qoyulan milli inkişaf strategiyasına uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Bu ölkələrdə dövlət başçısının bürokratik aparatın üzərində

güclü ali hakimiyyəti var və iqtisadi proseslərə təzyiq etmək imkanına malikdir. Nəticədə Cənubi Koreya iqtisadiyyatının güclü inkişafına nail oldu. Lakin, Azərbaycanda bu gün də bir qrup adamlar ən gəlirli sahələrə nəzarət edirlər, ancaq onların imkanları milli iqtisadiyyatın inkişafına lazımi dərəcədə istiqamətləndirilmir.

Dünya təsərrüfatının qloballaşması keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün bir sıra sahələrdə böyük təhlükələr yaradır. Bu özünü ən çox həyat şəraitinin pisləşməsində, əhalinin real gəlirlərinin azalmasında, pensiya islahatları ilə əlaqədar ağırlı sosial tədbirlərin həyata keçirilməsində, intellektual qabiliyyətli¹ insanların müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrə axınında, təhsilin və səhiyyənin səviyyəsinin aşağı düşməsində, milli adət-ənənələrin zəifləməsində və yad adətlərin, davranışların yayılmasında Qərb mədəniyyətinə yerli-yersiz əməl edilməsində və bu prosesin güclənməsində, əhalinin həddən artıq varlı və yoxsul təbəqələrə bölünməsində və s. göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, qloballaşma xüsusilə də cinayət aləmində, beynəlxalq terrorizmdə yeni-yeni problemlər yaradır. Cinayətkarlar qlobal informasiya vasitələrindən istifadə edirlər. Dünya informasiya texnologiyası yaxşı məqsədlər üçün nəzərdə tutulduğu halda, bəzən kənar «vəzifələri» də yerinə yetirir. Amerikalılar elektron poçtun informasiyasının qlobal yazılma sistemini yaratmışlar. Onlar bunu, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin zəruriliyi ilə izah edirlər, lakin amerikalıların avropalı həmkarları

---

¹ Qeyd: dünya təsərrüfatının qloballaşması şəraitində milli intellektual resursların məhv edilməsi prosesi keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün böyük təhlükədir. Hazırda elmin praktiki olaraq maliyyələşmədiyi, ziyalıların dilənçi əmək haqqı aldıqları bu ölkələrdə istedadlı mütəxəssislərin xeyli hissəsi Qərb ölkələrinə gedir. Bu proses təkcə Azərbaycanda deyil, bütün postsosialist ölkələrində müşahidə olunur.

onunla qayğılıdırlar ki, bu sistemdən sənaye casusluğunda da müvəffəqiyyətlə istifadə olunur.

Biz əlbəttə, dərk edirik ki, qloballaşma həm də texniki tərəqqi xarakteri daşıyır və ehtimal ki, bir neçə yüz ildən sonra bütün bəşəriyyət üçün çiçəklənməyə səbəb olacaqdır, lakin buna doğru gedən yol çox uzundur və çox şeyi dəf etmək lazımdır.

Lakin qloballaşmanın mənfi tərəfləri o demək deyildir ki, milli iqtisadiyyatları dünyadan təcrid edib dərin sərhədlər yaradılmalıdır. Vəzifə milli mənafelərə ciddi əməl etməklə və dürüst konsepsiya ilə dünya birliyinə daxil olmaqdan ibarətdir.

Milyonçular müxtəlif olur. İngilis milyonçusu onun nəslinə məxsus olan qəsrdə siqar çəkərək Britaniyanın nəhəngliyi haqqında xatirələrə dalır, amerikalı varlılar bu qəsrləri satın alır və haradasa Texasda onları yenidən yaradır, azərbaycanlı «milyonçular» (əgər buna belə demək mümkündürsə) dizaynın incəliyində və ekzotik aləmdə bir-biri ilə yarışaraq super müasir villa və imarətləri yan-yana düzürlər.

Azərbaycanda qazanılmış (yığılmış) resursların həcmi haqqında yalnız fərziyyə qiymətləri mövcuddur, kapitalın təmərküzləşməsi göstəricisi kimi «yeni» və daha spesifik göstərici – xüsusi evlərin miqdarı çıxış edir. Son illər ölkə milyonçuları sahibkarlığa öz vəsaitlərini qoymaq imkanına malik olmayaraq, «canlı» pulların faktiki olaraq dondurulması ilə məşğul olmuşlar ki, ölkə iqtisadiyyatının bu pullara böyük ehtiyacı vardır.

Azərbaycan bazar münasibətləri şəraitində xeyli müddət yaşamasına baxmayaraq, ictimaiyyət indiyə kimi özünün xüsusi zavodları, fabrikləri, iri istehsal obyektləri olan milyonçu biznesmenlərin, sahibkarların adlarını bilmir.

6.5. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın neft strategiyası

Azərbaycan neftinin tarixi çox qədimdir. Bəzi mənbələrə görə bu tarix X əsrdən başlayır. Səyyah Priskus - V salnaməçi Əbu İshaq İstərhi və Əbdül Həsən Hüseyn – X, Marko Polo - XII, Qəzvini - XIV, Qətibi Çələbi - XVI, Oleari - XVIII, Qmel, Lerke, Qanveyya və Kempfer - XVIII əsr və b. bizə çox qədim dövrlərdə Abşeron nefti haqqında rəvayətlər söyləmişlər.

Orta əsrlərin lap erkən çağlarında neft qonşu Ermənistanı, Gürcüstana daşınırdı. Neftin çıxarılması, daşınması haqqında məlumat bizə miladi tarixin erkən əsrlərindən gəlib çatır.

Mənbələr göstərir ki, hələ XVI-XVII əsrlərdə neft rus tacirləri üçün artıq ən əlverişli alqı-satqı vasitəsinə çevrilmişdi. Neft dənizlə Həştərxana daşınırdı, oradan Volqaboyuna, Moskvaya, hətta Fransaya, İspaniyaya və Niderlanda aparılırdı.

Müasir «Avropa iqtisadi bazarı» o vaxtlar şərq üçün «Firəngistan» idi. 1722-ci ildə Bakını müvəqqəti tutan «Dəli Petro» Bakı neftini xaricə çatdırmaq üçün çox cəhdlər etmişdir. Son nəticədə buna nail ola bilməmişdir.

XVIII əsrdə Bakı nefti ən çox İrana və Dağıstana daşınırdı. Statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanın neft sənayesi 133 illik tarixə malikdir. İlk dəfə ibtidai üsulla 1869-cu ildə Balaxanıda və Bibiheybətdə neft hasilatı baş vermişdir. 1901-ci ildə Azərbaycanda çıxarılan bütün dünyada həmin ildə çıxarılan neftin 50 faizdən çoxunu təşkil etmişdir.¹

---

¹ Bax: «Səhər» qəzeti. 26 aprel 1990-cı il.

Vaxtilə Bakı neftinin çıxarılması, emalı və reallaşdırılması Nobel qardaşlarına böyük məbləğdə kapital gətirmişdir.¹ 1878-ci ildə Nobel qardaşlarının səyi nəticəsində «Nobel qardaşlarının neft kampaniyası» adlı səhmdar cəmiyyət yaradılmışdır. Bu kampaniya Bakının «qara şəhər» ərazisində yerləşmiş və müasir texnikadan istifadə edərək irimiqyaslı neft istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Hələ o zaman Alferd Nobel böyük uzaqgörənliklə söyləmişdir ki, neft, qan və siyasət Qafqazda bir-birinə qarışacaq.²

Onlar ilk dəfə olaraq neftin Avropa ölkələrinə daşınması məqsədilə İsveçrəyə tankerlər sifariş etmiş və mütəmadi reyslər təşkil etmişlər. Bakıda neft emal edən zavod tikmiş və neft məhsullarının Volqa boyu dəmir yol vasitəsilə Qara dənizə və oradan dünyanın yaxın və uzaq ölkələrinə ixracını təmin etmişlər. Əgər 1870-ci ildə bütün neft quyularının 88 faizi Azərbaycan sahibkarlarına məxsus idisə, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı sahibkarlar neft sənayesinin üçdə

---

¹ Qeyd: bəzi müəlliflərin göstərdiyi kimi, Bakı neft sənayesinin gur inkişafı Rusiya imperiyasının bu ucqar əyalətinə fransız və ingilis kapitalının gəlişi ilə başladı. İsveç-Rusiya sənayeçisi Robert Nobel (Nobel sülh mükafatını onun ailəsi təsis etmişdir). 1873-cü ildə ilk dəfə olaraq Bakı neftinə sərmayə yatırmışdır. 1879-cu ildə burada artıq doqquz neft quyusu mövcud idi. 1883-cü ildə Bakı şəhəri ilə Tbilisi və Batum şəhərləri arasında dəmir yolu inşa edildikdən sonra inkişaf sürətləndi. Dəmir yolunu Böyük Britaniyada yerləşən Rotşild bankı maliyyələşdirmişdi. Kommersiya cəhətdən həyati ixrac marşrutu Xəzər neftinin dünya bazarına çatdırılması sualına cavab oldu.

1900-cü ildə artıq Bakıda 1710 neft quyusu var idi, dünyada hasil olunan neftin yarısından çoxu bu şəhərin payına düşürdü. (Bax: Bəzi ümumi qaygılar. (İngilis dilindən tərcümə). Bakı. 2003. s.24).

² Doğrudan da XX əsrdə Azərbaycan neftinin şöhrəti bir sıra xarici ölkələri özünə cəlb etmiş və ölkələrarası diplomatik münasibətlərdə ziddiyyətlər, münaqişələr qovşağı yaranmışdır. Neft amili Azərbaycanın beynəlxalq ictimai-iqtisadi sistemdə rolunu, mövqeyini daha da artırdı və ölkənin milli mənafeyinin reallaşmasına şərait yaratdı.

birinə sahib idilər. Yəni onlar kiçik neft biznesində 48,7 faiz, orta biznesdə – 25 faiz, iri biznesdə 12,5 faiz təşkil edirdilər. Ən iri həcmdə neft biznesi Nobel, Simens və Rotşild sahibkarlarına məxsus idi.¹

Göstərilən tarixi faktlar bir daha sübut edir ki, XIX əsrdə Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda çıxarılan neft məhsulları vasitəsilə sahibkarlar küllü miqdarda kapital toplayaraq bundan öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Lakin onlar Azərbaycanda neft hasilatı hesabına əldə etmiş olduqları kapitalın müəyyən hissəsini, iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişafına yönəltmişlər.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında və dövrü mətubatda tez-tez karbohidrogen yataqlarını mümkün istismar müddətinə görə təsnifləşdirirlər. Burada çoxsaylı ziddiyyətli rəqəmlərin olmasına baxmayaraq ümumi bir mənzərə yaratmağa səy göstərirlər.

Magistral neft kəmərləri sistemi Azərbaycanda, Rusiyada və ümumiyyətlə, Avropada çoxdan yaranmışdır.

1863-cü ildə rus alimi D.İ.Mendeleyev ilk dəfə olaraq nefti və neft məhsullarının nəql edilməsində boru kəmərlərindən istifadə olunması ideyasını irəli sürmüş, boru kəmərinin tikintisi prinsiplərini izah etmiş və bu nəqliyyat növünün xeyrinə dair inandırıcı dəlillər gətirmişdir. 15 ildən sonra neftin Balaxanı yatağından Bakının neft emalı zavodlarına nəqli üçün Abşeron yarımadasında uzunluğu cəmi 12 km, diametri 75 mm olan ilk neft kəməri istifadəyə verilmişdir. Boru kəmərinin layihəsini tanınmış rus mühəndisi V.Q.Şuxov hazırlamışdı. XIX əsrin sonlarında Bakı ətrafından çəkilmiş boru kəmərinin ümumi uzunluğu 230 km, nəql olunan neftin illik həcmi isə 1 mln. ton təşkil edirdi.

Qafqaz XX əsrə iki neft boru kəməri ilə daxil olmuşdu:

---

¹ Вах: «Возрождение-XXI век». 1998. № 6, с.64-65.

1. İldə 900 min ton ağ neft nəql etmək üçün uzunluğu 833 km, diametri 200 mm olan Bakı-Batumi (1896-1906-cı illər) boru kəməri;

2. İldə 700 min ton neft nəql etmək üçün uzunluğu 162 km, diametri 200 mm olan Mahaçqala-Qroznı (1913-1914-cü illər) boru kəməri.

1917-ci ilədək ümumi uzunluğu 1300 km, borularının orta diametri 197 mm olan neft kəmərləri çəkilməmişdi. Lakin bu boru kəməri güclü dəmir yolu nəqliyyat sistemi ilə rəqabət apara bilmirdi. Belə ki, 1913-cü ildə daşınan bütün neftin ancaq 6 faizi Bakı-Batumi boru kəməri ilə nəql olunurdu.

1925-ci ildə uzunluğu 834 km, diametri 250 mm olan, dizel mühərrikli sürgü qollu nasoslarla təchiz edilmiş 13 nasos stansiyasına malik Bakı-Batumi magistral neft kəməri layihələşdirilmiş və tikilmişdi.¹

Müasir inkişaf mərhələsində dünyada bir sıra təbii resurs məhdudiyətləri mövcuddur. Belə ki, üç baza kateqoriyasına – kəşf olunmuş, mümkün (mövcud), ehtimal olunan yanacaqın miqdarının qiymətləndirilməsi əsasında güman etmək olar ki, dünyada kömür ehtiyatları 50 ilə və uran ehtiyatları 27 ilə «bəs edər». Başqa sözlə, bütün kateqoriyalar üzrə yanacaq növləri 800 il ərzində tükənə bilər. Lakin əgər enerjinin müxtəlif növlərinin istehsalı bu sürətlə artarsa, onda hazırda istifadə olunan enerjinin bütün növləri təxminən 130 ildən sonra, yəni XXII əsrin əvvəllərində tükənəcəkdir.

Hər halda XXI əsrin əvvəllərində XX əsrin son onilliklərinə nisbətən dünyada mineral xammala olan tələbin 3 dəfə artması proqnozlaşdırılır. Lakin artıq indi bir sıra ölkələrdə zəngin yataqlar sona qədər işlənmiş və ya tükənməyə yaxındır. Sırr deyil ki, oxşar vəziyyət bir sıra digər faydalı qazıntılara da şamil edilə bilər. Buna baxmayaraq, planetdə hələlik təbii resursların çatışmaz-

---

¹ Bax: Bizansın və Mendeleyevin irsi. «Respublika» qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.

lığından danışmaq fikrimizcə tezdir. Lakin, Azərbaycanın bu günü və sabahı neft amili ilə bağlı olduğuna görə onun perspektivlərini hərtərəfli tədqiq etmək vacibdir. Qarşımızda daimi olaraq belə bir sual durur: necə etməli ki, müasir iqtisadi çətinliklərdən qurtulaq və gələcək nəsəl üçün də təbii resurslarımızdan pay saxlayaq.

Mütəxəssislərin fikrincə, Xəzərin enerji ehtiyatlarının həcmi 15-30 mlrd. barrelədəkdir. Bunun da böyük hissəsini Xəzərin Qazaxıstan sektoruna aid edirlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində dünya neft ehtiyatlarının 63,5 faizi cəmlənib. Rusiyada 14,2 mlrd. ton, Qərbi Avropada 13,7 mlrd. ton karbohidrogen ehtiyatı vardır.

Xəzər dənizi neft hasilatına görə ən perspektivli regionlardan hesab olunur. ABŞ Dövlət Departamentinin ilkin hesablamalarına görə, qədim laylar və dərinlərdə yerləşən neft yataqları nəzərə alınmaqla, bu ehtiyatlar 30 mlrd. ton təşkil edir. Fransa-Belçika Total Fina ELF şirkətinin mütəxəssisləri ehtiyatların 150 mlrd. barrel olduğunu bildirirlər. Rusiya ekspertləri öz aralarında 7-8 mlrd. ton neft və 5,3 trln. kubmetr qaz barədə razılığa gəlmişlər. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin tədqiqatları Şimal dənizindəki ehtiyatlar səviyyəsində – 17 mlrd. barrel karbohidrogen xammalı çıxarmağın mümkün olduğunu göstərir. Xəzər dənizindən çıxarıla bilən karbohidrogen ehtiyatlarının maksimum həcmi 33 mlrd. barrel təşkil edir ki, bu da təqribən ABŞ-ın karbohidrogen ehtiyatlarına bərabərdir. 2000-ci ilin aprelində Şelf şirkətinin vitse-prezidenti Kevin Qreham demişdir: «Biz bu rayonu yeni Fars körfəzi» hesab etmirik. Lakin Xəzərin ehtiyatları Şimal dənizinin ehtiyatları ilə tam müqayisə oluna bilər.¹

Britiş Petroleum şirkətinin mütəxəssislərinin və digər iqtisadçıların hesablamalarına görə Küveyt yataqları – 128,

---

¹ Bax: Karavayev A., Sıqanov O. Azərbaycanın Gülüstan strategiyası. «Respublika» qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri – 122, Səudiyyə Ərəbistanı – 85, İraq – 129, İran – 67, Vnesuela – 73, Meksika – 54, Liviya – 44, Qazaxıstan – 40, Rusiya – 20, Türkmənistan – 12, Azərbaycan yataqları isə – 67 ilə tükənə bilər.¹

Neft ehtiyatlarının həcminə görə Səudiyyə Ərəbistanını birinci (261,8 mlrd. barrel), İraq isə ikinci (112,5 mlrd. barrel) yerdədir. Küveytin ehtiyatları 98,6, İran 89,7, Rusiya 48,6 mlrd. barrel həcmində dəyərləndirilir.

Yuxarıdakı siyahıda Azərbaycan neftinin 67 ildən sonra tükənəcəyi göstərilir. Bunun nə dərəcədə həqiqət olub-olmadığını söyləmək çətindir. Bu necə hesablanıb – hasilata, yoxsa satışa görə? Əgər bu hasilata görərsə, onun gələcəkdə artıb-azalacağı haqqında dəqiq fikir söyləmək olmaz. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun² reallaşdığı təqdirdə 2008-2010-cu illərdə «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağından ildə 50 min ton neft hasil ediləcəkdir. Belə olan halda neft ehtiyatları daha tez tükənə bilər.

---

¹ Qeyd: Azərbaycan geofiziklərinin və başqa mütəxəssislərin hesablamalarına görə, respublikanın öz daxili tələbatını gen-bol ödənilməsinin yaxın dövrlər üçün neft və qaz məhsullarının bağlanan sazişlərdə müəyyən edilmiş ixrac həcmi nəzərə alaraq aşkar edilmiş neft ehtiyatları 70-100, qaz ehtiyatları isə 200 ilə kifayət edər (Bax: Asəf Nadirov «Azərbaycan» qəzeti, 26 dekabr 2000-ci il.)

² Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əsas boru kəməri üçün 5 potensial marşrut nəzərdə tutulmuşdur: 1) Gürcüstan, ya da İran ərazisindən keçməklə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilində yerləşən Ceyhan şəhəri və onun yaxınlığındakı Yumurtalıq limanına; 2) İranın Fars körfəzində yerləşən Xarq adasındakı limanına; 3) Xəzərin dibindən sualtı kəməri inşa etməklə Türkmənistan, Əfqanıstan və Pakistan ərazisi vasitəsilə Hind Okeanındakı Pakistana məxsus Qvadar limanına (sualtı kəməri inşa ediləndə neft Xəzər dənizində tankerlərlə daşına bilər); 4) «İpək yolu» boyunca, Xəzərin dibindən inşa olunacaq sualtı kəməri vasitəsilə Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Çin ərazisindən keçməklə Şanxay dəniz limanına; 5) Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk boru kəmərlərinin və liman terminallarının daha böyük həcmdə neft daşıma imkanlarını real şəkildə artırmaqla. Əgər bu təklif qəbul edilərsə, aşağıdakı ölkələrdən birinin ərazisindən keçməklə Qara dənizin digər sahilində ikinci boru kəmərinin tikilməsinə ehtiyac yaranacaq. Bu ölkə Ukrayna, Rumıniya, Bolqarıstan, Yunanıstan, Serbiya, Monteneqro və ya Xorvatiya ola bilər. (Bax: Bəzi ümumi qayğılar (ingilis dilindən tərcümə). Bakı. 2003. s.35).

Aşağıdakı cədvəldə son illərdə Azərbaycanda neft və qaz hasilatının illər üzrə təhlili verilmişdir. (Cədvəl 21).

Cədvəl 21

Azərbaycanda neft və qaz hasilatı¹

İllər	Dənizdə neft hasilatı mln.ton	Quruda neft hasilatı mln.ton	Təbii qaz hasilatı mln. kub. m.	Səmt qaz hasilatı mln. kub. m.	Dənizdə qaz hasilatı mln. kub. m.
1990	9,9	2,6	9926	2123	9525
1991	9,5	2,2	8621	1497	8333
1992	9,1	2,0	7872	1371	7634
1993	8,3	2,0	6805	1109	6567
1994	7,8	1,8	6379	1382	6143
1995	7,5	1,7	6644	2146	6407
1996	7,5	1,6	6305	2076	6066
1997	7,5	1,6	5964	2008	5709
1998	9,8	1,6	5589	2334	5338
1999	12,3	1,5	5997	3062	5754
2000	12,5	1,5	5642	2860	5411
2001	13,3	1,6	5535	3164	5293
2002	13,8	1,5	5144	3119	4898
2003	13,8	1,6	5128	3170	4854

Cədvəldən göründüyü kimi dənizdə neft hasilatı 1990-cı illə müqayisədə 3,9 mln. ton artmışdır. Quruda neft hasilatı isə əksinə 1 mln. ton azalmışdır. Təbii qaz hasilatının 2002-ci ildə 1990-cı ilə nisbətən azalması səmt qaz hasilatının isə

---

¹ Bax: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2003. Bakı «Səda» nəşriyyatı, 2003, s. 465-466; Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2004. Bakı, «Səda» nəşriyyatı. 2004. s.494-495.

əksinə, artması müşayiət olunur. Dənizdə isə qaz hasilatı 1990-cı ildən başlayaraq ildən-ilə azalmağa doğru meyl edir.

2002-ci ildə neft ixrac edən ölkələrin beynəlxalq təşkilatı olan OPEK-in prezidenti Rilvan Lukman dünya bazarında gedən prosesləri təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, neftin 1 barrelinin qiyməti 22 dollardan da aşağı düşəcək. Onun fikrinə görə dünya ölkələri özlərinin gündəlik tələbatlarından əlavə 1,5-2 mln. barrel neft istehsal edirlər. Bu əlavə neft bir sıra ölkələr tərəfindən ehtiyat fondu kimi alınır. Belə olan halda ehtiyat fondu yaranandan sonra bazara çıxarılan neft məhsullarının bolluğu qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ekspertlərin neftin qiymətlərinin aşağı düşməsinə dair əvvəlcədən verilən proqnozlarının əksinə olaraq, 2004-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında dünya bazarlarında bir barrel neftin qiyməti 52 və hətta 55 dollara qədər artmışdır.

Əgər dünyada belə bir proses gedərsə, onda Azərbaycan öz iqtisadiyyatını normal vəziyyətdə saxlamaq üçün neft hasilatını artırmağa məcbur olacaqdır. Çünki bu proses birbaşa büdcəyə təsir edəcəkdir. Digər bir tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər dənizindən çıxan neftin istehsal xərcləri çox yüksəkdir.

Bəzi faktlara görə Xəzərdən çıxan neftin istehsal xərclərinin dəyəri 1 ton üçün 58 dollardır. Səudiyyə Ərəbistanında bu göstərici 2,5, İranda isə 5 dollara bərabərdir.

Dünyada hər il 3 milyard 500 milyon tondan artıq neft istehsal olunur.

Hələ ki, Azərbaycanda çıxarılan neftin həcmi 15 milyon tondur. Sual oluna bilər, belə olan tərzdə dünyanın super dövlətlərini Azərbaycan nefti nə üçün bu qədər maraqlandırır?

«Neft-qaz vertikalı» jurnalının yazdığına görə uzun müddət ərzində bazara orta hesabla 10 milyon tondan az neft çıxarılsa da, dünyada neft hasilatı 4,1% artaraq, son dörd ildəki ən yüksək səviyyəyə – 3,393 mlrd. tona çatmışdır. Dünyanın əsas neft ölkələri olan Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya hasilatı artırmışdır. Dünyanın neft ehtiyatları da artmışdır.

2001-ci ilin sonunda dünyanın aşkar olunmuş neft ehtiyatları təxminən 138.5 milyard ton təşkil edirdi, 2004-cü ilin əvvəlində isə Yer kürəsinin «anbarlarında» təqribən 189 milyard ton neft ehtiyatları saxlanırdı. İraqdan neftin ixracına başlanması ilə dünya bazarına əlavə olaraq 500-600-min barrel yanacaq çıxarılaacağı gözlənilir. ABŞ hökuməti hesab edir ki, İraqdan 2004-cü ildə ayda 1 milyard dollar dəyərində neft ixrac ediləcəkdir. Bu isə təbii ki, neft ehtiyatlarının tez tükənməsinə şərait yarada bilər. Ona görə də neft strategiyasında bütün bu məsələlər nəzərə alınmalı və ondan daha səmərəli istifadə olunması yolları axtarılıb tapılmalıdır.

Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məruzəsinə görə 2004-cü ildə neftə tələbat gündə 79,6 mln. barrel olacaqdır. 2004-cü ilin əvvəlində dünyanın neft ehtiyatları 189 mlrd. ton təşkil etmişdir ki, bu da iki il əvvəlkindən təxminən 23 faiz çoxdur. Neft ehtiyatlarının 40% artması və onun 17 mlrd. tona çatması nəticəsində İran indi dünyada dördüncü, OPEK-in üzvü olan ölkələr arasında isə 2-ci yeri tutur. İran təkcə neft ehtiyatlarının deyil, həmçinin qaz ehtiyatlarının da 3,6 trilyon kub metr artdığını bəyan etmişdir. Lakin son ilin lideri Qətər olmuşdur. Burada super nəhəng Nozth Field yatağı bazasında başlanmış layihələr aşkar edilmiş ehtiyatların rəsmi qiymətləndirilməsini təxminən 2 dəfə artırmağa imkan vermişdir.

Azərbaycan üçün ən səmərəli yollardan biri Norveç modelindən istifadə etməkdir. Yəni neftdən alınan gəlir yeni sahələrin yaradılması və fəaliyyətdə olan sahələrin modernləşdirilməsinə, güclü infrastrukturun qurulmasına yönəldilməlidir.

Azərbaycanın neft strategiyasının reallaşmasında «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» dəniz neft yataqlarının işlənməsi layihəsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Beynəlxalq ekspertlərin fikrincə, bu rayonda 5,4 mlrd. barrel çıxarıla bilən neft ehtiyatı toplanmışdır. Bu yataqlardan ən yüksək hasilat 2009-2010-cu illərdə gündə 1 mln. barrel təşkil edəcəkdir. 2005-ci ildə ilk neftin nəqlinə başlayanda hasilat gündə 400 min barrel olmalıdır.

Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının layihə məlumatlarına görə Azərbaycanda gün ərzində çıxarılacağı ehtimal olunan neft hasilatı bir mln. barrelə çatacaqdır ki, bu da Norveçdəki hasilatın üçdə birinə bərabərdir. Bəzi ekspertlərin fikrincə, Azərbaycan gələcəkdə həmin layihədən 21-28 mlrd. dollar gəlir əldə edə biləcəkdir ki, bu da respublikanın indiki büdcəsindən 15 dəfə çoxdur.

2003-cü ildə yeni qaz layihələrinin sayı birdən-birə xeyli artmışdır. 2003-cü ildə 170 mlrd. kubmetr qaz satıldığı halda indi 350 mlrd. kubmetrə yaxın qazın mayeləşdirilməsi üçün yeni istehsal qurumlarının yaradılması üzrə 34 layihə işlənməkdədir. Dünyada qaz hasilatı 3,8 faiz artmışdır. Niderland, Türkmənistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Norveç və Rusiya kimi dünyada qaz hasilatının 84 faizdən çoxunu verən 15 əsas ölkədə artım qeydə alınmışdır. Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən 70 faizi çıxarıla bilən neft və qazın mövcudluğu baxımından perspektivli hesab edilir. Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində 140-a yaxın struktur aşkar edilmiş və işlənilmək üçün hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin

proqnozlarına görə 2010-cu ildə sərmayələrin həcmi 20 mlrd. dolları keçəcəkdir. Bu müqavilələrin əksəriyyəti dənizdəki yataqların işlənməsi ilə bağlıdır. «Əsrin müqaviləsi»nin ardınca Qarabağ, Talış-Dəniz, Lənkəran-Dəniz, Şahdəniz, İnam, Alov və s. yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi barədə müqavilələr imzalanmışdır.¹

Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Günəşli» yataqları beynəlxalq konsorsium və ARDNŞ tərəfindən uğurla işlənir. 2004-cü ildə Azərbaycan 15,45 mln. ton neft hasil etməlidir ki, onun da 6,7 mln. tonu «Çıraq»dan çıxarılaqdır. «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarının geniş miqyaslı işlənməsi üçün böyük işlər görülür. ARDNŞ-nin prezidenti Natiq Əliyevin sözlərinə görə 2004-cü ilin sonunda «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsində ilk neft çıxarılaqdır. Mərkəzi Azəri platformasında 48 quyu qazılacaq, hər gün burada 400 min barrel xam neft texniki emaldan keçiriləcəkdir. Qazma quyuları Fransada, Polşada və Norveçdə inşa edilib Bakıya gətirilmişdir. Mərkəzi Azəri platformasında ilk neftin çıxarılması ilə əlaqədar sahilə qədər 187 km uzunluğunda 30 düyümlük sualtı neft kəməri çəkilmişdir. 28 düyümlük qaz kəməri tikintisinin isə 2004-cü ilin birinci rübündə başa çatdırılacağı nəzərdə tutulurdu. İlk neftin mərkəzi Azəridə 2004-cü ilin sonunda, Qərbi Azəridə 2006-cı ilin ikinci rübündə, Şərqi Azəridə isə 2007-ci ilin ikinci rübündə çıxarılaçağı gözlənilir.²

«Əsrin müqaviləsi»nin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev demişdir: «Azərbaycan Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş neft strategiyasını müstəqil surətdə həyata keçirir.

---

¹ Bax: Aleksandr Karavayev. Azərbaycan yeni Norveç olacaqmı? «Respublika» qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.

² Bax: A.Karavayev, O. Sıqanov. Yeni boru kəmərinin neft dəlilləri. «Respublika» qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.

Ölkəmiz Xəzərin ona məxsus olan sektorunda müxtəlif şirkətlərlə çox uğurlu əməkdaşlıq edir. 25 neft şirkəti ilə 23 neft müqaviləsi imzalanmışdır. Bunların həyata keçirilməsi çərçivəsində ölkəmizə 50 milyard dollardan çox sərmayə qoyulacaqdır. İndiyədək 10 milyard dollardan çox sərmayə qoyulub və növbəti 3-4 ildə bir o qədər də qoyulacaqdır. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan xarici sərmayəçilər üçün çox münasib bir məkandır».¹

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sərvətlər kimi neft də xalqın bilavasitə öz sərvəti olmuş və xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşma mənbəyinə çevrilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olan neft sənayesinin inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək məqsədilə xüsusi neft konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycanda neft konsepsiyası və strategiyasının əsas tərkib hissəsinə aşağıdakılar daxildir və onlara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- respublikada neft sənayesinin əsaslı surətdə yenidən qurulması tədbirləri və istiqamətləri işlənib hazırlanmalı və bu sahədə investisiya amillərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- neft hasilatının daha da gücləndirilməsində xarici kompaniyaların fəaliyyətindən və imkanlarından səmərəli surətdə istifadə olunmalıdır;

- quruda və dənizdə neft hasilatının ümumi həcminin artırılması metodları təkmilləşdirilməlidir;

- neft hasilatında aparılan islahatların başlıca məqsədi istehsal xərclərinin aşağı salınması, maliyyə-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasından ibarət olmalıdır;

- xam neftin qiymətinin müəyyən edilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi metodları işlənib hazırlanmalıdır;

---

¹ Bax: «Azərbaycan» qəzeti. 21 sentyabr 2004-cü il. № 220.

- milli neft sənayesinin dünya standartları səviyyəsində infrastruktur sistemi yaradılmalıdır;

- neft hasilatında milli biznes və sahibkarlığın rolunun daha da artırılmasına əlverişli şərait yaradılmalıdır;

- neft hasilatında istehsalla emal metodları arasında qarşılıqlı və kombinəlaşdırilmiş əlaqənin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Neft strategiyasının və konsepsiyasının göstərilən tərkib ünsürlərinin reallaşması üçün xeyli vaxt və kapital tələb olunur. Son illərdə neft amilinin rolunun artması və xarici kapitalın ölkəyə cəlb olunması neft sənayesinin inkişafına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Bu gün cəsarətlə demək olar ki, Xəzər dənizi öz karbohidrogen ehtiyatlarının həcminə görə ən azı Şimal dənizi ilə müqayisə edilə bilər. Əgər Şimal dənizinin hasil edilə biləcək ehtiyatları 15 mlrd. barrel (təxminən 2,2 mlrd. ton) təşkil edirsə, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən tək-cə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının aşkar edilmiş neft ehtiyatları 5,3 mlrd. barrel (təxminən 730 mln. ton) həcmindədir.

Bəzən isə müqavilədə göstərilən perspektivlər gözlənilən nəticəni vermir. Məsələn, 2003-cü ilin iyulun 1-dən Yaponiya Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti (YAƏŞ) «Atəşgah»-«Yanan Tava»-«Muğan-Dəniz» perspektiv strukturların müqavilə blokunda işi dayandırdı. Şirkətin səhmdarları tərəfindən bu qərar kəşfiyyat qazmasının tədqiqatlarından sonra qəbul edilmişdir. Buna səbəb isə işlərin gedində müqavilədə nəzərdə tutulmuş karbohidrogenlərin kommersiya ehtiyatlarının mövcud olmaması olmuşdur. YAƏŞ səhmdarları: ARDNŞ – 50% pay iştirakı; Yaponiyanın Jarex şirkəti (operator) – 22,5%; Itoc Nu Oil – 7,5%; Teikoku – 7,5% və Irrex – 12,5%.

Azərbaycanda neftin çıxarılmasının dünyada analoqu olmayan xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, neft dənizin ortasında yerləşən təxminən Abşeron yarımadasının 50 kilometrliyində olan Neft daşlarından çıxarılır. Neft daşları 1949-cu ildən fəaliyyət göstərir. O vaxtdan bu günə qədər təxminən 1,3 milyard ton neft çıxarılıb. Bu da təxminən gün ərzində 22.000 ton neft deməkdir. Ümumiyyətlə, Xəzər dənizindən çıxarılan neftin keyfiyyəti Ural neftinin keyfiyyətindən üstün olub, ərəb neftinə bərabər tutulur.

Azərbaycan Respublikasında neft ehtiyatlarına nəzarət Azərbaycan Neft Şirkəti tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) 1992-ci ilin avqustunda yaradılmışdır. Ümumi rəhbərlik prezident başda olmaqla, şirkətin Şurası tərəfindən həyata keçirilir, bura bütün vitse-prezidentlər də daxildir.

ARDNŞ hökumət adından Azərbaycanın bütün neft ehtiyatlarını idarə etməklə yanaşı və bu sahədə xarici tərəfdaşlarla danışıqlar aparmaq səlahiyyətinə malikdir. Şirkət təsərrüfat hesablıdır. ARDNŞ-in 70 minə yaxın əməkdaşı vardır ki, onların da 20 mini mühəndis-texniki işçiləridir. Dövlət şirkətinin vergisi hesabına Azərbaycan büdcəsinin 60%-i doldurulur. Şirkət hər il 9 mln. tondan çox neft və 5 mlrd. kubmetrə yaxın qaz hasil edir. ARDNŞ Xəzərdə 23 birgə müqavilədə pay iştirakına malikdir. ARDNŞ-in neft emalı zavodlarının gücü ildə 20 mln. ton təşkil edir, lakin hazırda onların cəmi 45%-i fəaliyyətdədir.

Son illərdə «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarının ilkin neft layihəsi çərçivəsində mühüm işlər görülmüşdür. «Çıraq» yatağından bu günədək 255 milyon barrel, yəni 35 milyon tondan artıq neft və 7 milyard kubmetr səmt qazı hasil olunmuşdur. Bu, yataqdan neft hasilatının uğurlu icrasını əks etdirən çox mühüm nailiyyətdir. 2004-cü ilin avqust

ayında «Çıraq» platformasından bir gündə 154 min barrel neft hasil etməklə yeni bir rekord qazanılmışdır, bu da yerinə yetirilmiş uğurlu qazma, suvurma işlərinin müsbət nəticəsidir. Bu gün «Çıraq» platformasında 250 nəfər adam işləyir ki, onların da 85 faizi Azərbaycan vətəndaşdır.¹

Yeni layihə əsasında Azərbaycan neft infrastrukturunu yenidən qurulmuş, ilkin neftin ixracı məsələləri həll olunmuşdur. Lakin böyük miqdarda neftin xarici bazarlara nəql edilməsi üçün Əsas İxrac Boru Kəmərinə (ƏİBK) tələbat yaranmışdır.

Avrasiyanın mərkəzində yerləşən Xəzər dənizi, əslində, böyük potensial karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir, lakin bu hələlik dünya bazarlarına birbaşa çıxışı olmayan qapalı hövzədir. Hazırda mövcud olan Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri ilə Türkiyə boğazları vasitəsilə Dünya okeanı ilə əlaqəsi yarıqapalı olan Qara dənizinə çıxır. Lakin bu tranzit yolların xam neftin dünya bazarına çatdırılmasında bir sıra mühüm nöqsanları vardır. Onlardan başlıcası qəza nəticəsində dənizə neft axması ehtimalı, boğazlardan keçən tankerlərin tutumunun məhdudluğu, habelə Qara dənizin sərt iqlim şəraitidir – güclü qasırğalar ucbatından bu dənizin limanları ilin 100 günü işlək vəziyyətdə olmur. Bütün bunlar nəticədə xam neftin Xəzər hövzəsindən dünya bazarına nəql olunmasının səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Azərbaycan nefti daşıyan tankerlər qışda 20-25 gün boğazlarda dayanır və təbii ki, bu da müqavilələrin dəyərinə və ARDNŞ-in gəlirlərinin məbləğinə öz mənfi təsirini göstərir. Yanvar ayında bu itkilər hər gün üçün 90 min dollar təşkil etmişdir.

Elə buna görə də Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəməri yuxarıda adı çəkilən boru kəmərlərinin əksinə olaraq, böyük

---

¹ Bax: «Azərbaycan» qəzeti. 21 sentyabr 2004-cü il. № 220.

strateji əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu kommertiya baxımından daha səmərəli və əsaslı xərclərin rentabelliği çərçivəsində daha təhlükəsiz olan və hal-hazırda daşımaların təhlükəli şəkildə artdığı Türkiyə boğazlarından yan keçən bir çox variantlar içərisindən seçilmişdir. «Britis Petroleum»-un hesablamaları göstərir ki, dünya bazarında xam neftin 1 barrelinin qiyməti hətta 15 dollara düşərsə belə, bu neft kəmərinin səmərəliliği kommertiya baxımından rentabelli olacaqdır.¹

Azərbaycanın neft yataqlarının uğurla işlənməsi bilavasitə Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac boru kəmərinin inşası ilə bağlıdır. Bu layihənin əsası hələ 1994-cü ildə imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» ilə qoyulmuşdur. «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra Xəzər neftini dünya bazarlarına çıxaracaq əsas ixrac marşrut layihələri nəzərdən keçirilməyə başlandı. Ən son nəticədə isə Xəzər neftinin ixracı üçün üç marşrut müəyyənləşdirildi: Bakı-Supsa, Bakı-Ceyhan və Bakı-Novorossiysk. Bu marşrutlardan biri Xəzər neftini dünya bazarına daşıyacaq əsas ixrac kəməri kimi müəyyənləşdirilməli idi. Belə bir vaxtda ABŞ, Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhanın əsas ixrac kəmərinə çevrilməsi barədə razılıq əldə etdilər. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri dünyada bənzəri olmayan mühəndis qurğusudur.

ƏİBK marşrutunun seçilməsi, onun idarə edilməsi üzrə müvafiq şirkətin yaradılması barədə təkliflər hazırlamaq, investorların, digər aidiyyətli təşkilatların iştirakı ilə neft kəmərinin çəkilişi zamanı qarşıya çıxan problemlərin vaxtında həll edilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə işçi qrupu yaradıldı və bu qrupa Azərbaycan

---

¹ Bax: Karavayev A., Sıqanov O. Azərbaycanın Güllüstan strategiyası. «Respublika» qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.

Respublikası adından danışıqlar aparmaq, neft kəməri keçən ölkələrin dövlət strukturları və müvəkkil orqanları ilə müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verildi.

1998-ci ilin oktyabr ayının 29-da Ankara şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Özbəkistan Respublikaları arasında öz ölkələrində neft və qaz ehtiyatlarının hasilatı və istehsalı, bir neçə boru kəməri vasitəsilə bu ehtiyatların dünya bazarına təhlükəsiz nəql edilməsi imkanlarını nəzərdən keçirərək Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK layihəsi haqqında Ankara bəyannaməsi imzaladılar. Daha sonra işçi qrupu tərəfindən aparılan tədqiqatlar və danışıqlar 1999-cu il 18 noyabr tarixdə ATƏT-in İstanbul zirvə görüşü zamanı Şərq-Qərb enerji dəhlizi çərçivəsində ƏİBK kimi BTC layihəsinin həyata keçirilməsində 29 oktyabr 1998-ci ildə imzalanmış Ankara bəyannaməsini inkişaf etdirərək, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan BTC ƏİBK-ni həyata keçirmək üçün Sazişlər qovluğuna dair razılığa gəlmişdilər. 18 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Hökumətlərarası Saziş və tranzit ərazisinə malik olan ölkələrin hökumətləri ilə müvafiq sazişlər imzalanmışdır.

Nəhayət, 1999-cu il 18 noyabr tarixdə İstanbulun «Çırağan sarayı»nda «Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikaları əraziləri ilə BTC ƏİBK vasitəsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında saziş»in, BTC ƏİBK-ni dəstəkləmək, Qazaxıstanın neftini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikası, Gürcüstan və Qazaxıstan Respublikaları arasında «İstanbul bəyannaməsi»ni imzaladılar.

26 may 2000-ci il tarixdə tranzit ərazisinə malik ölkələrin hökumətləri ilə sazişlər Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə tərəfindən ratifikasiya olundu. Hər üç ölkənin hökumətləri

tərəfindən müvafiq sazişlərin imzalanması, onların bu ölkələrin qanunverici orqanları tərəfindən təsdiq olunması və bu sazişlərə qanun qüvvəsinin verilməsi 2000-ci ilin oktyabr ayında BTC layihəsinin sponsorlar qrupunun yaradılmasına imkan verdi.

2000-ci ilin 17-19 oktyabr tarixdə hamı qrupun üzvləri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri ilə dövlət zəmanəti haqqında tələb olunan müqavilə bağlamışlar. Bundan əlavə qrupun nümayəndələri «BOTAŞ» AO şirkəti ilə neft kəmərinin təhvilə şərtilə tikilməsi haqqında müqavilə imzalamışlar. Layihənin 3 mərhələdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci mərhələ 2000-ci ilin noyabr ayından 2001-ci ilin may ayınadək 26 mln. ABŞ dolları dəyərində ilkin mühəndislik işləri yerinə yetirilmişdir. İkinci mərhələ 2002-ci ilin iyul ayında başa çatmışdır. 2002-ci ilin iyun ayından 150 mln. ABŞ dolları dəyərində növbəti mərhələyə – Ətraflı Mühəndislik İşlərinə başlandı və bu işlər 2002-ci ilin iyul ayında başa çatdı. BTC layihəsinin texniki, iqtisadi, maliyyə cəhətdən əlverişli və səmərəli olduğu təsdiqləndi. Dəqiq mühəndis işlərindən sonra 32 ay müddətində ƏİBK tikintisi ilə əlaqədar olan bütün işlər yerinə yetirilməlidir. Layihənin üçüncü mərhələsinin 2005-ci ilin ilk aylarında başa çatacağı gözlənilir.

2001-ci il mart ayının 1-də aparılan danışıqlar zamanı Qazaxıstan neftinin də ƏİBK sistemə verilməsi üçün mühüm addımlar atılmışdır. Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Qazaxıstan və ABŞ tərəfindən Qazaxıstanın BTC layihəsində iştirakı haqqında protokol imzalanmışdır.

BTC layihəsinin sponsorlar qrupu 2002-ci ilin iyun ayında ARDNŞ rəsmi məlumat vermişdir ki, kəmərin çəkilişinə başlanması üçün bütün texniki və maliyyə məsələləri həllini tapıb və bununla layihənin İdarəetmə Komissiyası öz vəzifələrini bitmiş hesab etmişdir. Nəticədə

«Bakı-Tbilisi-Ceyhan» Boru Kəməri Şirkəti»nin yaradılması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müvafiq sənədlər toplusu hazırlanıb razılaşdırılmış və «BTC Şirkəti»nin sahibkarlarına imzalanmaq üçün təqdim edilmişdir. Bu məsələlərlə əlaqədar bir sıra mühüm qərarlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyul 2002-ci il tarixli Fərmanı imzalanmışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, BTC ƏİBK layihəsi qısa bir müddətdə bir tərəfdən özünün texniki, iqtisadi, kommersiya, maliyyə göstəricilərinə görə, digər tərəfdən isə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üçün siyasi və enerji təhlükəsizliyini təmin edən xüsusiyyətlərinə, dünyanın bir çox ölkələrinin maraqlarına cavab verdiyinə görə nəhəng, dünya əhəmiyyətli bir layihəyə çevrilmişdir.

Xatırladaq ki, Bakı-Ceyhanın təsis edilməsi 1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və Qazaxıstan liderlərinin Ankara görüşündə baş vermişdir. BTC boru kəmərinin tikintisi məsələsi 1994-cü ildə ARDNŞ ilə xarici konsorsium arasında bölgü haqqında imzalanan müqaviləyə də daxil edilmişdi.

Hazırda «Çıraq» yatağından 6 mln. ton neft çıxarılır. «Azəri» yatağında qazma işləri aparılır, orada 2005-ci ilin əvvəllərində – təxminən 20 mln. ton neft hasil olunacaqdır ki, bu da hələ son hədd deyildir. Bundan sonra «Günəşli» yatağının dərinliklərində yerləşən hissəsində qazma işlərinə başlanacaqdır, yəni hasilat artacaqdır. Hesablamalara görə 2007-2008-ci illərdə 40-50 mln. ton neft hasil edilməsi gözlənilir ki, bu da BTC boru kəmərinə tamamilə doldurmağa imkan verəcəkdir.

İlk növbədə BTC ƏİBK-nin iqtisadi göstəriciləri yalnız Azəri-Çıraq-Günəşli yataqları və kəşfiyyat quyularının qazılması nəticəsində sübut olunmuş neft ehtiyatlarına görə hesablanmışdır. Bu yataqlardan çıxarıla biləcək neftin

ümumi həcmnin ən azı 730 mln. ton olacağı gözlənilir. Maksimum illik hasilatın 2009-cu ildə 50-60 mln. tona çatdırılması proqnozlaşdırılır. Əgər buraya 1999-cu ildə açılmış və 2005-ci ildə istismara verilməsi nəzərdə tutulan Şahdəniz yatağının kondensatını və Naxçıvan, Abşeron, İnam, Yanan-Tava strukturlarında artıq aşkarlanmış böyük neft ehtiyatları da əlavə edilərsə, BTC ƏİBK-nin 50 mln. tona bərabər ötürmə qabiliyyəti kifayət etməyəcəkdir. Eyni zamanda BTC ƏİBK-nin sahibkarlarına İtaliyanın «ENI» və Fransanın «Total-Fina» şirkətlərinin qoşulması nəticəsində Qazaxıstanın məşhur «Çaşağan» yatağından çıxarılan və bu şirkətlərə məxsus olan neft həcmlərinin BTC kəmərinə cəlb olunması real həqiqətə çevrilir. Hesablamalar göstərir ki, BTC boru kəməri ilə Ceyhan limanına xam neftin nəql edilməsi xərcləri 1994-cü ildə nəzərdə tutulduğu kimi 1 barrel üçün 3 dollardan az olacaqdır.

BTC ƏİBK-nin əsas vəzifəsi Azərbaycanda çıxarılan xam nefti etibarlı və əlverişli şəkildə dünya bazarlarına çatdırmaq, Azərbaycanın payına düşən neftin satışından gəlir əldə etməkdir. ARDNŞ-in «BP» şirkəti ilə birgə apardığı hesablamalar göstərir ki, BTC ƏİBK 2005-ci ilin birinci rübündə istismara verilərsə, onda yalnız Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarından («Əsrin müqaviləsi») Azərbaycanın payına düşən nağd pul daxilolmaları 2006-cı ildə 1 mlrd., 2007-ci ildə 1,8 mlrd., 2009-cu ildə 3 mlrd., 2012-ci ildə isə təxminən 5 mlrd. ABŞ dolları məbləğinə çatacaqdır. (Bu hesablamalarda dünya bazarlarında xam neftin qiyməti 25 dollar/barrel və inflyasiya nəzərə alınmaqla tarif 3 dollar/barrel olacağı nəzərdə tutulmuşdur.) Nəzərə almaq lazımdır ki, 1998-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) BTC ƏİBK-nin çəkilməsini ilkin hesablamalara görə 2,9 mlrd., sonra isə 3,7 mlrd. ABŞ dolları həcmində qiymətləndirmişdi. Lakin 1999-cu ildə

Türkiyənin «BOTAS» şirkətinin və Almaniyanın «PLE» şirkətinin hesablamaları əsasında BTC ƏİBK-in inşası, Ceyhan terminalı daxil olmaqla 2,4 mlrd. ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilmişdi.

Mütəxəssislərin təxmini hesablamalarına görə, 30 il ərzində boru kəmərlə xam neftin nəql edilməsindən Azərbaycanın gəliri 35 mlrd. ABŞ dolları həcmində olacaqdır.

Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin ixracı üçün boru kəmərinin ən tez 2006-cı ildə hazır olacağını nəzərə alsaq BTC ƏİBK-in 2004-cü ilin sonunda istismara buraxılmasının və 2005-ci ilin əvvəlində neftin boru kəmərilə ötürülməsinin böyük əhəmiyyət daşıması aydınlaşar. BTC ƏİBK vasitəsilə 1 ton neftin nəqlinin ən ucuz qiymətə – 16-17 dollara başa gəlməsi regiondakı qonşularımız üçün cəlbedici amildir və onlardan ötrü heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

BTC ƏİBK-nın tikintisi ilə əlaqədar Səngəçal terminalının genişləndirilməsi üzrə ilkin tikinti və əsas inşa işlərinin aparılması Azfen-Tekfen alyansına tapşırılmışdır. Yerli tikinti şirkətlərinin iştirak etdiyi bu ilk böyük tikinti layihəsinin dəyəri 78 mln. ABŞ dolları təşkil edir. «BOTAS» və «PLE»-nin boru kəmərinin 1999-cu ildə xəritədə çəkilən ilkin smetasında seçilmiş marşrut tikinti üçün ən asan yolu nəzərdə tuturdu. Boru kəmərinin ümumi uzunluğu 1768 km., o cümlədən Azərbaycanda 443 km., Gürcüstanda 249 km., Türkiyədə 1076 km., borunun diametri – 42 düym, Azərbaycan ərazisində, Gürcüstanda 46 düym, Türkiyədə 34-42 düym olacaqdır. Ətraf mühitin qorunması baxımından kəmərin keçəcəyi yerlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, boruların qalınlığı 8,74 millimetrdən 23,8 millimetərə qədər dəyişəcəkdir. Hazırda boru kəmərinin razılaşıdırılmış və təsdiq olunmuş dəhlizinin ümumi uzunluğu 1762 km.

təşkil edir ki, bunun 443 km. Azərbaycan, 249 km. Gürcüstan, 1070 km. isə Türkiyə ərazisindən keçir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi aşağıdakı sxem üzrə həyata keçirilir: əvvəlcə marşrut seçilir, sonra isə dəhlizlərin müəyyən edilməsi işləri aparılır. Özü də əvvəlcə 10 kilometrlik dəhliz seçilmiş, daha sonra dəhliz 100 metrədək daralmış və nəhayət, tikinti 22 metr müəyyən edilmişdir.

2000-2002-ci illərdə aparılmış ilkin və əsaslı mühəndis işləri, keçirilmiş tenderlər (tikinti, avadanlıq, materiallar və s.) nəticəsində xərclər smetası dəqiqləşdirilmişdir. Ümumi xərclər smetası 2,95 mlrd. ABŞ dolları məbləğində təsdiq olunmuşdur. İlkin və mühəndis işləri – 175 mln. dollar (artıq ödənilib), Azərbaycan hissəsi – 600 mln. dollar, Gürcüstan hissəsi – 565 mln. dollar, Türkiyə hissəsi – 1,4 mlrd. dollar və gözlənilməz məsrəflər üçün ehtiyat – 210 mln. dollar həcmində qiymətləndirilmişdir.

ARDNŞ prezidenti Natiq Əliyev 26 noyabr 2004-cü ildə YAP-ın qərargahında keçirdiyi mətbuat konfransında demişdir ki, «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» neft kəmərinin tikintisi 4 milyard dollara başa gələcək. Onun sözlərinə görə, bu layihə üçün nəzərdə tutulan rəqəmdir. Real xərclər haqqında isə yalnız işlər başa çatandan sonra danışmaq olar: «Hesablamalara görə, layihə, təxminən 300-350 mln.dollar bahalaşib. Bu zaman dünyada qiymətlərin qalxması faktoru da nəzərə alınıb». O qeyd edib ki, 2005-ci ildə neft kəmərinin doldurulması üçün 10 mln. barrel neft gərəkdir. Layihə üzrə işlər haqqında informasiya verən N.Əliyev artıq boru kəmərinə qaynaq işlərinin 99,4 %-nin başa çatdığını deyib. Kəmərin Azərbaycan hissəsinin 2005-ci il yanvarın sonunda, Gürcüstan hissəsinin mart, Türkiyə hissəsinin martın sonunda istifadəyə veriləcəyi planlaşdırılır. ARDNŞ prezidentinin sözlərinə görə, yaxın günlərdə kəmərin Türkiyə hissəsində

tikinti işlərinin gedişinin müzakirəsi üçün Türkiyədə hökumətlər səviyyəsində görüş olacaq.

BTC ƏİBK-in layihə – mühəndis və iqtisadi göstəricilərini artıq istismarda olan Tengiz-Novorossiysk marşrutu ilə Xəzər Boru Kəməri Konsorsiumu (XBKK) ilə müqayisə etmək maraqlıdır. XBKK-nin ümumi uzunluğu 1504 kilometrdir və layihə gücü (ötürmə qabiliyyəti) ildə – 28 mln. tondur. BTC-nin layihə gücü isə ildə 50 milyon tondur. XBKK-nin marşrut boyu maksimum yüksəkliyi – 1000 metrdir, BTC ƏİBK daha çətin şəraitdə inşa edilir və maksimum yüksəklik 3500 metrə çatır. XBKK-nin faktik inşa qiyməti və ümumi xərclər – 3,2 mlrd. dollar təşkil edirsə, BTC-nin ümumi xərcləri 2,95 mlrd. dollar proqnozlaşdırılır.

Layihədə iştirak payı son nəticədə bu cür bölüşdürülmüşdür: «BP» - 30,1%, «ARDNŞ» - 25%, «Unocal» - 8,90%, «Statoyl» - 8,71, «TPAO» - 6,53%, «ENI» - 5%, «INPEX» - 2,5%, «Conoco phillips» - 2,5%, «Itocu» - 3,40%, «Amerada Hess» - 2,36%. Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsi üzrə sahibkar olmayan şirkətlər yalnız «Excon Mobil», «Devon» və «Lukoyl»dur. Digər tərəfdən «Total Fina Elf» və «ENI» BTC layihəsinin Azəri-Günəşli iştirakçıları olmayan yeganə sahibkarlarıdır.¹

BTC ƏİBK maliyyələşdirmə planı və prosesi ekspertlər qrupu (Lazord, Sullivan, Kromvell, BP, Statoyl, Unocal, ARDNŞ) tərəfindən hazırlanmışdır. Kredit ayrılmasını tənzimləyən bir sıra sazişlər imzalanmışdır. Kredit sazişləri daxil olmaqla, borcun ümumi məbləği 2,6 mlrd. dollar təşkil edəcəkdir. Ümumi xərclərin bir hissəsi (təxminən 30 faizi) BTC ƏİBK-nin iştirakçılarının öz maliyyə vəsaitlərinin hesabına ödəniləcəkdir. Qalan hissəsinin əsas maliyyələş-

---

¹ Mənbə: Azərbaycan Prezidentinin saytı.

dirmə (xərclərin təxminən 70%-i) mənbəyi Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) və İxrac Kredit Agentlikləri (İKA), habelə 15 özəl bankı birləşdirən bank sindikası maliyyələşdirəcəkdir. BMK və AYİB yalnız 300 mln. ABŞ dolları kredit ayıra bilərlər.

Bütövlükdə layihə üçün kreditləri 4 qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa AYİB və BMK kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları daxildir; onlar ümumiyyətlə, 500 mln. dollar ayıracaqlar (hər biri öz vəsaitlərindən 125 mln. dollar ayırır. Eyni məbləği sindikatlaşdırılmış kreditin təşkilatları da təqdim edir).

İkinci qrupa ABŞ-dan, Böyük Britaniyadan, Yaponiyadan, Almaniyadan, İtaliyadan və Fransadan material və avadanlıq gətirilməsini maliyyələşdirən banklara zəmanət verəcək ixrac-kredit agentlikləri daxildir.

Üçüncü qrupa 1,2 mlrd. dollar ayıracaq 15 bankdan ibarət sindikat aiddir. BTC-nin maliyyələşdirilməsi üzrə beynəlxalq sindikata Yaponiyanın Miruho, Fransanın Societe Generale, Hollandiyanın ABN Amro və ABŞ-ın Citicorp bankları başılıq edir. Sindikata həmçinin, Banca Intesa BNP Paribas, Credit Agricole Indoseuez, Dexia, Natexis Banque Populaire, San Paoko IMI, est LB və Royal Bank of Scotland daxildir. Hər bir bank təxminən 68 mln. dollar ayırmışdır.

Borcverənlərin **dördüncü qrupuna** layihənin sərmayədarları - BP, Statoyl, Total, Conoco phillips kimi şirkətlər daxildir. Onlar, bütövlükdə, 800 mln. dollar verəcəklər.

İKA, Yaponiya, ABŞ, Fransa, Almaniya, İtaliya təchizat xərclərinin ödənilməsi məqsədlərinə xidmət edən kommersiya bank kreditlərini təmin edəcəklər. Kommersiya banklarından təxminən 1,5 mlrd. ABŞ dolları məbləğində kredit alınması gözlənilir.

Beləliklə, 2002-ci il 31 iyul-1 avqust tarixdə Londonda keçirilən BTC ƏİBK sahibkarlarının görüşündə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafının yeni bir mərhələsi başlandı. BTC Ko. Şirkətinin Direktorlar Şurasına, ARDNŞ-dən Natiq Əliyev (Direktorlar Şurasının sədri), «BP»-dən Devid Vudvord, «Unocal»-dan Mayk Barnes, «Statoyl»-dan Con Hoyns, «TPAO»-dan Əli Qaraqaya, «ENI» (Acip)-dən Alberto Luqli, «Itocu»-dan Masapobu Takaqi və «Delta Hess» şirkətindən Tom Sprinqal daxil olmuşlar.

BTC Ko.-nun ilk iclasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin inşası, Ceyhan limanında 7 mln. barrel həcmində terminalın tikintisi, 8 nasos stansiyasının qurulması (Azərbaycanda və Gürcüstanda nasos stansiyaların gücü 560 min barrel/gün və 2006-cı ilin sonuna 1 mln. barrel/gün), Səngəçəl terminalının genişləndirilməsi və s. barədə qərarlar qəbul edilmişdir.

Layihənin operatoru BP şirkətidir. BTC Ko. şirkətinin Direktorlar Şurası ƏİBK-nin inşa mərhələləri ilə bağlı ilk müqavilələrin bölgüsünü elan etmişlər. ƏİBK-nin Azərbaycan ərazisindəki hissənin tikintisini Yunanistanın «Consolidated International Company» şirkəti yerinə yetirəcəkdir. Gürcüstanda neft kəməri dərə-təpədən keçəcək. Orada ən hündür yer (Gürcüstan ərazisində isə iki belə yer vardır) dəniz səviyyəsindən yüksəkdir. Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində nasos stansiyalarının inşasını Fransanın «Spie Kapiqeq» şirkətinin (ona ABŞ-ın «Petrofac» şirkəti də daxildir) rəhbərliyi ilə birgə müəssisə həyata keçirəcəkdir. Boru kəmərinin Türkiyədən keçən hissəsi, əsasən, Anadolu yaylasında dəniz səviyyəsindən 2 min metr yüksəklikdə olan ərazidən keçir. Ceyhan limanına 550 km. qalmış dağ zirvələrinin hündürlüyü 2830 metrə çatır sonra isə tədricən düzən ərazi başlayır. Bu boru kəmərinin Türkiyə

ərazisindəki hissəsinin tikintisinin podratçısı isə «BOTAS» şirkətidir.

Ceyhan terminalı hər birinin tutumu 300 min ton olan iki tankeri eyni vaxtda yükləyə biləcəkdir. Tankerlərin yüklənmə sürəti saatda 60 min barreldir. Tankerləri neftlə yükləmək üçün dənizdə, sahildən 2,5 km. uzunluqda doldurma estakadası və körpü tikiləcəkdir. Ceyhan terminalının özündə isə 150,8 min kubmetr neft saxlamaq üçün nəzərdə tutulan 7 çən tikilir.

BTC ƏİBK-nın tikintisində xam nefti nəql etmək üçün 95 bar. layihə təzyiqli, buraxılış qabiliyyəti 50 mln. ton və uzunluğu 1765 km. olan 42 (1050 millimetr) diametrlı boru kəməri daxildir.

BTC-də qəzaları qabaqcadan xəbər vermək məqsədilə 2 müdafiə xətti olacaqdır. Boruların daxilinin tutulmasının qarşısını almaq üçün onun içərisi ilə hər 6 ayda bir xüsusi qurğu (ərsin) buraxılacaqdır ki, bunlar da neftin nəql edilməsi dayandırılmadan boruları parafindən təmizləyəcəklər. Boru kəmərinin bütün uzunluğu boyu elektron xəbərverici quraşdırılacaqdır. Boru kəməri dərinliyi 1 metr olan torpaq qatında qoyulacaqdır. Qəzalar zamanı ətraf mühitə neftin axmasının qarşısını almaq üçün 21 qapalı saxlayıcılar quraşdırılacaqdır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri Azərbaycanın 13 inzibati rayonundan, 131 yaşayış məntəqəsindən, o cümlədən qəsəbə və kəndlərdən keçəcəkdir. Neft kəmərinin keçəcəyi dəhlizdə mülkiyyətin formasından asılı olaraq 6672 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. Onların 567 hektarı dövlətə, 1840 hektarı bələdiyyələrə məxsusdur, 4265 hektarı isə fermerlərin mülkiyyətində və istifadəsindədir.

Bakıdakı səkkiz terminal mövcud dörd çənə əlavə olaraq, hər birinin həcmi 127 min kubmetr olan 2 yeni çənin tikilməsi hesabına genişlənəcəkdir.

Neft kəməri tam buraxılış qabiliyyətinə çatdırıldıqda neft axınının sürəti saniyədə 2 metr olacaqdır ki, bu da Səngəçəl terminalındakı neftin Ceyhan terminalına 10 gün ərzində çatdırılmasını təmin edəcəkdir.

Səngəçəldə inşa edilmiş terminal dünyada tikilmiş bu tipli terminalların ən böyüklərindən biri olacaqdır. Bu terminalın genişləndirilməsi ilə bağlı aparılan tikinti işləri 2002-ci ilin yanvarında başlanmışdır. İşlər başa çatdıqdan sonra terminalın sahəsi 540 hektar təşkil edəcək və burada hər gün 1,2 mln. barrel xam nefti saxlamaq və texniki emaldan keçirmək mümkün olacaqdır.¹

BTC-də ƏİBK-nın 443 km. hissəsi Azərbaycan ərazisindən keçdiyi üçün bir çox yerli tikinti şirkətləri bu işlərə cəlb olunmuşdur. Tikinti ilə yanaşı işçi qüvvəsi bazarı da inkişaf edəcəkdir. Yalnız «Əsrin müqaviləsi»nin birinci fazası üzrə tikinti işlərinə 3000 yerli kadr cəlb olunmuşdur. 200 Azərbaycan vətəndaşı artıq Dubayda ixtisas dərəcəsinə artırmaq üçün kurs keçmişdir. Yekun məlumatlarına əsasən BTC-nin tikintisində 12 mindən – 15 minə qədər adam işləyəcəkdir. İnşaatçılar üçün yaşayış düşərgələri, tikinti materialları yığımaq üçün bazalar, nasos stansiyaları, əsas dəmir yoluna çıxan köməkçi dəmir yolları və digər infrastruktur obyektləri tikilmişdir. Kəmərin çəkilişi Azərbaycanda kəmərlər boyunca istehsal və sosial infrastrukturun genişlənməsi ilə nəticələnəcəkdir. Bu proses Azərbaycanda əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini 17,2% yüksəldəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, boru kəmərinin layihələri xalqları, region dövlətlərini bir-birinə daha da yaxınlaşdıracaqdır. Təsadüfi deyil ki, ABŞ-ın keçmiş prezidenti B.Klinton 1999-cu il noyabr ayının 18-də İstanbulun «Çırağan sarayı»nda

---

¹ Bax: Karavayev A., Sıqanov O. Bakı-Ceyhan neft kəməri nadir texniki qurğudur. «Respublika» qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.

çıxış edərkən Bakı nefti haqqında demişdi: «Təxminən 700 il bundan əvvəl dünyanın bu hissəsi neftlə o qədər zəngin idi ki, Bakıya gələn səyahətçi onu bütün gecə püskürən alova bənzətmişdir. Uzun illər boyu regionun əhalisi azadlıq və təhlükəsizliyə malik olmamışdır ki, öz zəngin potensialından istifadə etsin. İndi onların azadlığı var, təhlükəsizliyi var və onların liderləri gələcəyi görmək qabiliyyəti nümayiş etdirmişlər. Bu isə qədim yol ayrıcında dünyanı bir daha işıqlandırmaq və bizim hamımızın gələcəyini bir daha parlatmaq imkanı verir». Boru kəmərinin tikintisi və onun gələcəkdə istismarı üçün 2002-ci ilin avqustun 1-də Londonda Azərbaycan prezidentinin xeyir-duası ilə «BTC Ko» şirkəti yaradıldı.

Nəhayət, 2002-ci il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasının səkkizinci ildönümünün qeyd olunduğu gün Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri, eləcə də ABŞ-ın energetika üzrə dövlət katibi (energetika naziri) Spenser Abraham tərəfindən Səngəçəl terminalında BTC ƏİBK-nin tikintisinin təməl daşının qoyulması mərasimi təntənəli surətdə keçirildi.

Ümummilli lider H.Əliyevin BTC-nin təşəbbüskarı və yaradıcısı kimi çıxış etdiyinə görə bu yaxınlarda bu layihəyə onun adı verilmişdir.

Avropa ölkələri artıq uzun müddətdir ki, Azərbaycanın xammal layihələrinə maraq göstərirlər. İngilis şirkətləri Xəzərdə hələ birinci neft bumunda iştirak etmişdilər. O zaman 1872-ci ildə Azərbaycan neft mədənlərinin ilk özəlləşdirilməsi keçirilmişdi. Bu gün BP-nin simasında Azərbaycan neftçiləri ilə əməkdaşlıq Böyük Britaniya üçün həyati əhəmiyyətli məsələdir. Sovet dövründən sonrakı ilk neft müqaviləsi keçmiş Baş nazir Marqeret Tetçer kimi sanballı siyasi xadim tərəfindən dəstəklənmişdir. Bunun üçün o, 1992-ci ildə məxsusi olaraq Bakıya gəlmişdir.

Güman etmək olar ki, BTC ƏİBK-nın tikintisi başa çatdıqdan sonra, o, regionda olan dövlətlərin sosial-iqtisadi rifahının yüksəlməsinə, onların yaxınlaşmasına, milli tərəqqiyə və təhlükəsizliyə səbəb olacaqdır.

Bütövlükdə, respublika iqtisadiyyatının inkişafında neft amilinin rolunu daha da artırmaq məqsədilə aşağıdakı tövsiyələrə diqqət yetirilməlidir:

- Neft sektorunda iqtisadi islahatlar sürətlə aparılmalı və onun səmərəli formada həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Xüsusilə, bu sahədə aparılan islahatların sosial yönümü daha da gücləndirilməlidir.

- Neft sənayesində müasir bazar strukturları səviyyəsində idarəetmə strukturları yaradılmalı və nisbətən sadələşdirilməlidir.

- Respublikanın iqtisadi inkişafında neft biznesinin və sahibkarlığının rolunu daha da artırmaq məqsədilə dövlət sektorunda bu prosesi bilavasitə tənzimləyən analitik şöbə və ya qrup yaradılmalı, neft sektoru üzrə bütün informasiyalar mərkəzləşdirilməli, neft kompleksinin strukturunda serviz, marketing və digər səmərəli xidmət formaları təsis olunmalıdır. Xüsusilə, Qərbi ölkələrinin qrantları hesabına «Azərbaycan Neft Bankı» yaradılmalı və iqtisadiyyatın inkişafında onun imkanlarından məqsədyönlü surətdə istifadə olunmalıdır.

- Neft sektoru sistemində milli sahibkarların gücündən və imkanlarından istifadəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

- Neft hasilatı prosesində yerli iş qüvvəsindən istifadə olunması imkanları daha da genişləndirilməlidir.

- Əhalinin bəzi sosial-iqtisadi problemlərinin vaxtında həll olunması məqsədilə «neft fondundan» istifadə olunma imkanları daha da genişləndirilməlidir.

- Azərbaycanda qloballaşdırma, regionlaşdırma və inteqrasiya proseslərinin həyata keçirilməsində neft amilinin rolu və təsir dairəsi daha da gücləndirilməlidir.

Göstərilən tövsiyələr vaxtında nəzərə alınarsa, Azərbaycanda neft sektorunun daha da inkişafına təkan verər və bu sahənin digər sahələrə nisbətən sürətlə artımına şərait yaradır. Bütün bunlar isə, Azərbaycanın qloballaşmış dünyaya qoşulmasını daha da sürətləndirər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Абалкин Л.И. Избранные труды. Том IV. М.: ОАО «НПО» «Экономика», 2000.

Албегова И.М., Емцов Р.Г., Холопов А.В. Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку. / Под общей редакцией проф.Сидоровича А.В. – М.: Изд-во «Дело и сервис», 1998.

Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. «Nasir» nəşriyyatı. Bakı, 2002.

Allahverdiyev Ə. Bazar iqtisadiyyatının təşəkkül prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri (monoqrafiya). – Bakı.: «Elm», 2001.

Алле М. Экономика как наука. / Пер. с франц. – М.: Изд-во центр, РГГУ, 1995.

Алле М. Глобализация : разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. – М.: ТЕИС, 2003.

Axundov Ş.Ə., Axundov M.Ə. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Qısa izahlı lüğət (İkinci nəşri). Bakı.: 2001.

Амосова В.В., Маховикова Г.А. Экономическая теория. - СПб: Питер, 2001.

Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. / Под ред. проф. В.Е.Рыбалкина. Учебник. – М.: Международные отношения, 1999.

Анашкин А.К. Механизм стабилизации национальных финансов. А.К.Анашкин. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2002.

Anikin A.V. Elmin gəncliyi. Marksə qədərki iqtisadçı mütəfəkirlərin həyatı və ideyaları. Bakı.: Gənclik, 1987.

Анисимов О.С. Маркс: экономическая антология, метод, мир. деятельности. – М.: 2002.

Арсентьева Н.М., Харченко И.И. Выпускники системы профобразования как кадровый потенциал экономики региона. // Вестник Новосибирского Государственного Университета. Серия «Социально-экономические науки», том 1, выпуск 2. Новосибирск, 2001.

Azərbaycan XX əsrdə. I - II hissə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı.: «Səda» nəşriyyatı, 2001.

Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı.: «Ağrıdağ» nəşriyyatı, 1998.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1997.

Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2003. Bakı.: «Səda» nəşriyyatı, 2003.

Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2004. Bakı.: «Səda» nəşriyyatı, 2004.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı.: 1989.

Бабосов Е.М. Человек на пороге рынка. – Мн.: 1992.

Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация. – М.: Наука – УРАО, 1999.

Барон Л. Анализ проблемы адаптации Японской системы управления при работе транснациональных корпораций за границами Японии. – М.: 1996.

Бартенев С.А. Экономические теории и школы. – М.: БЕК, 1996.

Bayramov Ə.İ. İnhisarizm. Bakı.: «Elm», 2002.

Bayramov Q.İ. Özəlləşdirmənin nəzəri-metodoloji problemləri və retrostruktiv iqtisadi təhlili. B.: «Elm və həyat» nəşriyyatı. 2001.

Bazar münasibətlərinə keçid və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının bəzi problemləri. Kollektiv monoqrafiya. – Bakı.: «Elm» nəşriyyatı, 1994.

Базелер У., Собов З., Хайнрих Й., Кох В. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и Российский путь. – Санкт Петербург. Москва. Харьков. Минск: СПб: Издательство «Питер», 2000. .

Бедарида Ф. Черчилль / Пер.с фр.Е.Н.Юдиной. (Жизнь замечательных людей: Сер.биогр.; Вып.847) – М.: Мол.гвардия, 2003.

Бек У. Что такое глобализация? – М.: 2001.

Белокрылова О.С. Теория переходной экономики: Учебное пособие. Серия «Учебники и учебные пособия». – Ростов-на Дону: «Феникс», 2002.

Бернар И., Колли Ж.К. Толковый экономический и финансовый словарь. – М.: Международные отношения, 1994.

Безработица, структурная перестройка экономики и рынок труда в Восточной Европе и России / Под ред. С. Коммандера, Р. Емцова, Ф. Кориелли. – М.: 1995.

Vəzi ümumi qayğılar. Bakı. 2003.

Бычков А. Глобализация экономики и мировой фондовый рынок // Вопросы экономики, 1997, № 12.

Бляхман Л., Кротов М. Глобализационное измерение реформы и задачи промышленной политики. // Российский экономический журнал. 2001, № 3.

Бобков Ф.Д., Иванов Е.Ф., Свечников А.Л., Чаплинский С.П. Современный глобальный капитализм. – М.: ОЛМА – ПРЕСС. 2003.

Богомолов О. Глобализация – характерная черта нынешнего века. / Российский экономический журнал. 2004. № 5-6.

Богомолов О. Реформы в зеркале международных сравнений. – М.: Экономика, 1998.

Богомолов О.Т. Анатомия глобальной экономики. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2003.

Борисов Е.Ф., Петров А.А., Стерликов Ф.Ф. Экономика. Справочник. Учебное пособие. – М.: 1997.

Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – М.: Юристь. 2002.

Брагина Е. Российские реформы: между государством и рынком. // Мировая экономика и международные отношения. 2002, № 4.

Братимов О.В., Горский Ю.М., Делягин М.Г., Коваленко А.А. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М.: 2000.

Бродель Ф. Материальная цивилизация. Экономика и капитализм XV-XVIII века. – М.: Прогресс, 1986.

Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе В. Леонтьевым. – М.: 1979.

Бухвальд Е., Виленский А. Развитие и поддержка малого бизнеса (опыт Венгрии и уроки для России). // Вопросы экономики. 2001, № 4.

Бухвальд Е., Виленский А. Российская модель, взаимодействия малого и крупного предпринимательства. // Вопросы экономики. 1999. № 12.

Бункина М.К., Семенов А.М. Экономическая политика. Учебное пособие. – М.: 1999.

Бушмарин И. Аномалии российского рынка труда. // Мировая экономика и международные отношения. 1998, № 2.

Бузгалин А.В., Колганов А.И. Теория социально-экономических трансформаций (Прошлое, настоящее и будущее экономики «реального социализма» в глобальном постиндустриальном мире). Учебник для студентов экономических специальностей. –М.: ТЕ-ИС.2003.

Бузгалин А.В. Переходная экономика. – М.: Таурас, 1994.

Черковец В. О диалектике и векторе движения переходной Российской экономики. / Российский экономический журнал. 2004. № 5-6.

Черной Л.С. Экономика. Рынок. Государство. Что нужно сделать, чтобы возродить Россию. – М.: «Наука». 2000.

Чистилин Д. Развитие мировой экономики и интеграция Украины. // Экономика Украины. 1999. № 1.

Чухно А. Переход к рыночной экономике. – Киев.: Научная мысль, 1993.

Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки. // Мировая экономика и международные отношения. 2000. № 5.

Дж.Тобин. Вызовы и возможности: Реформы глазами американских и российских ученых. – М.: 1996.

Добрынин А.И., Журавлева Г.П. Общая экономическая теория. – СПб.: Питер, 2003.

Долгов С.И. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? – М.: ОАО Издательство «Экономика», 1998.

Düma A. Qafqaz səfəri (Təəssürat). Azərbaycan dilinə tərcümə. – В.: Yazıçı, 1985.

Экономика переходного периода. / Под ред. В. В. Радаева и А. В. Бузгалина. – М.: МГУ-пресс, 1995.

Экономика США на пороге третьего тысячелетия. // «США-Канада» экономика – политика - культура. 2000. № 9.

Экономика: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. / Под ред. д-ра экон. наук проф. А. С. Булатова. – М.: Юристь. 2001.

Экономика. Учебник / Под редакцией А. И. Архипова, А. Н. Нестеренко, А. К. Большакова. – М.: «Проспект», 1998.

Экономическая история зарубежных стран. Под ред. В. И. Голубовича. – Минск.: Экоперспектива, 1996.

Экономическая теория на пороге XXI века – 7: Глобальная экономика/ Под ред. Ю. М. Осипова, С. Н. Бабурина, В. Г. Белолипецкого, Е. С. Зотовой. – М.: Юристь, 2003.

Экономическая теория на пороге XXI века – 5: Неоэкономика / Под ред. Ю. М. Осипова, С. Н. Бабурина, В. Г. Белолипецкого, Е. С. Зотовой. – М.: Юристь, 2001.

Экономическая теория. / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. ред. чл.-корр. РАН В. С. Автономов. – М.: ИНФРА – М, 2004.

Экономическая теория: Учебник для студентов высш. учебн. заведений / Под ред. В. Д. Камаева. - 7-е изд., перераб. и доп. Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, М.: 2001.

Экономическая теория: Учебник / Под общ. ред. акад. В. И. Видяпина, А. И. Добрынина, Г. П. Журавлевой, Л. С. Тарасевича – М.: ИНФРА – 2001.

Экономическая теория. Задачи, логические схемы, методические материалы. / Под редакцией А. Н. Добрынина, Л. С. Тарасевича: Учебник для вузов. - СПб: Питерком, 1999.

Экономическое сотрудничество – фактор интеграции стран СНГ./ Российский экономический журнал. 2004. № 5-6.

«Ekspert» jurnalı. – Bakı.: 2000. № 10-11.

Эрхард Л. Благополучие для всех. М.: Начала-Пресс, 1991.

Эрхард Л. Полвека размышлений. - М.: 1993.

Еваленко М.Л. Региональное преломление общих проблем развития малого предпринимательства в России. // Российский экономический журнал. 2003. № 2.

Эволюционная экономика и «мэйнстрим». Под ред. Л.И.Абалкина. - М.: Наука, 2000.

Европа и Россия: опыт экономических преобразований. – М.: Наука, 1996.

Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. - Bakı.: 2003.

Ələsgərov A.K. Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin səmərələşdirilməsinin əsas istiqamətləri (idxal-ixrac əməliyyatları təmsalında). – «Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı. 2004. s.31.

Ərzimanov H. Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsinin nəticələri. Azərbaycan iqtisadiyyatı dirçəliş yolunda (məqalələr toplusu) IV (XIII) buraxılış, Bakı.: «Elm», - 2003.

Фаминский И. Экономическая глобализация: основа, компоненты, противоречия, выводы для России. // Российский экономический журнал. 2000. № 10.

Фаворо О. Внутренние и внешние рынки. // Вопросы экономики. 1997. № 10.

Федотов А.Г. Глобалистика: начала науки в современном мире. - М.: 2002.

Filip Kotler. Marketingin əsasları. – Bakı.: «Ergün», 1993.

Филипенко А. Структура современного экономического дискурса. // Экономика Украины. 1997. № 8.

Филипенко А., Годун С. Украина в международном разделении труда. // Экономика Украины. 1996. № 3.

Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. / Пер. с англ. Общ.ред. и предисл. Г.Г.Санова / - М.: Дело. 1993.

Fridrix Fon Hayek. Hüquq, qanunvericilik və azadlıq. Cild 3. Azad insanların siyasi qaydaları. – Bakı.: «Qanun», 2002.

Harvey J. Müasir Ekonomiks. – Bakı.: 2001.

Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Т.2. – М.: Экономика, 1997.

Харрод Р. Теории экономической динамики. – М.: Экономика, 1997.

Харвей Дж. Современная экономическая теория: Пер.с англ.- М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2003.

Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. – М.: ИНСАН, 1994.

Хайек Ф. Конкуренция как процедура открытия. // Мировая экономика и международные отношения. 1988. № 12.

Херрманн – Пиллат К. Социальная рыночная экономика как форма цивилизации. // Вопросы экономики. 1999. № 12.

Xəlilov S.S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər. Bakı. «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı. 2004.

Хмыз Ольга Васильевна. Международный рынок капиталов. – М.: «Издательство ПРИОР», 2002.

Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики: Учебник.- М.: 1997.

İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. AEA-nın müxbir üzvü, prof.T.S.Vəlievin və prof.Ş.S.Qafarovun ümumi redaksiyası ilə.- Bakı.: 2004.

İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslik. Prof.M.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə.- Bakı.: 2002.

«İqtisadiyyat» qəzeti. Qloballaşma. Dəyirmi masanın materialları. 19-26 iyul 2002-ci il.

Ильин М.В. Политические аспекты глобализации. // Труды Фонда Горбачева. Т.7. М., 2001.

Инохара Х. Кадровая политика в японских корпорациях. // Человек и труд. 1995. № 8.

Иностранный капитал не спешит в Россию.//Финансовые известия, 1994. № 9-15.

Иностранный капитал в России: тенденции, проблемы, перспективы. /Под ред.И.П.Фоминского.- М.: 1995.

Иноземцев В. Старая экономика в новом столетии: опыт и уроки. // Мировая экономика и международные отношения. 2000. № 2.

Институциональные основы становления рынка в России. – М.: Наука. 1996.

Инвестиционный климат в России. // Вопросы экономики. 1999. № 12.

Инвестиционные процессы в условиях глобализации. // Вестн. Моск.Ун-та. Сер.6. Экономика. 2002. № 3.

Иванов И. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития.// Мировая экономика и международные отношения. 2000. № 2.

Кафаров Ш.С.Изменение характера общественного разделения труда под влиянием НТП. «Актуальные экономические проблемы внедрения достижений научно-технического прогресса в производство» (Всесоюзная научно-практическая конференция). - Киев.: 1986.

Кафаров Ш.С. О сущности закона общественного разделения труда. Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия экономики. Издательство «Эльм», - Баки.: 1984, № 4.

Капелюшников Р. «Где начало того конца?» // Вопросы экономики. 2001. № 1.

Каррон де ла Каррьер Г. Экономическая дипломатия. Дипломат и рынок. / Пер.с фр.-М.: «Российская политическая энциклопедия». (РОССПЭН), 2003.

Казаков И.А. Транснациональные корпорации и элементы регулирования в мировом экономическом пространстве. // Вести. Моск.Ун-та. Экономика. 2000. № 2.

Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. // Антология экономической классики. – М.: 1993.

Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. –М.: Прогресс. 1997.

Киреев А. Международная экономика. – М.: Международные отношения., 1999.

Киреев А.П. Международная экономика. Т.1.- М.: 1997.

Кириченко О., Кудюкин П. Правовое регулирование на Российском рынке труда. // Вопросы экономики. 2003. № 9.

Клавдиенко В.П. Глобализация мирового хозяйства и трансформация экономических систем в странах Восточной Европы и России. // Вестн. Моск.Ун-та. Сер.6. Экономика, 2000. № 5.

Кленар А., Яковлев А. О роли крупного бизнеса в современной Российской экономике (комментарий к докладу Всемирного банка).// Вопросы экономики. 2004. № 8.

Кочетов Э.Г. Геоэкономика (Освоение мирового экономического пространства): Учебник.- М.: Издательство БЕК, 1999.

Кочетов Э.Г. Глобалистика: Фундаментальные начала, теория, методология, стратегия.- М.: 2001.

Кузнецов В.И. Что такое глобализация? // Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 2-3.

Кондрашова Л. Приватизация с китайской спецификой (проблема классификации форм собственности)./Российский экономический журнал. 2004. № 7.

Кондрашева Т.К. Государство на различных этапах трансформации командно-административной системы в социальное хозяйство. // Вестн.Моск.Ун-та. Сер.Экономика. 2001. № 2.

Кондратьева З.О. Инвестиционные позиции США в АТР. // «США-Канада» экономика – политика - культура. 2002. № 7.

Концептуальные основы и исторический опыт развития социального рыночного хозяйства.- М.: Институт экономики РАН. 1998.

Койчуев Т. Глобализация – противоречивая черта современного мирового развития. // Общество и экономика. 2000. № 3-4.

Козырев В.М. Основы современной экономики.- М.: «Финансы и Статистика», 1998.

Козьменко С.Н. Экономика катастроф.- К.: «Наукова думка». 1997.

Кругман П., Обстерфельт М. Международная экономика. – М.: ЮНИТИ, 1997.

Кудров В. Современная мировая экономика и Россия. // Вопросы экономики. 2003. № 3.

Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика.- Баку.: 2000.

Куликов В. Реформационный процесс: инвестиционные императивы. // Российский экономический журнал. 1996. № 3.

Куликов В. Социальные императивы продолжения экономического реформирования. // РЭЖ. 2000. № 1.

Куликов Л.М. Основы экономических знаний. Учебное пособие. – М.: 1998.

Куликов В.В. В очередной раз о характере реформационных преобразований Российской экономики и об их уроках. // Российский экономический журнал. 2003. № 1.

Курдюмов С.П., Князева Е.Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем.- М.: Наука, 1994.

Курс экономической теории. Общие основы экономической теории, микроэкономика, переходная экономика: Учебное пособие (руководитель авторского коллектива и научный редактор профессор А.В.Сидорович). –М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, изд-во «ДИС», 2001.

Курс экономической теории. Под общ.ред.проф.Чепурина М.Н., проф.Киселевой Е.А. 4-е дополненное и переработанное издание – Киров.: «АСА», 2002.

Курс переходной экономики: Учебник для вузов / Под ред. акад.Л.И.Абалкина.- М.: ЗАО «Финстатинформ», 1997.

Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития.- Киев.: «Экспресс-объява», 2000.

Qafarov Ş.S., Arnold U. Azərbaycanca birbaşa investisiya qoyuluşu – Alman investorlarına kömək mexanizmi. Almaniya, Ştutqart Universiteti (Alman dilində). 1999.

Qafarov Ş.S. Azərbaycanca alman kapitalı. «Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri». Məqalələr toplusu. VII buraxılış. Bakı.: «Elm», 2000.

Qafarov Ş.S. Azərbaycanca bazar strukturunun formalaşmasında maliyyə nəzarətinin rolu. «Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin rolu» elmi-praktik konfransının materialları. B.: Azər nəşr, 1999.

Qafarov Ş.S. Azərbaycanın beynəlmilləşdirilən təkrar istehsal prosesinə qoşulması. «Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yollarında» (Məqalələr toplusu) I (X) buraxılışı. Bakı.: «Elm», 2002.

Qafarov Ş.S. Beynəlxalq əmək bölgüsü: formalaşması, dinamikası və strukturu. – Bakı.: 1998.

Qafarov Ş.S. Əmək bazarının təkamülü və yeni təzahürləri. «İqtisadiyyat və audit» aylıq elmi-praktik jurnal. Bakı.: 2004. № 1.

Qafarov Ş.S. Əmək bölgüsünə dair elmi-nəzəri baxışların tarixi inkişaf mərhələləri. «Tarix və onun problemləri». Nəzəri, elmi, metodik jurnal.- Bakı.: 1999.

Qafarov Ş.S. Əmək bölgüsü sistemində kiçik və orta sahibkarlıq. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri. (Məqalələr toplusu). Bakı.: «Elm». 1999. IV buraxılış.

Qafarov Ş.S. Əmək bölgüsü və istehsal amilləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı.: 1999.

Qafarov Ş.S. Əmək və ictimai əmək bölgüsü. «İqtisadi nəzəriyyə» dərslisi.- Bakı.: 1993.

Qafarov Ş.S. Funksional əmək bölgüsü və idarəetmə əməyi. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. – Bakı.: 1998. № 3-4.

Qafarov Ş.S. İctimai əmək bölgüsü və bazar strukturunun formalaşması. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı Dövlət Universiteti. 1999, № 3.

Qafarov Ş.S. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. (Monoqrafiya) Bakı.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999.

Qafarov Ş.S. İqtisadi və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və müasir xüsusiyyətləri. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2003. № 1.

Qafarov Ş.S. İnteqrasiya milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına qoşulmasında bir vasitədir. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı.: 2003, № 3.

Qafarov Ş.S. Müasir mərhələdə istehsalın beynəlmilləşməsi və inteqrasiyalaşması proseslərində Azərbaycanın iştirakı. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2002. № 3-4.

Qafarov Ş.S. Regional əmək bölgüsü və regional bazar. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. Bakı Dövlət Universiteti, 2000, № 1.

Qafarov Ş.S. Ümumdünya təsərrüfat sistemi və Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşması. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2002. № 3-4.

Гальперин В.М., Игнатъев С.М., Моргунов В.И. Микроэкономика / Общая ред. В.М.Гальперина. Т.1-2. Санкт Петербург, 1998.

Гальперин В.М., Гребенников П.И., Леусский А.И., Тарасевич Л.С. Макроэкономика. Учебник. Общ.ред.Л.С.Тарасевича. Изд. 2-е, перераб. и доп. СРБ.: Изд-во СПбГУЭФ, 1997.

Гайдар Е.Т., Шаталин С.С. Экономическая реформа: причины, направления, проблемы.- М.: Экономика. 1989.

Гайгер Л. Макроэкономическая теория и переходная экономика. / Пер. с англ.- М.: Инфра – М.: 1996.

Геец В.М. Нестабильность и экономический рост.- Киев.: Форт, 2000.

Германия – факты 1997. Изд-во «Социетэтс-ферлаг», Франкфурт – на Майне, 1998.

Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. / Пер. с англ.- М.: Дело, 1997.

Глазьев С. Пути преодоления инвестиционного кризиса. // Вопросы экономики. 2000. № 11.

Глобализация мирового хозяйства и национальные интересы России. / Под ред. В.П. Колесова. - М.: 2002.

Глобализация мирового хозяйства и эволюция экономической роли государства. / Под ред. М.В. Кулакова, М.Н. Осьмой. - М.: 2001.

Глобальная история мировых цивилизаций. - М.: Новый век, 2003. - / «Глобальный мир» клуб ученых: Материалы постоянно действующего международного семинара клуба ученых «Глобальный мир» / Ин-т мировой экономики и междунаро. отношений. Институт экономики. Вып. 5(28).

Qlobal siyasi iqtisad: müasir nəzəriyyələr (Azərbaycan dilində). Routledge RIPE qlobal siyasi iqtisad təlimləri seriyasından. Pouen Ralanın redaktəsi ilə. - Bakı.: 2003.

Голубева С. Актуальные аспекты теории транснациональной кооперации предприятий. // Российский экономический журнал. 1996. № 10.

Государственное регулирование экономики в современных условиях. Сборник статей. Т. 1-2. - М.: Инс-т экономики РАН, 1997.

Государственное регулирование экономики: Мировой опыт и реформа в России / теория и практика/. - М.: Инс-т экономики РАН, 1996.

Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник для вузов. / Под общ. ред. Кушлина В.И., Волгина Н.А.: редкол.: Владимирова А.А. и др. - М.: ОАО «НПО экономика», 2000.

Государство и инвестиции: актуальные проблемы макроэкономической политики. Сборник работ. Под ред. д.э.н. Архипова А.И., М.: Инс-т экономики РАН, 1998.

Государство и рынок: американская модель. / Под ред. д.э.н., проф. М.А. Портного. - М.: Издательство «АнКИЛ», 1999.

Градов А.П. Национальная экономика (курс лекций). - СПб.: Специальная литература. 1997.

Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Dərslük. - Bakı.: 2003.

Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Dərslik. - Bakı.: 2001.

Quliyev T.Ə. Əməyin sosiologiyası. - Bakı.: 1998.

Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri. Bakı.: 2004.

Гутман Г.В. и др. Управление региональной экономикой. / Г.В.Гутман, А.А.Мироедов, С.В.Федин; Под ред.Г.В.Гутмана. - М.: Финансы и статистика, 2002.

Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. -М.: 1993.

Ларина Н.И., Кисельников А.А. Региональная политика в странах рыночной экономики: Учебное пособие .-М.: «Экономика», 1998.

Лебедева Л.Ф. США: государство и социальное обеспечение. - М.: 2000.

Леонтьев В. Экономическое эссе. Теории исследования, факты и политика: Пер. с англ.-М.: Политиздат.1990.

Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей. -М.: 1992.

Лившиц А. Экономическая реформа в России и ее цена. -М.: Культура, 1994.

Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику – М.: 1991.

Львов Д.С. Развитие экономики России и задачи экономической науки. -М.: Экономика, 1999.

Лубнев Ю.П., Кравцова Н.И., Лозовой А.М. Краткий энциклопедический словарь по экономической теории и практике. / Рост.гос.эконом.акад.- Ростов на/Д, 1997.

Лукашина О. О процессе принятия решений по вопросам иностранного инвестирования (Германская методика). // Общество и экономика. 2003. № 2.

Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М.: СПАРК, 2000.

Лукинов И.И. Экономическая трансформация (в конце XX столетия). Киев.: акционерное общество «Книга», 1997.

Лукинов И. Макроструктурные приоритеты. // Экономика Украины. 1996. № 6.

Лукинов И. Рыночные реформы в преодолении кризиса. // Экономика Украины, 1996, № 1.

Лукинов И. Структурообразующие процессы в ходе реформ. // Экономика Украины. 1996. № 3.

Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика.-М.: т.1, 1992.

Макмиллан Ч. Японская промышленная система. -М.: 1988.

Manafov Q.N. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. -Bakı.: «Zaman», 1997.

Макроэкономика. Теория переходного периода. Под ред.Е.В.Красниковой. – М.: ТЕИС, 1998.

Максимова В.Ф. Микроэкономика. - М.: 1996.

Макроэкономические аспекты становления социального рыночного хозяйства. / Материалы круглого стола, проведенного в ИЭ РАН 25 декабря 1997 / -М.: 1998.

Marks K. Kapital. I cild.- Bakı.: 1969.

Маршалл А. Принципы политической экономии. Т. II. Пер.с англ.- М.: «Прогресс», 1984.

Мартин Г.П., Шуманн Х. Западная глобализации: атака на процветание и демократию. / Пер.с нем.-М.: Альпина. 2001.

Маршан П., Самсон И. Метрополисы и экономическое развитие России. / Вопросы экономики. 2004. № 1.

Мартынов А.В. Стратегия структурного регулирования экономики. –М.: Изд-во МАИ, 1996.

Матеров И.С. Экономический рост в России: возможности ближайших лет. // Вестн.Моск.Ун-та. Сер.6 Экономика. 2002. № 1.

Мау В., Волосатов А. Правовая база экономической реформы: проблема устойчивости. // Вопросы экономики. 1998. № 8.

Мау В. Политэкономические проблемы проведения рыночных реформ в посткоммунистической России. // Общество и экономика. 2000. № 7.

Медведев В.А. Перед вызовами постиндустриализма: взгляд на прошлое, настоящее и будущее экономики России.-М.: Альпина Паблишер. 2003.

Медведев В. Постперестроечная Россия: проблемы и перспективы. Часть I. Вопросы теории и методологии. - М.: 1999.

Медведев В. Постперестроечная Россия: проблемы и перспективы. Часть II. Социально-экономический кризис: где же выход? – М.: 1999.

Меньшиков С. Глобальная экономика как важнейший феномен современности.//Вопросы экономики. 2004. № 1.

Медведков С.Ю. Мирохозяйственные связи капитализма и экономика США. – М.: Наука, 1988.

Mehbaliyev S.S., İsgəndərov R.K.- Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi – Bakı, 2002.

Международные экономические отношения / Под ред. В.Е.Рыбалкина.-М.: 1998.

Международные экономические отношения. В 2-х томах – Т.1. Под ред. Р.И.Хасбулатова.- М.: Изд-во «Новости», Академия Нового мышления., 1991.

Международные экономические отношения. В 2-х томах – Т.2. Под ред. Р.И.Хасбулатова.- М.: Изд-во «Новости», Академия Нового мышления., 1991.

Меньшиков С. Условие перехода к быстрому и устойчивому росту – демонтаж системы олигархического капитализма. // Российский экономический журнал. 2004. № 1.

Мэнькю Н.Г. Макроэкономика. Пер.с англ.-М.: Изд-во МГУ, 1994.

Meybullayev M. Özəlləşdirmə və sahibkarlıq. –Bakı.: 1993.

Минс Г., Шнайдер Д. Метакапитализм и революция в электронном бизнесе: какими будут компании и рынки в XXI веке.-М.: 2001.

Михеев В. Эволюция социально-экономической модели развития Китая. // Общество и экономика. 2000. № 3-4.

Мицек С. Следует ли России опасаться глобализации. // Вопросы экономики. 2002. № 8.

Мировая экономика, экономика зарубежных стран. Под ред. д-ра экон.наук, проф.В.П.Колесова и д-ра экон.наук, проф.М.Н.Осьмой. –М.: Флинта, 2000.

Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет. / Под ред.И.С.Королева. - М.: Экономистъ, 2003.

Мировая экономика / Под ред.В.К.Ломакина.- М.: 1995.

Мировая экономика. Тенденции 90-х годов. Коллективная монография ИМЭМО РАН.-М.: Наука, 1999.

Морита А. Сделано в Японии. -М.: 1993.

Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. –Bakı: Elm, 2004.

Muradov Ş.M., İbadov S.A. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). «Elm» nəşriyyatı. Bakı.: 2003. № 1.

Muradov R.Ş. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətləri (monoqrafiya).- Bakı.: «Elm», 2000.

Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri.- Bakı.: Elm. 2001.

Nağıyev Ə.T., Mütəllimova V.A. Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri. – Bakı.: 2003.

Nağıyev Ə.T.Sosial-iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri.- Bakı.:2002.

Национальные сбережения и экономический рост. Коллективная монография Института экономического прогнозирования. Под ред.Б.Е.Кваснюка. - Киев МП Леся, 2000.

Некипелов А. Процесс глобализации и выбор странами СНГ сценариев социально-экономического развития. //Общество и экономика. 2002. № 2.

Неклесса А.И. Четвертый Рим. Глобальное мышление и стратегическое планирование в последней трети XX века. // Российские стратегические исследования. – М.: 2002.

Нестеренко А. Переходный период закончился. Что дальше? // Вопросы экономики. 2000. № 6.

Nizamülmülk. Siyasətnamə.- Bakı.: «Elm», 1987.

Новоселов А.С. Теория региональных рынков: Учебник. – Ростов-на-Дону: Феникс; – Новосибирск.: Сибирское соглашение, 2002.

Нухович Э.С., Смитиенко Б.М., Эскиндаров М.А. Мировая экономика на рубеже XX – XXI веков. –М.: 1995.

Нуреев Р.М. Основы экономической теории: Микроэкономика.- М.: 1996.

Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики. // Вопросы экономики. 2000. № 4-6.

Нуреев Р. Теории развития: новое понимание дуализма // Вопросы экономики. 2000. № 10.

Океанова З.К. Экономическая теория: Учебник – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2003.

Олейник А. «Бизнес по понятиям»: об институциональной модели российского капитализма. // Вопросы экономики. 2001. № 5.

Ольсевич Ю.Я. Трансформация хозяйственных систем. –М.: Инс-т экономики РАН, 1994.

Омарова Т.Д. Интеграция России и мировое хозяйство: проблемы привлечения в регион иностранных инвестиций. Экономическая теория на пороге XXI века – 7: Глобальная экономика / Под ред. Ю.М.Осипова, С.Н.Бабурина, В.Г.Белолипецкого, Е.С.Зотовой – М.: Юристь, 2003.

Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. - М.: Юристь, 1999.

Орлов А.В. Надежда: о малом бизнесе в России. Учебное пособие. –М.: Международный университет (в Москве). 2003.

Орлов А.В. Человек. Экономика. Предприниматель. – М.: Высшая школа., 1996.

Осипова Ю.М. Шансы российской экономики. –М.: 1997.

Ослунд А. Шоковая терапия в Восточной Европе и России. – М.: Республика, 1994.

Ослунд А. Россия: Рождение рыночной экономики. / Пер.с англ. – М.: 1996.

Основы экономической теории и практика рыночных реформ в России. Под ред.М.М.Загорулька. – М.: 1997.

Основы теории переходной экономики (вводный курс): Учебное пособие.- Киров.: Кировская областная типография. 1996.

Ойкен В. Основы национальной экономики. / Пер.с нем. – М.: Экономика, 1996.

Овсянникова Т., Тразукин Д. Инвестиционный потенциал населения на региональном рынке жилья. // Вопросы экономики. 2001. № 5.

Панарин А.С. Искушение глобализмом. М., 2000.

Партной М.А. Тенденции развития мирового рынка капиталов и адаптационные возможности России // Экономическое развитие России и мировые тенденции на рубеже веков / Под ред.С.М.Рогова, А.А.Пороховского. – М.: 1996.

Пашин С.Т. Функционирование транснациональных компаний: организационно-экономическое обеспечение. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2002.

Пeftиев В., Черновская В. Развивающийся мир: глобализация или регионализация? // Мировая экономика и международные отношения. 2000. № 7.

Петти У. Трактат о налогах и сборах. В сборнике «Шедевры мировой экономической мысли». Петрозаводск, Петроком. 1993, том.2.

Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма. Том II. Издательство «Прогресс», Москва, 1976.

Piter Draker. Mənfəət güdməyən təşkilatların idarə edilməsi. «Postkapitalist cəmiyyəti» (ingilis dilindən tərcümə). Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2003.

Пол А.Самуельсон, Вильям Д.Нордхаус. Экономика: Пер.с англ. – М.: «БИНОМ», Лаборатория Базовых Знаний, 1999.

Пономарева Т. Франклин Рузвельт. – Минск.: Литература, 1998.

Пороховский А.А. Акционерный капитал в экономике США. // «США-Канада» экономика-политика-культура. 2001. № 9.

Пороховский А.А. Национальные рыночные модели экономического развития // Российский экономический журнал. 1997. № 11-12.

Пороховский А.А. Рыночная основа глобализации. // «США-Канада» экономика-политика-культура. 2002. № 8.

Портяков В.Я. Экономическая политика Китая в эпоху Дэн Сяопина.-М.: 1998.

Постиндустриальная эпоха: вызов Российским политикам. // Мировая экономика и международные отношения. 2001. № 3.

Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы российской экономики / Под ред.Д.С.Львова. – М.: ОАО Издательство «Экономика», 1999.

Радаев В.В. Концептуальные основы анализа переходной экономики. –М.: 1995.

Райзберг Б.А. Курс экономики. – М.: 1996.

Реформы глазами американских и российских ученых. –М.: 1996.

Режимы и обострения. Эволюция идеи: законы коэволюции сложных структур. Сб.трудов. Под ред.С.П.Курдюмова. – М.: Наука, 1999.

Региональное развитие и сотрудничество. –М.: 1997.

Регулирование социального развития России. Сборник статей. – М.: Инс-т экономики РАН, 1997.

Рыночная трансформация в России: политический и экономический потенциал регионов. –М.: ИМЭПИ РАН, 1997.

Рынок труда в России: проблемы формирования и регулирования. / Под ред. К.И. Микульского. – М.: Наука, 1995.

Рикардо Д. Сочинения. В 4-х томах. Т.1. – М.: Государственное издательство политической литературы. 1955.

Роль государства в экономике США. // «США-Канада» экономика – политика – культура. 2002. № 6.

Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики. – М.: Инс-т экономики РАН, 1997.

Россия и международные экономические организации. – М.: 1999.

Россия: интеграция в мировую экономику. Учебник / Под ред. Р.И. Зименкова. – М.: 2003.

Роузен Х. Стань миллионером: Американский путь: Перевод с англ. – М.: Экономика, 1992.

Розанова Ю.М. Формирование инвестиционного климата в экономике России. // Вестн. Моск. Ун-та. Сер.: Экономика. 2000. № 4.

Sabit Rəhman. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı. 1978.

Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. - / Пер. с англ. – М.: Экономика, 1994.

Сакс Д., Ларрен Ф. Макроэкономика. Глобальный подход. – М.: 1996.

Сегизбаев О.А. Преобразование социализма в рынок: Причины, последствия и проблемы (краткий социально-экономический очерк). – Алматы.; 2003.

Семенов К.А. Международные экономические отношения. – М.: 1998.

Семичин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире. – М.: Мысль, 1996.

Серегина С.Ф. Роль государства в экономике. Синергетический подход. – М.: Издательство «Дело и сервис», 2002.

Сергеев П.В. Мировая экономика: Вопросы и ответы. – М.: Юриспруденция, 1999.

Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin «iqtisadi möcüzə»si. – B.: Gənclik, 2001.

Сильвестров С. Мировое хозяйство: новые тенденции развития. // Российский экономический журнал. 2000. № 8.

Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. К.: «Наукова думка», 1997.

Словарь современной экономической теории Макмиллана. –М.: ИНФРА – М, 2003.

Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. –М.: 1962.

Соколин Б. Кризисная экономика России: на рубеже тысячелетий. –Санкт Петербург. «ЛИКИ России», 1997.

Соколинский В., Исламова М. Экономическая политика (спекурс). // Российский экономический журнал. 1995. № 10.

Соколинский В.М. Сафронов Н.Н. Рынок труда: фактор имиджа. Сборник научных трудов по современным проблемам экономической теории. Финансовая академия при Правительстве РФ. –М.: 1997.

Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности.

Сорос Дж. Новая глобальная финансовая архитектура // Вопросы экономики. 2000. № 12.

Сорос Дж. Открытое общество реформируя глобальный капитализм. –М.: 2001.

Социальные императивы современной экономики и Российские реалии. –М.: Инс-т экономики РАН, 1998.

Социальные приоритеты и механизмы экономических преобразований в России. / Социальные императивы постиндустриализма / Материалы круглого стола, проведенного в Инс-те экономики РАН 27 ноября 1997 года. –М.: 1998.

Социально-экономические трансформации на рубеже веков. // Вест. Моск.Ун-та. Сер. 6. Экономика. 2001. № 1.

Социально-экономические проблемы переходной экономики / Спекурсы /. Учебное пособие для студентов экономических вузов. –М.: 1996.

Социальное рыночное хозяйство в Германии: истоки, концепции, практика. Под ред. А.Ю.Чепуренко. Москва, РОССПЭН, 2001.

Социально-ориентированные функции государства и регионов в контексте развития основ Российского федерализма. –М.: Институт экономики РАН, 1998.

Социально-экономические модели в современном мире и путь России. В 2 кн./ Международная ассоциация академических наук, РАН. Под общ.ред. К.М.Микульского. Кн.1: Трансформация постсоциалистического общества.-М.: ЗАО Издательство «Экономика». 2003.

Современная экономика. Общеизвестный учебный курс. Ростов –н/Д. Изд-во «Феникс». 1999.

Современное управление. Энциклопедический справочник: Пер.с англ. (Американская ассоциация управления). – М.: Издательский центр, 1997.

Специальный доклад «Рынок труда в Китае», подготовленный учеными-социологами Китайского Народного Университета (КНУ) для совместной конференции ученых ИДВ РАН и КНУ в ноябре 1999 г. в Москве, Пекин. 1999.

Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учебное пособие –М.: ИНФРА-М.: 1998.

Становление рыночной экономики в странах Восточной Европы. –М.: РГГУ, 1994.

Стратегический ответ России на вызовы нового века. Под общей редакцией Л.И.Абалкина. –М.: Экзамен.2004.

Страхов А. Государство и рыночная экономика./Вопросы экономики. 1997. №7.

Страхов В.А. Концепции национальной рыночной экономики. – М.: Изд-во ПКФ «Хорс», 1997.

«США-Канада» экономика-политика-культура (журнал). 2000. № 12.

Susan Rose – Askerman. Nakimiyyət və korrupsiya: səbəblər, nəticələr və islahatlar (azərbaycan dilində). «Cambridge Universiteti Nəşriyyatı», 1999. Bakı, 2004.

Шамхалов Ф.И. Государство и экономика (власть и бизнес). – М.: 1999.

Щербakov В. Глобализация экономики, региональная интеграция, влияние этих процессов на положение трудящихся государств-участников СНГ. // Общество и экономика. 2002. № 2.

Щербанин Ю.А. и др. Международные экономические отношения. Интеграция: Учебн. пособие для вузов / Ю.А.Щербанин, К.Л.Рожков, В.Е.Рыбалкин, Г.Фишер. –М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997.

Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq bazar təsərrüfatı. –B.: 1996.

Шишков А.Л. Макроэкономика. Учебник. –М.: 1997.

Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. –М.: НП «III тысячелетие», 2001.

Шмелев Н.П. Всемирное хозяйство: тенденции, сдвиги, противоречия. –М.: 1987.

Шумпетер Й. Теория экономического развития. –М.: Прогресс, 1982.

Шургалина И.Н. Формирование новой теоретической парадигмы и методологические проблемы изучения переходных процессов и социально-экономических трансформаций. // Экономическая теория на пороге XXI века. СПб, 1996.

Тайти Сакаия. Что такое Япония? –М.: 1992.

Теория фирмы. –М.: 1995.

Теория переходной экономики. Т.1. Микроэкономика: Учебное пособие (под ред. д-ра эк.наук В.В.Герасименко). –М.: ТЕИС, 1997.

Теория переходной экономики. Микроэкономика: Учебное пособие. Т.1. / Под ред. д.э.н.В.В.Герасименко.-М.: ТЕИС, 1997.

Теория капитала и экономического роста. Учебн.пособие. Под ред.Дзарасова С.С.-М.: Изд-во МГУ. 2004.

Томпсон А., Формби Д. Экономика фирмы. – М.: 1998.

Трансформация модели экономики Украины (идеология, противоречия, перспективы). Под ред.В.М.Геца. Киев: Логос, 1999.

Транснациональные корпорации и конкурентоспособность экспорта. Обзор. Конференция Организации Объединенных Наций по

торговле и развитию. Доклад о мировых инвестициях. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева, 2002.

Трунин С. Структурная трансформация национальной экономики: к методологии анализа детерминант прогресса или регресса. // Российский экономический журнал. 2004. № 3.

Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству. -М.: Логос. 2002.

Туроу Л. Будущее капитализма. Новосибирск, 1999.

Уоттс Майкл. Что такое рыночная экономика. -Алматы: Казахстан, 1995.

Уринсон Я. О мерах по оживлению инвестиционного процесса в России. // Вопросы экономики. 1997. № 1.

Урланис Б.Ц. Избранное. -М.: Мысль, 1985.

Устарел ли марксизм? // Российский экономический журнал, 2000, № 9.

Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. -М.: Логос. 2002.

Валовой Д.В. Экономика в человеческом измерении: Очерки-размышления-М.: Политиздат, 1998.

Valovoy D.V. Axtarış: İqtisadi povest.-В.: Azərnəşr. 1986.

Валовой Д.В. Рыночная экономика. Возникновение, эволюция и сущность-М.: ИНФРА-М, 1997.

Василенко И.А. Политическая глобалистика. -М.: 2000.

Васильев В.П. Государственное регулирование национальной экономики. Учебно-методическое пособие. -М.: Изд.отдел УНЦДО. 2002.

Васильчук Ю.А. Исторический смысл и определяющая функция переходного периода. К методологии исследования трансформаций // К вопросу теории и практики экономики переходного периода. -М.: РАН, 1996.

Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. -М.: 1990.

Vəliyev T., Nəşənov A. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. Bakı, 1996.

Vəliyev T. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı, «Elm», 1999.

Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı. «Elm». 2000.

Власов В.В. Япония: производственная инфраструктура. – М.: Наука, 1991.

Волков А.М. Швеция: социально-экономическая модель. -М.: 1991.

Войтов А.Г. Фундаментальная экономика. 2-е переработанное изд. -М.: 1998.

Всемирная история экономической мысли. В 6 т. / Под ред. В.Н.Черковца. – М.: Мысль, 1987-1997.

Яковлев А. Добро пожаловать в постпереходную экономику! // Вопросы экономики. 2000. № 2.

Ян Крегель, Эгон Мацнер, Гернот Грабер. Рыночный шок. Материалы группы «Адженда» по социально-экономической реконструкции Центральной и Восточной Европы. Вена, 1992.

Япония. – 2-е изд., доп. перераб. / Отв.ред. С.А.Дитков.-М.: Международные отношения, 1991.

«Японское чудо» и советская экономическая реформа: японские предложения по реформе экономики в Советском Союзе. / Под ред. Хидэдзо Инаба, Сэйдзи Цуцуми,-М.: НИЦ «Щелковый путь», 1991.

Ясин Е. Функции государства в рыночной экономике. // Вопросы экономики.1997. № 6.

Явлинский Г. Какую экономику и какое общество мы собираемся построить и как этого добиться? (Экономическая политика и долгосрочная стратегия модернизации страны). // Вопросы экономики. 2004. № 4.

Загладин Н.В. Всемирная история, век XX . -М.: 2001.

Завельский М.Г. Экономика и социология труда. - М.: 1998.

Зименков Р.И. Конкистадоры XX века. -М.: 1990.

Зименков Р.И. Международная инвестиционная деятельность США. // «США-Канада» экономика-политика-культура. 2002.№ 2.

Зименков Р. Зарубежная деятельность Американских ТНК: стратегия, направления, формы. // Российский экономический журнал. 2001 № 10.

Зуев А., Мясникова. Электронный рынок и «новая экономика»././ Вопросы экономики. 2004. № 2.

AD GÖSTƏRİCİSİ

- Адам Смит* – 32,87,93,131,132,218,340,346.
Абалкин Л.И. – 81,82,165,381.
Aleksandr Düma – 209.
Aleksandr Hamilton – 346.
Alfred Müller-Armak – 58.
Alfred Nobel – 510.
Allahverdiyev Həsən B. – 39.
Alle M. – 263.
Amosova V.V. – 101.
Anaşkin A.K. – 336, 483.
Anikin A.V. – 248.
Antonio Pezenti – 159.
Antuan Monkretyen – 248.
Arxipova A.İ. – 92,253.
Arsenteva N.M. – 281.
Avtonomov V.S. – 248,252,291,324,350.
Babayev Əlican P. – 34.
Baburin S.N. – 358,460,486.
Bayramov Əvəz – 358,460,486.
Bayramov Qubad – 104,105.
Bazeler U. – 461,463.
Bedarida F. – 369.
Bek U. – 280.
Bela Belassa – 291.
Belokrilova O.S. – 33.
Belomteskiy V.Q. – 486.
Belolipedskiy V.Q. – 358,460.
Bem-Baverk – 32.
Berezovski – 138.
Bertil Olin – 341,342,343.
Bıçkov A. – 475.

- Blyaxman L.* – 475,482.
Bobkov F.D. – 402,473.
Bobrakov Y. – 232.
Boqomolov O.T. – 325.
Bolşakova A.K. – 92,253.
Borisov E.F. – 81,155,309,310.
Böyük Pyotr – 144.
Braqina E. – 49.
Buxvald E. – 162,171.
Bulatova A.S. – 343.
Bunkina M.K. – 230.
Ceyms Gemblin – 416.
Con D. Rokfeller – 417.
Con Meynard Keyns – 24,32,276,280,368,369,370,371,395.
Corc Vaşinqton – 346,406.
Çaplinski S.P. – 402,473.
Çarlz – 145.
General de Qoll – 102.
Çepurenko A.Y. – 60.
Çepurin M.N. – 240,344.
Çernomurdin V. – 109,215.
Çernovskaya V.V. – 476.
Çernoy L.S. – 236.
Girişin – 229.
Çistilin D.K. – 485.
Çörçil Uinston – 102,369.
Danies Reymond – 347.
Danilov A.N. – 481.
Davud Rikardo – 32,93,319,340.
Den Syaopin – 63,64,65,67,69,70.
Denis Koder – 269.
Devida U.Pirsan – 259.
Devid Korten – 479.

- Dəli Petro* – 509.
Deykin A.İ. – 30.
Diana – 145.
Dobrunin A.İ. – 99,253,298.
Dolqov S.İ. – 492.
Dornbuş R. – 30.
Drınoçkin A.V. – 29.
Duqlas Nart – 21.
Egon Masner – 101.
Elan Raqman – 479.
Eli Hekşer – 341,342,343.
Elizabet Norris – 417.
Endrei Antal – 399,400.
Evalenko M.L. – 157,158.
Əbdül Həsən Hüseyn – 509.
Əbu İshaq İstərhi – 506.
Ələsgərov Ağasəlim K. – 298.
Əliyev A. – 90.
Əliyev Fərhad – 148.
Əhmədov Məiş A. – 312,476.
Əhmədov Ənvər M. – 39.
Əliyev Heydər Ə. – 148, 519,536.
Əliyev İlham H. – 117,148,258,519.
Əliyev Nətiq – 530.
Ərzimanov H. – 106.
Əs – Sabah – 73.
Əziz Nesin – 144.
Faminski İ.P. – 337,361.
Fərid Quliyev – 93.
Filip Kotler – 29.
Filip Mak Maykl – 310,311.
Filip A. – 279,280.
Fişer S. – 30.

- Ford* – 130.
Fransua Bedarida – 369.
Freyd – 369.
Fridrix Engels – 28, 488.
Fridrix Fon Hayek – 88, 89, 429, 430.
Fridrix List – 270, 347, 349, 350.
Fransua Biru – 482.
Fyodorov B. – 109.
Hacıyev Şəmsəddin H. – 217, 343, 441.
Halley – 21.
Harvey Jack – 277, 327, 357.
Henri Ford – 417.
Helbreyt Con – 130.
Henrix IV – 248.
Hortenziya Lenot – 21.
Xarçenko İ.İ. – 281.
Xasbulatov R.İ. – 486.
Xaynrrix Y. – 461, 464.
Xəlilov Səlahəddin S. – 480, 481.
Xmız O.B. – 447.
Xodov L.Q. – 229.
Xristofor Kolumb – 476.
Xruşov N.S. – 63.
İbadov Sabir A. – 484.
İlin M.V. – 484.
İnozəmsev V. – 57.
İsalova M. – 229.
İşixara – 52.
İtuella C. – 248, 552, 291, 324, 350.
İvanov E.F. – 402, 473.
Juravlyeva Q.P. – 99, 253.
Kamaev V.D. – 30.
Kanter R. – 307.

- Kantillon R.* – 128.
Karavaev A. – 513,519,524,535.
Karl Marks – 27,93,255,349,369,462,488.
Kazakov İ.A. – 422,423.
Kerol – 146.
Kembell R. Makkonel – 23,243,279,281.
Kempfer – 509.
Kepler – 21.
Kevin Qrehem – 513.
K. Xerrmann-Pillat – 59.
Kinq C. – 248.
Kiriçenko O. – 260.
Kiselova E.A. – 344.
Klavdienko V.P. – 489.
Kleyn L. – 103.
Klinton B. – 232.
Koçetov E.Q. – 313,314,472.
Kofi Annan – 270.
Kox V. – 461,464.
Kolin Pauell – 102,482.
Kondraşeva T.K. – 228.
Kondrateva Z.O. – 368.
Kopernik – 21.
Korolev İ.S. – 232,280.
Koyçuev T. – 502.
Kravsova N.İ. – 339.
Krotov M. – 475,482.
Kudrov V. – 275,490.
Kudyukin P. – 260.
Kulikov V.V. – 103.
Kuşlin V.İ. – 231,235,253.
Qafarov Kamil S. – 39.
Qafarov Şamil S. – 38,44,120,138.

- Qanveyya* – 509.
Qarayev Fərhad – 142,437,501.
Qarri Bekker – 249,251,252.
Qaydar Yeğor – 109,110,214.
Qeorq Fişer – 325.
Qerasimenko V.V. – 343.
Qernot Qraber – 101.
Qeti – 130.
Qətibi Çələbi – 509.
Qəzvini – 509.
Qi Karron de la Karrer Q. – 476.
Qmel – 509.
Qradov A.P. – 313.
Qreqori Menkyu N. – 33.
Qrinspen A. – 22.
Quliyev Raqib – 188.
Quliyev Tofiq Ə. – 120,121,253,261.
Lerke – 509.
Lindert P.X. – 343.
Lozovoy A.M. – 339.
Lubnev Y.P. – 339,439.
Lukaşina O. – 365.
Lukaşuk İ.İ. – 484.
Lüdvik Fon Mizes – 33.
Lyüdvıq Erxard – 59,60.
Lvov D. – 101.
Mahathir Mohamed – 400,401.
Maxovikova Q.A. – 101.
Makmillan Ç. – 54,55,151,223,259.
Maks – 130.
Maltus Tomas R. – 32.
Manafov Qabil N. – 137.
Mao Tzedun – 63.

- Marko Polo* – 509.
Marqaret Tetçer – 146,227,536.
Marşall Alfred – 29,32,132.
Marşan P. – 498.
Materov İ.S. – 102.
Mau B. – 224.
Mayern-Tyurk – 248.
Medvedkov S. Y. – 310.
Mendeleev D.İ. – 511.
Menger Karl – 32.
Mendel R. – 490.
Meybullayev Məmmədhasən X. – 59,87,270,436,500.
Mixeyev V. – 68,69.
Milqeyt M. – 248,252,291,324,350.
Mill Con Stüart – 32.
Milton Fridman – 80,208,280.
Misek S. – 341,500.
Muradov Rəşad Ş. – 253,254.
Muradov Şahbaz M. – 149,250,251,484.
Mütəllimova V.A. – 227.
Nadirov Asəf A. – 76,514.
Nağıyev Əli T. – 227,272.
Napoleon Bonapart – 63.
Nekipelov A. – 491.
Nesterenko A.N. – 92,253.
Nizamülmülk – 278.
Nyumen P. – 248,252,291,324,350.
Nyuton – 21.
Oleari – 509.
Oliviya Norris – 417.
Okeanova Z.K. – 312.
Omarova T.D. – 358.
Oreşin V.P. – 225.

- Osadçı İ.* – 232.
Osamu Nariain – 56.
Osipov Y.M. – 358,460,486.
Paşin S.T. – 415.
Partnoy M.A. – 483.
Paul Conson – 482.
Peftiyev V.İ. – 476.
Peter Qrunevengen – 248.
Petti Uilyam – 32,248.
Piriyev Abbas – 74,75.
Piter Ayqen – 140.
Piter Drager – 296,297.
Piter Reddavey – 406.
Pol A.Samuelson – 33,34,61,276,279,341,342.
Pol Heyne – 22.
Poroxovski A.A. – 225,417,483,489,496.
Portyakov V.Y. – 63.
Primakov E. – 479.
Priskus – 509.
Puşkin Aleksandr S. – 27.
Remon Bar – 482.
Rəsulzadə M.Ə. – 318.
Ribalkin V.E. – 29,325.
Rojkov K.L. – 325.
Roqov S.M. – 483.
Ronald Reyqan – 227,232.
Ronen Ralan – 311.
Roanova Y.M. – 361.
Ruzvelt – 369,370.
Saakaşvili Mixail – 142.
Sabit Rəhman – 143,144.
Sabov Z. – 461,464.
Sakit Sabançı – 147.

- Samson İ.* – 498.
Sereqina S.F. – 242.
Serqeev P.V. – 373,429,446,450.
Semyonov A.M. – 230.
Sey J.B. – 132.
Səmədzadə Ziya Ə. – 72,343.
Səmra – 250.
Sıqanov O. – 513,519,524,535.
Sidoroviç A.V. – 314,324,366.
Silvestrov S.N. – 444,491.
Susan Rose – 141.
Smirnov A.V. – 387.
Sokolinski V. – 229.
Solou R. – 279.
Soros Core – 481,496.
Spiridonov İ.A. – 336,443,446.
Stenti L.Bryu – 23,243,279,281.
Sveçnikov A.L. – 402,473.
Şamxalov F.İ. – 223,224.
Şerbakov V. – 436,483.
Şerbanin Y.A. – 325.
Şeyx Zahid ibn Sultan əl-Nəhyan – 73.
Şəkərəliyev Arif – 500.
Şişkov Y.V. – 462,463.
Şmalenzi R. – 30.
Şmelev N.P. – 374.
Şpiqel H.U. – 346,348,349,350.
Şumpeter Yozef A. – 32,87,88,130,132,461.
Şuxov V.Q. – 511.
Taraseviç L.S. – 253,298.
Turqut Özal – 203,250.
Tomas Müntes – 22.
Tomas Yanq – 410,411.

- Tsyan İenxua* – 69.
Ulyam Prokter – 416.
Urlanis B.S. – 42,248,249.
Utkin A.İ. – 483.
Vafina H.X. – 460.
Valras L. – 32.
Valovoy D.V. – 21.
Vasili Leontyev – 49,71,72,342,343.
Vasilyev V.P. – 222,223.
Vəliyev Teymur S. – 38,44,96,119,120,138.
Vidyapin V.İ. – 253.
Vilyams D.Nordhaus – 33,34,376.
Vizer F. – 32.
Vladimirov A.A. – 231,235,253.
Vodyanov A.A. – 387.
Volqin N.A. – 231,235,253.
Yan Kreqel – 101.
Yeltsin Boris N. – 109,400.
Yudin E.H. – 369.
Zaqladin N.V. – 262,280.
Zimenkov R.İ. – 373,421,427.
Zombart V. – 132.
Zotov E.S. – 358,460,486.

ƏSAS İQTİSADI ANLAYIŞLAR

açıq iqtisadiyyat - 101.

antiqlobalçılar – 502,505.

azad rəqabət – 47,50,85,151,282.

azad sahibkarlıq – 43,85,86,104,186,207,217.

azad ticarət zonası – 290,325,326.

*bazar – 26,27,28,29,30,31,34,36,37,39,44,45,47,48,49,51,53,62,66,
77,78,79,80,81,82,85,90,104,112,116,121,124,130,132,165,169,189,
195, 208,222,225,228,231,234,243,245,255,259,272,278,283,308,388,
438, 465.*

*bazar iqtisadiyyatı – 24,25,26,31,32,33,34,35,36,37,38,39,40,41,42,
43,44,45,46,49,50,51,52,59,60,63,65,76,78,79,80,86,87,90,92,93,97,10
3,112,113,114,115,116,117,118,119,120,121,122,126,127,131,134,144,
160,162,165,167,168,170,171,173,207,208,210,215,217,218,220,222,
228,231,232,241,242,244,246,250,252,253,254,274,276,277,278,281,
293,294,305,306,311,315,319,321,326,341,398,399,407,436,445, 461.*

*bazar mexanizmi – 39,46,51,65,76,77,78,84,93,104,123,221,226,
233,242,290.*

*bazar münasibətləri – 24,26,30,31,40,42,51,110,115,116,119,120,
126,149,158,168,169,184,211,222,231,237,261,328,397,441,473, 508.*

bazar qiymətləri – 45,46.

bazarın özünütənziqləməsi – 50.

bazar sistemi – 34,36,47,228,240,246,436.

bazar strukturları – 120,122,123,124,173,222,242,245,246,247.

*Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) – 103,295,345,350,395,396,397,
398,400,401,402,403,404,409,442,463,483.*

beynəlmilləşdirilmiş təkrar istehsal – 245,335,337,338,341,344.

*beynəlxalq əmək bölgüsü – 156,298,308,319,320,321,322,338,339,
340,351,353,375,413,420,435,458,461,462,466,467,468,469,470,484.*

*biznes – 43,50,62,96,104,112,115,118,127,128,131,135,136,137,
138,143,150,159,167,188,190,191,196,198,199,212,215,495,521.*

- dünya bazarı* – 112,229,301,307,323,327,328,332,334,339,340,341,345,375,390,442,460.
- dünya təsərrüfatı* – 24,289,290,296,309,310,311,313,315,316,320,321,333,335,352,353,355,375,496.
- əmək bazarı* – 221,252,253,254,255,256,259,272,276,279,281,282,284,285,286.
- əmək birjası* – 285,288.
- əmək bölgüsü* – 34,35,41,78,120,122,123,126,129,298,314,323,329,332,333,334,345,351,352,353,437,461,462,463,464,465,466,467.
- əmək haqqı* – 46,57,61,118,184,244,254,255,256,257,258,272,275,284,401,411,493.
- əmək məhsuldarlığı* – 62,231,256,275,340.
- əmtə* – 23,27,28,29,30,34,37,38,40,41,42,43,44,47,63,66,79,82,83,84,85,86,89,107,150,159,171,227,236,253,259,314,324,338,339,341,367,371,376,390,443,455,462,464,496.
- firma* – 23,55,154,163,258,284,338,339,340,345,359,360,422,445,458.
- françayzing* – 171,172.
- xalis inhisar* – 47.
- xüsusi mülkiyyət* – 109,210,228,229,237.
- idxal* – 301,302,339,344,350,364,371,374,376,431.
- ixrac* – 186,236,301,302,339,342,344,350,371,381,389,391,400,431,454,496.
- iqtisadi artım* – 42,46,47,68,97,283.
- iqtisadi azadlıq* – 36,41,42,43,46,132,137,217,243.
- iqtisadi islahatlar* – 64,97,98,104,106,108,110,111,112,406,408.
- iqtisadi qanun* – 78.
- iqtisadi mənafeələr* – 76,311.
- iqtisadi münasibətlər* – 31,38,40,120,248,251,310,354,444,445,455,459,462,468.
- iqtisadi müstəqillik* – 132,163,188.
- iqtisadi resurslar* – 23,96,131,496.

- iqtisadi sistemlər* – 23,29,33,38,39,65,87,92,121,144,154,155,156,
163,207,216,222,226,241,247,320,441,474.
iqtisadi siyasət – 59,165,223,229,230,240.
iqtisadi təfəkkür – 22,39,121.
iqtisadiyyatda insan amili – 226,248.
iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi – 38,43,51,222,225,226,232,
233,234,235,237,238,239,240,246.
iqtisadiyyatın liberallaşdırılması – 106,108,111,113,211,257,407.
iqtisadiyyatın strukturu – 110,120,121,125,173.
ilkin kapital yığımu – 22.
inflyasiya – 107,108,109,115,226,227,279,400.
infrastruktur – 32,34,37,112,120,190,200,202,215,223,231,309,331,
333,352,376,380,385,387,425,523.
inhisar – 47,62,117,416,429,443.
inhisarçılıq – 27,89,90,91,92,104,117,148,150,218,219,226,231,237,
346,460.
innovasiya – 124,127,151,189,200,203.
innovasiya sahibkarlığı – 43,152,153.
integrasiya – 107,120,156,239,245,289,290,293,294,313,322,323,
324,325,327,328,390,444,455,456,483,485,495.
investisiya – 22,62,72,73,104,106,124,125,131,132,140,173,211,
215,246,314,318,355,356,357,358,359,360,361,362,363,364,365,
366,367,368,370,371,372,374,375,379,380,382,383,384,385,386,
387, 406,408,411,412,438,446,447,448,496,501.
iri müəssisələr – 158,161,168,170,172.
iri sahibkarlıq – 162.
istehlak – 23,28,34,36,37,38,42,43,44,46,48,50,80,99,121.
istehsal – 23,28,34,35,36,37,38,42,43,44,46,47,50,85,86,89,95,96,99,
101, 107,111,112,120,124,129,130,132,135,147,148,150,151,152,154,
157,164,170,183,184,188,203,235,241,253,254,255,256,273,274,283,
300,328,333,334,335,338,342,351,353,354,356,357,358,364,374,376,
386,421,423,428,430,432,433,435,438,443,455,458,461,462,464,469.
işsizlik – 135,166,236,244,260,274,275,280,283,284,286,314,406.

istehsalın təmərküzləşməsi – 151, 158.

kapital – 39, 46, 48, 93, 96, 101, 108, 123, 135, 142, 167, 169, 170, 171, 187, 190, 215, 234, 236, 238, 314, 319, 337, 342, 357, 363, 371, 374, 380, 381, 382, 387, 391, 413, 419, 420, 421, 422, 426, 428, 429, 433, 468, 495, 506.

kapitalın təmərküzləşməsi – 158, 422.

keçid dövrü – 98, 99, 104, 113, 114, 115, 117, 118, 123, 126, 187, 201, 215, 256, 272, 345.

keçid iqtisadiyyatı – 23, 33, 49, 99, 113, 167, 227, 277, 278, 330, 440, 474, 506.

kənd təsərrüfatı – 63, 64, 66, 120, 186, 192, 346, 368, 499.

kiçik müəssisələr – 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 174, 178, 180, 181, 182, 189.

kiçik sahibkarlıq – 132, 133, 135, 150, 157, 158, 162, 165, 166, 168, 169, 171, 173, 182, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 206, 207, 338.

korruptsiya – 117, 139, 140, 141, 142, 144, 153, 219.

qeyri-mütəşəkkil bazar – 27.

qloballaşma – 24, 72, 188, 199, 296, 309, 310, 311, 323, 337, 354, 358, 413, 414, 435, 447, 455, 459, 469, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 492, 495, 496, 501, 502, 503, 504, 505, 507, 508, 538.

qiymət – 29, 30, 37, 45, 46, 66, 79, 80, 81, 82, 86, 87, 94, 107, 218, 244, 342.

qiymətlərin liberallaşdırılması – 102, 106, 107, 116.

makroiqtisadiyyat – 33, 104, 105, 109, 110, 112, 113, 127, 133, 136, 154, 155, 164, 183, 186, 188, 201, 312, 336, 367, 454.

marketing – 28, 29, 445.

mexanizm – 25, 30, 32, 77, 80, 87, 91, 92, 134, 137, 149, 166, 189, 199, 200, 203, 222, 228, 240, 242, 243, 283, 325, 342, 354, 376, 391, 407, 408, 412, 428, 461, 478.

mənfəət – 43, 78, 86, 87, 93, 94, 95, 96, 132, 137, 200, 208, 218, 356, 366, 374, 382, 417, 422.

məşğulluq – 47, 165, 238, 260, 271, 272, 280, 282, 284, 285, 288, 347, 368.

mikroiqtisadiyyat – 61, 102, 104, 127, 153, 154, 155, 156, 163, 164, 168, 184, 186, 245, 277, 312, 338, 367.

mikroistehsal – 41.

milli gəlir – 357.

milli iqtisadiyyat – 63, 183, 184, 211, 290, 306, 312, 313, 314, 321, 332, 333, 334, 335, 350, 351, 353, 436, 437, 443, 458, 462, 471, 504.

milli mənafeələr – 24.

miqrasiya – 156, 261, 262, 264, 265, 268, 278, 298, 320, 324, 345, 353.

müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi – 319, 322, 340.

Neft Fondu – 317, 403, 408, 537.

nou-hau – 80, 152, 300, 323, 386, 447.

orta müəssisələr –

156, 158, 161, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 181, 182, 192.

orta sahibkarlıq – 133, 135, 150, 153, 157, 162, 173, 188, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 206, 207, 338.

özəlləşdirmə – 23, 98, 100, 102, 104, 105, 106, 111, 113, 114, 115, 116,

118, 127, 161, 168, 173, 185, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 227, 398.

Planetar təfəkküt – 359, 469, 504.

pul – 28, 35, 41, 45, 48, 79, 80, 82, 109, 125, 167, 243, 246, 375, 388.

pul-kredit siyasəti – 66, 235, 284, 320, 388.

proteksionizm – 289, 344, 345, 346, 349, 350, 351.

radikal mülayim yol – 100.

reyqonomika – 232.

«Reyqan-Tetçer» modeli – 227.

rəqabət – 29, 30, 41, 43, 45, 46, 47, 60, 62, 66, 78, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91,

92, 116, 130, 134, 158, 166, 169, 198, 218, 231, 386, 387, 388, 390, 422, 430, 442.

rüşvət – 139, 140, 141, 143, 144, 219.

sahibkarlıq – 36, 41, 42, 43, 50, 51, 61, 86, 88, 96, 98, 99, 102, 105, 108,

113, 114, 115, 116, 117, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,

136, 137, 138, 140, 143, 148, 149, 150, 151, 154, 158, 163, 168, 169, 171,

172, 181, 185, 188, 189, 192, 195, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207,

208, 209, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 244, 272, 281, 334, 366,

368, 381, 430, 432, 450.

sahibkarlıq etikası – 208, 209.

səhmdar cəmiyyətləri – 82, 132, 173.

sosial-iqtisadi inkişaf – 24, 58, 98, 99, 112, 126, 155, 163, 422.

«şok terapiyası» - 98,100,101,103.

tam məşğulluq – 46,274.

tədiyə qabiliyyəti – 82.

təklif – 28,38,45,51,80,81,82,84,87,107,231,244.

tələb – 28,38,45,51,77,78,80,81,82,83,84,87,96,107,231,244,255, 283.

tələbat – 23,37,39,43,78,79.

tənzimlənən bazar – 26,50.

Transmilli korporasiyalar (TMK) – 188,311,315,333,345,364,372, 386,413,414,415,416,417,418,419,420,421,422,423,424,425,426,427, 428,429,435,436,437,438,439,440,441,442,443,444,445,446,447,448, 449,450,451,452,453,454,455,456,457,458,459,460,465,466,468,469, 470,471,483,488,494.

Ümumi daxili məhsul (ÜDM) – 70,71,116,184,185,199,201,394, 406,436,438,445,449,499,504.

Ümumi milli məhsul (ÜMM) – 369,396,449.

ÖLKƏLƏR

Almaniya – 58,59,61,75,76,99, 108,183,188, 191,192,193,194, 232, 236,238,256,261,262,270,290,295,297,305,329,338,349,350,364,431, 434,446,449,450,482,499,529,532.

Amerika – 51,52,53,57,61,69,80,102,118,119,134,140, 143,151,161, 162,184,188,189,191,227,232,238,261,262,269,274,275,284,285,286, 293,294,295,296,297,299,301,305,322,329,341,347,368, 369,371,372, 373,379,383,388,389,390,395,397,398,402,405,416,417,418,419, 421,427,431,434,436,446,449,450,451,452,479,482,491,493,494, 495,496,497,499,501,529,530,532,533,536.

Avstraliya – 140,227,271.

Avstriya – 140,188,198,232,236,238,256,290,295,299,438,449.

Avropa Birliyi – 193,205,294,295.

Avropa Şurası – 297.

Banqladeş – 270.

Belçika – 140,256,290,295.

- Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri – 73,143.*
Bolqarıstan – 291.
Braziliya – 169,449.
Cənubi Koreya – 53,62,140,188,196,217,227,238,292,419,506,507.
Çexoslovakiya – 63,101,108,256,291.
Çili – 169,419.
Çin – 63,64,65,66,67,68,69,70,108,188,197,261,270,419,442,449, 482,495.
Danimarka – 256,290,291,295,438,449.
Finlandiya – 217,238,256,290,296,438.
Fransa – 61,140,232,236,238,256,261,262,290,295,297,305,449, 450,482, 532, 533.
Gürcüstan – 142,270,305,525,526,527,529,530,533.
Hindistan – 238,261,270,274,495.
Honkonq – 70,140,217.
İndoneziya – 270.
İngiltərə (Böyük Britaniya) - 28,119,144,145,146,147,183,236, 256,262,290,291,295,297,372,416,418,431,446,449,450,482,532.
İordaniya – 169.
İraq – 169.
İrlandiya – 256,295.
İslandiya – 256.
İspaniya – 53,232,238,256,291,295,449.
İsrail – 53,188,199,200,305.
İsveç – 61,62,119,135,140,208,217,236,256,290,296,299,438.
İsveçrə – 119,140,256,262,290,438,449,450.
İtaliya – 140,236,238,256,270,290,295,297,305,449,482,532.
Kanada – 140,269,270,295,296,297,299,372,420,449.
Küveyt – 74,169,238.
Lüksemburq – 256,262,290,295,449.
Macarıstan – 63,101,108,161,162,256,270,291,296,419.
Malayziya – 140,169.
Meksika – 53,169,214,296.
Monqolustan – 99,291.

Niderland – 140,232,238,256,290,296,450.

Nigeriya – 270,293.

Norveç – 119,256,290,438,449.

Pakistan – 270,474.

Portuqaliya – 256,290,295,438.

Polşa – 99,101,106,110,188,201,202,203,256,291,296.

Rusiya – 28,59,99,101,102,103,104,109,138,140,158,162,210,214,
256,261,270,271,295,297,305,364,385,406,479,511.

Səudiyyə Ərəbistanı – 169.

Sinqapur – 217,449.

Suriya – 169.

Tailand – 169.

Tayvan – 140,227.

Türkiyə – 53,119,147,188,203,204,238,256,292,305,338,385,407,
525, 526, 527,529,530,533.

Ukrayna – 270,292,305.

Yaponiya – 52,53,54,55,56,57,58,61,140,183,188,194,195,227,232,
236,238,270,295,297,305,322,329,341,367,368,379,419,420,431,
436, 446,448,449,499,532.

Yuqoslaviya – 106.

Yunanistan – 256,291,295,438.

Qafarov Şamil Saleh oğlu

**MÜASİR İQTİSADI SİSTEM VƏ QLOBALLAŞMA
X Ü L A S Ə**

Monoqrafiya müasir iqtisadi problemlərə həsr olunmuşdur. Bu problemlər çoxsaylı və müxtəlif xarakterlidir. Monoqrafiyada məqsəd həyata keçirilən islahatların məntiqi ardıcılığını, real bazar münasibətlərinin qərarlaşması prosesini açıb göstərmək və əməli əhəmiyyətli tövsiyələr verməkdir. Bazar iqtisadiyyatı ilə gedən ölkələrin qloballaşmaya qoşulmasının istiqamətləri, ardıcılığı və meydana çıxan problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafına nail olmaq üçün ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsilə yanaşı, xarici tərəfdaşlarla bərabər-hüquqlu ticarət və digər iqtisadi münasibətlərin qurulması və habelə iqtisadi islahatları sürətləndirmək məqsədilə beynəlxalq maliyyə və kredit təşkilatları ilə səmərəli əməkdaşlıq edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası bazar münasibətlərinə keçmək üçün on iki ildən artıqdır ki, istiqamət götürüb. Bu illər ərzində dünya ölkələrinin təcrübəsini öyrənməklə yanaşı, öz ölkəsinin potensialını və spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ciddi iqtisadi islahatlar aparmışdır. Bu islahatların nəticəsində həm iqtisadi artıma nail olunmuş və həm də bəzi ziddiyyətlər ortaya çıxmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq monoqrafiyada qoyulmuş məsələlərə kompleks yanaşılmış, dünya praktikasından və dünya iqtisadçılarının əsərlərindən geniş istifadə edilməklə konkret nəticələr çıxarılmışdır.

Monoqrafiyada tədqiq və şərh edilən əsas məsələlər aşağıdakılardır:

- bazar iqtisadiyyatının genezisi və onun substansional komponentləri;

- bazar iqtisadiyyatının modelləri və ayrı-ayrı ölkələrdə onların xüsusiyyətlərini öyrənmək və respublikamızın iqtisadiyyatı üçün məqbul olanını elmi cəhətdən əsaslandırmaq və istifadə etmək;
- bazar iqtisadiyyatını səciyyələndirən mühüm amillər və onların xüsusiyyətləri;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində qlobal və yerli sahibkarlıq fenomenini;
- postsosialist ölkələrində nisbətən yeni olan sahibkarlıq, biznes, innovasiya və onların qarşılıqlı əlaqəsi;
- birgə sahibkarlığın inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi problemlərinin kompleks təhlili;
- milli iqtisadiyyat və beynəlmilləşmə prosesində iqtisadi inteqrasiya;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyası;
- investisiya siyasəti, daxili və xarici investisiya problemləri;
- transmilli korporasiyalar və onların qloballaşma prosesində iştirakı.

Monoqrafiyada ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasının şəxsi, regional, milli, ümumdünya iqtisadi mənafeələrinin uzlaşdırılması əsasında müəyyənləşdirilməsi əsas istiqamətlərdən biri kimi tədqiq olunur. Azərbaycanın dünya təsərrüfatında iştirakı strategiyasının hazırlanması yeni tipli təsərrüfat strukturunun qurulması prosesilə paralel aparılmalıdır. Əks təqdirdə bu proseslər bir-birinə mane ola bilər və iqtisadiyyatda mütərəqqi dəyişikliklərin rolunu xeyli dərəcədə zəiflədər.

Dünya təsərrüfatında Azərbaycanın yerinin müəyyənləşdirilməsində tarixi təcrübə, ölkənin resurs potensialı, geosiyasi vəziyyəti və i.a. əsas götürülür və bu zaman milli maraq və mənafeələrin üstünlüyü prinsipi mühüm şərt kimi qəbul olunmaqla yanaşı, müasir dünya təsərrüfatının, dünya bazarının tələbləri nəzərə alınır. Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini ancaq ənənəvi təsəvvürlər əsasında, yəni ölkədə artıqlıq edən istehsal amillərinin

ixracı və qıt olan istehsal amillərinin idxalı prinsipi əsasında qurmaq (Hekşer – Olin – Samuelson – Leontyev modeli) mütləq zərurət deyildir. Yanacaq sənayesinin üstün inkişafı və ixrac yönümlüyünə müəyyən dövr ərzində iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün ancaq istinad kapitalının mənbəyi kimi baxılır. Bu cəhət hökumətin struktur- investisiya siyasətinin strateji məqsədi kimi qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyası, inteqrativ şəbəkədə öz yerini və rolunu müəyyənləşdirməsi prosesi gədir. İqtisadi quruculuqda nailiyyətlərimiz xeyli dərəcədə bu mühüm məsələnin düzgün həll edilməsindən asılı olacaqdır.

Dünyaya inteqrasiya olunmaqda neftin güclü bir amil olduğunu qəbul edən müəllif Azərbaycan dövlətinin neft strategiyasını xüsusi olaraq tədqiq edir və respublikamızın qlobal iqtisadiyyatda layiqli yer tutmasında bu amilin rolunu faktlarla əsaslandırır.

Monoqrafiyada göstərilir ki, müstəqil bazar iqtisadiyyatı quruculuğu mürəkkəb problemlərin həllini tələb edir. Bu problemlərin daxili imkanlar vasitəsilə həlli məqbul sayılır, lakin çox zaman bu mümkün olmur. Milli iqtisadi inkişaf problemlərinin həllində yardımçı (ancaq yardımçı) vasitə kimi xarici əlaqələrdən istifadə olunması tələb olunur. Lakin bu zaman «xarici təsir» amilinin nəzərə alınması, onun uzunmüddətli və qısamüddətli dövr baxımından qiymətləndirilməsi lazımdır. İqtisadiyyatın inkişafında daxili və xarici amillərin tarazlaşdırılması dövlət siyasətinə əsaslanmalıdır.

Monoqrafiyada eyni zamanda Azərbaycanın dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin yaranmasında və inkişafında transmilli korporasiyaların (TMK) roluna çox böyük yer verilmişdir. Və göstərilmişdir ki, TMK-lar dünya iqtisadiyyatının ən fəal və aparıcı təsərrüfatçılıq subyektinə çevrilmişdir. Burada eyni zamanda TMK-ların mahiyyəti, genezisi və inkişaf təkamülü, fərqləndirici xüsusiyyətləri və dinamikası tədqiq edilir və onların qloballaşma prosesində aparıcı mövqeyə malik olduğu geniş şərh edilir. Qloballaşma təkə

bir elmin obyektı deyildir. O, müasir dünya elmlərinin marağ dairəsinə tam uyğun gələn bir hadisədir. Qloballaşmanın tam mahiyyətini açmaq, onun bəşəri inkişafa müsbət və ya mənfi təsirini müəyyənləşdirmək üçün hələ çox fundamental işlər görülməlidir. Bəlkə də bu sahədə elmi araşdırmaların kifayət qədər və səmərəli olmamasının nəticəsidir ki, hətta dünyanın məşhur politoloqları, iqtisadçıları, ictimai xadimləri arasında qloballaşma barədə müxtəlif, bir çox hallarda ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

Monoqrafiyada qlobal ədalətsizlik, bərabərsizlik, TMK-ların inkişaf etməkdə olan ölkələr üzərində hökmranlıq iddiaları, inkişaf prosesində milli suverenliklərin tədricən beynəlxalq qurumlara verilməsi və s. bu kimi faktlar geniş material əsasında şərh olunur və antiqlobalçılar hərəkatının yayılmasının amili olduğu göstərilir.

Гафаров Шамиль Салех оглы
Современная экономическая система и глобализация

Р Е З Ю М Е

Монография посвящена современным экономическим проблемам. Эти проблемы - многогранного и различного характера. Целью монографии является раскрытие логической последовательности проводимых реформ, процесса становления рыночных отношений, а также предложение практически значимых рекомендаций. Направления привлечения к процессу глобализации стран с рыночной экономикой, последовательность и определение путей разрешения возникших проблем служат достижению поставленной цели.

Для достижения динамического развития экономики, наряду с привлечением в страну иностранных инвестиций, большое значение имеет ведение равноправной торговли с иностранными партнерами и установление других экономических отношений, а также, плодотворное сотрудничество с международными финансовыми и кредитными организациями, с целью ускорения экономических реформ.

Азербайджанская Республика более чем 12 лет назад выбрала направление перехода к рыночным отношениям. На протяжении этих лет, наряду с изучением опыта других стран мира, провела серьезные экономические реформы, с учетом потенциала и специфических особенностей своей страны. В результате этих реформ, наряду с достижением экономического роста, возникли некоторые противоречия. Учитывая вышеизложенное, был применен комплексный подход к задачам, поставленным в монографии, наряду с использованием мирового практического опыта и трудов всемирно известных экономистов, и были подведены конкретные итоги.

Основные вопросы, представленные и комментируемые в монографии:

- генезис рыночной экономики и его субстанциональные компоненты;
- модели рыночной экономики и изучение их особенностей в отдельности, а также обоснование с научной точки зрения и использование модели, применительной для экономики нашей Республики;
- важные факторы, характеризующие рыночную экономику и их особенности;
- феномен глобального и местного предпринимательства в условиях рыночной экономики;
- относительно новое предпринимательство, бизнес, инновация и их взаимосвязь в постсоциалистических странах;
- комплексный анализ проблем, связанных с развитием совместного предпринимательства и привлечением иностранных инвестиций;
- экономика страны и экономическая интеграция в процессе интернационализации;
- интеграция экономики Азербайджана с мировой хозяйственной системой;
- инвестиционная политика, проблемы внутренних и внешних инвестиций;
- транснациональные корпорации и их участие в процессе глобализации.

В монографии, в качестве одного из основных направлений, изучается определение стратегии общего экономического развития на основе взаимосвязи личных, региональных, государственных, мировых экономических интересов.

Разработка стратегии участия Азербайджана в мировом хозяйстве должна проводиться параллельно процессу создания хозяйственной структуры нового типа. В противном случае, эти процессы могут воспрепятствовать друг другу и, в значительной степени, ослабить роль прогрессивных изменений в экономике.

При определении места Азербайджана в мировом хозяйстве, наряду с принятием принципа приоритета интересов и стимулов страны, как основного условия, за основу также берется исторический опыт, ресурсный потенциал страны, геополитическое состояние и т.д., а также принимаются во внимание требования современного мирового хозяйства и мирового рынка.

Построение международных экономических отношений на основе традиционных представлений, т.е. экспорте излишков производственных факторов и импорте дефицитных производственных факторов (модель Хекшера – Олина- Самуелсона-Лентьева) не является абсолютным условием. Преобладающее развитие топливной промышленной и ее тенденция к экспорту рассматривается только как источник второстепенного капитала для развития других отраслей на определенном этапе. Эта особенность оценивается как стратегическая цель структурно-инвестиционной политики государства.

На сегодняшний день, идет процесс интеграции Азербайджана с мировым хозяйством, определение ее роли и места в интегративной сети на современном этапе. Наши достижения в экономическом строительстве в значительной степени будут зависеть от правильности решения этого важного вопроса.

Автор, рассматривающий нефть как основной фактор в процессе интеграции с мировой экономикой, особо рассматривает нефтяную стратегию Азербайджанского государства и обосновывает фактами этот фактор в определении достойного места Республики в мировой экономике.

В монографии указывается, что создание независимой рыночной экономики требует решения сложных проблем. Решение этих проблем за счет внутренних возможностей считается приемлимым, однако это не всегда представляется возможным. Для решения проблем, связанных с экономическим развитием страны требуется использование международных связей только в качестве побочного средства. Однако, в то же время, должен учитываться фактор

«иностранным влиянию» и необходима оценка с точки зрения их долгосрочности и краткосрочности. Урегулирование внутренних и внешних факторов в развитии экономики должно основываться на государственной политике.

В тоже время, в монографии уделяется особое внимание транснациональным корпорациям, формированию и развитию экономических связей Азербайджана со странами мира, а также, особо отмечается, что ТНК превратились в ведущие активные хозяйственные субъекты мировой экономики на современном этапе.

В монографии исследуется сущность, генезис, эволюция развития, различительные особенности и динамика развития ТНК, а также изложены их приоритетные позиции в процессе глобализации.

Глобализация не является объектом только одной науки. Это явление, которое является объектом интереса многих областей мировой науки. Для полного раскрытия сущности глобализации и ее положительного или отрицательного влияния на развитие человечества все еще требуется проведение ряда фундаментальных работ.

Существуют различные и противоречивые мнения о глобализации среди всемирно известных политологов и экономистов, что, по всей видимости, является результатом недостаточных и неэффективных исследований в этой области.

В монографии, на основе использования большого количества материалов, рассматривается глобальная справедливость, неравенство, претензии на господство над странами, постепенная передача национального суверенитета международным организациям и другие подобные факты, которые являются причиной расширения движения антиглобалистов.

Gafarov Shamil Saleh

The modern economic system and globalization

Brief introduction

The monograph is dedicated to the modern economic problems. These problems are of numerous and various character. The aim of the monograph is to describe and give advises on the logical sequence of reforms being implemented and the process of formation of realistic market relations at present. The course of integration of the countries with the market economy with the process globalization, sequencing and definition of methods to resolve the current problems are the main aspects of the subject matter.

In order to achieve the dynamic development of the economy along with the attraction of foreign investments the trading on equal rights & conditions with the foreign partners as well as the establishment of other economic relations with them and also in order to accelerate the economic reforms the fruitful co-operation with the international financial and credit organizations is of great importance.

Last 12 years the Republic of Azerbaijan has chosen its course of development and transition to the market economy. During this period of time along with the familiarization and gaining of experience of other countries and considering its own potential and specific characteristics Azerbaijan have been implementing important economic reforms. As a result of these reforms along with the economic expansion some problems have also emerged. Considering the aforementioned the complex approach towards the subject matter have been taken in the monograph, the world practice and literature & expertise of the world famous economists have been referred to and concrete conclusions have been made.

The following main topics are being analyzed and widely described in the monograph:

- genesis of the market economy and its substantiate main components;
- models of the market economy, research and study of characteristics of models in other countries, and to rationalize and use the appropriate models for the development of our economy;
- characteristics and milestones of the market economy;
- phenomenon of global & local entrepreneurship in the conditions of the market economy;
- latest development, innovations in the business, entrepreneurship in the former socialist countries and inter-mutual relations;
- complex analysis of the current problems with development of joint ventures and attraction of foreign investments;
- integration process of the national economy with the global economy;
- integration of the economy of the Azerbaijan Republic with world industries;
- investment policy, internal and external problems related to investments;
- participation of transnational corporations in the process of globalization.

The definition of private, regional, national and global interests of the economic development strategy using the method of comparison is one of the main topics of the monograph.

Preparation of the involvement strategy of the Azerbaijan Republic in the world industry has to be carried out in parallel with the process of creation of a new structure in industry. Otherwise, these processes may interfere with each other that eventually would reduce the efficiency of the process of ongoing reformations.

The historical experience, in-country potential and resources, geopolitical situation, etc. are the main conditions used for the definition of a place of the Azerbaijan Republic in the world economy. Along with the principals of recognition of national interests the requirements of the modern global economy and market are also taken into consideration in

the monograph. Nowadays, it is not compulsory to establish the economic relations basing upon the traditional representations and the historical background, i.e. export of the excessive local products and services and import of critical products and services (model of Heksher – Olin – Samuelson – Leontyev). The prevailing development of the petroleum industry and its export addictions is considered in the monograph as a bottom capital for the development of the other industries of economy at a certain period of time. This feature is being considered as a strategic target of governmental structural-investment policy.

The process of definition of a role and place of Azerbaijan in the world economy and its integration with the global industry and the integration network is ongoing at present. Our achievements in the process of economic development are very much depends on correctness and accuracy of resolution of this important issue.

Admitting the fact that the petroleum factor is a highly important factor in the process of integration with the world economy the author widely analyses the petroleum strategy of the government by putting forward the educated evidences of importance of this factor.

It is indicated in the monograph that the establishment of independent market economy requires a resolution of the complex problems. These problems should be resolved by means of internal possibilities but it does not seem to be always possible and achievable. In order to resolve the problems with the development of the national economy it is required to use the help of international institutions but only as a subsidiary source of investments. In this case the factor of “the foreign influence” should be taken into account and the short-term and long-term evaluation should also to be carried out. The consideration of internal and external factors in the process of economic development should be based upon the state policy.

The role of the transnational corporations (TNC) in the process of establishment of foreign economic relations between Azerbaijan and other countries in the world is also widely considered in the monograph. It is also stated the monograph that the transnational corporations have

turned out to be the most active and leading industrial bodies of the world economy nowadays. Content, genesis and the development pick of TNC, comparative characteristics and dynamics as well as the importance of their role in the globalization process are widely described in the monograph. The globalization is not only the object of a science. It is the subject of interest of a number of modern world sciences. In order to reveal the content of globalization, its positive or negative influence on the process of global development more precise scientific fundamental researches still to be carried out. And likely due to the lack of scientific research in this area and its ineffectiveness the world famous political analysts, economists, public figures are still of a contradictive opinion about the process of globalization.

Injustice and iniquity of globalization, intention of governance shown by the TNC in the developing countries, handing over the national sovereignty to the international institutions during the process of development, etc. are commented in this monograph basing upon the wide selection of materials. The increase of a number of anti-globalization supporters is also reported in the monograph.

**ŞAMİL SALEH OĞLU QAFAROVUN ÇAP OLUNMUŞ
ELMİ VƏ METODİK ƏSƏRLƏRİNİN SİYAHISI**

1. **Elektrotexnika sənayesi sahəsində müəssisələrin istehsal gücündən istifadə edilməsi.** "Energetika və avtomatika", 1975. №2, s. 1-4.

2. **Elmi kommunizm banilərini əsərlərində ictimai əmək bölgüsünün işlədilməsi haqqında.** «İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatları» gənc iqtisadçı alimlərin elmi konfransının məruzələrinin tezisləri. I. Bakı. 1978, s.27-28.

3. **İqtisadi münasibətlər sistemində ictimai əmək bölgüsünün yeri.** (məqalə) Elmi əsərlər. İqtisad elmləri seriyası. Bakı, 1978. №4, s.15-20.

4. **İnkişaf etmiş sosializm şəraitində ictimai əmək bölgüsü qanununun fəaliyyəti haqqında.** (tezis) Azərbaycan Ali Məktəb aspirantlarının I Respublika elmi konfransı. Bakı. 1978, s.129-130.

5. **İctimai əmək bölgüsü qanununun sosializmin iqtisadi qanunları ilə qarşılıqlı əlaqəsi.** (tezis) İstehsalın idarə olunmasının təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri üzrə Respublika müşavirəsinin materialları. Bakı. 1978, s.11-15.

6. **İctimai əmək bölgüsünün fəaliyyət mübadiləsilə qarşılıqlı əlaqəsi.** (məqalə) Elmi əsərlər. İqtisad elmləri seriyası. Bakı, 1978. №3. s.13-17. (R.M.Filiyevlə birlikdə).

7. **Sosializmdə ictimai əmək bölgüsü qanunundan istifadə olunması.** (tezis) Gənc iqtisadçıların Respublika konfransında əsas məruzələri. Bakı. 1979, s.5-9.

8. **Об общественном разделении труда при развитии социализме и некоторых тенденциях его развития.** (тезис) «Проблемы повышения эффективности общественного производства» Тезисы докладов научной конференции молодых ученых, 27-28 марта). Баку. 1980.с.26

9. **Əmək bölgüsü qanunundan istifadənin ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsiri.** (tezis) Azərbaycan ali Məktəbləri as-

pirantlarının IV Respublika elmi konfransının məruzələrinin təzisləri. Bakı. 1981, s.38-40.

10. **Разделение труда и отношения обмена как система связи социалистического общественного производства.** (статья) «Социально-экономическая природа развитого социализма» Тематический сборник научных трудов. Издание АГУ, Баку. 1981, с.65-73. (S.S.Salmanova ilə birlikdə).

11. **İctimai əmək bölgüsü iqtisadi kateqoriya kimi.** (məqalə) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Bakı, «Elm». 1982, №4, s.3-8.

12. **Kapital və izafi dəyər (Kapitalizmin əsas iqtisadi qanunu).** Metodik göstəriş. ADU, Bakı. 1983, s.1-13.

13. **О механизме использования экономических законов.** (статья) **Действие и использование экономических законов в условиях развитого социализма.** Издание Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова. Баку. 1983, с.107-113.

14. **О сущности закона общественного разделения труда.** (статья) Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия экономики. Издательство «Элм», Баку. 1984. № 4, с.16-23.

15. **Формы проявления закона разделения труда в условиях интенсивного воспроизводства.** (статья) Проблемы расширенного социалистического воспроизводства в условиях зрелого социализма. Тематический сборник научных трудов. АГУ, Баку. 1984, с.101-110.

16. **İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində ictimai əmək bölgüsünün rolu.** (məqalə). «İctimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri». Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, s.37-43.

17. **К вопросу о месте закона разделения труда в системе экономических законов социализма.** (məqalə) Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия экономики. Баку, Издательство «Элм», 1985. №1, с.26-33.

18. **Изменение характера общественного разделения труда под влиянием НТП.** (тезис) Актуальные экономические проблемы

внедрения достижений научно-технического прогресса в производство. Тезисы докладов. Том.1. Киев. 1986, с.80-82.

19.Regional iqtisadiyyatda ictimai əmək bölgüsünün xüsusiyyətləri. (məqalə) Sosialist istehsal münasibətləri və onların regional xüsusiyyətləri. (Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi).Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı. 1986, s.15-101.

20. Əmtəə istehsalı. Əmtəə və pul. Metodik göstəriş. Bakı, ADU. 1988, s.1-17.

21.İctimai əmək bölgüsü və aqrar-sənaye kompleksi. (məqalə). Müasir dövrdə aqrar sənaye kompleksinin inkişafının aktual problemləri. Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi. Bakı, ADU. 1987, s.23-28.

22.Siyasi iqtisadın tədrisi prosesində Sov. İKP-nin XXVII qurultayının materiallarından istifadə edilməsi. (Məsləhət və tövsiyələr) Metodik göstəriş. Bakı, ADU. 1988, s.1-57. (L.M. Sadıxova və Q.Ə.Qitəliyevlə birlikdə).

23.Нормативный вал или саморегулирование? Областная экономическая конференция. (тезис). «Демократизация хозяйственной жизни в условиях экономической реформы». (24-25 мая 1989 г).Тезисы докладов. Свердловск. 1989, с.96-98. (Е.Р.Дуател ilə birlikdə).

24.О взаимосвязи ЕНХК страны и Союзных Республик в условиях регионального хозрасчета. (məqalə) Проблемы социально-экономического развития Азербайджанской ССР. Научные труды, том XXI. Баку. 1989, с.5-20. (S.K.Hüseynov və X.A.Hüseynov ilə birlikdə).

25.Проблемы совершенствования территориального разделения труда. (тезис) Тезисы Республиканской научной конференции «Региональный аспект совершенствования социалистических производственных отношений». Азербайджан Университети Нешриййаты. Баку. 1989, с.37-39.

26.Взаимосвязь экономического и социального развития Союзной Республики. (статья) «Цель общественного производства

и ее реализация» Тематический сборник научных трудов. Баки Университети nəşriyyatı. 1990, s.8-17. (müştərək).

27.Проблемы совершенствования территориального разделения труда в условиях радикальной экономической реформы. (тезис) «Проблемы экономической самостоятельности Союзных Республик (материалы научно-практической конференции)» Часть II. Баку. 1990, с.235-237.

28.Sür'ətləndirmə konsepsiyasında intensivləşdirmə. (tezis) «İqtisadi inkişafın intensiv tipi problemləri». Elmi əsərlərin mövzu toplusu. Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 1990, s.3-16. (S.A.İbadov ilə birlikdə).

29.Проблемы углубления переработки сырьевых ресурсов Азербайджана в новых условиях хозяйствования. (тезис) Тезисы докладов Республиканской конференции «Проблемы формирования системы смешанной экономики». Баку. 1991, с.60-61. (Q.Ş.Şükürov ilə birlikdə).

30.Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçirilməsi modeli haqqında. (tezis) "Bazar iqtisadiyyatına keçid: problemlər və perspektivlər" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının tezləri. I cild. Bakı. 1992, s.17-19.

31.Əmək və ictimai əmək bölgüsü. (Mühazirə mətni) «İqtisadi nəzəriyyə» dərslisi. Bakı, ADU. 1993, s.71-82.

32.ADR-in xarici iqtisadi ticarət əlaqələrinin qurulması təcrübəsindən. (məqalə) Azərbaycan Elmlər Akademiyasının «Xəbərləri» İqtisadiyyat seriyası, Bakı, «Elm», 1997. №1-4, s.198-206. (X.Ş.Kərimov ilə birlikdə).

33.Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinə nail olmaq Respublika Prezidentinin strateji xəttidir. (tezis) «Qafqaz: tarix, müasirlik və geosiyasi perspektivlər».Beynəlxalq elmi konfransın tezləri. Bakı, «Elm». 1998, s.104-106. (S.A.İbadov ilə birlikdə).

34.Bazara keçidin məqsəd və prinsipləri. (tezis). Akad. Əhməd Mahmudovun 75 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. 1998, s.51-53.

35.Müasir idarəetmənin funksiyaları, proqram-məqsədli formaları və metodları. (məqalə). «Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi

sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri» Kollektiv monoqrafiya. Bakı, «Elm». 1998, s.365-374. (T.Ə.Paşayev ilə birlikdə).

36.Koordinasiyalı idarəetmə-idarəetmə prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi. (məqalə) «Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri» (Kollektiv monoqrafiya). Bakı, «Elm». 1998, s.358-365.

37.Xarici iqtisadi fəaliyyətdə milli mənafe və dünya təsərrüfat konyunktur. (tezis) «Azərbaycan XXI əsrin astanasında» İkinci Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı. 1998, s. 75-77. (N.Həsənov və M.Tağıyev ilə birlikdə).

38.XXI əsr Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi əsri olacaqdır. (tezis) «Azərbaycan XXI əsrin astanasında» İkinci Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı. 1998, s.96-98. (S.A.İbadov ilə birlikdə).

39.Funksional əmək bölgüsü və idarəetmə əməyi. (məqalə) İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1998. №3-4, s.62-65.

40.Peşə əmək bölgüsü və əmək proseslərinin psixoloji komponentləri. (məqalə) Azərbaycan EA Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 1998. №2, s.80-84.

41.Azərbaycan iqtisadiyyatına dair dərslük. (məqalə) Azərbaycan EA Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 1998. №3, s.137-140. (Q.Ə.Qitəliyev ilə birlikdə).

42. Sənaye müəssisələrində əmək bölgüsü: formaları və səmərəli istifadə edilməsi yolları (məqalə) Azərbaycan EA Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 1998. №3, s.90-95.

43.Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakında «İpək yolu» nəqliyyat dəhlizinin rolu. (tezis) «İpək yolunun bərpasının coğrafi problemləri» elmi konfransının materialları. BDU, Bakı. 1999, s.47.

44.Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi əlaqələr orbitində. (tezis) «İpək yolunun bərpasının coğrafi problemləri» elmi konfransının materialları. BDU, Bakı. 1999, s.48.

45. **Əmək bölgüsünə dair elmi-nəzəri baxışların tarixi inkişaf mərhələləri.** (məqalə) Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik, jurnal Bakı, 1999. №2, s.161-165.

46. **Əməyin məzmununun dəyişməsinə xarakterizə edən texniki-iqtisadi amillər.** (məqalə) «Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyilləri» (Məqalələr toplusu). I buraxılış. Bakı, «Elm». 1999, s.34-38.

47. **Əmək bölgüsü və struktur siyasət.** (tezis) «Müasir elmin aktual problemləri» mövzusunda II elmi-praktik konfransın tezləri. Bakı. 1999, s.72-73.

48. **Əmək fəaliyyəti növünün dəyişməsi prosesi və onun idarə edilməsi.** (məqalə) İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1999. №1-2, s.118-125.

49. **İctimai əmək bölgüsü ilə məhsuldar qüvvələrin qarşılıqlı təsirinin bəzi aspektləri.** (məqalə). «İqtisadiyyat və həyat» jurnalı, 1999. №1-2, s.62-64.

50. **İqtisadi islahatlar sistemində əmək bölgüsünün rolu.** (tezis) «Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar və problemlər» elmi-praktiki konfransın tezləri. Bakı, «Biznes universiteti» nəşriyyatı. 1999, s.141-143.

51. **Müasir elmi-texniki tərəqqinin əməyin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına təsiri.** (tezis) «Elm XXI əsrin astanasında» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 1999, s.157-158.

52. **Makroiqtisadi sistemdə ictimai əmək bölgüsü.** (tezis) «Müasir elmin aktual problemləri» mövzusunda II elmi-praktik konfransın tezləri. Bakı. 1999, s.88-89.

53. **Kənd təsərrüfatında ictimai əmək bölgüsü sisteminin təkmilləşdirilməsi.** (tezis) «Aqrar-sənaye kompleksində islahatların sürətləndirilməsi: təcrübə, problemlər (elmi-praktiki seminarın materialları). Bakı. 1999, s.25-27.

54. **Keçid iqtisadiyyatında əmək bölgüsü qanunu ilə əməyin dəyişməsi qanununun qarşılıqlı əlaqəsi.** (tezis) «Elm XXI əsrin astanasında» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 1999, s.151-153.

55. **Peşə əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi təbiəti.** (məqalə) «Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri». (Məqalələr toplusu), II buraxılış. Bakı, «Elm». 1999, s.3-10.

56. **Struktur siyasəti və məşğuliyyət.** (məqalə). «İqtisadiyyat və həyat» jurnal. 1999. №7-9, s.112-115.

57. **Bazar sistemində əmək fəaliyyətinin dəyişməsinin əhalinin sosial vəziyyətinə təsiri.** (məqalə) Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (məqalələr toplusu). III buraxılış. Bakı, «Elm». 1999, s.3-6. (K.A.Sarıyev ilə birlikdə).

58. **Beynəlxalq əmək bölgüsü: formalaşması, dinamikası və strukturu.** (kitabça) Bakı. 1999. - 72 səhifə.

59. **Azərbaycana birbaşa investisiya qoyuluşu - Alman investorlarına kömək mexanizmi.** (kitabça) Almaniya. Ştutqart Universiteti. 1999. - 52 səhifə. (Alman dilində, U.Arnoldla birlikdə).

60. **İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri.** (monoqrafiya) Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999. – 388 səhifə.

61. **Azərbaycanda bazar strukturlarının formalaşmasında maliyyə nəzarətinin rolu.** (tezis) «Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin rolu» Elmi-praktik konfransının materialları. B., Azərənəşr. 1999, s.26-28.

62. **Əmək bölgüsü sistemində kiçik və orta sahibkarlıq.** (məqalə) Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri. (Məqalələr toplusu). Bakı, «Elm», 1999. IV buraxılış, s.4-7.

63. **Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatının formalaşması və onun inkişaf meylləri.** (məqalə) Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri (Məqalələr toplusu). V buraxılış. Bakı, «Elm». 1999, s.89-97. (K.A.Sarıyev ilə birlikdə).

64. **Regional əmək bölgüsünün müasir inkişaf xüsusiyyətləri.** (məqalə). Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. Bakı Dövlət Universiteti. 1999. №3, s.209-216

65. **İctimai əmək bölgüsü və bazar strukturunun formalaşması.** (məqalə). Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı Dövlət Universiteti. 1999. №3, s.44-50.

66. **Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixində əmək bölgüsü məsələsinin qoyuluşuna dair.** (məqalə) Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı, 1999. №3,4, s.143-146.

67. **Müasir şəraitdə əmək bölgüsü ilə struktur siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi** (tezis) Bakı Dövlət Universitetinin 80 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı Universitetinin nəşriyyatı. 1999, s. 443.

68. **Əmək bölgüsü və istehsal amilləri.** (məqalə). İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1999. №4, s.51-57.

69. **İctimai əmək bölgüsünün tarixi təkamülü.** (tezis) "Müasir elm: problemlər, perspektivlər" mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 2000, s. 167-168.

70. **Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında kiçik və orta sahibkarlığın rolu.** (tezis) Professor Rüstəm Qəhrəmanovun 90 illiyinə həsr olunmuş "Aqrar sahədə çalışan alim və mütəxəssislərin ümumrespublika elmi-praktiki seminarın materialları". Bakı. 2000, s. 38-40.

71. **Milli bazarın formalaşması mexanizmi və əmək bölgüsü** (tezis). «Müasir elm XXI əsrin astanasında: problemlər, perspektivlər» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 2000, s.4-5.

72. **Keçid iqtisadiyyatı və əməyin ictimai xarakterindəki struktur dəyişikliyi** (tezis). «Müasir elm XXI əsrin astanasında: problemlər, perspektivlər» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 2000, s.5-6. (R.A.Səməndərov ilə birlikdə).

73. **Regional əmək bölgüsü və regional bazar** (məqalə). Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. Bakı Dövlət Universiteti, 2000. №1, s.251-257.

74. **Azərbaycanda alman kapitalı** (məqalə). Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri. Məqalələr toplusu. VII buraxılış. Bakı, «Elm». 2000, s.292-295.

75. **Milli iqtisadiyyat və dünya təsərrüfatı: qarşılıqlı əlaqə və asılılıq** (tezis). «Müstəqil Azərbaycan Respublikası» üçüncü minilliyin birinci yüzilliyində» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı, «Biznes Universiteti» nəşriyyatı. 2001, s.148-149.

76. **İqtisadi nəzəriyyə** (proqram). Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2001, s.1-18.

77. **Əmək bazarının təkamülü** (tezis). Bakı Dövlət Universitetinin sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin 10 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. 2002, s.108-109.

78. **Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında sahibkarlıq strategiyasının rolu** (tezis) «Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji problemləri» Respublika elmi-praktiki konfransı. Bakı ADNA – 2002, s.90-92.

79. **Əmtəə istehsalı və pul**. «İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyi. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2002, s.127-151.

80. **Bazar iqtisadiyyatı, onun qanunları və modelləri**. Bazar mexanizmi. «İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyi. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2002, s.168-199. (T.S.Vəliyev ilə birlikdə).

81. **Azad sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti**. «İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyi. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2002, s.199-216. (T.S.Vəliyev ilə birlikdə).

82. **Aqrar münasibətlər. Aqrar-sənaye kompleksi**. «İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyi. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2002, s.243-253.

83. **Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatlar: məqsəd və vəzifələri**. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2002, s.253-257. (C.M.Axundzadə ilə birlikdə).

84. **Ümumdünya iqtisadiyyatı. Beynəlxalq əmək bölgüsü**. «İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyi. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı» – 2002, s.355-381. (R.M.Filiyev ilə birlikdə).

85. **Transmilli korporasiyalar və dünya təsərrüfat əlaqələri** (tezis). Azərbaycan elmi müstəqillik yollarında (məqalə və tezislər). Bakı. 2002, s.84-85.

86. **Azərbaycanda əmək bazarının fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi** (tezis). Azərbaycan elmi müstəqillik yollarında (məqalələr və tezislər). Bakı. 2002, s.85-86.

87. **Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və onun sosial-iqtisadi nəticələri** (tezis) Respublika gününə həsr olunmuş «Müstəqillik yollarında:

problemlər, perspektivlər» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. 30 may 2002-ci il Bakı. 2002, s.77.

88. **İnvestisiya qoyuluşunda Azərbaycanın dünya ölkələri ilə maliyyə münasibətləri** (tezis) Azərbaycan iqtisadiyyatı dirçəliş yolunda mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, «Elm». 2002, s.153-154.

89. **Azərbaycanın beynəlmilləşdirilən təkrar istehsal prosesinə qoşulması** (məqalə) Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yollarında (məqalələr toplusu) I (X) buraxılış. Bakı, «Elm». 2002, s.119-125.

90. **Müasir mərhələdə istehsalın beynəlmilləşməsi və inteqrasiyalaşması proseslərində Azərbaycanın iştirakı** (məqalə) Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2002. № 3-4, s.171-180.

91. **Ümumdünya təsərrüfat sistemi və Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşması** (məqalə) İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2002. № 3-4, s.58-63.

92. **İqtisadiyyat** (proqram) «Ekologiya və təbiətdən istifadə» proqramlar toplusu. Bakı. 2002, s.68-77. (S.A.İbadov ilə birlikdə).

93. **Azərbaycanın mikroiqtisadiyyatında kiçik müəssisələrin rolu və inkişaf perspektivləri** (məqalə) «İqtisadiyyat və audir» aylıq elmi-praktik jurnal. Fevral, 2003, s.38-43. (K.A.Sarıyev ilə birlikdə).

94. **Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri – neft strategiyasının real nəticəsidir** (məqalə) Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. 2003. № 1, s.204-210. (F.M.Qarayev ilə birlikdə).

95. **İqtisadi və sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və müasir xüsusiyyətləri** (məqalə) Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2003. № 1, s.134-144.

96. **XXI əsrin başlanğıcında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin xüsusiyyətləri** (tezis) Aqrar islahatların ilkin nəticələri və perspektivlər. (Respublika elmi-praktik konfransının materialları) Bakı. 2003, s.204-205.

97. **Transmilli korporasiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu** (tezis) «Qloballaşma prosesində Qafqaz və Orta Asiya» mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı. 2003, s.158-159.

98. **Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında xarici və daxili investisiya qoyuluşunun rolu** (tezis) «Azərbaycan Elmi və Mədəniyyəti: Aktual problemlər». Elmi-praktik konfrans. Bakı. 2003, s.29-30.

99. **Azərbaycanın dünya integrasiya prosesində iştirakı** (tezis) Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları (28 aprel 2003-cü il), Bakı. 2003, s.87-88.

100. **İntegrasiya milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına qoşulmasında bir vasitədir** (məqalə) İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2003. № 3, s.25-32.

101. **Dünya təsərrüfatı sistemində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının transformasiyası** (məqalə) Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yollarında. Məqalələr toplusu. VII (XVI) buraxılış. Bakı. «Elm». 2003, s.335-339.

102. **Əmək bazarının təkamülü və yeni təzahürləri** (məqalə) «İqtisadiyyat və audit» aylıq elmi-praktik jurnal. Bakı, 2004. № 1, s.14-17.

103. **Müasir şəraitdə Azərbaycana investisiya qoyuluşunun sosial-iqtisadi inkişafa təsiri** (tezis) «Müstəqillik yollarında: problemlər, perspektivlər» mövzusunda elmi-praktik konfransının materialları. Bakı. 2004, s.150-151.

104. **Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bəzi xüsusiyyətləri** (tezis) Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə və 28 may – Respublika gününə həsr olunmuş Dünyada yeni inkişaf meyilləri istiqamətində türk dünyası, Azərbaycan və Türkiyə. Beynəlxalq elmi-praktik simpoziumun materialları. Bakı. 2004, s.14-15.

105. **Azərbaycanda keçid dövründə işsizlik problemi və onun həlli yolları** (tezis) «Müstəqillik yollarında: problemlər, perspektivlər» mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı. 2004, s.218-219.

106. **Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında neft amilinin rolu** (məqalə Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf

problemləri (məqalələr toplusu). I hissə. Bakı. «Elm». 2004, s.5-11. (K.A.Sarıyev ilə birlikdə).

107. **Dünya iqtisadiyyatına qoşulma və struktur dəyişiklikləri** (tezis) Bazar şəraitində kooperasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. «Kooperasiya» nəşriyyatı. 2004, s.154-155.

108. **Reklamın genezisi və təkamülü** (məqalə) Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2004. № 3, s.116-124. (F.M.Qarayev ilə birlikdə).

109. **Vergi sisteminin genezisi və anatomiyası** (məqalə) Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı. 2004. № 3, s.207-216. (R.Müzəffərov ilə birlikdə).

110. **İqtisadiyyatın Çin modelinin xüsusiyyətləri** (məqalə) Bakı Universitetinin Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyasına təqdim olunub, 10 səhifə.

111. **İnkişaf etmiş bəzi ölkələrdə iqtisadiyyatın bazar modellərinin xüsusiyyətləri** (məqalə) İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalına təqdim olunub. (U.Arnoldla birlikdə).

СПИСОК

**ИЗДАННЫХ НАУЧНЫХ И МЕТОДИЧЕСКИХ ТРУДОВ
ГАФАРОВА ШАМИЛЯ САЛЕХ ОГЛЫ:**

1. **Использование производительной мощности в области электротехнической промышленности.** «Энергетика и автоматика», 1975 г., №.2, с. 1-4
2. **Использование общественного разделения труда в работах основопо-ложников научного коммунизма.** Тезисы конференции молодых ученых-экономистов на тему: «Увеличение производительности и запасы для улучшения качества продукции» Баку, 1978 г., с. 27-28.
3. **Место социального разделения труда в системе экономических отношений.** (Статья). Научные работы. Серия работ по экономическим наукам. Баку, 1978 г., с. 129-130.
4. **О деятельности закона об общественном разделении труда в условиях развитого социализма.** I-ая Республиканская научная конференция для аспирантов ВУЗов Азербайджана. Баку, 1978 г., с. 129-130.
5. **Взаимосвязь закона об общественном разделении труда с экономическими законами социализма.** Материалы Республиканского совета по проблемам повышения эффективности производственного управления. Баку, 1978 г., с.11-15.
6. **Взаимосвязь общественного разделения труда с обменом деятельности.** Научные работы. Серия изданий по экономическим наукам. Баку, 1978 г., №. 3, с. 13-17. Совместно с Филиевым Р.М.
7. **Использование закона об общественном разделении труда при социализме.** Основные доклады на Республиканской конференции молодых экономистов. Баку. 1979 г., с. 5-9.
8. **Об общественном разделении труда при развитом социализме и некоторых тенденциях его развития.** (Тезис). «Проблемы повышения эффективности общественного производства».

Тезисы докладов научной конференции молодых ученых. 27-28 Марта. Баку, 1980 г., с.26

9. **Влияние использования закона об общественном разделении труда на повышение эффективности производства.** (Тезис). Тезисы докладов IV-ой Республиканской научной конференции аспирантов ВУЗов Азербайджана. Баку, 1981 г., с.38-40.

10. **Разделения труда и отношения обмена как система связи социалистического общественного производства.** (статья). «Социально-экономическая природа развитого социализма» Тематический сборник научных трудов. Издание АГУ, Баку, 1981 г., с. 65-73. Совместно с С.С. Салмановой.

11. **Общественное разделение труда как экономическая категория.** (статья). Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Баку, «Елм». 1982 г., №: 4, с. 3-8.

12. **Капитал и прибавочная стоимость (Основной экономический закон капитализма).** Методическое указание. АГУ, Баку, 1983 г., с. 1-13.

13. **О механизме использования экономических законов.** (статья). Действие и использование экономических законов в условиях развитого социализма. Издание АГУ им. С.М. Кирова. Баку, 1983 г., с. 107-113.

14. **О сущности закона общественного разделения труда.** (статья). Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия экономики. Издательство «Елм». Баку, 1984 г., № 4, с. 16-23.

15. **Формы проявления закона в условиях интенсивного воспроизводства.** (статья). «Проблемы расширенного социалистического воспроизводства в условиях зрелого социализма. Тематический сборник научных трудов. АГУ, Баку, 1984 г., с. 101-110.

16. **Роль общественного разделения труда в повышении эффективности производства.** «Проблемы повышения эффективности общественного производства». Тематическое издание научных работ. АГУ, 1985 г., с. 37-43.

17. **К вопросу о месте закона разделения труда в системе экономических законов социализма.** (статья). Известия Академии наук Азербайджанской ССР. Серия экономики. Баку, Издательство «Елм», 1985 г., №1, с. 26-33.

18. **Изменение характера общественного разделения труда под влиянием НТП.** (тезис). Актуальные экономические проблемы внедрения достижений научно-технического прогресса в производство. Тезисы докладов. Том 1. Киев, 1986 г., с. 80-82.

19. **Особенности общественного разделения труда в региональной экономике.** (статья). Социалистические производственные отношения и их региональные особенности. (тематическое издание научных работ). АГУ, Баку, 1986 г., с. 15-101.

20. **Товарное производство. Товар и деньги.** Методическое указание. Баку. АГУ, 1988 г., с. 1-17.

21. **Общественное разделение труда и сельско-хозяйственный комплекс.** (статья). Актуальные проблемы развития сельско-хозяйственного комплекса на современном этапе. Тематический сборник научных работ. АГУ, 1987 г., с.23-28.

22. **Использование материалов 27-го съезда КП Советского Союза в процессе обучения политической экономике.** (Советы и предложения). Методическое указание. Баку, АГУ, 1988 г., с. 1-57. Совместно с Садыховой Л.М. и Гиталиевым Г.Е.

23. **Нормативный вал или саморегулирование?** Областная экономическая конференция. (тезис). «Демократизация хозяйственной жизни в условиях экономической реформы». (24-25 Мая, 1989 г.). Тезисы докладов. Свердловск. 1989 г., стр. 96-98. Совместно с Е.Р.Детел.

24. **О взаимосвязи ЕНХК страны и Союзных Республик в условиях регионального хозрасчета.** (статья). Проблемы социально-экономического развития Азербайджанской ССР. Научные труды, том 21-ый. Баку, 1989 г., с. 5-20. Совместно с С. К. Гусейновым, Х.А. Гусейновым.

25. **Проблемы совершенствования территориального разделения труда.** (тезис). Тезисы Республиканской научной конференции «Региональный аспект совершенствования социалистических производственных отношений». Типография АГУ, Баку, 1989 г., с. 37-39.

26. **Взаимосвязь экономического и социального развития Союзной Республики.** (статья). «Цель общественного производства и ее реализация». Тематический сборник научных трудов. Типография БГУ. 1990 г., с. 8-17. Совместно.

27. **Проблемы совершенствования территориального разделения труда в условиях радикальной экономической реформы** (тезис). «Проблемы экономической самостоятельности Союзных Республик (материалы научно-практической конференции)». Часть 2. Баку, 1990 г., с. 235-237.

28. **Интенсификация в концепции ускорения.** (тезис). «Проблемы экономического развития интенсивного типа». Тематический сборник научных трудов. Типография БГУ, 1990 г., с. 3-16. Совместно с С.А. Ибадовым.

29. **Проблемы углубления переработки сырьевых ресурсов Азербайджана в новых условиях хозяйствования.** (тезис). Тезисы докладов Республиканской конференции на тему: «Проблемы формирования системы смешанной экономики». Баку, 1991 г., с. 60-61. Совместно с Г.С. Шукюровым

30. **О модели перехода экономики Азербайджана к рыночным отношениям.** (тезис) Тезисы научно-практической конференции на тему: «Переход к рыночной экономике: проблемы и перспективы». I-ый том, Баку, 1992 г., с. 17-19.

31. **Труд и общественное разделение труда.** (текст лекции). «Экономическая теория» учебник. Баку, 1993 г., с. 71-82.

32. **Из опыта налаживания зарубежных экономических торговых связей АДР.** (статья). Известия Академии Наук Азербайджана. Раздел экономики. 1997 г., №1-4, с.198-206. Совместно с Х.Ш.Керимовым.

33. **Достижение экономической независимости – стратегическая линия Президента Республики.** (тезис). «Кавказ: история, современность и геэкономические перспективы». Тезисы международной научной конференции. Баку, Издательство «Елм», 1998 г., с.104-106. Совместно с С.А. Ибадовым.

34. **Цели и принципы перехода к рынку.** (тезис). Материалы научной конференции, посвященной 75-ти летию академика Ахмеда Махмудова 1998 г., с. 51-53.

35. **Функции современного управления, формы с целевой программой.** (статья). «Закономерность и проблемы перехода Азербайджана к новой экономической системе на современном этапе». Коллективная монография. Баку, типография «Елм», 1998 г., с. 365-374. Совместно с Т.А. Пашаевым.

36. **Координационное управление, как составная часть процесса управления.** «Закономерность и проблемы перехода Азербайджана к новой экономической системе на современном этапе». Коллективная монография. Баку, типография «Елм», 1998 г., с. 358-365.

37. **Национальные интересы во внешнеэкономической деятельности и мировая хозяйственная конъюнктура.** (тезис). «Азербайджан на пороге 21-го века» Материалы второй Республиканской научно-практической конференции. Баку, 1998 г., с.75-77. Совместно с Н. Гасановым и М. Тагиевым.

38. **XXI век будет веком экономической независимости Азербайджана.** (тезис). «Азербайджан на пороге 21-го века» Материалы второй Республиканской научно-практической конференции. Баку, 1998 г., с.96-98. Совместно с С.А. Ибадовым.

39. **Функциональное разделение труда и управленческий труд.** (статья). Экономические науки: теория и практика. Баку, 1998 г., №3-4. с.62-65.

40. **Профессиональное разделение труда и психологические компоненты трудовых процессов.**(статья). Известия Академии Наук Азербайджана. Раздел экономики, 1998 г., №2, с.80-84.

41. **Учебник по экономике Азербайджана.** (статья). Известия Академии Наук Азербайджана, Раздел экономики. 1998 г., №:3, с.137-140. Совместно с Г.Е. Гиталиевым.

42. **Разделение труда в промышленных предприятиях: формы и пути эффективного использования.** (статья). Известия Академии Наук Азербайджана, Раздел экономики, №: 3, 1998 г., с.90-95.

43. **Роль транспортного коридора «Шелковый путь» в участии Азербайджана в международном разделении труда.** Материалы научной конференции на тему: «Географические проблемы восстановления шелкового пути» . БДУ, Баку, 1999 г., с. 47.

44. **Азербайджан в орбите международных экономических отношений.** Материалы научной конференции на тему: «Географические проблемы восстановления шелкового пути» . БДУ, Баку, 1999 г., с. 48 .

45. **Исторические этапы развития научно-практических взглядов на тематику разделения труда.** История и ее проблемы. Теоретический, научный, методический журнал.Баку,1999 г.,№2, с.161-165.

46. **Технико-экономические факторы, характеризующие изменение содержания труда.**(статья). «Основные условия социально-экономического развития Азербайджана на современном этапе».(Сборник статей). I-ый выпуск. Баку, типография «Елм», 1999 г., с.34-38.

47. **Разделение труда и структурная политика.** (тезис). Тезисы 2-ой научно-практической конференции на тему: «Актуальные проблемы современной науки». Баку, 1999 г., стр.72-73.

48. **Процесс изменения вида трудовой деятельности и ее управление.** (статья). Экономические науки: теория и практика. Баку, 1999 г., №.1-2, с. 118-125.

49. **Различные аспекты взаимного влияния общественного разделения труда и производительных сил.** (статья). Журнал «Экономика и жизнь», 1999 г., № 1-2, с. 62-64.

50. **Роль разделения труда в системе экономических реформ.** (тезис). Тезисы научно-практической конференции на тему: «Экономические реформы и проблемы в Азербайджане». Баку, типография «Университет бизнеса», 1999 г., с.141-143.

51. **Влияние современного научно-технического прогресса на повышение качества труда.**(тезис). Материалы научно-практической конференции на тему: «Наука накануне 21-го века». Баку, 1999 г., с. 88-89.

52. **Общественное разделение труда в макроэкономической системе.** (тезис). Тезисы II-ой научно-практической конференции на тему: «Актуальные проблемы современной науки». Баку, 1999 г., с. 88-89.

53. **Усовершенствование системы общественного разделения труда в сельском хозяйстве.** (тезис). «Ускорение реформ в сельско-хозяйственном комплексе: опыт, проблемы, (материалы научно-практической конференции). Баку, 1999 г., с.25-27.

54. **Взаимосвязь закона о разделении труда с законом об изменении труда в переходный период.** (статья). Материалы научно-практической конференции на тему: «Наука накануне 21-го века». Баку, 1999 г., с. 151-153.

55. **Социально-экономическая природа профессионального разделения труда.** (статья). «Основные условия социально-экономического развития Азербайджана на современном этапе». (сборник статей). II-ое издание. Баку, типография «Елм», 1999 г., с.3-10.

56. **Структурная политика и занятость.** (статья). Журнал «Экономика и жизнь», 1999 г., №7-9, с.112-115.

57. **Влияние изменения деятельности разделения труда в рыночной системе на социальное положение населения.** (статья). «Основные условия социально-экономического развития Азербайджана на современном этапе».(сборник статей). III-е издание. Баку, типография «Елм», 1999 г. с.3-6. Совместно с К.А. Сарыевым.

58. **Международное разделение труда: развитие, динамика и структура.** (книга). Баку, Научно-экономический центр «Ренессанс», 1999 г. – 72 стр.

59. **Прямые инвестиции в Азербайджан – Механизм помощи Немецким инвесторам.** (книга). Германия. Штутгартский Университет. 1999 г., - 52 стр. (на немецком). Совместно с У. Арнольдом.

60. **Общественно разделение труда и его современные социально экономические проблемы.** (Монография). Баку. Типография АГУ. 1999 г. - 388 стр .

61. **Роль финансового контроля в формировании рыночных структур в Азербайджане.** (тезис). «Роль финансового контроля в Азербайджане». Материалы научно-практической конференции, Баку, типография «Азернешр», 1999 г., с. 26-28.

62. **Малое и среднее предпринимательство в системе разделения труда.** (статья). «Основные условия социально-экономического развития Азербайджана».(сборник статей). IV-ый выпуск. Баку, типография «Елм», 1999 г., с.4-7.

63. **Формирование микро-экономики Азербайджана и условия ее развития.** (статья). «Основные условия социально-экономического развития Азербайджана на современном этапе».(сборник статей). V-ый выпуск. Баку, типография «Елм», 1999 г., с.89-97. Совместно с К.А. Сарыевым.

64. **Современные особенности развития регионально разделения труда.** (статья). Известия БГУ. Раздел естественных наук. БГУ. 1999 г., № 3, с.209-216.

65. **Общественное разделение труда и формирование рыночной структуры.** (статья). Известия БГУ. Раздел естественных наук. БГУ. 1999 г., №3, с.44-50.

66. **О постановке задачи разделения труда в истории экономической мысли Азербайджана.** (статья). История и ее проблемы. Практический, научный, методический журнал. Баку, 1999 г., №:3, 4. с. 143-146.

67. **Взаимосвязь между разделением труда и структурной политикой на современном этапе.** (тезис). Материалы научной конференции, посвященной 80-летию Бакинского Государственного Университета. Типография Университета, 1999 г., с. 443.

68. **Разделение труда и производственные факторы.** (статья). Экономические науки: теория и практика. Баку, 1999 г., № 4, с.51-57.

69. **Историческое развитие общественного разделения труда.** (тезис). Материалы научной конференции на тему: «Современная наука: проблемы и перспективы». Баку, 2000 г., с.167-168.

70. **Роль малого и среднего предпринимательства в социально-экономической стратегии развития** (тезис). Материалы общереспубликанского научно-практического семинара ученых и специалистов в аграрной сфере, посвященного 90-летию профессора Рустама Гахраманова. Баку, 2000 г., с.38-40.

71. **Формирование национального рынка и разделения труда.** (тезис). Материалы научно-практической конференции на тему: «Современная наука накануне XXI века: проблемы и перспективы.» Баку, 2000 г., с. 4-5.

72. **Переходная экономика и структурные изменения в общественном характере труда.** (тезис). «Современная наука накануне XXI века: проблемы и перспективы.» Баку, 2000 г., с. 5-6. Совместно с Р.А. Самандаровым.

73. **Региональное разделение труда и региональный рынок.** (статья). Известия БГУ. Раздел естественных наук. БГУ. 2000 г. №1, с.251-257.

74. **Немецкий капитал в Азербайджане.** (статья). «Основные условия социально-экономического развития Азербайджана на современном этапе».(сборник статей). VII-ое издание. Баку, типография «Елм», 2000 г., с. 292-295.

75. **Национальная экономика и мировое хозяйство: взаимосвязь и зависимость.** (тезис). Тезисы научно-практической конференции на тему: «Независимый Азербайджан в первом веке третьего тысячелетия». Баку, типография «Университет бизнеса» . 2001 г., с. 148-149.

76. **Экономическая теория.** (программа). Типография БГУ. 2001 г., стр. 1-18.

77. **Формирование рынка труда.** Материалы научно-практической конференции, посвященной 10 - летию факультета общественных наук и психологии. Баку, 2002 г., с. 108-109.

78. **Роль предпринимательской стратегии в развитии экономики Азербайджана.** (тезис). Республиканская научно-практическая конференция на тему: «Стратегические проблемы экономики Азербайджана». Баку, ANDA, 2002 г., с. 90-92.

79. **Товарное производство и деньги.** «Экономическая теория» учебник. Типография БГУ. 2002 г., с. 127-151.

80. **Рыночная экономика, ее модели и регулирование. Рыночный механизм.** Учебник «Экономическая теория». Баку, БГУ-2002 г., с.168-199. Совместно с Т.С. Велиевым.

81. **Свободное предпринимательство и деловая деятельность.** Учебник «Экономическая теория». Баку, БГУ-2002 г., с.199-216. Совместно с Т.С.Велиевым

82. **Аграрные отношения. Аграрно-промышленный комплекс.** Учебник «Экономическая теория». Баку, БГУ-2002 г., с.253-243.

83. **Аграрные реформы, проводимые в Азербайджане: цели и задачи.** Учебник «Экономическая теория». Баку, БГУ-2002 г., с.253-257. Совместно с Дж.М.Ахунд-заде .

84. **Мировая экономика. Международное разделение труда.** «Экономическая теория». Типография БГУ. 2002 г., с. 355-381. Совместно с Р.М. Филиевым.

85. **Транснациональные корпорации и мировые хозяйственные отношения.** (тезис). «Азербайджан на пути национальной независимости». (статьи и тезисы). Баку, 2002 г., с. 84-85.

86. **Государственное регулирование рыночной деятельности в Азербайджане.** «Азербайджан на пути к национальной независимости». (статьи и тезисы). Баку, 2002 г., с.85-86.

87. **Международная экономическая интеграция и ее социально-экономические результаты.** (тезис). Материалы научно-практической конференции, посвященной дню Республики на те-

му: «На пути к независимости: проблемы и перспективы». Май, Баку, 2002 г., с. 77.

88. **Финансовые отношения Азербайджана со странам мира в области инвестирования.** (тезис). Материалы научно-практической конференции на тему: «Азербайджанская экономика на пути к возрождению». Баку, Типография «Елм», 2002 г., стр. 153-154.

89. **Присоединение Азербайджана к интернационализирующемуся процессу воспроизводства.** Материалы научно-практической конференции на тему: «Азербайджанская экономика на пути к возрождению». I (X) выпуск. Баку, Типография «Елм», 2002 г., с. 119-125.

90. **Участие Азербайджана в процессе интернационализации и интеграции производства на современном этапе.** Известия БГУ. Раздел естественных наук. 2002 г., №: 3-4, с. 171-180.

91. **Мировая экономическая система и формирование инвестиционного климата в Азербайджане.** (статья). Экономические науки: теория и практика. Баку, 2002 г., №: 3-4. с. 58-63.

92. **Экономика.** (программа). «Экология и использование окружающей среды» сборник программ. Баку, 2002 г., с.68-77. Совместно с С.А. Ибадовым.

93. **Роль малых предприятий в микро-экономике Азербайджана и перспективы развития.** «Экономика и аудит» ежемесячный научно-практический журнал. Февраль, 2003 г., с.38-43. Совместно с К.А. Сарыевым.

94. **Баку-Тбилиси-Джейхан – основной экспортный трубопровод, как результат нефтяной стратегии.** (статья). Известия БГУ. Раздел естественных наук. 2003 г., № 1, с. 204-210. Совместно с Ф.М. Гараевым.

95. **Важность государственного регулирования социально-экономических процессов и ее современные особенности.** (статья). Известия БГУ. Раздел естественных наук. 2003 г., № 1. с.134-144.

96. **Особенности международных экономических отношений в начале XXI века.** (тезис). «Первичные результаты аграрных

реформ и перспективы» (материалы республиканской научно-практической конференции, Баку, 2003 г., с. 204-205.

97. **Роль транснациональных корпораций в экономике Азербайджана.** (тезис). Материалы международной конференции на тему: «Кавказ и Средняя Азия». Баку, 2003 г., стр. 158-159.

98. **Роль внутренних и внешних инвестиций в процессе формирования бизнеса в Азербайджане.** (тезис). Западный Университет. «Наука и культура Азербайджана: актуальные проблемы». Баку, 2003 г., с. 29-30.

99. **Участие Азербайджана в мировом интеграционном процессе.** (тезис). Материалы научно-практической конференции, посвященной 80-летию Президента Азербайджанской Республики. (28 Апреля, 2003 г.). Баку, 2003 г., с.87-88.

100. **Интеграция как метод присоединения национальной экономики к мировой экономике.** (статья). Экономические науки: Теория и практика. Баку, 2003 г. № 3, с.25-32.

101. **Трансформация Азербайджанской национальной экономики в мировой экономической системе.** «Экономика Азербайджана на пути к росту». Сборник изданий. VII (XVI) выпуск. Баку, типография «Елм». 2003 г., с. 335-339.

102. **Эволюция рынка труда и его новые проявления.** (статья). «Экономика и аудит» ежемесячный научно-практический журнал. Баку, 2004 г. №1, с.14-17.

103. **Влияние инвестиций на социально-экономическое развитие Азербайджана на современном этапе.** (тезис). Материалы научно-практической конференции на тему: « На пути к независимости: проблемы и перспективы». Баку, 2004 г., с. 150-151.

104. **Некоторые особенности государственного регулирования экономики в Азербайджане.** (тезис). Материалы международной научно-практической конференции, посвященной дорогой памяти Гейдара Алиева и 28 Мая, дню Республики, на тему: «Турецкий мир в современных мировых тенденциях развития. Турция и Азербайджан». Баку, 2004 г., с. 14-15.

105. **Азербайджан в переходный период: проблемы с безработицей и методы их решения.** (тезис). Материалы научно-практической конференции на тему: «На пути к независимости: проблемы и перспективы». Баку, 2004 г., с. 218-219.

106. **Роль нефтяного фактора в развитии экономики Азербайджана на современном этапе.** (сборник статей). I-ая часть. Баку. Типография «Елм». 2004 г., с.5-11. Совместно с К.А.Сарыевым.

107. **Структурные изменения и интеграция с мировой экономикой.** (тезис). Социально-экономические проблемы развития кооперации в условиях рыночной экономики. Материалы научно-практической конференции. Баку, Типография «Кооперация». 2004 г., с. 154-155.

108. **Эволюция и генезис рекламы.** (статья). Известия БГУ. Раздел социально экономических наук. 2004 г. №3, с. 116-124.

109. **Генезис и анатомия налоговой системы.** (статья). История и ее проблемы. Теоретический, практический и методический журнал. Баку, 2004 г. № 3, с.207-216. Совместно с Р. Музаффаровым.

110. **Особенности Китайской экономической модели.** (статья) Известия БГУ. Раздел естественных наук. 2004 г., 10 с.

111. **Особенности рыночной модели экономики в некоторых развитых странах.** (статья). Экономические науки: Теория и практика. Баку, 2004 г., 14 с. Совместно с У. Арнольдсом.

**LIST
OF PRINTED SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL WORKS OF
SHAMIL GAFAROV SALEH.**

1. **Use of the production capacity in the electrical industry.** “Power technology and automation”, 1975, No.2. p.1-4.
2. **Forth-putting of social division of labour in the works of founders of the scientific communism.** Speeches from the conference of young economists dedicated to the theme: “Increase of production efficiency and product’s quality improvement”. I. Baku, 1978, p.27-28.
3. **Role of social division of labour in the system of economic relations.** Scientific works. Series on economic sciences. Baku, 1978, p.129-130.
4. **Role of the Law on social division of labour under the conditions of the developed socialism.** State scientific conference of post-graduates of the State Universities. Baku, 1978, p.129-130.
5. **Interrelation of the law on the social division of labour with the economic regulations of socialism.** From the materials of the State Council on the following theme: “Problems related to the increase of production efficiency and quality of its organisation”. Baku, 1978, p.11-15.
6. **Article about the interrelation of the social division of labour with the exchange of activity.** Scientific works. Series on economic sciences. Baku, 1978, No.3, p.13-17. Jointly with Mr. Filyev R.M.
7. **Use of the law on the social labour division in socialism.** Reports of young economists at the State conference. Baku. 1979, p.5-9.
8. **Social Labour Division in the developed socialism and various tendencies of its development.** From the scientific conference of young scientists dedicated to the problems of increase of social production efficiency, March, 27-28. Baku, 1980, p.26
9. **The role and influence of the Law on labour division in the process of increase of social production efficiency.** From reports of IV State Conference of post-graduates of State Universities. Baku, 1981, p.38-40.

10. **Division of labour and relation of exchange as a connection system with the socialist industry and production.** Thematic volume of scientific works on theme: “Social economic nature of the developed socialism.”. Azerbaijan State University, Baku, 1981, p.65-73. Jointly with S.S.Salmanova.

11. **Article about the social labour division as an economic category.** Azerbaijan SSR Academy of Sciences. Baku, “Elm”. 1982, No.4, p.3-8.

12. **Capital and surplus value (The main economic law of capitalism.** Methodical directory. Azerbaijan State University. Baku. 1983, p.1-13.

13. **Article about the mechanism of use of economic regulations.** The role and use of economic regulations under the conditions of the developed socialism. Baku State University after S.M.Kirov. Baku, 1983, p, 107-113.

14. **Article about the essence of the law on social labour division.** News of Azerbaijan SSR Academy of Science, series on economics. “Elm” printing house. Baku, 1984, No.4, p.16-23.

15. **Article about the forms of manifestation of the law on labour division under the conditions of intense reprocessing.** Problems of extended socialist reprocessing under the condition of the formed socialism. Thematic volume of scientific works. Azerbaijan State University. Baku, 1984, p.101-110.

16. **Article about the role of social labour division in the process of increase of production efficiency.** “Problems related to the increase of social production efficiency”. Thematic volume of scientific works. Azerbaijan State University, 1985, p. 37-43.

17. **Article about the role of the law on labour division in the system of economic regulation of socialism.** News of Azerbaijan SSR Academy of Science, series on economics. “Elm” printing house. Baku, 1985, No.1, p. 26-33.

18. **Change of a disposition of the social labour division under the influence of the scientific-technical progress.** Actual economic problems with adaptation of the modern industry to the condition of the scientific-technical progress.Reports.Volume 1.Kiev,1986, p.80-82.

19. **Article about the feature of the social labour division in the regional economy.** Socialist industrial relations and regional characteristics. Thematic selection of scientific works. Baku State University, Baku, 1986, p.15-101.

20. **Production of commodities. Commodities and money.** Methodical directory. Baku, Azerbaijan State University, 1988, p.1-17.

21. **Article about the social labour division and agricultural-economic complex.** Actual problems of development of agricultural-economic complex. Thematic selection of scientific works. Baku, Azerbaijan State University, 1987, p.23-28.

22. **Materials from the 17th Convention of the communist party of the USSR used for the process of education of the political economy.**(Advises & suggestions) Methodical directory. Baku, Azerbaijan State University, 1988, p.1-57. Jointly with Mrs.Sadigova L.M. and Mr. Gitaliyev G.E.

23. **Normative axle or self-regulation?** Regional economic conference. Democratisation of economy under conditions of economic reforms. (May, 24-25, 1989). Reports, Sverdlovsk. 1989, p.96-98. Jointly with E.P. Detel.

24. **Article about interrelation of Azerbaijan's united social economic complex and other soviet states under condition of regional system of self-support.** Problems of social economic development of Azerbaijan SSR. Scientific works. Volume 21, Baku, 1989, p.5-20. Jointly with S.K.Guseinov, X.A.Guseinov.

25. **Problem with improvement of regional labour division.** Reports of State Scientific Conference "Regional aspect of improvement of socialist industrial relations.". Azerbaijan State University, Baku 1989, p.37-39.

26. **Article about interrelation of economic and social development of a Soviet state.** "Purpose of social production and its realisation.". Thematic selection of scientific works. Baku State University, 1990, p.8-17. Jointly.

27. **Problem of improvement of regional labour division under condition of radical economic reform.** “Problem with economic self-sufficiency of Soviet states”. (Material of scientific practical conference). Part II, Baku, 1990, p.235-237.

28. **Intensification in the concept of acceleration.** “Problem with intensive types of economic development”. Thematic selection of scientific works. Baku State University printing-house, 1990, p.3-16. Jointly with Ibadov S.A.

29. **Problems with exacerbation of recourse potential of Azerbaijan under new economic condition.** Reports from the State Conference “Problems with formation of mixed economic system”. Baku, 1991, p.60-61. Jointly with Shukurov G. S.

30. **The model of transition of the Azeri economy to the market relations.** “Transition to the market economy: problems and prospects”. Theses of the State scientific practical conference. Volume I, Baku 1992, p.17-19.

31. **Labour and social labour division.** (text of the lecture). “Theory of economics”, teaching guide, Baku State University, 1993, p.71-82.

32. **Article about the practice of formation of Azerbaijan Democratic Republic’s external economic trade.** “News of the Azerbaijan State Academy of Sciences, series on economics, Baku, “Elm” printing house, 1997, No.1-4, p.198-206. Jointly with Kerimov Kh.S.

33. **Achievement of economic independence for Azerbaijan is the main goal for the President of the Republic.** “Caucasus: history, modernity and geopolitical prospects”. Theses of international scientific conference. Baku, “Elm” printing house, 1998, p.104-106. Jointly with Ibadov S.A.

34. **Purpose and principals of transition to the market economy.** Materials of the scientific conference dedicated to the 75th anniversary of the academician Ahmad Mahmudov. 1998, p.51-53.

35. **Article about functions of the contemporary administration, form and methods of planning.** “Problems and principals of transition

of Azerbaijan to the new economic system nowadays”. Collective monograph. Baku, “Elm printing house”, 1998, p.365-374. Jointly with Pashayev T.A.

36. **Article about the main part of administrative process with coordination.** “Problems and principals of transition of Azerbaijan to the new economic system nowadays” (collective monograph). Baku, “Elm” print house, 1998, p.358-365.

37. **Article about national interests in the foreign economic activity and global industrial conjecture.** Materials from II State scientific-practical conference on the subject: “Azerbaijan on the eve of XXI century”, Baku, 1998, p.75-77. Jointly with Hasanov N., Tagiyev M.

38. **XXI century will the era of economic independence.** Materials from II State scientific-practical conference on the subject: “Azerbaijan on the eve of XXI century”, Baku, 1998, p.96-98. Jointly with Ibadov S.A.

39. **Functional labour division and administrative labour.** (Article). Economic sciences: theory and practice. Baku, 1998. No.3-4, p.62-65.

40. **Professional labour division and psychological components of the workflow.** (Article). News of Azerbaijan Academy of Sciences. Series on economics No.2, 1998, p.80-84.

41. **The role of the “Silk road” transport corridor in participation of Azerbaijan in the international labour division.** Material of the scientific conference on the subject: “Geographic problems with the reconstruction of the Silk Road”. Baku State University, Baku, 1999, p.47

42. **Azerbaijan in the orbit of international economic relations.** Material of the scientific conference on the subject: “Geographic problems with the reconstruction of the Silk Road”. Baku State University, Baku, 1999, p.48

43. **Historical development stage of scientific & practical opinions concerning the division of labour.** (Article). History and its problems. Theoretical, scientific, methodical magazine, Baku, 1999, No.2, p.161-165.

44. **Technical & economic features characterizing the change of labour content.** “Main conditions of social-economic development of

Azerbaijan at pre-sent”.(compilation of articles). I-st issue. Baku, “Elm” print house, 1999, p.34-38.

45. **Division of labour and structural politics.** Reports from the 2-nd scientific-practical conference on the subject: “Actual problems of the contemporary science”. Baku, 1999, p.72-73.

46. **Process of change of labour activity type and its administration.** (Article). Economic sciences: theory and practice. Baku, 1999, No.1-2, p.118-125.

47. **Various aspects of mutual effect of social labour division and efficient methods.** (Article). “Economy and Life” magazine, 1999, No.1-2, p.62-64.

48. **The role of labour division in the process of economic reforms.** Reports from the scientific conference on the subject: “Problems and economic reforms in the Azerbaijan Republic”. Baku, “Business University” print house, 1999, p.141-143.

49. **Influence of the contemporary scientific-technical achievements to the quality of work.** Material of the scientific-practical conference on the subject: “Science on the eve of XXI century”. Baku, 1999, p.88-89.

50. **The social labour division in the macroeconomic system.** II scientific-practical conference on the subject: “Actual problems of contemporary science”. Baku, 1999, P.88-89.

51. **Organization of social labour division system in agriculture.** “Acceleration of reforms in agricultural sphere: experience, problems “. (Materials of scientific-practical conference). Baku, 1999. P.25-27.

52. **Interrelation of the law on labour division with the law on labour change in the transition period.** (Article). Material of scientific-practical conference on the subject: “Science on the eve of XXI century”. Baku, 1999, p.151-153.

53. **Social-economic nature of professional labour division.** (Article). “Main conditions of social-economic development of Azerbaijan at present”.(compilation of articles). II-nd issue. Baku, “Elm” print house, 1999, p.3-10.

54. **Structural policy and employment.** (Article). “Economy and life” magazine, 1999, No.7-9, p.112-115.

55. **Influence of change of labour activity in the market system to the social situation of population.** (Article). “Main conditions of social-economic development of Azerbaijan at present”.(compilation of articles). III-rd issue. Baku, “Elm” print house, 1999, p.3-6. Jointly with Sariyev K.A.

56. **International Labour Division: formations, dynamics and structure.** (Book). Baku, “Renesans” Scientific Economic Centre, 1999, p.72.

57. **Direct investment to Azerbaijan – Mechanism of aid to the German investors.** (Book). Germany. Stuttgart University. 1999, p.52. (in German). Jointly with U. Arnold.

58. **Social labour division and related contemporary social-economic problems.** (Monograph). Baku. Print house of the Baku State University. 1999, p.388 .

59. **The role of financial control in the process of formation of Azerbaijan’s market structure.** (Thesis). “Role of financial control in Azerbaijan”. Materials from the scientific-practical conference, Baku, “Azerneshr” print house, 1999, p.26-28.

60. **Small and medium business in the system of labour division.** (Article). “Main conditions of social-economic development of Azerbaijan at present”.(compilation of articles). IV issue. Baku, “Elm” print house, 1999, p.4-7.

61. **Formation of Azeri micro-economy and condition of its development.** (Article). “Main conditions of social-economic development of Azerbaijan at present”.(compilation of articles). V issue. Baku, “Elm” print house, 1999, p.89-97. Jointly with Sariyev K.A.

62. **Contemporary development characteristics of regional labour division.** (Article). News of the Baku State University. Series of natural sciences. Baku State University. 1999, No.3, p.209-216.

63. **Social labour division and formation of the market structure.** (Article). News of the Baku State University. Series of natural sciences. Baku State University. 1999, No.3, p.44-50.

64. **Article about issuing the subject of the process of labour division in the history of economics of Azerbaijan.** History and its problems. Practical, scientific, methodical magazine. Baku, 1999, No.3,4, p. 143-146.

65. **Division of labour in industrial facilities: forms and methods of efficient exploitation.** (Article). News of Azerbaijan Academy of Sciences, Series on economics, No.3, 1998, p.90-95.

66. **The study guide about the economy of Azerbaijan.** (Article). News of Azerbaijan Academy of Sciences, Series on economics, No.3, 1998, p.137-140. Jointly with Gitaliyev G.E.

67. **Interrelation of the division of labour with present-day conditions to the structural policy.** Material of the scientific conference dedicated the 80th anniversary of the Baku State University. Baku, University's printhouse, 1999, p.443.

68. **The division of labour and production feature.** (Article). Economic sciences: theory & practice. Baku, 1999, No.4, p.51-57.

69. **Historical development of social labour division.** (Thesis). Materials of the scientific conference on the subject: "Contemporary science: problems, prospects". Baku, 2000, p.167-168.

70. **Role of small and medium business in the social-economic development strategy of Azerbaijan.** (Thesis). Materials of the overall republican scientific-practical seminar of scientists and specialists in the agricultural sphere dedicated to the 90th anniversary of professor Rustam Gahramanov. Baku., 2000, p.38-40.

71. **Mechanism of formation of national market and division of labour.** (Thesis). Materials of the scientific-practical conference on the subject: "Contemporary science on the eve of XXI century: problems & prospects." Baku, 2000, p.4-5.

72. **Transition economy and structural change in the social nature of the labour.** (Thesis). "Contemporary science on the eve of XXI century: problems & prospects." Baku, 2000, p.5-6. Jointly with Samandarov R.A.

73. **Regional labour division and regional market.** (Article). News of the Baku State University. Series on natural sciences. Baku State University. 2000. No.1, P.251-257.

74. **German capital in Azerbaijan.** (Article). “Main conditions of social-economic development of Azerbaijan at contemporary stage”.(compilation of articles). VII-th issue. Baku, “Elm” print house, 2000, p.292-295.

75. **National economy and global industry: interrelation and dependence.** (Thesis). Reports of the scientific-practical conference on the subject: “Independent Azerbaijan Republic in the first century of the third millenary”. Baku, “Business University” ’s printery. 2001, p.148-149.

76. **Formation of labour market.** Materials of the scientific-practical conference dedicated to the 10th anniversary of the faculty on social sciences and psychology. Baku, 2002, p.108-109.

77. **The role of business strategy in the development of Azerbaijan’s economy.** (Thesis). Republican scientific-practical conference on the subject: “Strategic problems of Azerbaijan’s economy”. Baku, BSOA, 2002, p.90-92.

78. **Theory of economics.** (Program). Print house of the Baku State University. 2001, p.1-18.

79. **Production of commodities and the money.** “Theory of economics” study guide. Print house of the Baku State University. 2002, p.127-151.

80. **Market economy, its models and regulation. Market mechanism.** “theory of economics” study guide. Baku, “Baku State University”-2002, p.168-199.Jointly with Veliyev T.S.

81. **Free enterprise and business activity.** “Theory of economics” study guide. Print house of the Baku State University. 2002, p.199-216. Jointly with Veliyev T.S.

82. **Agrarian relations. Agrarian-economic complex.** “Theory of economics” study guide. Print house of the Baku State University. 2002, p.253-243.

83. **Agrarian reforms being implemented in Azerbaijan: objectives & duties.** “Theory of economics” study guide. Print house of the Baku State University. 2002, p.253-257. Jointly with Akhundzade J.M.

84. **The global economy. International division of labour.** “Theory of economics” study guide. Print house of the Baku State University. 2002, p.355-381. Jointly with Filiyev R.M.

85. **Trans-national Corporations and global industrial relations.** (Thesis). Azerbaijan on the ways of national independence. (Article and theses). 2002, p. 84-85.

86. **State regulation of labour market’s activity in Azerbaijan.** Azerbaijan on the ways of national independence. (Article and theses). B. 2002. p.85-86.

87. **International economic integration and its social-economic results.** (Thesis). Materials of the scientific-practical conference dedicated to the Republican Day on the subject: “On the way of independence: problems, prospects”. May, 30, 2002. Baku. p.77.

88. **Financial relations of Azerbaijan with the world countries in the investment process.** (Thesis). Materials of the scientific-practical conference on the subject: “Azerbaijan economy on the way of revival”. Baku, “Elm” print house, 2002, p.153-154.

89. **Involvement of Azerbaijan into the repeated production process of internationalisation.** “Azerbaijan on the way of economic revival” (selection of articles). Issue I (X). Baku, “Elm” print house, 2002, p.119-125.

90. **The involvement of Azerbaijan on the process of internationalisation of the production and its integration at a contemporary stage.** News of the Baku State University. Series on social sciences. 2002, No. 3-4, p.171-180.

91. **The role of small enterprises in the micro-economy of Azerbaijan and prospects of development.** “Economy and audit” monthly scientific practical magazine. February, 2003, p.38-43. Jointly with Sariyev K. A.

92. **Global economic system and formation of investment climate in Azerbaijan.** (Article). Economic sciences: theory and practice. Baku, 2002, No.3-4, p.58-63.

93. **Baku-Tbilis_Ceyhan – main export pipeline as a result of the petroleum strategy** (Article). News of the Baku State University. Series on natural sciences. 2003, No. 1, p.204-210. Jointly with Garayev F.M.

94. **Importance of state regulation of social & economic processes and its contemporary features.** (Article). News of the Baku State University. Series on social & economic sciences. 2003, No.1, p.134-144.

95. **Characteristics of international economic relations at the beginning of XXI century.** (Thesis). Initial results of agrarian reforms and prospects. (Materials of the Republican scientific & practical conference. Baku, 2003, p.204-205.

96. **The role trans-national corporations in the economy of Azerbaijan.** (Thesis). Materials of international conference on the theme: “Caucasus and Central Asia”. Baku, 2003, p.158-159.

97. **Economy** (program). “Ecology and environmental issues” selection of programs. Baku, 2002, p.68-77. Jointly with S.A.Ibadov.

98. **Participation of Azerbaijan in the global integration process.** (Thesis). Materials of the scientific & practical conference dedicated to the 80th anniversary of the President of the Azerbaijan Republic (28th of April, 2003). Baku, 2003, p.87-88.

99. **The role of local & foreign investments in the process of formation of the business in the Azerbaijan.** (Thesis). Western University. “Science & culture of Azerbaijan: actual problems”. Baku, 2003, p. 29-30.

100. **Influence of investments to Azerbaijan at the contemporary conditions on the social & economic development.** (Thesis). Materials of the scientific & practical conference on the subject: “On the way of independence: problems, prospects”. Baku, 2004, p. 150-151.

101. **Transformation of Azerbaijan’s national economy in the global economic system.** (Article). “The economy of Azerbaijan on the way of enhancement” Selection of issues. VII (XVI) issue. Baku, “Elm” print house. 2003, p.335-339.

102. **Evolution of the labour market and its latest manifestations.** (Article). “Economy Audit” monthly scientific & practical magazine. Baku, 2004. No.1, p.14-17.

103. **Integration as a method of incorporation of the national economy with the global economy.** (Article). Economic sciences: theory & practice. Baku, 2003. No. 3, p.25-32.

104. **Various features of the state control of the economy in Azerbaijan.** (Thesis). Materials of the international scientific & practical conference dedicated to the dear memory of Heidar Aliyev and the 28th of May, the Republican Day on the subject: "Turkish world and latest trends of global development". Baku, 2004, p.14-15.

105. **Azerbaijan in the transition period: problems with unemployment and methods of resolution.** (Thesis). Materials of the scientific & practical conference on the theme: "On the way of independence: problems & prospects". Baku, 2004, p.218-219.

106. **The role of the petroleum factor in the development of the economy in Azerbaijan at a contemporary stage.** (Article). Market reforms and problems with development of the national economy (selection of articles). Part I. Baku. "Elm" print house. 2004, p.5-11. Jointly with Sariyev K.A.

107. **Structural changes and incorporation into the global economy.** (Thesis). Social & economic problems with the development of cooperation under condition of market economy. Material of the scientific & practical conference. Baku, "Kooperatsiya" print house, 2004, p. 154-155.

108. **Characteristics of the Chinese Economic Model.** (Article) News of the Baku State University. Series on natural sciences. 2004, 10 pages.

109. **Characteristics of the market model of economy in various developed countries.** (Article). Economic sciences: theory & practice. Baku, 2004. Jointly with U.Arnold. 14 pages.

110. **Genesis and anatomy of the system of taxation.** (Article). History and related problems. Theoretical, scientific & methodical magazine. Baku, 2004. No.3, p.207-216. Jointly with R.Muzaffarov.

111. **Evolution and genesis of advertisement.** (Article). News of the Baku State University. Series on social & economic sciences. 2004. No.3, p.116-124.

Şamil Saleh oğlu Qafarov
MÜASİR İQTİSADI SİSTEM
VƏ
QLOBALLAŞMA

Yığılmağa verilmiş: 03.01.2005.
Çapa imzalanmış: 17.02.2005.
Kağız formatı: 60x84 1/16. Çap vərəqi: 40.
Tirajı 1000 nüsxə. Sifariş № 06.

mətbəəsində çap olunub